

1. GİRİŞ

1.1- Ama^lanmiz

iran'in etnik bir mozaik olmasma karşm bu iilkede, var olan sosyal ?eşitlilik iizerine şimdiye dek herhangi bilirsasel ve kapsamlı elnolojik galişma yapılmamıştır. iran'da yaşayan biitiin etnik gruplan içeren herhangi bir inceleme veya araştırma olmadıgmdan, kitabimiz bu alanda ilk sayılmaktadır.

1906 Iran Meşrutiyet Hareketinin ingiltere kontroliine ge^mesi ve 1921'de ingiltere'nin yaptıgi askeri darbeden sonra, Iran devletinin resmi politikasi, iran ahalisi- nin ek bir millet oldugu, bu milletin An ve irani irkindan oldugu, admin Irani 1, tarihsel milli dilinin Farsga ve dinsel inancinm da 12 imamli Muteşerria şiilik (imami) oldugunu savunmak olmuştur. Kammizca, bu devlet politikasi var oldugu surece ilklık bzelligi taşıyan gahşmanuzda bulunan eksikliklerin tamamlanması ve yanlışlıklann diizetilmesi pek de kolay olmayacaktır.

Bizim amacımız, her hangi bir siyasi yoruma.girmeden, On yargısız, elde edebil- digimiz biitiin daginik bilgileri bir araya getirerek, bu iilkede yaşayan etnik gruplan be- lirlenmek, bir biitiin olarak ele almak ve hangi etnik gruplann nerede, hangi sayıda, hangi sosyo-kiiltiirel diizeyde yaşadıkları ve hangi milli haklara sahip olduklarını sistematik bi^irade sergilemek olmuştur. Kitabımız, iran'da yaşayan 90'a yakın etnodilsel grubu (jzet olarak incelemektedir.

Iran'da bir etnik grubun tammlanmasmda, temel etnik belirleyici dildir. (Bkz. Ybntem ve terminolojimiz) Dilin iran'daki etnik gruplaşmada merkezi rol oynadıgmdan, bu konuya daha detaylı deginildi.

Ulkenin genel sosyo-kiiltiirel ve bilimsel geri kalmıjlıgi ve etnolojik arajtirmaların siyasi aşıdan uzun siireli yasak olması nedeni ile asil sikmtimizi veri ve istatistiklerin kisitliliği oluşturmuştur. Bugiine kadar iran'in etnik yapisi hakkında dogru ve dakik tek bir sayım yapılmamıştır. Yapılan sayımlarsa, genelde uydurma ve giivenilmez ol- mujlardir.¹ Durumun bbyle olmasmda devletin sahte bilgileri yayımladıgi, halkinsa kor- kudan yanlış bilgiler vvmesi etkili olmuştur. Ayrıca yapılan istatistiklerde sadece resmi olan dinsel azinliklar hakkmda bilgiler verilir. Kitabımızda, *biitiin sayisal verilerin son derece tahmini oldugunu* vurgıilayarak okurlann kafasmda, iran'da etno-dilsel, dinsel ve irksal gruplar hakkında, niceliksel degil, niteliksel bir imajin olujmasim famaglamaktayız.

• * 1
• 1 S
|

KISALTMALAR

Or.	Omegin
Bkz.	Bakmiz.
M.O.	MilattanOnce
M.S.	Milattan Sonra
Y.Y.	Yiizyil
I.A.	Islam Ansiklopedisi.
KJ	Kolliyyate Joqrafiyaiye Tabii Va Tarixiye Iran.
ND	Nasyonalism Dar Iran.
JM	Joqrafiyaye Mofassale iran.
JK	JoqrafiySye Kamele irşn.
SV	Sarzamin Va Mardome iran.
MB	Moqaddamei Bar şenSxte ilha, Cador Neşinan Va Tavaefe Ajaeriye iran.
AM	Aqvame Mosalmane EtteMde şowravi.
JJ	Joqrafiyaye Jamiyyate iran.
GC	Gozaşte Ceraqe RShe Ayande Ast.
QK	Qovmhlye Kohan.
ID	'iran Dar Sepidedame Tarix.
NOT	: Kitaptaki biitiin Fars?a sdzciikler yeni Fars latin yazisiyla (Urofarsi) yazilmiştir.

*
N

1.2- Yontem ve Terminolojimiz

Iran ahalisinin bilimsel incelemesinde ortaya gikabilecek her ?eşit kavram kanşikligini Onlemek iigin titizlikle biitiin kitabimizda bagli kaldigimiz ve kullandigumuz terminolojiji agiklamaliyiz.

12.1-Etnik grup:

Araştirmamızda *ayni dili komşan insanlar, ayni etnik grubun Uyeleri olarak siniflandırilir*. Başka bir deyişle *iran'da etnisiteyi ana dil belirler* (Bizce bu biitiin Orta-dogu-islam iilkeleri i?in ge^erli ve kullamlmalidir). Ayrı iki dili konuşan insanlar, iki ayn etnik gruba dahijdirler. Ayni dili ana dil olarak kullanan insanlar ise, din, inanf, yaşadıkları bdlge, yerleşik veya gd^ebte hayat tarzlan ve irksal yapılan ne olursa olsun, ayni etnik gruptan sayılırlar.

Ana dilden başka Ozellikler, ikincil olarak bir etnik grupta alt kumeleri oluşturmaktadır. Orn; iran'da Ana dilleri Asuri olan biitiin insanlar Katolik, Ortodoks, Protestan veya Dinsiz olduklarına bakmaksizin Asuri sayilir. Durum ana dilleri Kiirt?e olan Yezidi, şafii, imami, Ehlihak veya Dinsiz olan Kiirtler işin de ayndir. Yerleşik ha- yati siiren veya gd5ebe hayati yaşayan Kurt?e konuşan boylar, kendilerini hangi kabile di ile tammlarsa tammlasmlar, Kiirt sayılırlar. Başka bir drnek; Ana dilleri Azerice olan Ogebe Baharlu, Kaşkayi ve şahseven boyları ve bin yıllardir yerlejik hayati yajayan pi Azeri kentleri ahalisinin ikisi de Azeridirler. Yerleştikleri coğrafi bblgeleri farklı an Etnik Kurdistan ve Horasan Ostanmdaki Kiirtlerin ikisi de Kiirt sayilir.

* "kenin neresinde yaşarlarsa yajasınlar, ana dilleri Azerice olan biitiin topluluklar ||Vilmişlardu- (iran'da Tlrkiye, Kuveyt veya Afganistan sunn yakınlarında Vzerice konuşan boylar vardır). iran'da etnisiteyi dilin belirledigine gOre, her et- adlandırılmasında konuştuğu dilin temel ahnmasım yegledik. Kiirtfe ko- Ciirt, Azerice konuşanlar Azeri, Lorca konujanları Lor adı altında inceledik.

- Dil:

arşihkh anlaşilirligm bulunmadığı iki dile, iki ayrı dil, dolayısı ile bun- .plan da iki ayrı etnik grup olarak inceledik.

kit olsalar bile, aralarında iraemli derecede karjilikli anlaşirligin bulun- 5, bir dilin iki leh^esi olarak kabul ettik. Dolayısı ile Kurmanci ve Sorani-

ce'yi iki dil degil tek bir dilin yani Kiirtgenin iki leh\$esi olarak gdrmekteyiz. Bu iki leh?eyi konu\$anlari da Kiirt diye adlandiriz. Fakat bu iki grubun Guraniceyi anlaya- madiklari igin, Kiirt9e ve Guraniceyi iki ayri (akraba) dil olarak kabul ettik. Bu iki ayn dili konu\$anlan da iki ayn halk olarak gdrmekteyiz. Lek dilini de mevcut verilere daya- narak, \$imdilik Kiirt^e'den ve de Lorca'dan ayn bir dil olarak degerlendiriyoruz.

Horasan Ostanmda konu\$ulan ve literatiirde Horasanca olarak takdim edilen Tiirki dili ve iran'in dige bdlgelerinde konu\$ulan Tiirki dili arasmda kar\$ilikli anla\$mann bu- lundugunu goz bniinde tutarak, bu iki dilin (\$imdiki verilere dayanarak) bir dilin yani Azericenin iki farkli lehgesi, Azerbaycan ve Horasan leh9eleri olarak siniflandirdik.

Durum Irani dilleri igin 90k daha dnemlidir. Geleneksel olarak ve dzellikle iki Fars devleti, Pehlevi diktasi ve Islam Cumhuriyeti donemlerinde biitiin Irani dillere Fars^a ve- ya onun birer bozuk lehgesi denmi\$tir (Bu, biitiin German dillerine Almanca veya biitiin Latin dillerine Fransizca demek gibi bir \$eydir). Biz kendi aralarinda ve de Fars^a ile kesinlikle kar\$ilikli anla\$manın bulunmadigi bu dilleri, akraba olsalar bile, birer ayn Irani dil olarak gdrmekteyiz. Dolayisi lie bu dilleri konu\$an topluluklan da sayilan ne kadar az olsa bile, birer ayn halk olarak gdrmekteyiz.

Ote yandan ayn dilin iki farkli leh^esini konu\$an bazi gruplarda dinsel, hayat tarzi, irksal yap, hatta di\$ fiziksel gdriintira, siyasi tarih ve mensup olduklan tarihsel vatan farklihlarkmm birikimi var olan dil birligini o kadar golgede birakmi\$tir ki bu gruplan ayn birer halk olarak degerlendirmek geregi dogmu\$tur. Bu duruma iki drnek Tacik ve Farslarla, Turk ve Azerilerdir. Farslar ve Tacikler ayn dilin 90k yakm iki leh9esini ko- nu\$urlar. Fakat inanan Farslan 9ogu imami \$ii, inanan Taciklerin 90gu ise Hanefi- Siinni'dir. Tacikler fizyotip olarak Mongoloid gdriiniime sahiptirler. Aynca Taciklerin, Tacikistan adi altında milli bir devlet ve vatana sahip olmalan onlan Farslardan ayirmaktadır. Farslarda kendilerine dzel milli bir vatan ve devlet kavrami geli\$memi\$tir.

Tiirkler ve Azerilere gelince, bu iki halk bir dilin biraz farkli iki leh9esini ko- nu\$maktadirlar. Her leh9enin ve 90k geli\$mi\$ ayn birer edebi bi9imi vardu. inanan Tiirklerin 9ogunlugu Hanefi-Siinni ve inanan Azerilerin 9ogunlugu imami \$ii'dir (Her iki halkin %10'u, 12 imamh Gali \$iilik, Alevilige inanmaktadır.). Her iki halk, farkli yerli topluluklan bdlgelerine daha sonra gelen Tiirki topluluklarla kan\$malanndan olu\$mu\$tur. Bu iki halkta iki ayn vatan, Tiirkiye ve Azerbaycan kavrami geli\$mi\$tir. Aynca bu iki halkta gu9lil siyasi ve kiiltiirel geli\$rae miras farki vardır. Tiirkler tarihen Arap diinyasi ve Giineydogu Avrupa ile siki ilijkilerde bulunmu\$, Azerilerse Farsistan ve Rusya ile etkile\$ime girmi\$lerdir. Bu iki halkm milli jahsiyetleri genelde kar\$ i tarafla dmiirlerini savajta bitiren kimselerdir (Tiirk Osmanlilar ve Azeri Kizilba\$ devletleri olan Safeviler, Af\$arlar ve Kacarlar dmeginde oldugu gibi).

Smiflandirmamizda dili bir insanin sadece bugiinkii ana dili olarak yorumlamiz. Tarihte ve hatta yakm ge9mi\$te insanlan hangi dili konu\$tuklan bugiinkii etnisitelerinin

tayininde dnmeli degildir. Orn; Ozellikle 19., 20. yiizyilda zorunlu Farslaştırma ve gdnullii Farslaşma nedeni ile, ^ogu etnik gruba mensup yeni kujaklar ana dili olarak sa- dece Fars^ayi kullanmaya başlamışlardır. Bunlan biz Fars veya Farsların bir alt grubu olarak ele almaktayız.

(Not: Dil ve leh^enin tanımı, dzellikle irani diller i^in 50k zor ve 5dziimlenmemiş bir sorundur. Bazilari, resmi devlet dili veya yazih edebiyata sahip olan dilleri birer bagimsiz dil sayar; digerlerini ise birer lehge olarak kabul eder. Fars Pehveli rejimi ve Fars islam Cumhuriyetinin resmi konumu budur. Bizse, resmi veya devlet dili olsun veya olmasm, yazih edebiyata sahip olsun veya olmasm, yapisal yakmlık ve o dilleri konuşanların bir- biriyle karşilikli anlaşabilmesi gibi ilkeleri, bagimsiz dilin tammlanması ifin kullanmak- tayız.)

1.2.3- Iran'da dilsel gruplar:

Iran'da bugiin 90'dan fazla dil konuşulmaktadır. 20. yy. iranmda bu iilke halkların sayisi tarn olarak bilinmiyor ve onların fogu, Irani dilli halklar ve dzellikle Fars olarak gdsteriliyor. Qogu zaman ise, Islam dinine mensup biitiin halklar iranli, diger resmi din- lere mensup olanlarsa, azmlık halkları olarak adlandırılırlar.

Iran'da yaşayanların sayisi ve etnik yapisi hakkında ilk resmi bilgiler, 1956 yili sayımlarından sonra elde edilmiştir.

Giiniimizde iran'da yaygın olan ii? dil grubu, Irani, Tılrki ve Sami vardır:

Tablo 1.1 IMN'PA DILSEL FIRUPLAR²:

A) İRANİ GRUP (39,425,000-40,425,000; % 67,93)

<i>Halkın adı</i>	<i>yı</i>	<i>Ytbdesi</i>
1- Fars	24.000.000	* 413
2- KQit	3.780.000	* 63
3- Lor	3.220.000	* 5.4
4- Teberi (Marenderani)	2.760.000	% 4.6

tablonun hazırlanmasında taillamlan kaynaklar: - Adas of the worlds languages - Ency. Francaise (Iran Maddesi). Internet (1995) (tran Maddesi). - Irinjahr (1950). - Majallaye Araşre İrn. - Oranski (1956), eqholloqatc İrftni. - Dflnya Qlkeleri, Ana Britanica (1987) (Iran maddesi). - Sovyet Ansiklopedisi - Anna Britanica (1971), (Iran maddesi). - Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, (tran Maddesi). - ografyas.

5- Gilek	2.340.000	%	3.9
6- Lck	1.160.000	%	1.9
7- Belut	720.000	%	U
8- Sistani (Zavoli)	400-900.000	%	1.1
9- Gurani (Awraaraani)	300.000	%	0.5
10- Tacik	370.000	%	0.9
11- Tali?	50-200.000	%	0.3
12- Lar	100-400.000	%	0.25
13- Tati halklan^	120-150.000	%	0.08
14- Afgan (Pajtun)	50-70.000	%	0.2
15- Semnani	?	?	
16- Raci	7	7	
17- Sengseri	50.000	7	
18- Aftiyani	5.000	7	
19- Diger Irani gruplar3	?	7	

B) HiNTI GRUP (110.000-200,000; % 0.4)

<i>Halkm otî</i>	<i>Savi</i>	<i>Ylbtsi</i>
1- Cingene (Rom)	70.000	% . 0.2
2- Brahoi	10-100.000	% 0.1
3- Cat	7	7
4- Hinti	30.000	%- 0.1
5- Urdu	7	7

C)- Di&ER HiNTAVRUPALILAR (200,000; % 0.3)

<i>Halkm adi</i>	<i>Savi</i>	<i>Yürdea</i>
1- Erraeai	200.000	•% 0.3
2- Rus(?)	7	7

- 3- Atlas of the worlds languages (Christopher Moseley, RJE. Asher, Routledge, 1994) kitabinda, Deraari adinda 80.000 Idjilik (Iran nOfusunun %0/ 'si) bir hallc ve dile deginilraektedir. (Najre D4ne?.ytl 15,sayi 5,1374).
Tati Dilleri: - Cali (şali),Enberani.Ejtehardi. Halhali.Harzandi, Hoeyni, Keringani, Maragi,Pajayi, Raraendi, Sapan, Yengice.Takestani.
Diger train Diller - Araerei, Bajgerdi, Benderi, Buringani, Darngani, Demavendi. Eraarazade Esmaili, Enareld, Erdestani, Ferahani, Ferizendi, Gazerhani, Gebri (Yezdi), Gezi, Gomjevi, Gorai, Hansari, Horzuki.Huri (Biyabanelri), Kelimi (Kajani), Keranei, Kejei, Kiyafuri, Koheki (Tefreji), Lasgerdi, Lavi, Liroei.Masemi, Naini.Netenzi, Papun, Sedehi, Sivendi, Soi, Sorhei, şehmirezadi, Şomgun, Tecreji, Vanijoni, Vefsi, Velatru, Yarendi, Zeftei.

ro- TURK! GRUP (16,975,000-19,675,000; %2832-%32,82)

<i>Hdkmadi</i>	<i>Sayi</i>	<i>YUrded</i>
1- Azeri (TOric)	163-19.000.000	%272-%31.7
2- TOrtanen	600.000	* 1.0
y Hal*	25.000	% 0.04
4- Kazak	25.000	% 0.04
5- Ozbek	25.000	% 0.04

I

EkSAMiGBUr (U90.000; % 2,15)

	<i>Savi</i>	<i>YUzded</i>
1- Arap	1.140.000	% 13
2- Yahudl	65.000	% 0.11
3- Asuri	50.000	% 0.08
4- Ararai	25.000	% 0.04
5- Afrikali	10.000	% 0.02

FI- KAFKAS GRUBU (20,000-25j000; % 0,04)

<i>HaUanaa\</i>	<i>Savi</i>	<i>YOrded</i>
1- GflrcO	15-20.000	* 0.03
2- Qefati ,	5.000	% 0.01

Tabloid tRAND'A EN FAZLA KONIJSULAN DiLLER (% l'PEN FA7LA OLANLAR);

<i>UaHk</i>		<i>QjfcLXiiUUOKE</i>
1- Pan	*41	*41 - *543
2- Azeri	*32	*85*50
3- KQrt	*6	*5.4- * 115
4- Lor	*5	*4.1-*6
5- Teberi	*45	*3.7 *4.7
6- Gilek	*4	*4-*63
7- Lek	*2	7
8- Anp	*2	* 1.8- *2
9- Bel*	*1	* 1 - *23
0 Sl««nl	*1	7
Tadm	*1	*0.8*1
TOAreaa	*1	*1*1.7

Tablo 13 İRAN DADİLAİLELERİ:

IUL AiH	Xiide	Savilan
1- (rani grup	*68	40.000.000
2- TQrid grup	*28- *34	17-20.000.000
3- Sami trap	*2.2	1500000
4- Hi mi grup	*0.4	100-200.000
5- Kafkas trap	*0.05	20-25.000
6- Difer Himsvnjpa	*0.3	200.000

1.2.4 Milliyet:

Biz her etnik (dilsel) grubu bir millet olarak kabul ediyoruz. Dolayısıyla iran'da 50k sayıda ayn dilin varhıma gdre 50k sayıda milledn bulunduğu da ortadadır. Bu esasa gdre iran'da Fars, Azeri, Lor, Kiirt, Belug, vs. gibi milletlerden sdz etmekteyiz. Bu afidan Iran milled gibi yaygın olarak kullamlan terimler, 90k yuvarlak olmakla birlikte gerçekte hif bir zaman var olmayan hayali ve anlamsız ifadelerdir.

Fakat biitiin dilsel grupları millet adlandırmamız, bunlarda milli bilinlenme veya militlejme siirecinin baıladığım, aym dilzeyde gelişdğini veya tamamlandığını gOstermez. iran'da yaşayan milleder milledeşme ydniinden 90k biiyik farklılıklar gdstermektedirler. Ortak vatan (dilsel-tarihsel bdlge) duygusu, ortak edebi-milli dil, ortak milli-dinsel kiiltir, ekonomik ilişkiler vs. bu millederde aym derecede gelişen kavramlar degildir. iran'da Azeriler ve Kiirtler bu agidan en ileri diizeye ulaşmış milleder sayılır.

Ote yandan Fare veya Lorlan, Fars veya Lor milled olarak takdim etmemizin tek nedeni dil'dir. Yoksa bu halkarda ortak vatan duygusu (Fareistan) veya milli devlet (Fars Pehlevi rejimi?, Fare islam Cumhuriyet?) ideali geliymij degildir.

1.2.5 iranlilik, vatandaşhk:

iran'da etnik grupları (milletleri) birbirinden ayıran en dnerli kriter dil'dir. ikinci de-recede din-man?, hayat tara (yerleşik, aşiret, gd^ebe), irksal yapı (diş gdriiniim) ve 9ografi btilge gelmektedir. Bu ayinci Gzelliklere ragmen biitiin Iran ahalisinin tek ortak Ozelligi vatandaşlıktır. iran vatandaşlarının hepsi tabiiyetge (cidzenship) tranhdirlar. Bu onları tek ortak ve birleşdrici kimliğidir. GGriindiğii gibi biz iranli'yi bir tabiiyet (vatan- daşlık) adı olarak gdrmekteyiz. iranli admda bir millet veya dil olmadığı gibi, bir ırk da yoktur ve olmamıjdr.

Ozellikle her iranlinin iki Ozelligi vardin *MUliyeti* (bagh olduğu millet) ve *tabiyeti* (yani vatandaşı bulunduğu dike). Bu a?ıdan iran'da egemenlik kurabilmiş devletleri tek- rardan incelemekte yarar vardır (Bkz. iran'a egemen olmuş devletlerin etnik kOkenleri).

Ozellikle batıda yanlışılla Farsla (İran'da yaşayan halklardan biri) İran'ın aym tutulduğundan olmalıdır ki otomatikman tarihteki bitişin İran devletleri de Pers sayılmıştır! Bunun sonucunda ise demegin kesinlikle Fars olmayan Safevi, Afşar veya Kacar gibi Azeri devletleri, birer milli Fars (Pers) devleti olarak takdim edilmiştir.⁴ Aym nedenle diğer İrani kökenli devletleri de birer Fars devleti olarak görmek yanlıştır. Örne; Deyaleme sulalesi milliyetçe Gilek; Zend silalesi Lek; Samani silalesi Tacik devletleri olarak ele alınmalıdır.

İran tarihinde İslamdan önce iki Pers (Akamemiş ve Sasani) ve İslamdan sonra da iki Fars (Pehlevi, İslam Cumhuriyeti) devleti olmuştur. Bu illeğe tarihte egemen olmuş her men hemen bitişin diğer devletler Gayri Fars olmuşlardır. .

Biz araştırmamızda İran'da egemen olan devletlere değindimiz zaman dzenle o devletlerin etnik kökenini de belirtmeye çalıştık. Söz konusu Safevi devleti ise, Azeri Safevi devleti, Buveyhi devleti ise Gilek Buveyhi devleti dedik. Bu yönetimin daha açıklayıcı olduğuna inanmaktayız. Örne; "Türk Osmanlı - Azeri Safevi savaşları" dedigimizde, bu savaşların Türkler ve Azeriler arasında gerçekleştiğini anıyoruz. Yoksa Osmanlı Türkleri İran'da yaşayan ve o dönem Stinni olan Fars, Kürt ve Belu'larla her hangi bir savaşa girişmemişlerdir.

Tarihte İran'da kurulmuş bir devlet, bugünkü İran'da yaşayan her hangi bir halkın doğrudan kurmadığı bir devlet ise, o devlet kurucularının ve yöneticilerinin genel dilsel bağlarına değinmeye yetindik. Örneğin Ajkaniler'in İrani Aşkani, Harzemşahlara için Türkiye Harzemşahlara ibaresini kullandık.

1.2.6- İran'da kurulmuş devletlerin etnik kökeni:

İran'ın, Aryan kökenli Farslardan oluşan, Şii mezhebinde olan ve 2500 senelik tarihe sahip bir Pers devleti olarak tanımlayanlar olmuştur. Bu, Fars Pehlevi ve Fars İslam Cumhuriyeti'nin resmi olarak savundukları savdır. Bu savın genjellere pek uymadığı hatta tamamiyle bilimsel verilere ters düştüğünü söylemek pek yanlış olmayacaktır. (İran'da konuşulan 90'a yakın dil ifin, dilsel gruplar, İran halklarının irksal yapısı'nın ilgili bilim, dilsel grupların dilsel gruplara Bkz.).

Safevi devletinin kökeni Milliyetçi Azeri olarak, sway, bülrokmı ve orduların Azerilerden oluşur'dur. Bu devletin İran'da resmi olarak ettiği mezhepse İran'ın bugünkü resmi mezhebi olan 12 İmamlı Müteşerria (Caferi-İmarilik) dep, 12 marab Gali Şii'lik (Kızılbaş-Bektajilik)dir. Bugün Türkiye'de bu mezhebe Alevilik, İran'da Ehlilik denmektedir. Bella İrani illerinin Farslıkla aym tutulması ve Azeri Safevi, Afşar ve Kacar İnan Kızılbaş olarak İnan'da olmalarıdır ki Örne; Türkiye'de kale me all nan genel Türkiye tarih ve devletleri ile ilgili kitaplara İnan'da İnanlı 05 Azeri Kızılbaş devleti, 'afe viler, Afşarlar ve Kacar Ur alınaaz.

Tablo İRAN'PA KURULAN FARS DEVLETLER:

<u>DEVLET</u>	<u>DÖNEM</u>
1- İrani Pers'lerden Akamenis devleti	M.0.559-M0.0.330 ■
2- İrani Pers'lerden Sasani Devleti	MS226-MS.652, 1925-
3- İrani Fars Pehlevi Rejirai	1979 1979-gflnQmQze

Bu İrani Fars devletler toplam 726 yıl iktidarda olmuflardır. Akameniş devletin in kuruluşundan giiniimiize dek siiren 2555 yılm geri kalan kısmı.yani 1829 yıl boyunca İran diger irani devletler, Yunanh, Arap ve dzellikle Tiiirki devletlerin hakimiyeti altmda bu- lunmuştur. Ayrıca bugiinkii Farslar ve islamdan önceki Persleri aym ve hatta birbirmin direkt devamı saymak pek kolay olmayacaktır.

Etnik ağıtdan iran'm siyasi tarihini §5yle devrelendirebiliriz:

1- En eski yerli devletler: Bu ddnemde onlarca kurulan devlet için Bk. iran'in yerli halkları.

2- İrani dönem: islamdan (jnckeki bu dönemde eski yerli halklarla buraya daha sonra agelen gdgebe İrani dilli grupların karişimından oluşan yeni irani dilli topluluklar; Med, Akamenis, Aşkani ve Sasani devletlerini kurabilmişlerdir. Ülke bir dtinem Makedonyalı iskender ve Yunanh Selevkidler devleti egemenliği altma girmijtir.

3- Arabi dönem: Bu dbnemde iran, Arap olan Raşidin, Emevi ve Abbasi devletleri egemenliği altma girmiştir.

4- Yarı bağımsız yerli İrani devletler: Bu ddnemde yan bağımsız 90k sayıda yerel irani devlet kurulmuştur. Milyetge Tacik, Gilek, Mazenderani, Sistani, Kiirt vs. olan bu devletler arasımda Fars kokenli olanı yoktur.

5- Tiiirki dönem: 10. yy. da Gaznelilerle başlayan ve 1925'te Kacarlarla son bulan bu ddjnmde, yerli halklar ve buraya gdgeden Tiiirki toplulukların karijumndan olujan Tiiirki dilli halklar onlarca devlet kurabilmişlerdir. Ülke bir siire Mogol egemenliği altma girmiş ise de, bunlar Azerileşmiş ve Mogol ddnemi sonraki devletler Azeri devlet sayılmaktadırlar.

Bu ddnemde, bazı yan bağımsız yerel irani, (Lor, Kiirt, Gilek, Mazenderani) devletler kurulmuşsa da biitiin iilkeye hakim olabilmiş tek bir irani devlet milliyetçe Lek olan Zend devleti olmuştur.

6- Fars ddnemi: 1925'te başlayan ve giiniimiize dek siiren bu ddnemde iki Fars devleti, Pehlevi rejimi ve islam Cumhuriyeti kurulmuştur. Pehlevi rejiminin kurulması ile

Iran devleti Azeriler vc Farslar arasmda el degiştirmiş, bu tarihten sonra Iran dcvleti bir TORid Azeri devlet degil, bir Irani Fare devlet olarak ele alınmalıdır.

Table 1.4 - IRAN'DA DEVT F.Tf .FB s

		<u>Ftwik</u>
Med	M.O.7. yy. - M.O; 559	Irani
Akaraenifler	MA.559-M.O.330	Irani Pets
Iskender	M.O.330 -M.O. 132	Makedonyali
Selevddler	M.O.132-M.O. 64 M.O.150	Yunan Irani
Afkaniler	- MS.256 MS. 256 - MS.	Part Irani Pets
Sasaniler	652 633 - 831	Arap Arap
Rajidia		Arap
Emevi		Irani Mazenderani Irani
Abbasi		Mazenderani Irani
Zermehri		Mazenderani Irani Gilek
Padusbanan		Irani Mazenderani Irani
Ostandaran	665 - 1597	Mazenderani Irani
Dabvend	IOyy.	Mazenderani Irani
Karuvend		Mazenderani Irani
Bavendiler:		Mazenderani Irani Tarik
i- Kiyusiye		Irani Sistani Irani Taeik
ii- Esphebodan	665-1028	Irani Mazenderani
iii- Kine Hariye	1073 - 1210	Mazenderani le}mi Arap
Saraaalkr Saffarikr	1237 • 1349	Irani Gilek Irani Gilek
Tahirfler Suhraiyan	795 - 998	Irani Gilek Irani Gilek
AlevileT-Zeydiler	861 - 915	Irani Gilek
Ziyariler	821 -928	
Al-i Buye (Dcyaleme)		
i- Fars-Huzistan	864 - 928	
ii- Bagdad	928- 1043	
iii- Kerman		
iv- Gbal	932- 1055	
	945-1048	
	935-1048	
	931 -1048	
SadaieMerefi	10.yy.-11.yy.	Mazenderani le}raij Arap
AliKert	1245-1381	Mazenderani leymif Anp
Scydler sQlaksi		Gileklef nu Arap
Ali Misafir (Salad)		G0ek e m4 Arap
AliKaya		Gflekleinuf Arap
AliMuhUf		GQekle}mi Arap
AliCesun		G3ekle}mi Arap
Ali Irak		
Beni Kakveyhler		
Serbedaran		
Afrasiyaban	1345-1380	Irani
Simcuriler	1349-1503	Irani MazeadetMi
Sacogullan		TOrlri
Gazneliler (SebOkTddaBer)	889 - 930 '	TOdd
	962-1187	TOrid

Us. 51-59.

BQyQk selfuldular	1037-1157	TQrid TDrVme*
i- Irak Selfuklulan	1117-1194	
U- Kerman Selfuklulan	1041-1117	
Atabekler		TQrid
i- Azerbaycaa (Eldenizliler)	1146- 1227	
i- Lorestan (Hazeresbi)	1164- 1361	
iii- Pars (Sal gun ler)	1147-12*7	
Kerman Karahiiaylan (Kutlukhani)	1120-1303	TOrki
Harzerajahlar (Anujtekiniler)	1096- 1230	TQrid
Ali Őurala Afjar	1152-1193	TQrid
Mogollar	1206-1227	Mongol
tlhanlilar (Hulakuiler)	1253-1355	Azerilejolf Mogol
Celayiriler (tkanikr)	1339-1434	Azetiletnei Mogul
Cobaniler	1337-1365	Azerilcfmij Mogul
Orgun Őahiler		
Al-i Muzaffer (Incuiler)	1323 - 1392	TQrid
Dogu Teymuriler	1336- 1409	TQrid
Tiynuriler (Miranjahlar)	1369- 1515	TQrid
(Gurkanfler)		
Tiyrauro Julian	1311 -1507	TQrid
Karakoyunlular (Baharb)	140* - 146*	TQrid Aeri
Akkoyudular (Baymduri)	1350 13*4;1469 1502	TQik Azeri
Safeviler (Kizilbajiyeye)	1499 - 1735	TQrid Azeri
Afjariar	1735- 1103	TQrid Azeri
Zend	1749 -1794	Irani Lek
Azerbaycan Hanliklan	1*yy.-20.yy.	TQrid Azeri
Kacarlar	17*5 -1925	TOrki Azeri
Pehleviler	1925- 1979	Irani Fan
Islam Cumhuriyeti	1979 - gOnQmflze dek	Irani Fan

1-2.7- iranilik, Tiirkilik:

Biz Iran vatandaŐligi ifin *tranli (Iranian)*, Hint-Avmipa dilleri ailesinia bilinen bir alt grupu olan dillere de *Irani (Ironic)* terimlerini kullanmaktayiz.

Tanunimizda Irani halklar, Irani dillerinin her hangi birisini knniiŐanlarriir Sahip olduklan vatandajlik ne olursa olsun, FarŐlar, Peştunlar, Kiirtler veya OŐctinier Irani sayilir. Ote yandan Irani i (Iranian) olan bCitiin halklar Orn; Azeri ler, Araplar ve Brahoiler Iran tabiyeti taŐimalanna ragmen Irani (tranic) degillerdur.

Durum Tiirkiler if in de geferlidir. Biz Tiirk'ii ana dilleri Istanbul TURkfesi (Turkish) olan kimseler ifin kullanmz (Bunlar genelde Anadolu-Balkanlarda yaşayan, tarihen Os- manli Devleti smirlan ifinde yaşamiş olan ve Siinni gef mişe sahip gruplardir). Tiirkfe ile uzak veya yakindan akraba dll Idimesine Tiirki (Turkic) denmektedir. Dolayisiyla Azeri- leri, Tiirki olduklan halde, Tllrk adlandirmadik. Azenler genelde Kafkasya-Ortadogu'da

yaşayan, ana dilleri Azeri leh^elerinin biri olan, tarihen Azeri devletleri Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Safevi, Afşar, Kacar egemenliği altında bulunan ve 12 imamh şii (Mu- teşerria veya Mutasavvifa) ge?mişe sahip topluluklardır. (İrani ve Tiiirki halklar ifin Bkz. Etf). •

V
i

1.2.8- Din, Mezhep:

İran dil konusunda olduğu gibi inanf a^isından da ?eşitlilik gdstermektedir.

Biz araştırmamızda kendi inanglanm din olarak tanımlayan her hangi dinsel inanca *Din* ve onun alt gimplanna, genelde inananlanm simflandinlmasına gOre, *Mezhep* diyo- ruz. Bu din veya mezheplerin tarihsel olarak nasıl ortaya ^İktiklan, kutsal şahsiyetler veya kitaplanm bulunması, i^eriklerinin ne olduğu, iran'daki mevcut yasalarca tanınmalan, veya tanmmamalan gibi Gzellikler tanımlamamızı etkilememektedir. Do- layisiyla yasal olarak tanmmayan veya yasaklanan Bahailik, Yezidilik gibi din ve Ehli- Hak, İsraili gibi mezhepleri vs.'i araştırmamıza birer din ve mezhep olarak aldık. Durum Kutsal Peygambere sahip olmayan Hinduizm veya diizenli şeriat (fikih) sistemine sahip olmayan EhliHaklar i?in de aynıdır.

Ayrıca Din-mezhep ve Milliyetlerin ayn adandinlmasına Ozen gOsterdik. Om; ki- tabtmızda ana dilleri ibrance olan herkese (miiliyetge) Yahudi ve dinsel agidan Hz. Musa dgretisine inananlara Musevi dedik. Milliyet vasfı olan Yahudilik, dinsel vasıf olan Musevilik ve tabiiyet vasfı olan israililik ayn jeylerdir. iran'da Musevilerin fogunlugunun milliyetfe Yahudi olmalanna ragmen, milliyetfe Fars veya Arami olan Museviler de vardır. Diğer bir Ornek Farslardır. imami şii olan Farelar gibi Zerdiişti, Musevi veya Dinsiz olan Farslar da vardır.

Mezhepleri dogru adlandırma Ozellikle şii dallar igin \$ok Gnemlidir. İran niifusunun 6>91-93'ii şii'dir. Bu smiflandırma 50k yanlış bilgilenmelere yol agabilir. şii mezhepleri rasında Siinnilerde olduğu gibi Ortodoks şeriatı kabullenenlerden başka Şeriat

,erini *tevil (yorum)* ederek onu kesinlikle ge^ersiz sayan mezhepler de vardır. İlk İmamh Zeydiler ve 12 imamlt Miiteşenia şiiilik (Caferi veya imami) girmekte- ara tarihte *limit filler* denmiştir. ikinci gruba ise ismaililer (7 imamh) ve 12 dutasawifa şiiilik (Alevilik veya EhhHak'lik) girmektedir. Bunlara tarihte *Gali ulati fia* veya *Ajinlar* denmiştir. iran'da 50k sayıda alt gruba sahip olan bu 12

vivifa şiiileri, genel olarak Ehlihak adlandırma egiUmi vardır. Biz bu grubu, Tiiirkiye'de olduğu gibi Alevi olarak adlandırmayı yegledik.

tmami şii din adamları Alevi şiiğinin (Ehli Hak'ın) yasallığı ve hatta varlığını reddetmektedirler. Bu ger^ek ve Alevilerin İran'da imamilerden sonra ikinci biiyik mezhep (%8-%10?) olmaları bdiyle bir smiflendirmeyi vurgulamamızda tinemli olmuştur (Daha fazla bilgi i^in Bkz. İran'da dinsel gruplar).

Araştırmamızda her hangi bir milletin bu veya başka bir dine mensup olduğunu sdylediğimizde, o halkın tarihsel gelişimi gdz onine alınmıştır. Yoksa o millete mensup biitiin bireylerin hala aym dinsel inanca sahip olduklarını sdylemek olanaksızdır.

İran'da dinle ilgili insanların munasebetlerini *dine karşı*, *din dışı* (dinle ilgisi olmayan), *dindar* (belli bir dine inanıp fakat o dinin Şeriatına dayalı devlet kurulmasını istemeyen) ve *dinciler* (Şeriat devleti isteyenler) olarak ddr gruba bölebiliriz. İran milletlerinde bu grupların yizdelerini saptamak olanaksızdır. Devlet^e bu inançlarla ilgili herhangi bir sayım yapılmaz. İlk iig grup, din dışı, dine karşı ve dindarların siyasal faaliyetleri ya- saklıdır. Dincilerin bir kısmının faaliyeti Ora; Halkın Mucahitleri, Nehzate Azadi (Ozgürlük hareketi) bile yasaklanmıştır. Ayrıca merkezi devletlerin belli bir dinsel inancı resmileşirip, diğerlerini gayri resmileştirme veya yasaklamaları, din dışı 1 ve laiklere tarihten mevcut olan hoşgorisizlik ve baskı, insanları dinsel inanş veya inan^sizliklerini sak- lamaya zorlamaktadır. Böylece drneğin Azerilerin şii (imami, Alevi) olduklarını sbylediğimizde, sadece tarihen inanan Azerileri amaçlamaktayız (Bkz. İran'da dinsel gruplar).

12.9-Irk:

İran'da Irk kavramı resmi makamlarca bile bilimsel olmayan ve daha ziyade siyasal amaçlarla kullanılmaktadır. Fars Milliyetçiliği ve Pan İraniizm duşüncesini biitiin İranlıların Ari irki veya İranlı ukindan olduğunu savunur (Daha fazla bilgi ifin Bkz. İran halklarının irksal kijenini ve Fars şovenizmine).

Biz irki bilimsel tanımına göre ele aldık. Bilimde Ari veya İranlı irki tanımlanmamıştır. •

* 12.10- İran'da etnik bölgeler:

' İran'da yaşayan bazı halklar, tarihen kendilerine dzgii topraklarda yaşamaktadırlar. iBu kompakt etnik bölgelerde, adı ge^en halklar genellikle gogunluğu oluşturlar. Biz

geçmişte de bir 9c\$it bağımsız veya yan bağımsız statiiye sahip olan bu bdlgelere *Etnik btilge* demektir. Etnik Bdlgeler ilgili halkm *vatani* sayılırlar. Eskiden bu *Etnik bdlgelere eyalet ve vilayet* de denmiştir.

Iran, M.O.559 yılında İrani Akameni\$ devletinin kurulmasından 1925'te Azeri Kacar devletinin yıkılışına dek, yani tam 2485 yıl boyunca Eyalet veya Federativ sistemle yOnetılmıştır. Hatta Azeri Kacar siilalesi ddneminde ilkenin resmi adı *Mamdleke Mahru-seye tr&n* (Iran Konmrauş Olkeleri) olmuştur. 1925'te Fars Pehlevi diktasmin kurulması ile, iramn 2500 yıllık Federativ sistemine son verilmiştir. Bugünkü idari taksimat ise deşindirmiz Etnik Bdlgelere tamamiyle ters diişmektedir. İdari taksimat Fars Pehlevi diktatdrliigii ve Fars İslam Cumhuriyeti dftneminde, iran'm Fars olmayan halklarmı Fars- laştırmak amacıyla benimsenmiş bir uygulamadır. Mevcut idari taksimlerde, homojen olan Etnik bdlgeler, 50k sayıda *Ostan* arasında bölüştürülmüştür. Batı Azerbaycan os- tan'mda Azeriler ve Kurtler, Gilan Ostanında Gilekler ve Azeriler vs. aym idari birimde bir araya getirilmiştir. Aym ostanda bir araya getirilen halklar genelde etnik, dinsel, kiiltirel ve ekonomik afidan birbirinden tamamiyle farklıdır.

Biz tran'i incelemeyi olaganiistii kolaylaştıran *Etnik bdlgeler* bolinmesini kullandık. Bugünkü tranda *11 Etnik bulge* ayirt edebiliriz:

Table 14- İRAN'PA ETNİK BOLGELER:

- 1- EJBik Fanişttn (tngilizce: Persia)
- 2- Etnik AiCTbaycan (İngilizce: Azerbaijan)
- 3- EuiikLoresun (locUızce: Luriaao)
- 4- Etnik
- 5- Etnik KQrdistan
- 6- Piwik Laristnu
- 7- Eiaik Belusauui (tnciluce, Balucbestaa)
- t* Etnik Turkmenistan
- »- Euiik Gilan
- 10- Etnik Mazeodena
- 11- EtaikArabistaa

Her etnik bdlge etnik a^ıdan homojen bir halka sahiptir. Ayrıca her etnik bdlgenin kendine dzgiin etnik yapısı, ekonomik, dilsel, siyasal, kiiltirel, tarihsel hatta askeri dzellikleri vardır. Bu temel etnik bdlgelere ek olarak tranda bir ka\$ kii?iik alanlı etnik bdlge daha vardır. Bunlar: Tevaleş, Sistan, Guran, Halacistan'dırlar.

Tevak\$, Etnik Azerbaycan ve Etnik Gilan arasında esasen Talişlarla meskun, Sistan Etnik Belucstanla Etnik Farsistan arasında Sistanilerle meskun, Guran KQrdistan'da

Guranlarla meskun, Halacistan, Etnik Azerbaycan ve Etnik Farsistan arasinda Halafarla meskun etnik bdlgelerdir.

Bunlara ek olarak birde kendine Ozgii bir bflge olan Horasan Ostanuun Kuzeyi vardir. Kuzey Horasanda Azeriler, Farmlar, Tiirkmenler, Kiirtler, Belu\$lar, Sistaniler, Tacikler vs. birarada ya jamaktadlr.⁶

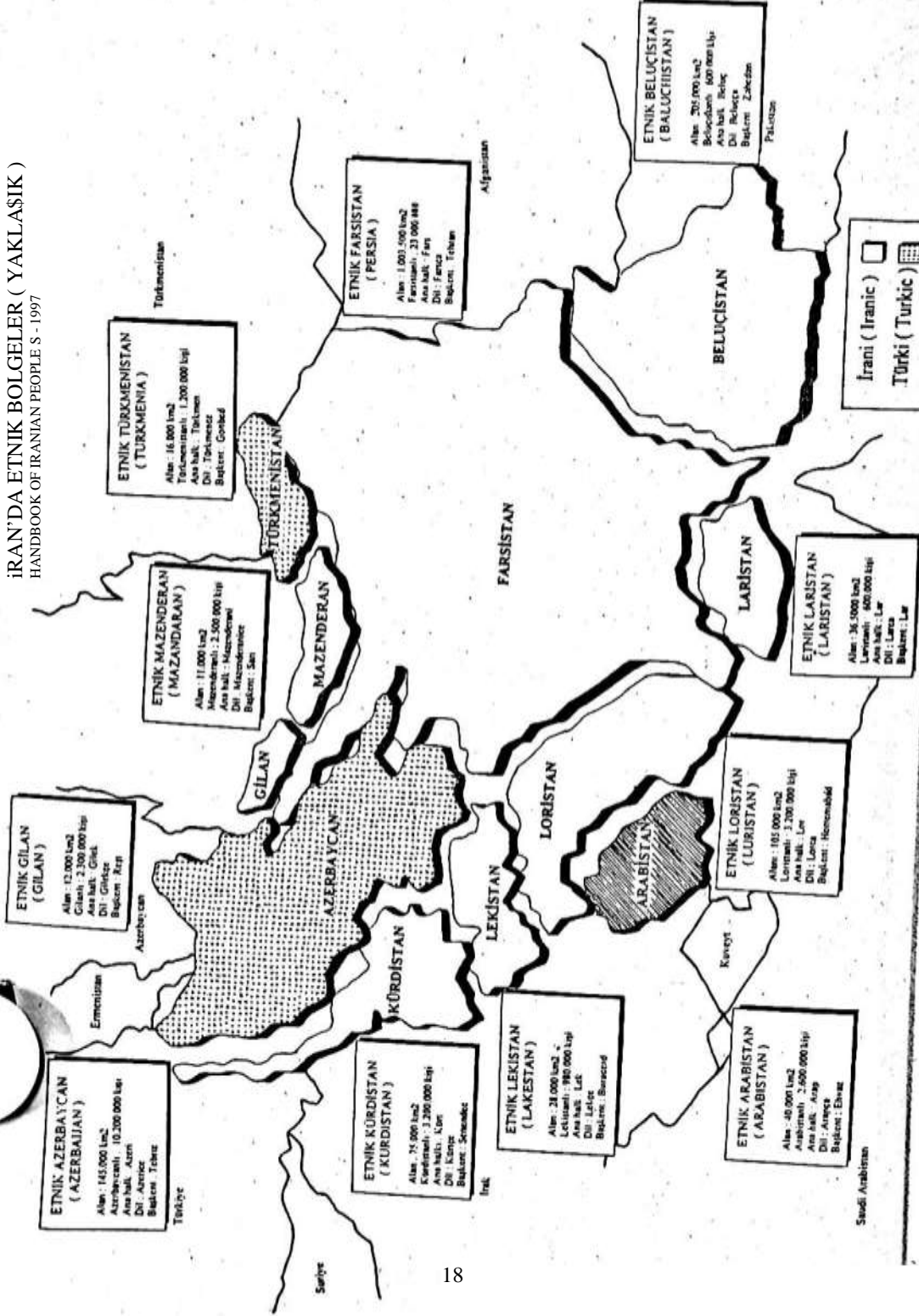
iran'i etnik bblgelere gOre incelemenin ba\$ka bir yaran daha vardir: Iran halklannda yiikselen milli bilinglenme sonucunda bazi halklar Orn; Azeriler, Kiirtler ve Lorlar, ana-vatanlan sayilan etnik btlgelerinin 50k sayida uygunsuz Os tan arasinda pargalanmasina kar\$li fikmaya ba\$lamil\$lar. Ku\$kusuz, eger gelecekte Iran'da herbangi bir demokratik sis- tem kurulursa, iilkenin idari taksiraatinda mevcut olan gerfek etnik bdlgeler temel alinacaktır.

Tablo 1S- IRAN'DA TEMEL ETNIK BQLGELER:

BaadDMI Hitt	Temd baU (yilxded) BCcrU	Alaa,(rUaded) NUftn,(yOzdal) Yatunluk/km ¹	■MfBdf Mtlthtr	Onemif keraleri
Fan atm (Pcnil)	Fan (*83)	1003500 (*60 9) 23000000 (*45) 22.7 kifi	Tehran. Merkezi. Hrmrehn Isfahan. Kerman, Horasan Seaman. Yexd. Fan. Bofdr. Hormozjan	Tefrxn. Isfahan. Meshed. Jins." Knm, Bircnd. Kerman. Kafsn. Bofchr, Yexd, Sebzew. Neyfsbrz.
Bdatewar	Bd\$9 (*90)	20SO00 («12-S) 600000 («12) 2.9 kifi	Bdogatan S nan. Kenan.	Zahedan. limfehr, ^hhabr
Azerbaycan	Aaeri (*95)	145300 (W) 10200000 (*19.6) TOJ kifi	D. Azerbaycan. ErdefeO, Zncan. B. Azerbaycan Hemcxbn, Gian. Merkezi Tehran. Kflnhstan. Kazvin. Lores an. Kohplaye	Tebriz. Urmiye. Erddd, Mznja. Hoy, larval. Zncan. Kenc, Hemcdan.
Lcrtauc	Lor (*90)	77000 («4.7) 420000 (M2) 40 kifi	Bahnyan, Boyerahmed. titi Fan. Isfahan, Hnnuan. Bofchr. KSrdtstan, flam Htmedan. B. Azerbaycan. Kjnnanfah	' Sehtkord. Dezfal, Hontmted. Bonacerd
KUrcnknan	Ur (*95)	75000 (445) 3200000 (*6.3) 42 kifi	Haznon. Bafehr	Senendec. Bahtenn, Mahabad
Alabama	Anp (*40)	40000 («25) 2600000 (*5) 65 kifi	Hmnozpn, Pars.	Ehvaz. Abadan. Horamfchr. MnquteHy"".
Urin	Ur (*90)	36500 («22) 200000 («0A) 5.5 kifi	Hun, Honedan.	Gcrif, Lar. Lcn*c. Bihe, Beארk. Uz.Hanc.
LduoD	Lck (*95)	28000 («1.7) 983000 («12) 35.1 kifi	Honan. Mucndcran	Ham. Lamar. Mefzan, Nehavtnd. Melayar.
TMaanaaian	TMonea (*40)	16000 (*10) 1200000 (<*2.4) 75 kifi	Gte. Mucndm.	Gortan. Bcndrre kzvaa.
Gim	G4ek (*85)	12000 (*0.8) 2300000 (*4.5) 191.7 kifi	Mjicndcnn	IUfe.Eazeli.
Mucndm	Teberi (*95)	11000 (<0.7) 2500000 (943) 2272 kifi		Sari, Gaemfchr, Bahoi. Amoi, Sevadoh.

6- KJ 1.141.

İRAN'DA ETNİK BÖLGELER (YAKLAŞIK)
HANDBOOK OF IRANIAN PEOPLE S - 1997

Ayrıca ilerde *bef Etnik Alan* mevcuttur:

Table 1.6- IMM **ETNIK ALWMI**

Adi	A lain
Tali?	3672kra> (?)
Guran	752 km' (?)
HaJacistan	?km'
Sistan	8117 km' (?)
Kuzey Horasan	(?)

12.11. Niifus Yogunlugu;⁷

Ulkenin en yogun niifusa sahip bdlgeleri, Fars olmayan Kuzey ve Bali bOlgeleridir. Etnik Farsistan ve Etnik Belugestan sirayla iilke alanmm %60.9 ve %12.5'ini kaplama- larma ragmen, illkede en duşik yogunluklara, 22.7 ve 2.9 kişi/km² sahiptirler.

Tablo 1.7 ETNIK BOLGELERDE NUFUS YO&UNLUfLJ:

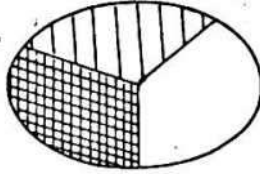
Etnik hriine

Maze nde ran	2212	Kifi/km'	Cok yQksek
Gilan \	191.7	■	■
Turkmenistan	75	• ^a	yQksek
Azerbaycan	703	•	•
Arabistan	• 65 ' ,	aa	a
Kurdistan	42	■ ^a	orta
Lorestan	40	a	•
Lett stan	35.1	aa	•
Farsistan	22.7	■	•
Laristan	53	a	dO;Qk
Belufestan	19	a	a

Dike ortalamasi 36 (alan 1,648,145 km², niifus (1989) 60.000.000)'dir.

ETNİK YAPI

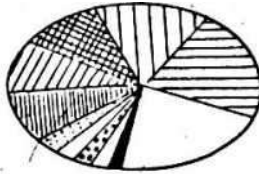
Fars	% 40.0
Azeri	% 32
Diğer	% 28

ETNİK AZINLIKLAR

Klin *6

Lor	% 5
Teberi	% 4.5
Gilek	% 4
Lek	% 2
Arap	% 2
Beluç	% 1
Sis uni	* 1
[«cik	*1
hirkmen	% 1
bijer	*0.5

ETNİK PROFİL

Irani	*64.5
TOAi	*33
Sami	* 22
Hind	*0.4
Aviupa	*03
Kafkas	*004

DINSELYAPI

Imimi	* 80 - * 85
Dijex	*15- *20

PtNSEL AZINLDCLAR

Ehhik	*10- *15
Safii	* 3 - * 4
Hinefi	* 2 - * 3
Bahai .	*0.16
Hinsnyan	% 0.16
Sih-Hindu	* 0.1
Zerdflfti	* 0j04
Mosevi	* 004
Yezidi	?

13. Ulkenin genel goriniimu

tran'da etnik (dilsel, dinsel, irksal) gmlari ve devletin milli meseleye karji tutun- dugu resmi politikasmi (Fars jovenizmi-Pan iranismi) incelemeden Once, bu Ulkenin be- lirleyici bazi sosyo-kUlturel Ozelliklerini bajliklanyla gdzden ge^irmekte yarar vardir kanisindayiz.

Bizce bu Ulkeyi yorumlamada an ah tar rolu oynayan bazi Ozellikler jdyledir:

- 1- Bu Ulke 1979'a dek yansdmUrge statiiSUnde olmujtur. *
- 2- Bu ulke 50k kısa sUreler harif, demokratik rejim deneyimine sahip degildir.
- 3- Bu Ulke kUltUrel ve sosyal agilardan fagdaj dUnyadan uzak kalmijtir.
- 4- Bu Ulkede dinsel ajinlik merkezi devletlerce norm haline getirilmijtir.
- 5- Ajiretsel yapi ve kUlttir derin kdklere sahiptir.
- 6- Okur yazarlik duzeyi 50k dUjUktUr.
- 7- Kadnlara karji yapilan aynmcilik agismdan Iran dUnyada ilk siralarda yer almak- tadir.

13.1 Sditiirgecilik:

Diş devletlerin bu Ulkenin ig iijlerine kanjmalan istisnadan fazla bir kural olmujtur.⁸ 19. ve 20. yUzyillarda Iran'da merkezi devletler, dolayli ve dolaysiz olarak yabanci sOmUrgeci devletlerce iktidara getirilmij ve ayakta tutulmujlardir. Iran 1828-1906 yillan arasi Rusya- ingiltere'nin; 1906-1953 arasi ingiltere'nin ve 1953-1979 arasi ABD'nin yari bagimsiz sOmiirgesi olmujtur. Iran 1979 ihtilalinden sonra tam bagimstz bir Ulkeye gevrlilmijtir.

20. yUzyihn bajmdan Rusya ve Ingiltere'nin Iran Uzerinde egemenlik ve kontrol kur- ma yanji bajladi. iran'm bagunsizligmdan, sadece bir ad kaldi. Rusya ve Ingiltere'nin bu Ulkenin igi jlerine kanjmasi yaygin ve agik (kabullenmij) idi.

Diş gUglerin bu Ulke ig iijlerine kanjmalanmn en garpict Oraegi Iran'daki iktidarlar ve devletler Uzerindeki etkileridir. Bunlar arasmda en Onemlileri; ingiltere'nin 1921'de Riza

1- Azeri krai Nasireddin Jah Kacar demijtin 'Olkenin kuzeyiae gitmek istiyorum, lngltete sefiri karp ployer, gOoeyiae gitmek istiyorum, Rusya sefiri karp (ilayOr... KahroUun bOyle dike ki Jala, nik^ini. Kuzeyi ve GQoeyioe gidemiyor...'* Tlrixerao4sereliia.s.3;ND,s.41S.

Han eliyle yaptırdığı askeri darbe, 1925'te Azeri Kacar stilesine son vererek Fars Pehle- vi rejimi kurdurmak, 1941'de Riza Şah'ı istifaya zorlayarak oğlunu tahta oturmak, 1953'te Azeri başbakan Musaddik'a karşı ABD ve İngiltere'nin yaptırdığı darbedir.

İran'da Meşrutiyet Hareketi ile bu ülkede sosyal değişim umutları yeşersede, İngiltere emperyalizminin bu hareketli egemenliği altına geçirmesi ve kendi çıkarları doğrultusunda yönetmesi ile bu umut, yaygın ve derinleşmeden söndü. 1893'te Intelligence Servisinin yüksek rütbeli görevlisi, Erdejir Reporter İran'a geldi. O Avrupa siyonist merkezleri ile bağlantılı bir Parsi (= Fars Zerdüşti) idi. E. Reporter ilkedeki İngiltere ajan ve yanlıları, Masonlar vs. yeniden dergületerek, Meşrutiyet Hareketini İngiltere kontrolüne geçirmeyi bagardı.

Car Rusyasının Okuyucuları ile İngiltere İran üzerinde rakipsiz egemenliğini kurma fırsatını yakalamış oldu ve bu amacına Riza Han'ın 20 yıllık diktasını kurmakla ulaştı. İngiltere tarafından 1925'te Riza Han'ın Pehlevi Kralı olarak şahıslık tahtına getirilmesi, İran tarihinde bir şahım doğrudan yabancı devletlerce tahta getirilmesinin ilk örneğidir. >

Fars Pehlevi rejimi döneminde ülkede İngiltere gizli servis ve haber alma örgütleri olağanüstü bir etkinliğe eriştiler ve 20. yüzyıl İran'ın bitiş siyaset-kültürel ekonomik yapı-işlerine damgalarını vurdular. Bu durumun ortaya çıkışında İngiliz gizli servislerinin İran'daki zengin tecrübe ve deneyiminin yanı sıra, halkın siyasal ve kültürel fakirliği ile yöneticilerin aşırı fesat, yolsuzluk ve kibirli oldukları etkili olmuştur.⁹

Riza Han'ın istifasından sonra oğlu Muhammed Riza, İngilizler tarafından (Furuqi vs.) tahta oturtuldu.¹⁰

1942'de İngilterenin onayı ile tamamen İngiltereye bağlı olan millet meclisi, ABD müsteşarlarının, İran devletince istihdam edilebilme yasasını onaylayarak, ilk kez siyasal ve ekonomik açıdan İngiltere ve ABD'nin ortak egemenliği altına girmesine zemin yarattı. Misilipü maliye müsteşarlığına (Maliye genel müdürü), Albay Şovartskof jandarma, Albay Tompson polis, ve general Ridli vs. ordu müsteşarlığına getirildiler.

9- GC. s. 34.36. İngiltere'nin sözcükleri bakanlar ve partisi liderlerinden Bouvin'den Azeri politikacı Halil Meliki arasında böyle bir olay yaşanmıştır. Meliki İran yöneticilerini sen bir dille eleştirir?, Qlkedeli birtürlü fesat, yolsuzluklar, hirsizlikler ve kargaj alarm kaynağı olarak İngiltereyi gösterdikten sonra sormuştur. 'Siz bizden ne istiyorsunuz, neden bu faşist ve karanlık feteleri destekliyorsunuz? Neden Qlkede bağımsız ve rakıbetin halini düşünün? Neden bir hukukun ihtarına gelmesini engelliyorsunuz...? Neden, neden, neden?'

Bouvin'in cevabı basit olmuştur. 'petrol, petrol, petrol.' "İran petrolü İngiltere İmparatorluğu endüstrisi ve taşıma araçlarının %73'ünü tedarik eder. Bu kaynak kaybedilirse endüstri, tarımın denizcilik ve hava taşımacılığına %75'i yok olacak demektir.'

GC. s. 125-136.. Muhammed Ali Furuqi. Fars Pehlevi rejiminin bÖyfk teorisini, İran'da İngiltere ajanlarının enerali isimlerinden ve bu Qlkede Mason tejkilaum kuruluşlarındandı. Aslen Musevi olan Furuqi, Fan jövenizmi Pan İrânizm'in oluğraasında ve uygulanmasında belirleyici mi Qstlenir?tir. I.,U., ID. dönem millet vekili,2. mediate bakan, be? kere di? i?leri bakam,dOn kere maliye bakam, 3 kere adliye bakam, dOrt kere sava? bakam, 1 kere ekonomi bakam ve 4 kere ba?bakan olan Furuqi Pehlevi diktatörQJQnQn kurulmasında, Riza Han ve daha sonra oğlu Muhammed Riza'mn tahta itirilmesinde esas rolQ oynadı? (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zuhur va suqute Saltanate Pahlavi, s. 29-45.)

2. diinya savaşı dOneminde İngiliz emperyalizminin fdkiİŞu ve genf ABD emperyalizminin ortaya fikiŞi, iran'daki diŞ istihbarat giiflere bagli ydnetici kastinin yapısında dnemli degişiklikleri doguramadi. Mohammed Reza Şah ddneminde ErdeŞir Reporter mi- rasim, oglu Şahpur Reporter devraldi. DiŞ istihbarat giiflerle baglantili ydnetici kastinin, iran'da 1979'a kadar ayakta kalabilmesinde, onun dunya siyonizm merkezleri ile gtiglti baglantilan, Gnemli rol oynamiŞtir."¹¹

ikinci diinya savaşı sirasinda, Iran muttefiklerce iŞgal edildi.^{11 12}

İkinci dunya savaŞından sonra ve ABD'nin ydnettigi operasyonlarla, Etnik Azerbay- can ve Etnik Kurdistan Ozerk devletlerinin yok ediliŞinden sonra ABD-Fars Pehlevi reji- mi arasmdaki mevcut askeri-istihbarat iŞbirliği artti. 1953'te Azeri baŞbakan Dr. Mu- saddik'm CIA'mri uyguladigx bir askeri darbeyle iktidardan uzaklajtinlmasi ve iran'm 1955'te Bagdat blokuna (daha sonralan Cento) katilmasiyla Iran, ABD'nin yari resmi sdmiirgesi haline fevrildi.¹³ 1953'ten sonra Şah devleti ABD'nin muttefiki degil, ona bagli bir devlet haline geldi. Fars Pehlevi rejimi yabancı duŞman degil, kendi halkrına karŞi ve iktidarım siirdiirebilmek if in ABD'nm tarn siyasi ve giivenlik destegine sahipti. Bu rejim diŞ siyasette de, ABD'nin stratejik fikarlanni korumak amaciyla, bir taŞeron gi- bi kullamlmakta idi. Ozellikle Şah rejiminin Ortadogu ile ilgili politikasi tamamiyle ABD'nin fikarlari dogrultusunda ve Nikson Doktirinine uyumlu idi.¹⁴

1979'da halk ayaklanmasi ile Fars Pehlevi siilalesine son verilmiŞtir. BGylece Iran 1825'ten sonra yari bagimsiz devlet statiisiinden ilk kere olarak tam bagimsiz bir ilkeye fevrilmiŞtir.

13.2. Despotizm, totalitarizm:

Iran biittin tarihi boyunca, klasik bir dikta rejimler iilkesi olmuŞtur. Gtiflii Merkezi dikta rejimlerinin kontorlii, sdmiirgeci devletleri if in daha kolay oldugndan bu devletler,

- 11- Zuhur va Suqute Sal tan ate Pahlavi. s. 13-15. Bu incelerae-arajtirmn kitabi dif istihbarat gQflerinin Iran'm siyasi olaylanndaki rolQnQ afkliga kavuŞturraasi apismdan mQkemm el bir kaynakbr.
- 12- ABD devleti. Iran devletinden izin almadan bu Qlkeye asker sokraasim jfyle apiklamijun Araerika askerleriaın (ran topraklanna giriŞ ve yerlejröesi, l ngiltere devletinin daveti Qzerine oldugundan Iran devletinden izin almaya gerekiyöktü. GC. s. 142.
- 13- ND.s. 13. Xfidanihfl.sayi 34,yil 39, s.59.
- 14- Bu doktrine gflrc, ABD'nin egemenlik ve fikarlanna kar}i olanlarla raOcadele yerel ifbidikfi ve ajanlara biralolir. Bu doktrin Guam veya savap viyetnamize etrae olarak ta biliaraektedir. Fars Pehlevi rejiminin Amman, Pakistan ve Irakta deraokratik halk hareketlerini basurmaya katilmasi bu doloirinin en iyi Orneklerindedir. Iran'da di} gflflerin if Qlkenin if ferine kanjmasi bir istisnadan ziyade, bir kuraldir denmiğtir. Prencip olarak, ABD ve İngiltere istihbarat te?kilatlanm. ne orduda, ne SAVAK'ta ve ne de baŞka bir devlet kurumunda, casus veya ajan sizdirmaya ihtiyaflan olraamijbr. fOnkfl bu kurumlarda Amerikaldar ve İngiliz] erin kontrolQ di^ndahif bir gizli jey olmazdi. Ordusunda onbinlerce ABD askeri ve teknikuzman bulunan veya devletinin siyasal ve ekonoraik alanlanm ABD setini veya uzmanlarca belirlenen bir Olkede ABD casusuna ne gerek vardir?. ND, s.405-410, s. 420-421; Xflterte Sartip Manufehr HAJemi, SAVAK'in QstDzey yetkilisi, (K3r.No. 118,11 Oct, 1995).

tran'da merkezi dikta rejimleri kurma ve ayakta tutmaya ve halkta da her ?eşit aydinlanma ve kipirdanmayı engellemeye aŗui dzen gdstermijlerdir.

Diktatdr merkezi devletler ise, varliklariin bagli olduklari sdmiirgeci devletlere biiyiik ekonomik ayncalik, haklar tammiŗ ve karŗihginda onlardan aldiklan destek ile, iilke i?inde her ?eşit aydmlanma ve direniŗin oluŗum ve geliŗimini yok edebilmiŗlerdir.¹⁵

1906'da anti monarŗist ve anti emperyalist Meŗrutiyet Hareketinin bajansizhga ugramasi ile ingiltere'nin iilkeyi yavaŗ yavaŗ ve tamamen ele ge^irmijtir.¹⁶ 1921'de ingiltere'nin yaptigi bir askeri darbe sonucunda 1925 yilinda Azeri Kacar siilalesine son verilrai? ve Fars Pehlevi Siilalesi kurdumlmujtur. Bu devletin kurulmasi ile Iran tarihin- de eŗi gdriilmeŗi bir polisiye askeri baski rejimi kurulmuŗtur. Bu devlet, iran'da var olan veya var olabilecek her tiirlii řeŗitlilik (diiŗinsel, inanfsal, siyasal, mesleki, dilsel, etnik vs.) ve buna bagli Orgiitlenmeyi şiddet uygulayarak yok etmeye kalkiŗmiŗtir.

1921 darbesinden spnra Riza Han kamuoyunu Azeri Kacar siilalesini yikmakta ar- kasina aimak iŗin Cumhuriyet kuracagmi ilan etmiŗ, fakat iktidara ge9tikten sonra, kendi- sini Pers krali ilan etmiŗtir. ingiliz destekli 1921 darbesi ondan dnceki bir ka9 bin senelik Iran tarihinde eŗine az rastlamr bir askeri-polis baski rejiminin kurulmasina neden ol- mujtur (1921-1979). Millet meclisine Ahir diyen Riza Hanin yarattigi terdr ve korku yillarinda sadec Kasr hapishanesinde 24.000'den fazla kiŗinin (aydin yazar, demokrat ve aŗiretlerden) dldurildugii ileri siirilmiiŗtir.¹⁷

1973'te 50 dergi ve gazete kapatildi. Sansiir yaygmlaŗti ve duŗiinsel faaliyet yasaklandi. Kitap, film, gazete, radyo ve televizyon tamamiyle sansiir rejiminin kont- roliindeydi. 1970'te iilkede 2760 kitap basilirken, 1978'de bu sayi 1750'ye diiŗtii. Askeri ydnetimin basm idaresi, SAVAK'm 9eŗitli idareleri, istihbarat, enformasyon bakanhgi, sanat ve kiiltiir bakanhgınca uygulanan sansiir, Iran halklarmi duŗiinsel ve sosyo kiiltiirel bilin9lenme a9ismdan 9agdaŗ ddenmelerinin en diiŗiik diizeyine getirdi. En ufak ve siradan konular bile devleti ayakta tutan askerirpolis yetkililerin istegi dogrultusunda yommlan- mah veya degijtirilmeli idi.

Mart, 2,1974'te, M. Reza Pehlevi devlete bagli tek yasal parti olan Restahiz'in kurulmasim ilan etti. Ardindan devlete bagli Pan iranist, Iran Novin ve Mardom partileri kendilerinin gdstermelik varligmi feshederek, Restahiz partisine katildilar.

1976'da, tran'da hapishanelerde 100.000'e yakm siyasi-diiŗiince tutsagmm oldugu iddia edilmijtir. iŗkence ise 90k yaygin bir uygulama idi.¹⁸

15- ND.i.2.

16- Bu dOnemde tran'da yerel haldmkr (Valiler), Iran'in merited devleti nden ziyade, Ingiltereyen tamilat alirlai. (NDj.9).

17- GC. s. 89. Riza Han birine kiyaic gesmek istediginde, ODU da atara alin derdi (Milletvekili *eŗin demektir!). GC. s. 155. II-ND*. 410-411.

Fars Pehlevi rejiminin yıkılışından sonra, 1979'da kurulan Pars İslam Cumhuriyeti döneminde de genel hatlarıyla insan hakları açısından olumlu bir değişiklik olmamış, merkezi devletin denetimi ve baskısı ek olarak insanların özel hayatı, giyim-kuşam, yiyecek-gececek ve kişisel davranışları vs. alanlarına yayılmıştır.

1979'da İslam Cumhuriyetinin kurulması ve 1980'de Irak'ın İran'a saldırısından sonra, bu ülkede büyük zulümler yaşanmış, ilk tutuklamalar, eski rejim yöneticileri ve SA-VAK üyelerine yönelik olmuştur. Bunlar savaş döneminde yaygın işkence ve dişiince- siyasi tutuklamaların sorumlularıydiler. Bunu geniş kapsamlı idamlar izledi. Siyasi tercihlerinden dolayı yakalananlar, yaygın işkence, keyfi tutuklanmalar ve kısa mahkemeler tekrar yaygınlaştı. Avukatlar bürosu kapatıldı ve avukatlar mesleklerini yapmaktan men edildi.

1980'lerde muhalefeti destekleyen binlerce insan kısa süreli yargıdan sonra idam edildi. 1979'dan beri, binlerce insan bu ülkede idam edilmiştir. Bunların çoğu sadece yetkililerce muhalif gruplara bağlı bulundukları için idam edilmişlerdir. 1981'in ikinci yarısında resmi olarak bilinen 2444 idam olayı vardır. idam edilenler arasında 18 yaşından küçük gençlere de rastlanmaktadır.¹⁹

Fars İslam Cumhuriyeti anayasasında, siyasi faaliyetlere izin verilmişse de, pratikte devletten bağımsız herhangi bir siyasi, milli, (etnik grupların) mesleki, kültürel, sanatsal, inangsal vs. örgütlenme yasaklanmıştır.

1995 Ekim'de İslam Cumhuriyeti İslami meclisince kabul edilen bir yasayla şöyle: *"Yurt içinde herhangi bir ad altında, İslami Cumhuriyetin güvenliğini bozmak amacıyla, grup veya gruba benzer oluşumları oluşturan veya yönetenler 2 yıldan 10 yıla dek hapis cezasına çarptırılır. Boyle gruplara üye olanlar 3 aydan 5 yıla dek hapis cezasına çarptırılırlar. İslam devletine karşı veya opozisyon grupları lehinde propaganda yapanlar ise 4 aydan 1 yıla dek hapis cezasına çarptırılır."*²⁰

Fars İran İslam Cumhuriyetinde siyasi mahpusların dalgalar halinde kitlesel katliamından söz edilmektedir. Bu dalgaların en önemlisi 1988'de gerçekleşmiştir. (Massacre of 1988) Bu idam dalgasının ilk 6 ayda en az 2.000 mahpusun idam edildiği bilinmektedir.²¹

Bugün Fars İran İslam Cumhuriyetinde yayımlanan 670 dergi-gazetenin %992'si devlete bağlıdır.²² İran'da 3 televizyon ve bir kaf radyo kanalı vardır. Bunların hepsi devletin sıkı denetimi altındadır. İran'da özel radyo veya televizyon mevcut değildir.

19- İran, Briefing, Amnesty international, MDE13.08.87.

20- K.Sr.No 119,25 October, 1995.

21- İran, Violation of human rights. Amnesty International, 1987-1990, s. 12.

22- K.fir.No. 133,15 May, 1996.

Biitin siyasi partilerin yasa diŒi ilan edildiği Fars islam Cumhuriyetinde tek yasal sayılan parti, Sizemane Mojahedine Enqelabe EslSmi'dir (Islam Dcvrimi Miicahitleri 1 . Orgiitii). Iran drgüitliliik (siyasal, sendikal) a?isından diinyanın en geri kalmiŒ ilkelere

arsmdadır.²³ Gros bakiŒta, 1906 yılmadan giiniimiize gelen siirede, iran toplumu siyasal bilinglenme ve sosyo kiiltiirel a?idan, slirekli bir diiŒiiŒ ve gerileme yaŒamaktadır. ^Giiniimiiz iran'ında bati diinyasmda aliŒtigmiz anlamda diiŒiince, man? ve bunlari ifade

^ etme Ozgüirliğiniin olmadigi gibi, her ?eŒit drgutlenme de yasad bulunmaktadr. Ulusla- rarası Af Ogriitti, bugiin iran'da binlerce siyasi tutuklunun varligini bildirmiŒtir.²⁴

133. Kiiltiirel-Sosyal geri kalmiŒlik:

CagdaŒ uygarlik agismdan Iran Bati Asya'mn en geri kalmiŒ ilkelereinden biri sayılmaktadır.

Ulkenin (jzel cografi konumu, ?agdaŒ medeni merkezlerden uzakligi, ilkede yol ve iletiŒim agmm geliŒmemesi, 1979 yilina dek somuriicii devletlerin kontrolii altinda bulun- masi, bu sdiiriicu devletler ve onlann iŒ baŒında tuttuklari merkezi devletlerce dinsel kiiltiiriin ajm derecede One ?ikartılması, Iran halklannda milli Œuurun oluŒması ve ge- lijmesinin engellenmesi, merkezi devletlerce resmi olarak uygulanan Fars Œovenizmi (niifusun %60'im oluŒturun halklarin uygarlik ve varliklanm yok etmeyi amaflamaktadır), Siiregelen siyasi dikta rejimleri ve demokratik geleneklerin bulun- mayiŒi vs. mevcut bu durumun baŒlica nedenleri arasmdadır.

Aynca ilkedeki mevcut siyasal baskilar ve merkezi dikta rejimleri, insanlann mal, can giivenligi ve diiŒiince, in an? hiirriyetlerinin bulunmayiŒi, ozellikle 20. yy.'da yurtdiŒina dogru siirekli bir aydm-egitimli insan gd?ii ve ka?iŒina neden olmuŒtur. Bu ise ulkenin sosyo-kiiltiirel gerikalmiŒligini daha da derinleŒtirmiŒtir.

Iran'da gdriinen diger bir olgu, etnik bdlgeler arasinda sosyo-kiiltiirel geliŒmiŒlik farkidir. Genel bir kural olarak, ulkenin kuzey bdlgeleri, (yani Etnik Azerbaycan, Etnik Gilan, Etnik Mazenderan ve Etnik Turkmenistan) ve burada yaŒayan Azeri, Gilek, Tat, Tabs, Teberi ve Turkmen halklari Giineyde yerleŒen Etnik bdlgeler ve burada yaŒayan halklara gdre (yani Fars, Lor, Lek, Arap, Belu? vs.) sosyo kiiltiirel a? id an daha ge- iŒmislerdir. Bu olgunun ortaya ?ikiŒmda, kuzey halklanmn Avrupa-Sovyetlere olan Tf* yakinligi.buradaki halklarin smir Otesinde bdiinmuŒ uzantilanm varligi, iran'm :omŒularinin laiklik, demokratikleŒme ve sanayilesme yolunda olmalari ve Iran'm

■o 118,11 October, 1995.

iolation fof human rights. Amnesty international. 1987, s. 8.

kuzey halklarında orta sınıfin 90k daha gehiş olduğu ve kuzey'de nüfus yoğunluğunun Türki oluşu etkili olmuştur.²⁵ Kuzey halklarında Milliyetçilik ve milletleşme süreci; Azeri nasyonalizmi, Gilek nasyonalizmi vs. Fars nasyonalizminden 90k daha ileri düzeydedir.²⁶

13.4. Ekonomik-teknolojik geri kalmışlık, köylülük:

Iran geleneksel tarım ağırlıklı bir Üçüncü dünya ülkesidir. Iran'ın sanayi-leşmemesinin başlıca nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: 1828-1979 arasında yan sanayi statüsünde bulunmak (1828-1906 Rusya-İngiltere; 1906-1953 İngiltere; 1953-1979 ABD'ye bağlı yan sanayi) merkezi devletlerin aşırı dikta özellikleri taşınmaları ve poli- siye-askeri yöntemleri reddi etmeden kendi halklarına karşı kullanılmaları, 90k geniş alan ve 100'e yakın etnik grup ve halk barındırması ve bir kaç bin yıl federal sistemde idare edilmesine rağmen Fars Pehlevi ve Fars İslam Cumhuriyetlerinde (1925-günümüze) aşırı merkeziyetçi, üniter bürokratik sisteme geçilmesi, merkezi devletlerin zımlardan dolayı insanların mal ve can güvenliğinin olmayışı ve dolayısı ile özel mülkiyet ve yatırım kavramlarının gelişemediği, sanayi devletler ve merkezi devletlerce, bilingli olarak her zaman koruklenen ve her şeyit değişime karşı olan dinsel fanatizm vs.

Iran tarım bir köylü-şehir ülkesi görünümünü vermektedir. 1986'da ahalinin %54'ü kent, %46'si ise kırsal kesimde yaşamakta idi. (1956'da nüfusun %75'i köylerde yaşamakta idi)²⁷ Fakat Iran'da hatta büyük kentlerde; Tahran'da köylü hayatı, ilişkiler ve zihniyeti hemen gözlemlenmektedir.

1988'de Iran'da 104, 269 köyden %67'si susuz, %79'u ise elektriksiz olmuştur. 1989'da ortalama bir köylü ailenin yıllık geliri 1048 \$ dolar iken, bir köylü ailenin geliri 723\$ dolardı. Kentlerde okur yazarlık oranı %132 iken köylerde bu oran %48,7'dir. Bunun nedeni ise köylü eğitim kurumlarının merkezlerde yoğunlaştığı ve köylüler ve göçebelerin ana dillerinde eğitimin yasak olması ve zorunlu Farsça öğrenmeye zorlanmalarıdır. (1961'de köylüler %90'ında okul yoktu.)

Iran köylülerinin uysal oldukları, siyasal bilinç ve deneyimden mahrum bırakıldıkları ve büyük toprak sahipleri ve ağaların oyununa kolaylıkla gelebildikleri iddia edilmiştir.²⁸

25- ND.s. 108.

26- ND.s. 119.

27- ND s. 32. nüfusün %80'i köylü ve şehirlerden olmaktadır.

M- ND s. 33.

2

kar
ter

Biiyik toprak sahipleri ve feodaller, iran'da biiyik bir siyasi gilg sayihr. Onl^^ Meşmtiyet Harcketine, biiyik din adamlan ile aym safla karşikoymuşlardır. Riza Han ib— tidara geldiginde biiyik feodallerin gogunu <jldiirtmii\$ ve onlarrn topraklarmi gasp el— miştir. Fakat toprak sahiplerini yok edecek herhangi bir toprak reformuna girişmeraiştii— Ulkeden kagtigi zaman ilkede biiyik toprak sahiplerinin etkinlik ve gugleri aynen ayakt— duruyordu. ingiltere ve ABD tarafından Onun yerine getirilen Muhammed Riza şah d; rejiminin teraellerini aynen babasi gibi biiyik toprak sahipleri ve feodallerin iizerine koy du.²⁹

Riza Han'in iktidardan uzaklaşmasi ile 1950'lilere dek iran'da kurulan biitut hiikiimetler toprak sahiplerinin kurdugu hiikiimetlerdi. Azeri başbakan Dr. Musaddik'm iktidara gelraesi ile, baş diişmanlan arasinda feodaller yer almaktaydi. 16. meclisin gogunlugu toprak sahiplerinden oluşmakta idi. Feodaller, meclisteki gligleri ile, Dr. Mu- - saddik'tn demokratik reformalan ve bu arada toprak reformunu engellemeye galijtular. Daha sonra ona karşı yapılan başanlı ABD askeri darbesine katildilar.³⁰ •

133. Dinsel aşinlik, hoşgoriisiizluk:

iran fanatik dincilik iilkesidir. Bu durumu geşitli dinsel inanglara bagli gruplann (Jteki inanglara hoşgdriisiiz davranmalanna ek olarak merkezi devletin de bu dinsel gatişmalarda her zaman taraf tutmasi, bir inanci benimseyip devlet dini ilan etmekle diger inang ve inananlan yok etme ve sindirmege galişmalan daha da derin ve kronik- leştirmiştir.

Fars Pehlevi rejimi, iran halklannda milli bilinglenmenin dniinii tikamak, anti komiinistlik genel gizgisi dogrultusunda ve somiirgeci devletler Ozellikle ingiltere'nin kişirtmalan ile, biitiin lkudan boyunca dinsel fanatizmi, halkm aydinlanmasuu engelle- mek amaci ile kullanmiş ve desteklemiştir. 20. yy'in başlannda dncelikle iran Azerileri- nin iran'da yaydiklan Laiklik idealini baltalayarak, Anayasada devlete resmi din belirle- mek (islam), okullarda zoninlu din dersleri, dini merkez ve okullann agilmasi (dzellikle Kum'da) radyo-televizyondan dinsel yaymlann yapilmats vs. Fars Pehlevi rejiminin icat- lanndan olmuştur.

Fars islam Cumhuriyeti ise, agikga bir din devletidir.

13.6. Aşiretler iilkesi:

Iran'da aşiret sisteminin ?ok uzun ge^mifi vardır. 2.500 yıl bundan Önce, İrani Aka- men iş re daha sonra İrani Aşkani ve Sasaniler, hırer aşiret devleti olmu\$, başkentleri bile mevsimsel idi.³¹

iranın Tıirki tarihinde ise, bu iilkede kurulan Tıirki devletlerin hepsi Tıirki aşiretlerce kurulmuştur.

iran aşiretleri bu (like tarihinde genel olarak başta ingiltere olmak üzere diğ gii?ler tarafından bu iilkede gerçekleşen veya ger<;ekleşmek istenen biitiin demokratik girişim ve reformalara karşı bir maşa olarak kullanılmışlardır. (Orn; bkz Lor)

1951'de nüfusunun %25'i aşiret sisteminde yaşamaktaydı. (1966^ %25'i) Bu aşiretler iilke alanının %30'undan fazlasına dağıtmışlardır.^{32,33}

Ülkede aşiretlerin yizdesi siirekli olarak diişmektedir:

Tablo-8- İRAN'DA ASİRET NUFUSU VE TOPLAM NUFUSTAKI
liZBESL.

111		Aamkrin mdcii	Sunk
18 y.y. baji	10.000.000	?	
1872	6-8 milyon	*62-83	Etimfdossaltann
1884	6-8 milyon	*24.*32	
1888	6-8 milyon	*38*50	
1891	? (2D14XW0)		
1897	7(1.910,000)		
1899	9,9 milyon	*21,6	
1929	12,42 milyon	*32	i Masud Keyhfln
1936	15,09 milyon	*20	A. Ehtesibiyn
1956	21 milyon	*15	
1960	25,788 milyon	*10	
1976	33.709 milyon	*7	sterajne DftmdMne Motahaneke sfeemAne Barnime ve Budje

1980'de Unesco istatistiklerine göre feşitli halklarda aşiret yizdesi şfyledir.³³

31- MBs. u.

32- KJs.95.

33- İriofahr, Unesco, sayı 22,

Tablo 1-9- İRANLI ETNİK GRUPLARDA AST RET YUZPESL

Halk		
Azeri (Tork)	3510 railyon	%21
Lor	1.080 railyoa	% 25
icon	1.060 mflyon	% 28
Arap	0380 mil yon	% 32
TQrkroen	0330 mil yon	% 55
BeJut	0.430 railyon	% 61

1909 se?imler yasma gdre millet meclisinde bazi aşıretlere, Orn; Azeri (Şahseven, Kaşkayi, Hamse) ve Turkmen; Lor (Bahtiyari)lere hirer milletvekili kontenjani ayrilmifti. Fars Pehlevi diktasi kurulunca, Riza Han Pehlevi 12 yıllık iktidari boyunca (1921-1933 arasi) biitiin aşıretleri, Azeri, Kiirt, Lor, Belli?, Arap v.s. yi acimasiz bir şekilde askeri saldın ve katliamlarla ezdi ve onlan yerleşik hayata ge?mege zorladi.³⁴

Fars diktatbr Riza Han başansun başta ingiltere'nin ?ok ydnlU destegine ve daha son- ra kullandigi modern askeri silah, u?ak ve donanmasma, aşıretler arasmda mevcut olan anlaşmazlıklar ve dUşmanlıklara, bu anlaşmazlıklarla kdrrikeleyebilmesine ve aşıret liderlerini hirer hirer para veya aldatarak ele ge?irebilmesine bor?lu idi.

Biitiin Fars Pehlevi diktasi drarii boyunca, (1925-1979 arasmda) iran'in ger?egi olan ve yiizyillar boyu Iran devleti i?erisinde yan dzrek bir statiiye sahip ve hepsi de gayri Fars olan bu aşıretler bastirilmij, zorla yerleşmeye ve Farslaştırılmaya tabi tutulmuş ve li- derlerinin ?ogu kurşuna dizilmiştir.³⁵

1920-35 arasmda, ilkedeki siirekli aşıret ayaklanmalan olmuştur. 1920'de Lor aşıretleri, 1924'te Turkmen ve Hazar Denizi dogusundaki KURtler ayaklandı. 1925-28'de DeŞtestan ve Tengestan aşıretleri, (GUney iran'da. Lor, Azeri, Lar vs.) Basra Kdrfezi kiyilanda ayaklanmışlardır. Daha sonra Lor aşıretleri Fars Riza Han'a karşı isyan et- mijlerdir.

BugUn tran'da Azeri Kaşkayi ajeriti hari?, ki belli bir dl?Ude siyasal antitesini koru- yabilmiştir bUtUn aşıretlerin yapisi ?dzilmuş ve dzellikle Etnik Farsistan'da yaşayanlar, (Azeri Kaşkayiler dahil) hizla Farslaşmaktadırlar.³⁶ Artık ge?en yuzyildaki gibi aşıretlerden sOz etmek, anlamsiz ve Iran ger?eklerine pek uymamaktadır.

Fars islam Cumhuriyetinde, aşıretlerle ilgilenen SSzmelne Umure AŞSyere Vezerate Jzth&de Sazandegi (1981) ve Ettehadiyyeye Markaziye TaSvonihSye AŞayeriye iran

34-

35-

36-

(1989) (sEzeman DSmdMne Motaharreke Sazemiine BarnSme va Budje) gibi kurumlar vardır.

13.7. Diişik okur yazarlık:

Okur yazarlık açısından İran geri kalmış ülkelerden birisi sayılır. Bu ülkede çocukların %70'i okula gidememektedir.

Okuryazar yüzdesi 1978'de %36,1986'da %60 ve 1974'te %72 idi. İran'da okur ya- zannı bir yazıyı veya l'den 10'a kadar, her hangi bir dilde okuyup yazabilen veya en az ilk okul birinci sınıf mezunu olan kimsedir. İran'da okur yazar sayılan insanların yansından çoğu ilköğretim mezunu bile değildir.

Bu düşük okur yazarlık düzeyinin nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

- İran nüfusunun %60'ini oluşturan ve Fars olmayan halkların ana dillerinde (yerel, milli dillerde) eğitimin yasak olması,
- Nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşamaması rağmen (1956'da, %75), köylerin çoğunda okulların olmayışı (1961'de köylerin %90'ında okul yoktu)
- Kadınların sosyal olarak ayrıcalığa maruz kalması ve düşük durumda olmaları.³⁸
- Tarih boyunca ülkenin sürekli olarak dış savaşlara girmesi (Arap, Moğol, Timurlu, Afgan, Osmanlı, Rus, İngiliz saldırılan, I., II. dünya savaşlarında ülkenin işgali ve en son İran-İrak savaşı vs.), ve süreklilik kazanan etnik ayrımcılıklar ve yabancı savaş durumu (Etnik gruplar Azeri, Kürt, Beluc, Türkmen, Gilek, Lor, Mazenderani, Arap vs.)
- Toplumun genel yoksulluğu,
- Dinsel fanatizm ve taassup,
- Ve ülkenin merkezi devletlerce sürekli olarak dış dünyadan tecrit edilme yolu ile, düşük sosyo-siyasal bilinçlenmesi. Örneğin; Fars Pehlevi diktasi ve Fars İslam Cumhuriyeti, şiddetle Arap yazısının Latinceye değiştirilemesine karşı fikrimizdir. Bunun amacı İran halkının ve başta Azerilerin, dış Azeriler ve Avrupa ile kültürel siyasal entegrasyonunun engellenmesi olmuştur. Fars İslam Cumhuriyetinde yurtdışından birtürlü yayınlarm ilkeye girişi yasaklanmış ve sıkı denetlenmekte, evlerde bile yabancı televizyonların izlenmesi para ve hapisle cezalandırılmaktadır.

37- MBS. 37.

38- Dr. Ahmad OSsemi, Mobareze b8 bisav&di Idtabuda ju bilgtferi verraktadır. (s. 6).

(1961) 2515 yılında: - 10 yaş üstü okur yazarlık; *15. - Kadınlarda okur yazarlık oranları Ope biri,- Köylerde okur yazarlık oranları aluda bin,- Kadın köylerde okuryazar olmayanlar %98. JJ,S. 69-98

tran'da etnik gmlarda okur yazar oranı belli degildir. Biz Ostanlar hakkındaki ven leri esas alarak, etnik bblgeler i\$in yakla\$ik bir tahmin elde etmeye (ali\$bk.

\2r

Tablo 1-10- iRAN DA ETNIK GRUPLARDA OKIJRYAZARUK QRAIFII

Etnik Boba			
Etnik Gilan	*70	YQkse Farslasma riski	■
Etnik Farsi stan	% 69		•
Finite Mizemtoan	* 65	Orta Farslajraa riski	•
Fmik Lores tan	* 64		•
Fmik l rlcronn	*62		■
Etnik Azerbaycaa	*58		•
Etnik Tali}	*55		a
Etnik Arabi stan	*51	DO} Ok Farsi a} ma riski	•
Etnik TOikmenis tan	*50		•
Etnik Sistan	*45		•
Fmik KQrdistan	*44		•
Etnik Deludes tan	*29		•

Ulkedeki biitiin universite bgrencilerini Etnik bolgelere esasen dagittigiraizda tse, ya-ka\$ik olarak \$Ovle bir tablo ortava gikmaktadir:

Tablo 1-11- ETNtK BOLGELERDE OfIRENCI SAYISI:

EtnikMb	Qfarnd savmndnki nan ff.tnik hnlorWflk*)
Etnik Farsi stan	% 68.5
Etnik Azerbay can	* 10.0
Etnik Arabi stan	* 5.7
Etaik Mazenderan	% 4.4
Etnik Lores tan	* 3.8
Etnik Belli festan	* 2.8
Etnik Gilan	* 2.4
FBIW KflrdisUn	* 2.4

Not: Tahrainler Ostanlar bazinda verilen istatistikler kullamlarak etnik bdlgeler i\$in yakla\$ik olarak hesaplanmi\$tir.³⁹

13.8. Kadınlara karşı ayrımcılık:

İran ataerkil bir toplum olmuştur. Ataerkil killtilru (jzellikle bu iilkenin İrani halklan arasmda kdk salmiştir.

İran'da kadınların toplumda ikinci sınıf insan olarak gdrtinmesinin nedenleri:

- Ailenin toplumdaki merkezi rolü, erken evlenmeler, evlilik dışı ilişkilerin yasaklan-raası, erken doğum ve kiiltür diizeyinin diişuklugü, dini yasaklar, kadınların okur yazar olmayışı, işgüiciinde paylannın az olraası vs. dir.

İran'da, 1985 yılında cinsel oran (kadın/erkek) 955'idi. Bu diğer bazı İslam iilkelerinden bile daha azdır. Bu durumun asıl nedeni, kadınlarda Oliim oranının 50k yüyüksek olmasıdır. Ülkede genel sağlık hizmetlerinin yetersizliği, ailelerin kız çocukları ile ilgilenmemesi, erken evlilikler, doğum sonrası Glimler ve 50k sayıda doğum yapma- lan vs. bu yüyüksek oranı a?iklayabilir. İran'da biitiin Avrupa ülkelerinin tersine kadımların ortalama omrii erkeklerden daha azdır.

İran'da kadın ve erkekler arasında okur yazarlık farkı 50k büyüktür. 1956'da kadınlarda okur yazarlık oranı %73, kdylerde ise %1 idi. Okullarda uygulanan erkek- kadın ayrımı kadın öğretmenlerinin azlığından dolayı kentler, köylere ve göfebelere kız okulların afilamamasına neden olmaktadır.⁴⁰ Kdylerde erkek çocukları okula gidebil- mesine rağmen, kız ^ocukları hall dokuma gibi işlerle uğraşır ve eğitimlerine ailelerince izin verilmeyor. Köylere hall dokuma işinin %51.4'ü kadımlarca yapılmaktadır. Ekmek ve bi?mek, meyve toplamak ve kurutmak gibi tanıml faaliyetleri genelde kadımlarca yapılmakta ve onların eğitimlerine fırsat bırakılmamaktadır.

Ayrıca kentlerin yoksul semtleri, kdyler ve gdgebe aşiret kadımlarına hiş bir zaman kullanmayacakları ve onları için yabancı dil sayılan Farsça dgretmeğe kalkışmak, kadın okur yazarlığı önemli ölçüde diişirmektedir.

İran'da kadınlar için uygun sosyal ve ekonomik koşullar, genel olarak hazırlanmamıştır. Onlara iş alanlarında erkeklerle eşit fırsat ve haklar verilmemiştir.⁴¹

Fars Pehlevi diktası kadımların durumunu iyileştirmek için herhangi temelli bir adım atmamıştır.⁴² Hatta bazı halklar draegin Azeriler için, Fars Pehlevi diktası genel sosyal gerileme dönemi olmakla birlikte özellikle Azeri kadınlar açısından tanıml bir dÜşüiş dönemi olmuştur. Son 700 yıl İran'da hemen hemen biitiin iinlii kadın diijiniir, şair, sa-

40- JJ*, 43-51.

41- Ajagıdaki kaynak İran'da kadımların sosyal durumunu analiz etmekte dir JJ s. 72, s. 75. s. 98, s. 1.», 144.

42- Batın tabianLndan 1972 yılında (Pehlevi dilnasımın ea parlak done min de) %89.4'Q erkek, %10.6'b kadıadı. JM, s. 140.

nat'i, devrimci, siyasiler milliyet'e Azeri olmuşlardır. tran'da kız ve erkeklerin ayrı okularda eğitim görmeleri Fars Pehlevi rejiminin icatlarıdır. 1941'den sonra, daha önce Etnik Azerbaycan'da var olan kanşık eğitim sistemine Fars Pehlevi diktasi tarafından son verilmiştir.

Fars Pehlevi diktasi döneminde, medeni ya'a, eskiden beri yitirilişte olan şeriat kurallarına göre işliyor ve değiştirilmemiştir.⁴³ 1967 olayları ile, Fars diktatör Mehemmed Rıza Pehlevi zorlanmış ve jeriata bağlı eski yasanın bazı kısıtlayıcı ilkelerini yu- muşatarak Aile Koruma Yasasını çıkarttı. 1973'te fıkırlanan yeni yasalar, az da olsa kadın haklarının kısmen giivence altına aldı.

1978'de yÖnetime gelen Fars İslam Cumhuriyeti ile hukuk düzeninde şeriata bağlı ataeril aile yapısı temel alındı, kadımların kazandığı kısmi haklar tamamen geri alındı. Aileyi Koruma Yasası lagvedildi.

Fars İslam Cumhuriyeti Medeni Yasasında, şeriat hiikmii gereği 90k karılık serbesttir ve yasal giivence altındadır. Çok kanlılık Fars Pehlevi döneminde de özellikle Etnik Farsistanda (Orn; Tahranda %7) yaygındı. Bu dönemde para karşılığı sorumsuz ge9ici evlilik, *Siga* yaygımlaştırılmaya galişilmiştir. (Orn; Fars Cumhuriyetine Refsancani'ce) *Siga* gegmişte de Özellikle Etnik Farsistan'da Orn; Meşhed ve Kum gibi dinin ağır bastığı yerlerde yaygındı. *Siga*'dan doğacak çocukların mirastan hakkı yoktur. Fars İslam Cumhuriyetinin medeni yasası, boşanma hakkını erkeğin tekeline bırakmıştır.

Fars İslam Cumhuriyeti anayasasından kadınlar ile ilgili bazı alıntılar;

115. madde: Cumhuriyetin Tanrının erkeği arasından seçilir, kadının cumhurbaşkanı makamına vekalet edemeyeceği belirtiliyor.

4. madde: Kadınlar cemaal ve tinnmet imamhı bilirkişilik ve yedieminlik kurulu Uyeliği gibi siyasal ve dinsel makamlara gırlıremez.

163. maddeye göre kadınlar yargı olamaz. (Dinsel konularda en yüksek eğitimi görmüş kadınlar bile, dinsel dnder ve Mercei Taklid, bagvurulacak gUvenilir din adamı olamaz).

Fars İslam Cumhuriyeti'nde kadımların giyinme Özgürlükleri yasal olarak inlmıştır.

f adın Erkek ayrımı, bu rejimin kurulmasından sonra toplumun bütün kesim ve kat- lına yaygınlaştınlmaktadır. Eğitim kurumlarından sonra, otobisler, plajlar, taksiler ha hastaneler (kadımlara Özel hastaneler) vs. bu ayrımla kapsamina girmiştir.

9 Medeni Yasaya (Ore; MQslQmao kadın, tayri MQslinlc evlenemez (Mnufilea dfti lrln s. 159).

Kasim 1995'te tslami mecliste onaylanan islami cezalandirma yasasi, madde 132 ile eşini zina halinde bulan bir erkege zina yapan fifti Oldiirme hakki verilmiştir.

Fars Islam Cumhuriyeti medeni yasaşnı 1210 maddesi (I. bdliim) de kızlar ifin bu- lug (ergenlik) yajmin 9 ve erkekler i^in 15 kameri yıl olarak belirtmektedir.⁴⁴

Zaten kdylerde 12 yaştan kiifık kız i^ilerin sayisi, 12 yaştan kiifık erkek iygilerin sayisından 50k daha fazladır. (Erkekler okula gOnderiliyor).⁴⁵

44- KŞr, No. 132,1 May 1996.

45- JI.s. 111.

2. **İRAN'DA DİNSEL
GRUPLAR**

2.1. Devletin Dini-Dinin Devleti

Dinsel aşıdan incelendiğinde İran'ın tarihi, dinsel hoşgörü süzülük tarihi oluşmuştur. Bu dinsel hoşgörü süzülükün temelinde, devletin ?eşitli dinlere karşı müneşette taraf tut- ması, birini benimseyerek resmi ediji ve dolayısıyla desteklemesi, dteki inan^lan da gay- ri resmi inançlar olarak yok etmeğe girişmesi yatmaktadır.

Bu dinsel hoşgörü süzülük gelenegi (M. Ö.464-M. Ö.331) İrani Akamemiş devletinin Zerdüşti dinini devletin resmi dini yapması ile başlamıştır. İrani Partlar (Aşkaniler) Zerdüşti dininin yeniden canlanmasında rol oynamışlarsa da esasen İrani Sasani devletinin kuruluşu ile (M.S. 226) İran tarihinde ilk kere olarak diğeri inan^lara, Musevilik, Bu- dism, Brahmin, Hıristiyanlık ve Maniciliğe sistematiğ baskılar yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde devlet ve din arasında gii^lii bağlar kurulmuş, tam dinsel bir hiyerarşi icat edilmiş, din adamları ve dğitlenmeleri, ilke ve devletin biitiini dini ve din dişi işlerine karijmaya başlamıştır. Diizenli dinsel eğitim ağı bi^imlenmiş, standart din, ilke ve kav- ramları geliştiriilmiş, bu standart anlayış ve yorumdan farklı veya bunlara karşı olan dişiince ve insanlar yok edilmeye başlanmıştır.

2000 sene bundan Önce oluşturulan bu olgu daha sonra İran'da kurulan biitiini devletle- rin İrani, Sami veya Tiirki kökenleri veya benimsedikleri din ve mezhebe bağı ol- maksızın, titizlikle uygulandığı devletin resmi ve ana politikalarından olmuştur.

İrani Sasaneler döneminde Hıristiyan, Budist, Brahmin, Manici ve Mezdekilere baskılar uygulanmış ve katliamlar yapılmıştır.

Arapların 641'de İran'ı işgali ve onu takip eden yüzyıllarda, Emeviler ve Abbasiler, Zerdüşti ve sonraları Şii, Sabii ve Harici kimliğine girişmişlerdir.

Tiirkilerin İran'a hakim olmaları ile birlikte Yahudi, Hıristiyan ve Özellikle Şii'lere (Gali ve İlimli) baskılar yapılmış, katliamlar gerçekleştirilmiştir.

Azeri Safevi devleti kurulunca, ilkenin resmi dini 12 İmamli Gali Şii'lerden olan Kızılbaşlık-Bektaşılık ilan edilmiş ve Siinniler, Dimli Şii'lerden Zeydiler ve hatta diğeri Gali Şii gruplarından İsmaililerin katliamına girişilmiştir. Azeri Şah Abbas'ın iktidara gel- mesi ile, bu sefer 12 İmamli Caferi-İmamilik devletin resmi mezhebi ilan edilerek diğeri inançlar ve en başta 12 İmamli Gali Şii'lerden Kızılbaş-Bektaşilerin kirimi başlamıştır. 19. yüzyıldan bunlara Babi-Bahailere ve 20. yüzyıldan Laiklere (Dindar, Din dişi. Din karşıtı) yapılan baskılar eklenmiştir.

20 yizyil ba\$lannda, Szellikle Iran Azerilerince Laik devlet idcali iran'da yayilmaya bajladiysa da ingiltere'nin 1921'de yaptigi bir askeri darbe sonucunda kdken olarak _____ Kizilba? olan Azeri Kacar Siilalesine son verilmi\$ ve Sasanilerden 1300 sonra ilk kerebir Fars devleli olan Pehlevi rejimi kurdurulmuştur. Bu devlet ve ondan sonra 1979'da kumlan Fars Islam Cumhuriyeti devletin resmi mezhebini imami (Caferi) olarak belirle-miflerdir. Anayasada adi ge^en Hiristiyanklik, Musevilik, Zerdiiştılık ve Siinnilikle Ilxrali Şiilerden Zeydilik, gayri resmi ama tamnmiş din ve mezheplerdirler. iran'da ikinci mezhep olan Ehlihak⁴⁶ (12 Imamli Gali şiilik = Alevilik), Bahailik, Yezidilik, Gali şiilerden ismaililik, Sih ve Hinduism, gayri resmi tamnmamiş ve yasadişi sayilir herhangi yasal hak ve hukuka sahip degildirler.

Laikler (Dindar, Din dişi, Din karşitlari) Mtifsit ve Miirted olarak kabul edilirler.

22. Iran'da dinsel, mezhepsel ve inan9sal gruplar

Iran'da bugiin, inananlar arasinda egemen din Islamdir. inanan niifusun %98'i Miislamandir. Bunlann %90'i şiilige bagli mezhepler, %7'si ise Silnni mezheplere inanalardan oluşmaktadir. Beluf, Turkmen, Lar, Taciklerden Cemjidiler, Kiirtlerin \$ogu ve Araplarm bir kısmi SONnidir.

Yezd, Kerman ve Tahran gibi Ostanlar'da eski Irani din Zerduştilige inanan Farslar vardir. Bunlara Parsi denmektedir.

Asuri, Ermeni ve bazi Araplar Hiristiyandirlar. iran'da etnik, dinsel ve siyasal dujUnce-egilim konularmda oldugu gibi dinsel alanda da herhangi resmi istatistik yapilmamaktadir. Bu belirsizlik durumunu dujiinsel, siyasal, dilsel, smifsal ve bazi dinsel gruplarin mevut yasalara gdre her 9eşit drgutlenmesinin yasak olması daha da agir lajtirmaktadir.

Fars iran Islam Cumhuriyeti anayasasinda devletin resmi dini islam ve resmi mezhebi 12 imamli şiiligini Muteşema (Caferi) koludur. Yasaca diger taninmiş inan^lar, islamdan Siinnilik (Hanefi, şafii, Maleki, Hanbeli) ve şiilikten Zeydilitir. Diger dinlerden Musevilik, Hiristanlik ve Zerduştlik yasaldir. Bu yasada belirtilen Hanbeli, Maleki

ve Zeydilik gibi inan?lann, bugiinkii Iran'da hibir inanani yoktur. Fakat anayasa bu mezheplere yasallik kazandirmaktadır. Ote yandan islami inan^ardan ve Iran'da inanlan bu- lunan 12 imamli Şiiligin Mutasavvifa kolu (veya Gali Őiiler = Ehlihak, Aliallahiler = Kizilbaş-BektaŐiler vs.) Iran'da sayica en biiyiik ikinci mezhep. olmasma karŐin ve diger Gali Şii mezhebi ismailik resmi olarak taninmamakta ve yasadişidirlar.

Aynca diger dinlerden Bahailik, Yezidilik, Sih ve Hinduism dinleri de iran'da var olmalarma ragmen yasadişidirlar.

Genel olarak dinle olan ilijkilerine gOre iranli insanlan smxflandirirsak Őoyle bir tab- lo ortaya ^lkacaktır.

A) Ladder (D» devleti istemeyen)	a)Diuiiz(Dindiyyi,Dinkaifiti) b) Dindar
B) KOktendind (Din devleti iseyen)	c) Dinci

Bugiinki Fars Islam Cumhuriyeli Dinciler veya kOkten dincilerin elindedir. Bu gru- bun diger gruplara (Dindar, Din dişi ve Din karŐitlarma) yaŐama, Grgiitlenme ve kendini ifade etme hakki tammadigtndan bu gruplarin gerfek yilzdelerini belirlemek, Őimdilik olanaksizdir. *Dinci* terimi, bir dinin Őeriatu esasma devlet kurmayi isteyenler i^in kul- lanilmiftir. iran'da bunlan esasen 12 imamli Şiiligin Caferi koluna mensup Farslar temsil etmektedir ve Şu anda devlet bunlann elindedir. *Dindarlar* her hangi bir dinje inanma-

v.

lanna ragmen dine dayali devlet kurulmasmi istemeyenler işin kullamlmiŐtir. Kdkten dinciler bu gruba Asi, Bagi, Muftsit vs. derler. *Dinkarfiti* olanlar, dini inan? ve temellerin yanliŐ veya hurafe olduguna inananlardir. *Din dollar* ise Dinle ilgili her hangi olumlu veya olumsuz konuma sahip olmayanlardir. Din dişi ve din karŐitlarma topluca *Dinsiz* de- miŐiz. Kdkte dinciler dinsizleri Miirted adlandirir. Din karjiti, Din dişi ve Dinlarlar iran'da *laik* kesimi temsil etmektedir. Gdriilecegi gibi bazi Kuzey Iran haklanmm <jrn; Azeriler ve Gileklerin millet olarak fogunlugu laiktir.

Tablo 2.1. İRAN'DA BUGUNKU DİNSEL-MEZHEPSEL GRUPLAR;

A) İSLAMI GRUPLAR (%99)

- 1) («90-«95)
- a) *MUiefrrria (Cajen-İmami), CMO-%85)*
Fan, Azeri (gogu), Lor.Teberi, Lar, Lek (togu). Klin (bir kisnu). Semnani.Sengseri (^ogugL.Gilek.Talij.Tai, Arap (fogu), Halaf, Cingene, Sisuwi.Tacik (Hazara), Belu? (azi).
- b) *Muiasamifa (Golan \$ia). (%10-%15)*
- i- *AJevi (%10-%15)*
- 1) Kinlba} (Goran,Aliallahi.Vehdetivucudi vs.)
Azeri (%10-%20),Hala5 (7).
- 2) Bilihak (\$ebek, Bacoran.Ssli vs.)
Guran (hepsi), KOrt (azi), Lek (bir kasrai), Lor. (7), Fan (7), Gin gene (7).
- ii- *İsmdli (?)*
"l) Agahani (Mirzaivs.)
Fan (an).Tacik (azi).
- 2) Zikri (Dai)
Belu((bir losnn).
- 2) Sunni (%5-%7)
- a) *Safi (%3-%4)*
KOn (CoguJ.Talij (azi).Tat (azi).
- b) *Hanefi (%2-%3)*
TQrkraen (hepsi), Beluj (cogu), Lar (cogu), Sistani (?ogu),Tacik (Cerajidi), Kazak, Brahoi.

B) DİFİER DİNLER⁴⁷ (%0.5)

- 1) Bahai(70.000, %0.16)
Fan (azi), Azeri (an). Tat (Ejtehardi), Sengseri (bir losnn). Yalwdi (azi).
- 2) İllrisijan (96.000, %0.16)
- a) *Grigori* Erraeni, GdrcO (7).
- b) *Nesturi* Asuri.
- c) *Oriodoks*
Asuri.
- d) *Proiestan*
Asuri.
- t) *Katohk* Asuri. ft *Sabii* (Mandeism)
Arap (azO.Arami (azi).
- 3) Sihve Hindu (60.000,*0.1)
Cat ve diger Hi mi dilliler.
- 4) Zerdufti (21.400, %0.04)
Fin (an).
- 5) Muaevi (26354, %0.04)
Yahudi. Raci (bir kisnu), Fars (an), Arami (an).
- 5) Yezidi (7,%7)
Kfirt (an).

47- Hinsliyan, Sih ve Hindu, Zerd0|ti ve Misevilerin sayilan, İJ İldtatnndan almijtir (s. 65-67).

Not: Bahailik, Yezidilik, Sih ve Hinduizm dinleri ile şiiiligin Mutasavvifa koluna mensup biitiin mezhepler (Aleviligin ve ismaililigin biitiin dallari) Iran yasalanncə tanmmamiş ve dolayisiyla yasadişidirlar.

Tablo 11 İRAN'PA MEZHEPSEL GRUPLARIN ULKE NUFUSUNPAKj PAYI:

Pin-Mcrim	rYaltlanfel
Caferi (Iniami)	*85*90
Alevi (Ehlihak va.)	*10-%15
?afii	*3*4
Hancfi	*2*3
Hiristiyan	960.16
(sraaili	*0,10-*0,15 *0,12
Bahai	*0.1 *0.04 *0.04 ?
Sih, Hinduizm	
Musevi	
ZerdQsli	
Yezidi	

Tablo 23 jRANDAILK UCMEZHEP:

Alulm	yiiide
1- Caferi	*85*90
2- Gulah Sia	*10-*15
3- SQnniler	*5*7
4- Dijer	*05

Tablo 2.4 DÜNYADA YASAYAN SİLMEZHEPLER:

I- Dort Imam] ilar _____ Zey<£

n Imam CaferVJen jonra:

A- Onild tmamli (Esnaeyeri):

- a- Muteşeria..... _____ *Imami*
- b- MuUoarvifa (Afevilik):
- i- TOiki kol ..... _____ *Kutlbaş-Bektap*
- ii- Irani kol _____ *EhiiHak*
- iii- Arabi kol _____ *Nusayri*

B- Yedi Imamli (t>n*ilj«Mulhit) (8-9. yy.):

- a- Karmad (linamet bitti) ..... _____ *Seb'iyye*
- b- Fatimi (Iraaraete devam)
- i- Dura (1 l.yy.) (Muevhhedun) _____ *DUnj*

U- Dijer KoL

1- Nezari (Btfuu»Novism»iti»H«3*ia\$iy*«Teliiniye»Da'Tete Cedit=Sc(Tukin):

Hoc* (Agahani=Nunahi=Imamjztu) .....

Multani (=^cnisi)..... Muiiani

2- Mustalavi (Daveie Kadim)

.... Bohra

.... SUieymani

Not: Şii mezheplerden İslam seriatim Siinnilerde olduğu gibi kabul eden Zeydi Cafercilere *limit Şii* veya *Rafizi*, Şeriati Siinniler, Caferi ve Zeydilerde olduğu gibi kabi^ etmeyen Şiiilere yani Alevi ve ismaili kesimlere *Afiri Şii* veya *Gali (Gulati Şia)* denir.

22.1. Şiiilik

Table 25. İS, vvv 'A KAPAR IRANPA KURUUM7 \ IRANISİ PEŞ LLTLER; filunli m Asm)

- Hemdauyane Mosul,	Azerıeycan'in bausunda Şii cğilimli, 10. y.y.
- Zeydişir Sadat, -Mer'eŞ Sadati,	8-9 yy. Elnilt Mazeaderan.
- Ali-Buyt,	GileUejmi} Arap.
- Scrbedanui,	10-11. yy. da İranSn bOyOk bir bOIOmQnde, Gilek devleti.
	Horasan Ostamnda.Sebzevar'da.

Tablo 25. İRAN'DA (15. vv. A DEKİ KURULMUS TTİRKİ Sri F-ftiUMli PEYLEILER;

-Al-i Musafir (Salari) -	..... İsraili-Banni (1147-1287)
Al-i Celayir -Tey murder	..... Şii, Azdlejrai} Mojo! (1339-1434)
-İlhanlılar'dan Olcaytu -	..... Siiepmli (1369-1515)
Kara Knyunlu* -Safevi -	..... Azerilejrai} Mogol (1316)
Afşar -Kacat	..... Azeri (1404-1468)
	..... Kizdbaj,Azeri (1499-1735)
	..... Kmlbaj, Azeri (1735-1803)
	..... Kazilbai. Azeri (1785-1925)

(Not: Hulakunun bajbakam Hace Nesir, 1264, Şii'dir)

15. yy. kadar batı İslam halkları arasında Sunnilik ve Gali Şii akımları vardı. Etnik Azerbaycan'da Kazvin, Save, Ebher, Zencan, Mezdegan, Tebriz, Eşdebil, Meşkin, Eher, Nahcivan vs. de; Etnik Farsistan'da İsfahan, Şiraz, Golpayegan, Yezd vs. de ahalinin çoğunluğu Şafii-Sunni idi. Horasan ostamnda ise halkın çoğu Hane-Şii idi.

tmami Őiiler (Muteşerria) Arab bdlgeleri, Kufe, Basra, Hiille Etnik Farsistan'da Rey, Ave, Kura, Kaşan, Ferahan, Nevhavend, Beyheg, Sebzevar vs. de ve Etnik Mazende- ran'la Etnik Gilan'da gogunluklardı. Ayrıca 15. yy. da ismaili Gali Şiilik Etnik Gilan'da Deylem, Rudbar ve Kohestan'da fok yaygindi.

Giiniirauzde en genel anlamda Şiilik *lhmlı* ve *AŞm* olmak tizere ikiye ayrılraaktadır. Bu sraiflandırmadaki ilirilik ve aŐınlık Şeriat kurallanna getirilen yorumlama ile ilgili benimsedikleri tutumdan kaynaklanmaktadır.

lhmlı Őiiler: Zeydiler ve 12 İmaralı Şiilerden Caferi (imami) kollundan ibarettir, Bunlar Siinniler gibi Şeriat ilkelerine inanmakta ve onları ge^erli saymaktadırlar.⁴⁸ Ufak tefek ayrıntılarda ayrınlıkları bulunmaktadır. Siinniler bu Dimli Őiilere tarihte *Rafizi* de- mi Őlerdir. İran'ın bugünkü resmi devlet mezhebi işte bu 12 imamlı Őiiliktir. (Diğer adlan Mutejerria Şiilik, Caferi, imami veya sadece Şiilik).

İran'da Kdktendinci Farslar bu koldandırlar. İslami anayasada sadece Caferi ve Zeydi Şiilik resmi olarak yasaldır.

Asm Őiiler: 12 imamlı Şiilerin Muatasavvifa kolu ile ismaililer İran'da bu kesimin temsilcileridirler. AŞiri Şiilerin ortak ybnleri, jeriat kural ve ilkelerini Siinnilere gbre aşm derecede yoruralayarak, pratikte onların ge^ersiz olduğu sonucuna varmaktır. AŞm Őiilere tarihte *Gali filler* (*Gulat-i Şii*) denmiştir.

Zeydiler ve Caferiler hari? hemen hemen biitiin Şii akımlar Gali (Gulat) lerdendir.

A) Muteserria;

imami (Caferi): imami Şiilerin en ?ok tapmdıklan kutsal yerler, Etnik Farsistan'da Meşhed ve Kum kentlerinde yerleşmektedir. Şiilik, Ali-ibn-i Talib ve onun hilafetini Muhammed Peygamberin tek yasal varisi kabul eden feşitli akımlann ve tarikatlann genel adidir. Şiilik esasında XII. yy. da Arabistan'da siyasi hakimiyet ugrunda Ali taraftar- laruun siyasi gruplajması olarak ortaya fkmiiştir.

MutesaYYifa (Gukti **Sia**);

l- Alevilik: Biz ismailiye diŐmdaki biltiin Gali Őiileri (12 imamlı Mutasawifa Őiileri) diğerlerinden ayırmak işin, genel olarak Alevi adlandırmaktayız.

a) tli mh	i- Zeydilik ii- İmanilik (Caferi)
b) Ajm	i- Alevilik ii- tanailik

48- Kordésin.Tohfeye aSseri *.36-40.

tramn'in resmi mezhebinin Azeri Safevi ddneminden beri şiiiliktir denmektedir. fc== rada bu agiklamayi yapmak geregi duymaktayiz: Azeri Krai Şah ismail'in Iran'in res—— mezhebi ilan ettigi, 12 imamli Gali şiiilik yani Kizilbaşlık-Bektaşılık mezhebidir. Bu, rihte *Kizilbafiye* olarak geger. Fars Islam Cumhuriyetinin resmi mezhebi ise 12 tmar= İlimli şiiilik yam Caferi-imami mezhebidir. İmami din adamlari Gali şiiileri Miiirted bi* Bu iki apayn 12 İmamli şii mezhebi bir birine kanştinlmamahdır.

12 imamh şiiilik olarak bilinen Mutejerria (Caferilik) ve Mutasavvifa (Gulali ş) arasmda; bigimsel-yiizeysel bir benzerlik harig, igerik ve teoloji agisindan herhangi tr benzerlik veya aynilik mevcut degildir. Hatla aradaki fark iki din arasmdaki mevcut fanr tan daha fazladir.

Bizce de imami şiiilik (Muteşerria) mezhebinin, temelde islami bir mezhep olar» Iran'in islam Oncesi dinsel diişiinsel akimlan ile pek bir alakasi bulunmamaktadır. Hat* Siinni mezheplerden bile daha sert bir şekilde islam Oncesi din-duşiiinceler kar= gikmaktadır.⁴⁹ Asil irani-Tiirki ogeler esasmda ve yiizeysel islami bir bigimle olu\$a_ mezhep-diişiiin, Gali şii akimlardir.

Alevilik, islam diinyasmda Tiirki halklar (Tiirkler, Azeriler, az sayida Tatar ve No gay), irani halklar (Kiirt, Lek, Lor, Guran, Fars vs.) ve Arap halklari arasmda yayilmışur Biz incelememizi daha da kolaylaştirmek amaci ile şdyle bir adlandirmayi uygun gbrduk:

Tablo 2.7. ETNiK TEMEL.F. GORE AL.F.Vtl.jK DAM.ARI;

1- Tiirki kol (ve ilgili topluluklar, Or. Arnavut)	: <i>Kınlbaj - Bekmfi</i> (ve <i>Alliallahı. Hurufi, Goran vs.</i>)
7r İrani Kol	: <i>Ehli Hak</i> (ve <i>Şebtk, Sarii. Bacoran. Kakai, İbrahimiye vs.</i>)
3- Arab! Kol	: <i>Nusayri</i>

Tiirkiye'de biitiin 12 İmamli Gali şiiilere Alevi dendiği gibi, Iran'da da Etnil kdkenleri ne olursa olsun, biitiin bu gruplan Ehlihak adi altında birleştirmek egilim vardır. Fakat etnik kdkenleri farklı olan bu geşitli topluluklar ve akimlar arasmda şena birliği mevcut degil ve daha fazla bir konfederasyon gdriiniimii arz ettiklerinden bđyle bi smiflama daha aydmlatici olacaktır.

Aleviligin (12 İmamli Gali şii) Tiirki ve İrani kollar arasmda mevcut başlıca farklılıktır.

— Tiirki (Azeri) kolda All merkezi rol oynadığı halde İrani yorumda (Kiirt, Lek, Gi ran vs.) Ali gok sevdiğine ragmen merkezi bir şahsiyet degildir.

19- İrin icnOsi dir Urapi vs Zlpon s. 154.

- TOrki kol, dilşon olarak 50k daha ytiksek ve gelişmiş akımlar olan Panteism, (Veh-dete vticut), Hurufilik, Ahilik, Igrak felsefesi vs.'nin sentezinden oluştuğu için, biiyiik ve parlak bir literatür (Nesimi, Şah İsmail, Fuzuli vs.) oluşturabilmiş, İrani kol ise (Kiirt, Lek, Guran vs.) daha fazla derviş ve mistik tasavuf tarikatlarından kaynaklandığı için, elde olan dinsel edebi-felsefi irsi amiyane ve daha diişiiik seviyedir.

- Tarihte Tiiiki kol sosyal başkaldın ve deraokratik hareketlerin bayraktan olmuştur (Hurremilik, Hurufilik, Kizilbaşlık vs.) ve sonunda Karakoyunlu, Safevi ve bir blfiide Afşar, Kacar Azeri devletlerini kurarak devletleşebilmiştir. İrani kol ise derviş ve sofu hareketleri seviyesini aşamamıştır.

- 19. ve 20. yüzyılda, Tiiirki (Azeri) kol, hızla laikliği benimseyerek, liberalizm, Masonluk, Demokrasi, Sosyal Demokrasi, Sosyalizm ve Komünizm diijincelerinin İran'a giriş ve yayılmasını adeta tekeline alabilmiştir.⁵⁰

Tiiirki-Azeri kolla, İrani-Arabi kolları başlıca farklarından biri de kadına bakış açıları ve kadın statüsü olmuştur. Tiiirki-Azeri kolda kadınlar erkeklerle hemen hemen eşit statüde sahiplirler, dinsel törenlere katılırlar, turban takmazlar, 50k kanliga izin verilmez vs. İrani ve Arabi yorumunda, 50k karılık kabul görür, turban takılır ve kadınlar dinsel törenlere alınmaz.⁵¹ (Ayrıca bkz. Azeriler, Medeni Durum).

16. yüzyılda İran ve Azerbaycan'da Azeri Krai Şah İsmail Safevi'nin devletin resmi mezhebi ilan ettiği Şiiilik, Aleviliğin bu Tiiirki kolu yani Kizilbaş-Bektaşılıktır. Bugünkü İran'ın resmi mezhebi tamamıyla ayrı bir kol olan 12 İraamli Muteşerria Şiiilik, (imami veya Caferi)'dir.

imami Pin adamların Akiito Kara tutumu;

İimli Şiiiler (Caferiler ve Zeydiler), Aşin Şiiileri yani Alevi ve İsmailileri Şiiilerden saymazlar. Fakat Aleviler kendilerini ısrarla Caferi sayarlar. Bunun nedeni ise Şiiyle açıklanabilir. Kizilbaşlar Ramazan ayında 01115 tutmaz fakat Muharrem ayının ilk 12 gününü 01115 tutarlar. Fakat bu orucu Şiini fikhma göre değil, Caferi fikhına göre tutarlar. Aynı şekilde beş vakit namaz kılmaz, kıldıkları zaman ise onu Caferi fikhma göre kılarlar.

Caferi Din adamları İimni Galileri dinsel açıdan dindişi ve Necis (Murdar, Pis) kabul eder. Durumu daha da aydınlatmak için, bugünkü İran'da dinsel gruplara en toleranslı

50- Kordestan-Tohfeye N&seri'de Ehli HaJdan (İrani kol) AliilâhilerV (TOrki kol) aym olmadığına değinilmektedir (* 42). Minorsky bu farb {Oyle anlairaaktadır *... Ehlihak, Aliallahı, Finij sOndfren.Hurus Kojan, EhJui hagige ve Mustasawifa'dan farklıdır...* (1 A., Ehlihak) Bay an I. Melikoff Ehli Hakları fojunluda İrani (KQrt) olduklarına diktat feker. (Uyur idik, uyandık, t. 35, *, 60).

51- TQiriye'deetnikgrupları.216.

**

yaklaşın srgileycn Azeri imami din adami Mehemmed Tagi Caferi'nin bir yazisim ay- nen aktariyomz:

"Vahdeti Vticudiler (Panteistler) eger sdylediklerinin igerigi degil de sadece bigimine inansalar, sdylediklerinin gerektirdiklerine inanip onlan uygulamasalar bile Islam difi sayihrlar. Durum Galiler igin de aynidir. Onldr eger sdylediklerine gergekten inanir ve gerektirdiklerini uygularlarsa, Islam difidirler. Fakat Necis (dinsel agidanpis, murdar) olup olmadiklan icma'ya baghdir. Bdyle bir icmayi kabul eden kimse onlardan uzak durmahdir. icmayi kabul etmeyenler, Galileri pak (tahir) kabul edebilir. Bu grup- larin sdyledikleri eger sadece laf olsun kabilindense ve gergekten igerik ve gereklerine inanmiyorlarsa, o zaman onlan Islam dişi ve Necis saymak dogru olmayacaktır

Tablo 2.8. M.T.CAFERJ'YE GORE DİNSEL VE MEZHEPSEL GRUPLARI

I. Miislumanlar

- a- Islami MohepJer (SONni,Caferi, Zeydi) _____ Tahir
b- Bid'a Ehli (Gali şii, Paaeist, Mucessirae)
i- 1 nan^li filanlar
ii- tleisiz olanlar.. _____

- ci. Ehli kitap (Hiristiyan,Musevi, Zerdufti)
i* luangli olanlar

Dofujtan Necis

m.EhU Idtaba benztr (Bodist, şinto, Loot*,Hindu vs.)

- i- Kulsal kitap, Onderleri olanlar _____ Tahir
ii- Ahlaki ilk* ve tammalan olanlar..... Tahir

IV.Kafirler (Din Karpti)

- i-Bilindi olanlar ... nnlmu. hl+rir
ii- Riln^dr nlanlar Tahir

V- Lamczhepler (Dinsiiier)

- j- Hin karpti olanlar

- ii- Din dut(ilejsiz) olanlar..... Tahir

şii diinyasimn en biiyik bilginlerinden Allame Tabatabai (milliyetge Azeri ve Cafe- ilp biitiin şii akimlanni inceledigi kitabmda, Gali şiiiler hakkmda şdyle demektedir. yye ve Kerimhaniyye grubu, son ytiyillarda 12 inamli şiiilerden ayrilmij, a ban ufak teorik sorunlarin yorumunda farldi olduklanndan onlan 'lorak gdstermedik. 12 inamli şiiilerden Gulat, Aliallahiler ve *r gd>i diizenli mantiga sahip olmadiklarından dolayı incelememize

Bunlar en toleransli yaklaşımlardır. Fakat Fars İslam Cumhuriyetinin resmi görüşü olan Caferi-imami fıkıhının görüşü, Gali şiihlerin yani Alevi ve ismaililerin Mürted sayılmasıdır. Mürted başka dine geçen müslümanlar, Gali şiihler, Dinsizler, Bıyıcılar vs. yi kapsamaktadır.

Gali şiihleri *Asi, Bagi ve Müfrit* kabul edenler de olmuştur. Müfrit, İslamdan yüz çevirmemekle birlikte Şeriat kuralları uygulanmayanlar için kullanılan terimdir.

Caferiler ve Hanefiler Mürted erkeğin idam edilmesi ve Mürted kadınınsa önce ve ya tıbbi edinceye kadar hapiste tutulması gerektiğinde birleşirler. Şafiler ve Malikiler Mürtedleri Kadın veya erkek, Ölüme mahkum ederler. Mürtedlerle, kafirler gibi sa- vaşılmasıdır. Onlar öldürülebilir. İdam cezasına katılabilir, kadın ve çocukları esir alınabilir, malları dağıtılabilir ve varlıklarına savaş ganimeti olarak el konulabilir.

Ayrıca Hanefi fıkıhi, Zalim olmayan ve Şeriat kanunları inkar etmeyen her Sultan , veya Emir'e başkaldırı *İrtidal* (Mürtedlik) sayar. Bu durumda Galiler, kendilerini takip ve işkencelerden korumak için, *Takiye* ilkesine sık sık sığınmış, kendilerini Siyoni ve Azeri Kralı İsmail'den sonra İran'da başlatılan Kızılbaş,-Bektaşî tasfiye ve kinimandan kurtulmak için Caferi olarak tanımlanmışlardır. Kendilerini *Sofu kardeşlik* topluluklarına bağlayanlarda olmuştur.

Gali Şiihleri İsmiyle Durumu

Gali şiihler, İran, Türkiye, Azerbaycan, Irak, Suriye, Lübnan ve Balkan ülkelerine yayılmışlardır. Yaşadıkları her ülkede 50k sayıda sekt ve alt gruba sahip olan Gali şiihler 90k sayıda adla adlandırılmışlardır.

İran'da resmen Caferi olarak bilinmektedirler. Galiler Takiye yaparak kendilerini İmami şiihlerden korumak için; Caferi din adamları ise onları doğru yola getirmek, böyle bir 12 imamlı mezhebin varlığını inkar etmek ve kendi sayılarını daha da fazla göstermek için onların Caferi-imami adlandırılmamasını benimsemişlerdir.

İran'da Galiler genelde kırsal kesimde yaşayan, göçebe ve keAli düzeylik sosyo-ekonomik düzeyde sahip esnaftan oluşmaktadırlar. Bu, özellikle İrani grupları yani Kürt, Lek ve Guranları için geçerlidir.

Fars İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra varlıkları inkar edilen ve inanları yasa dışı sayılan 12 imamlı Muteşerri şiihler (Aleviler)'e inanları değiştirmek için, baskılar yapıldığı bildirilmiştir. Özellikle Etnik Azerbaycanda, kükten dinci din adamı Molla Hasani'nin Azeri Kızılbaşlara yaptığı sürekli baskılar sonucu, Azeri Kızılbaşlar

(Goranlar)'dan bir heyet durumu kendisi de bir Azeri olan ddnemin Cumhurbaşkam Hamenei'ye şikayet elmiş ve Takiye yaparak kendilerinin inangli Caferi Miisliiman olduk- lanni vurgulamışlardır. Bir grup Ehlihak mezhebine inananm Irak'ta Reramadiye kentinde, Ettaş kampusunda sığınmaci olarak yaşadıkları bildirilmiştir.⁵³

Günümüzde İran'da Alevilerin (12 imamli Mustasawifa şiiiler) sayısı bilinmemektedir. Fakat Caferi-imamilikten sonra, İran'da sayıca en büyük ikinci mezhep oldukları ke- sindir.⁵⁴

Tablo 2-9 İRAN'DA ALEYİGRUPLARIN MİLLETLERE GÖRE **PAGILIMI**

I- Turki kol:	
1-Azeri	- en az %10-%20'si, toplam 2-5 milyon. - gruplan: Aliallahı, Goran, Vehdetevucudi, Kmlbaş, Abdalbey; Lejeni, Kajkayı, Karakoyunlu boylan vs. ? •
2-Halae	
Q- İrani Kol:	
1- Gunui (300.000)	- Hepsi. - gruplan: Ehlihak.
'2- Lek (1.180.000)	- (ogunlugu, 870.000 İdji - gruplan: Delfan.Taihan boylan.Mekrud, Tiltdere,Kecur,Kelardejı,Tahran ve Veramin de Zend, Mafiler.
3 Kurt (3.800.0)	- az bir İnsmi 380.000 kifi. - gruplan: Kinnanfah civan, Sencabi boyundan, Halhal.Mordabe Enzeli, Kelardejt KQrtleri.
4- C in gene	- ?
5. Lor	-(okaz bir losmi, 160.000 İrji).
6-Fan (24 000.0001	-(okaz bir losmi, 120.000 kifi.
Toplara:	4.830.000, (İran nefusunun % 8 - %10'i).

a) Turki-Azeri kol (Kmlbaş-Bektasi): Azeri kol, tarihen Etnik Azerbaycan'da oluşmuş veya gelişmesinin büyük bir bölümünü burada gerçekleştirilmiş Şeşitli düşünceler, dinsel ve siyasal akıncılarının kanşım ve birleşmesinden oluşmaktadır, bu akıncılardan bazıları şunlardır: Hurufiik-Noktevilik, Hurremilik (Kizileynililer), Ahilik, Vahdeti Viicut (Pante- ism), Melametilik-Sofular, Beklajilik, İjrak felsefesi, İsmaili (Karmati).

53- -Hambastegj, April 1995, sayı 57. - 'Able HaqrA bajenAsid va be yAriye panAhjuyine Ahle Haq bxixid kitappji, Box 240.129 02 HÄgersten Sweden.

54- -Harabasicgi, April 1995, sayı 57. - 'Ahle HaqrA bajenAsid va be yAriye panAhjuyAne Ahle Haq barxiad' kitappSi, Box 240.129 02 HÄgersten, Sweden.

Bu akimlar 16. yy. 'da Azeri Safevi krai şah İsmail tarafından siyasal eylem birliğine dđniyturiilerek Kızılba? hareketini oluşturmuş ve devletleşmiştir. İnanjsal koşullar, tasavvuf silsilelerinin şii olmasına neden olmuştur. Ge^mipte bu dzdeşleşme 90 gu zaman olduysa da, 16. yiizyıldan sonra yiizde yiiz oldu. Safevi sultanları dđnemini şiiilik ve Tasavvufun birleştigi dđnem sayabiliriz.

şeyh Safieddinin şii olması hakkında yeterli kanıtlar yoksada Sultan Heyder (İran'da Sofulan iktidara gelmesini sağlayan ve Safevi silsilesinin başı) ve şah Sultan Hiiseyin'in aşiri şiiiler olduğu bilinmektedir. Boylece şiiilik ve Tasavvuf (Sofuluk) birbiri- ne kaştı, fakat kısa siire sonra yine ayrıldı ve Sofular, Meclesi (Behariilenvarin sahibi, Fars imami molla)'nin onlara karşı bajlattığı hareketle Safevi sultanlanm gazabına ugradılar. Sofu olan Kızılbaş yoneticilerin kendi başına hareket etmeleri yavaş yavaş imami şiiilik ve hiikiimete karşı bir tehlikeye ^evrildi. Olaylar yavaş yavaş Tasavvufun ziyamna gelişti. Ve Mutejerria-Mutasavvifa savaşı, Tasavvufun iktidardan uzaklaşmasına neden oldu. Bu olaylarda en dđnemli rolü oynayan ve şekillendiren miliyetfe Fars şeyhulislam Mehemed Bakir Meclesi (1699-1627) olmuştur. O Tasavvufu red ve Sofu- lan tekfir etti.⁵⁵

Azeri Safevi krai şah Abbas dđneminde, Kızılbaşlara darbe indirilmiş ve siyasal- askeri alanda olduğu gibi, teoloji alamnda da Caferi-imami 12 iraaamli şiiilik, Tiirki-Azeri Alevi şiiilige (Kızılbaş-Bektaşilik) zafer kazanmış, teolojik, siyasal ve askeri alanlarda Kızılbaşlığın tasfiye edilmesine başlanmıştır. Hukiimet Sofulan merkez ve bajkentten (Başkent Fars bđlgesinde İsfahan'da idi) siirdli ve biitiin torelere (zikr halkalan'ni) ya- sakladı. Hatta Tasavvuf izlerini silmek ifin halkm *yahu* demesini bile yasakladı.⁵⁶ O' dđnemden sonra durum giinden giine Caferiligin lehine ve Kızılbaşlığın aleyhine siirekli olarak değişme gdstermiştir. 17. yy. da biitiin Azerilerin Kızılbaş-Bektaşı olmalanna ragmen bugiin İran Azerilerinin Sadece %10-%20'si Kızılbaş İncindadır. Hepsinin 12 İmamli olduğu Azerilerde, iki İmami-Caferi ve Kızılbaş-Goran kollanm tarn sayısmı vermek 90k zordur:

1) Kızılbaşlar Caferi din adamlanncı Miirted sayıldıklandı, Takiye yaparak kendilerini Caferi 12 İmamli olarak tanıtırlar.

2) Geleneksel olarak tarihen Caferi olan Azerilerin biiyiik 9ogunlugu Laik (Din karşıU, Din dişi, Dindar) dir. Bunu son iki yiiz yılda İran Azerilerinin kurdukları yiizlerce Liberal, Demokrat, Sosyal Demokrat, Sosyalist Komünist ve Mason parti ve dernekler de desteklemektedir. Kdkten dinci Azeri parti ve derneklerin sayısı son iki yiizyılıda 5'e

55- Mutassawifa şiiilije (Kralbajlık) ajan de recede karp olan İmami din adamlanm *gOf* kazanraası ile, Kmılbaj Sofulan hula Onem ve yetkilerini kaybetraeje bajlanırlar.

56- Taiawof va Erftn s. 480-481.

ulaşmamaktadır. Laik Caferi Azeriler, gılnlık hayat ve siyasal tercihlerini şeriat ilkeleri- ne gdre diizcnlemez, fakat inananlan, Hz. Ali'ye sevgi, Hz. Hiiseyin'e saygi ve 12. imama inamlar. Kadm haklanm korur, milli saz ve Azeri dilini sever. işte bu dzelliklerin hepsi Kizilbaşlığın belli başlı dzellikleri olduğundan, kdktendinci Caferi ve Ateist Azerileri ?iktiklan sonra (bunlar toplam Azerilerin %10'unu temsil eder) kalan %90'ntn Kizilbaş mi, Laik Caferi mi ayirt etmek olanaksizdir.

Azeri Kizilbaşlar beş vakit namaz kilmaz, Ramazan ayında oru? tutmazlar. Muhar- rem ayımn ilk 12 giiniinde Caferi fikhtna uygun oru? tutarlar. imam Hasan ve Hiiseyin'in Şehadetine aglarlar. Adlan Sultan Heyder'in 12 imam amsina taktigi 12 dilimli Kizilbaşlık ve Azeri kraı şah ismail tarafından ve ordusunda takılan kizil başlıktan (kizil bdrk) gelmektedir.⁵⁷

Bugtin Kizilbaş-Bektaşilere Etnik Azerbaycan'da Goran veya Aliallahi denir.⁵⁸ Fakat Tiirkiye'de biitiin Gali şiiilere Alevi dendigine benzer bir yaklaşımla, iran'da da biitiin Ga- li şiiiler (ismailliler harif), yavaş yavaş Ehli hak adi altında birleştirilmektedir.

Azeri Kizilbaşlar soy olarak Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlarda yaşamiş Tiirki dil- li topluluklardirlar. Onceleri şamlu, Rumlu, Ustacalu, Tekeli, Afşar, Kacar, Ziilkader, Varsagi, Karadag Sofulan, sonralan bunlara katılan Bayat, Karamanli, Baharli, Alpaut, Ereşli, Kazakli vs. Tiirki boylardan oluşmuflardir. Tabular, Kizilbaş kabile birligini katılan tek irani dilli halk olmuşlardir.

16. asirda Kizilbaş soylulan, Azerbaycan Safevi devletinde egemen konumda idiler. Azeri kraı şah ismail'in iktidara gelmesinde yardunci olan 32 Kizilbaş aşireti, şah ismail'ce iran'm soylulan ve egemen sirufi konumuna getirilmijlerdir. Azeri kraı şah Abbas Kizilbaşlann devlet ve orduda var olan son derece etkin gliglerini kirmek amaci ile bu Gali şii boylann yerini aimak i?in diger bir Azeri aşiret birligni, şahsevenleri • olujturdu. şah'in istegi ile biitiin Iran, Orta Asya ve hatta Anadoludan Kizilbaş-Bektaşi aşiretler, olaym Oziinii anlamadan Kizilbaş zannettikleri şahlanna koştular. Bugiin ¹ jdisevenler Kizilbaşligi yajatan ender Azeri boylardandirlar.

Iran'da Azeri Kizilbaşlarm Daftlimi:

Etnik Azerbaycan'da Tebriz'de Cerendab semtinde, Urmiye, Miyandab, Tekab, Ma- Bhigi, Ebher, Kazvin, Karadagm Sofular kentleri ve kdyelerinde dm; Keyvan, Minca* şah Ismail diyor Oreyi dag olmayinca bajn qanlı lei tek;He? kimia heddi yoxdur Qinbe? olmaja. (Uyur idik, uyaxdlar.» 69) veyə; 'Qurmn taqU bazaili Qaziler, şah meirm.*

Goran sflzojfcunun kokeni, baniam am iddiaeoikleri pbi Azerice jOcenler veya Fanfa 'kori*' icflimeVrij defil. \ dogrudan taraaraiyle 12 ImamU Şiligin Mutassawifa koluna inaaaa Irani halk Guran hállnm adiadan aluum\$nr. (Uyur idik, uyaxdlar. s. 59, s.71).

van, Keleyber vs. de Kizilbaşlar yaşamaktadır. Dhifi kenti tamamiyle bir Kozilbaş kenti- dir. Urmiye'da Gemifiler, Gicler vs. Miyandab'da Kuştepe, Aşagi Yarcan, Yukan Yar- can, U?tepe, Uftepe Ktird, Kişlak, Yakinali kOyleri vs. hirer Kizilbaş kdyiidir. Aynca Kizilbaşlarm (Ali Allahilerin) Nal^ivan'da da varligi bildirilmiştir.⁵⁹ Maku-Hoy-Urmiye ekseni boyunca yerleşen Karakoyunlu mahalinde yajayan Azeriler de inan? agisindan Kizilba^tirlar.⁶⁰ Bu ydrede kirki aşkm Azeri Kizilba\$ kdyti vardır. Komşularmda bulunan Mahali Akkoyunlu, 12 imamli Caferi Azeri kdylerinden oluşmaktadır. Etnik Azerbay- canrn Kazvin kenti ybresinde, Alamut daglannda, Eher kenti dolaylannda 90k sayida Kizilbaş koyii vardır. Etnik Azerbaycan'da Karapapak ve şahseven Azeri aşiretlerinin de (bir kısmi?) Kizilbaş olduğu sdylenebilir. (Zaten Iran'da blitiin gd9ebe Azeri aşiretleri 12 Imamli şiiiligin Mutasavvifa kolu = Kizilbaş mezhebindedirler).

Tebriz etrafında Güiney, Karadag, Hamne, Ecebşer vs. de aynca Kip9ak (şahi)'de de Kizilbaşların yaşadığı bilinmektedir.

Afganistan sininna yakm Horasan Ostamnda Horasan Azerilerinin yaşadığı ve bu Azerilerin merkezi kenti sayılan Deregez'de de Kizilbaşların yaşadığı bildirilmektedir.⁶¹ Tahran'm yakmligmda Rudhen'de Leşeni aşireti, Azerice konufur ve Ehlihaktır.⁶²

Karadag'da Azeri şamlı boyu oturmaktadır. Bu boyun 9ogunlugu Kizilbaş- Bektaşidir. Onlara Sofular da denmektedir. Karadag şamlulanndan bazıları şeyh Safi ve- ya digerlerini bilmez. Onlann en buyiik Murad'i Mehemmed Hesene Aga Tebrizi'dir. O, 1914'te Karadaga oradan Karabag ve sonunda da Top ınar'a (Azerbaycan Cumhuriyeti- ne) ge9miştir. Azerbaycan'dan Horasan Ostanina ge9en şamlılar'ın bir kısm Bi9eranlu adı ile bilinirler. Bunlann bir bbltimii Kiirtleşmiştir.

Alevilerin Etnik Azerbaycan'da genel adı *Goran'du*. Fakat onlara *Aliallahi*⁶³ *Kara koyunlu*, *Abdal Bey* (Urmiye'de), *Kirkklar*, *Soju* vs. de denir. Kendileri genelde *Ehlihak* is- mini kullamr ve kendilerine Goran denmesinden hoşlanmaz.

Karapapak Azerilerinin (Sovyetlerde sayılan 3.900,1926), bir kısmi Kizilbaş (Aliallahi) mezhebindedirler.⁶⁴

59- Uyr idik uyandik s. 22.

60- Uyr idik uyandiks. 35, J.5S.S.71.

61- Exifi s. 28-66.

62- Qowrae Lor s. 23.

63- Azeri Şair Nebati der. 'Men ruzi ezelde sevmijem bir ?ahi; Allah dlyer ona Aliallahi. Her lam ona Allah dese lufirdir, şekkakdir, ol Nebati tek vallahi."

64- Azerbaycan'da İslamiyetin dtrurau, s. 13,17; DQnyadaTQrkler.s. 173.

GOmOmOzde Azerbaycan Cumhuriyetinde Ali Allahilerin sayisi 40-45000 dvannda tahmin edilir. Bualardan 1.000 kadan 1927'de Gence bOlge sinde yajiyorlardı.

Irak Azerilerinin %46's 12 Imamli Şiidir. Bunlara Kizilbaş} denmektedir. 12 Imamli Şiiilifcin Mutasavvifa kolundan olan bu grubu, Caferi mezhebine (evirmek ifin Caferi din ad ami an girişimlerde bulunrouflardır. Bu grup ilri Dervifan ve Sofiyan'dan olujur.

ilkelcri: Goran veya Aliallahiler, Azərbaycan'da Gali şiiilerin Tasavvuf gclenekleri etkisi altında kalmış bir koludurlar. tnanafklarında Musevi, Mani ve Zerdilsti (Mecusi) dinlerinin kalmtılanna rasllanir. Onlar Tannrn varlığı ile biitin evreni doldurduguna inamlar. imamlar hakkında aşirdiga kagar ve onları tanrisallaştırirlar veya Tanrisal- işıksal (jziin Imam ve velilere *Hulul* ettigine inamlar. Özellikle Tannmn Hz. İsa, Musa ve Davud gibi Hz. Ali'de de Tecessiim ettigine inamlar. Azeri Şah İsmail'i Allah-Ali'nin te- cessiimu olarak gbrmiişlerdir. Hz. Ali'yi sevmekte aşinya ka?ar ve devamlı *Ya Ali, Ya MOvla Ali* sOziinii tekrarlarlar.

Bazi temel inan?lan: *Zuhur*: (Manifestation) Tanrisal dziin ve gu^lerin Peygamber, imam ve velilere yansimasi, *Ettehad*: Bir insanda aym anda Tannsal (Uluhiyet) ve Ade- miyet (insansal) dzvin bulunmasi, *Hulul*: (incarnation): Tannsal ruhunun insana sizmasi ve insan huyunun Tannsallaşmasi, *Tenasuh*: (Transmigration): Ruhların ardisira değişik nesnelere ve canlılara aktan^i.⁶⁵

Muminleri (inanlan) tşzel (Havas) ve siradan (Avam) olarak ikiye ayırlar. Miirşitlerinin kerametlerine inamr. İslamın diğer mezheplerini *Ehli Suret* (bigimciler) ve kendilerini *Ehli hak* (Dogrucu, Tamicilar) adlandırirlar.⁶⁶ Azeri olanlan kendilerine ayrıca *Sir Talibtde* der.

Kuran'ın *Tehrifi* (değiftirildigine) inamlar. Mevcut Kuran'i kabul etmez ve Osman'in ger?ek Kuram değiştirdigini savunurlar. Ehzab, Nur, Hecer surelerinin değiştirildigine, Evliya suresinin atildigina inamlar. Orijinal Kuran'ın bugunkiiniin yaklaşık üç kati olduğunu soylerler. işte bu orjinal Kuran'dır ki bir imamdanda otesine geşer ve sonunda 12. imam Mehdi'ye ulaşır, derler. Kutsal kitaplarmdan Azerice yazılmış Kelamlardır.

Oliimden sonra yaşamin olmadığı, Tenasuhun var olduğuna inamlar. Cennet ve Cehennemini bilgi ve bilgisizlik olarak yorumlarlar. İferige bifimden daha fazla bnem verir ve şeriat'i redderler.

Takiye ilkesini kabul eder ve inan?larmi diğerlerinden saklarlar. Ayin ve tşrenlerine başkalanmn kablmasına asla izin vermezler. Ahlaksal diizenleri, AkI'm Nefsi yenmesi ve V insanların acismi paylamak; ilkelerine dayamr. Şafagin İormiziligim Kerbeladaki imam Hiiseyin'in kamndan olduğuna, ve 0 olaydan Önce jafagin kirmizi olmadigina inamlar. , (Finikiler de Şafagm kirmuziligim vahşi bir domuz tarafından dldiiriilen Edonisin kamndan bildiştirler.) Hz. Fatma'mn bakire olduğuna (Hz. Meryem gibi) ve hi? adet I gdrmedigine inamlar.

I 65 tnsan ruhunun bir innodan diğer insana gefifine Nesh, insandan hayvana "Mesh", insaluaa bitkiye *fcsh' ve ncsneffe gefifine "Resit" denir. (Cflhidehi.Nuraddui.Maktabe Yuq»,Mii(Gotenberg),Tehriri 1362.\$ 17.)

66- Azeri fair Fuzuli'den: Heqiqi eŞq fln mdaOvcibi nOqsan deyl mftleq, Ozfln Ehli Heqiqet valeyi hdsnfl ceraal etmez. MQqeyyed olmaz Ehli Suietin fenpae hzl ehli. Fuzuli kim mdqeyyddir meyer idnt hal em*z.

Əok karilihi reddeder ve bojanmayı iyi bulmazlar. Kadmlari tiirbamz olarak dinsel tOrenl eri -d an si an n a katilir. Ozel tore ve geleneklere sahiptirler. Sakallanni traş eder fakat uzun biyiklarini asla kesmezler. Saglanni kesmezler. Miyandab'da 17 Şehriver caddesin- de bir *Haneyə Hak (Hakevi)* leri vardır. Dini torenlerini yaptıkları buraya kendileri *Cem- hana (Cemevi)* derler. (1976'dan)⁶⁷ Kiirdistan"da Kermanjah'taki Biiyiik *Hangah'a* bağlıdır. Dini Onderleri Seyid Muşe'şe Kirmanşahidir. Her yd gelirlerinin bir kısmını Allah Mali adi ile ona gnderirler.

Torenlerinde saz veya ud eşliğinde turkiiler sOylerler. Diger Azeriler, Goran kızlarının daha giizel olduğuna inamr. Asia sigara iymezler. Tavşan eti yemezler. Adet gOrdiigiinii soylerler. Diger şiiilerle evlenirler, fakat Goran olduklanm saklarlar. Azerbay- can'da şarabi ekmekten daha 50k sevdikleri sdylentisi yaygındır.

Diger şiiiler arasında Goran'lar hakkında bazı sdylentiler yaygındır. (Tuman tOktii (pantolonu siyirdi) gyinlerinin olduğu, tuvaletten sonra paklanmadıkları, cinsel bOlge killanni traş etmedikleri gibi).

- Azeri Vahdeti Viicudiler fPanteisteleri: Kendilerine Hadimul Fukara = Yok- sulların Hizmet^isi derler, *Hangah* Ehlibeyt ve Ali'ni sevenlerin toplanti yeridir. Kendileri, yoksullar ve ezilmijlerin toplandığı buraya *Tekye* derler. Hafta ifi ve dinsel bayram- larda Tekye'de toplanip, Ali'nin zikrini (Aniş) yaparlar. Kerbela i?'in yapılan Taziye (Agit) ve Zikir (Aniş), cuma giinleri yapılmaktadır. Tekeye bağlı olanlara Derviş denir. Biitiin Caferi fikhi ve şeriatm kurallarna uymayı zorunlu bilirler (Takiyye geregimi?)

Hız. Ali'ye Özel sevgileri vardır. Miirjitleri kendilerini şah Nimetullah Veli'nin evladı sayarlar. Biitiin dinlerin inananlarına saygı gOsterirler. Cuma giinii toplantılandnda, Zekre Celi (AŞık Aniş) yaparlar. Mevlana, Hafız vs. nin şiiirlerini toplu halde okur, gece yansına dek *Hak Hak, Ya Ali Medet* sOylerler. Bunlar aŞn Vahdeti Vucudi (panteist) akimi olan Nemetullahiligin devamcılarıdır. (Seyyid. Nemetullah (Nureddin) lakabi şah veya Veli, Halep'te doğdu, sonra iran'a geldi, Etnik Farsistanm Yezd ve Kerman kentinin Mahan'ında yerleşti.) iran'da Nemetullahi, bir ka? bin yandaşla (500.000 ?) en yaygın tasavvuf koludur.⁶⁸

AŞın Vahdet-i Vucudi olan Ne'metullah Veli (1330-1431) Sultan Şahruh Timuri'nin (1405-1435) himayesini kazanmıştır. 16. yiizyilda, tran kentlerinin fogunda ahali Heyde- ri ve Nemeti diye ikiye bölünmiişlerdi. Heyderi'ligin kurucusu ise, 13. yiizyil Horasan doğumlu AŞın Zuht (terkidiiny) olan şeyh Heyder'dir.

67- Fuzuli jiflye demektedir 'Meclis efruz-i beznph-i Halil, Cem-i eyyam şih Ismlil' Divide şsh Ismail Hatai* s. 59.

68- JM.s.192.

I .

Heyderi-Nemeti olayini ba\$ka tiir agiklayan tbrahim Faxraice⁶⁹ Safcviler, \$eyh He-yederin yanda\$ı (\$ah ismailin babasi), Akkoyunlular ise \$eyh Nemetullah velinin yan- da\$lan idiler. Bu ikisi iran'da iktidar sava\$ına girijliklerinde, yandajlari Heyderi ve Ni- meti adlandinldi. Tebriz'de bu grupl\$ma \$eyhi ve Miite\$erria olarak ortaya 9ikti⁷⁰

Safevilerle ili\$ki kunnayi ba\$aran, Kacar dOnemimde daha rahat hareket eden Niroe- tullahi'ler, MUiza ddnemide Ozel ilgiye mazhar oldular. Fars islam rejimi ise onlan za- lim bir ydnetimin ujaklan olmakla su9lamaya ba\$ladı. (*Tarihte ve Gtiniimiizde \$iilik, s2JO*)

Scvhilik: imami \$iilige baglidir. Etnik Farsistan'da Kerman, Etnik Azerbaycan'da Zonuz ve Tebriz'de \$eyhilerin var oldugu iddia edilmifitir.

\$eyhiler \$eyh Ahmed Ibn-i Zeynel Abidin Ehsai'nin (1744, Bahreyn; 1826, Kerbela) yanda\$landirlar.⁷¹ \$eyh Ahmed Ehsai, Azeri kraı Fethali\$ah Kacar ddnemimde ya\$adi. \$eyhiler like ve aynntılarda imami din adamlarından 90k ayridirlar. Ehlibeyti sevmekle a\$iriya ka9iyorlar. 12 imamin varligmi alemin yaratih\$ nedeni sayiyorlar. Kurucusu \$eyh Ahmed Ehsai imamlann hadislerini Tevil yoluna gitmi\$tir.

12 imamin Tann vasiflarına sahip olduklari, 12 imam ve halk arasında aracı \$ie'ye *Kamel*, veya *Rokne Rabe'e* inanir, bedensel Maad'a (oliimden sonra dirilmeye) inanmaz- lar. Dolayisiyla Mute\$erria ilkeleri olan Tevhid, Nobovvet, Maad, Edl, imamet yerine 4 ilkeye, Tevhid, Nobovvet, imamet ve \$ieye Kamile inanirlar⁷² \$eyhiler (Ehban) diger \$iilere Balaseri (Usuli) derder⁷³

Tablo 2.10* SEYHiYYE DALLARI: (\$eyh Ehmed Ehsai yandaflan):

- 1) *Irak-Kuveyi Kolu*:
  - a) Uskuiler. (Kurucu M.M.H. Karacadagi, Kuveyi).
  - b) Muhit Kirraan arddlan.
  - c) Seyyid Kasim Re\$ti ardillan. (Irak)
- 2) *Azrrbaycan Kolu*:
  - a) Silcaiflislamiler (Kauai H.M. \$efftcbnzi)

I, *

69- Gil8n dar Jonbe\$e majmiyaij.nl. ^ *

70- Zende\$niye raan.s. 13. |

71- Islam, jeyhlik maddesi. , ^

72- Kordesiin.Tohfeye ntoeri.s. 519-20),.

73- JM,s. 187.

- 3) *Farsistan Kolu*: (Kurucu H. Kerim Han Kacar = Kerimhaniyye).
- HW. Bakir Hcroedani ardillan,
  - Kirraaniyye (HM. AbdOrriza Han ardillan)
  - Seyyid Ali Musevi ardillan (Basra)

Hac Kerim Han Kacar, Mirze Şeñl Tebrizi ve Molla MU. Karacadgi milliyetfe Azeri olmuşlardır. 20. yizyil başlannda, Ruslar tarafından Tebrizde dara gekilen Seqetil Islam Azerbaycan şeyhilerinin Onderi idi.⁷⁴

b- Irani Kol- Ehlihak: Ehlihak inanci Iran'm batismda Azeriler, Klirtler, Lekler ve Goranlar arasinda yaygindir.

Ehlihak terimi Hurufimetinlerinde Hakkm adami anlammda, Sufiler arasinda Ehlihakikat olarak geger.⁷⁵

Ehlihak diger Gali şiiilerle (Alevilerle), Hz. Aliye baglilik ve Tenasuh gibi Ogeelerde aymdir. Tarihi Azeri Karakoyunlu devletine kadar uzanan Ehlihak'in kurucusu Soltan Zo- hak veya ishak'tir. Ona gOre *Uluhiyet* yedi kere art arda *Tecelli* etmiştir. Tann Once Kai- natm yaraucisi olarak sonra Hz. Ali ve daha sonra Soltan Zohak ve nihayet Ateş Bey olarak Tecelli etmiştir. Melekler Tannin vekilleridir. İnsanlar Kiyamet günüinde Etnik Kiirdistanm Şehrizer'u veya Etnik Azerbaycanm Sultaniye ovalannda toplanarak, iyiler cennete, kOtiilerse cehenneme gideceklerdir.⁷⁶

Kirmanşah'ta yazılan kutsal bir kitapları vardır. Bazi Onemli kitapları şöyledir: Fars^a şiiir ve diizyazidan oluşun, ismaililer inancina benzer "Ali Tezkiresi", "Zeyle Tazkereye Ali, Qarare Haqiqat dar Jameye SoMn Sohak", "Montaxabate Ras&ele xaksir", bazi Azeri şiiirler. (Bunlan Ivanov 1950'de basmiştir) ve Farsga kalerae alrnan Ketabe Saran- jam.

Ehlihak metinlerinin fogu Guranca'dir. Soltan Zohak'a atfedilen sOzler de Guran- cadir. (Bir dOnem Guran halki ile 12 Imamli Gali şiiiligin Ozdeşleştiginden olmahtır ki günüimuzde aym inan9ta olan Azeri Kizilbaş-Bektaşilere Goran denmiştir). Baba Yadigar ve Derdivar da Guranca yazmışlar. Baba Tahir Uryanrn eserleri ise Lek^edir.

Tarihsel olarak Ehlihak inanci günüeyde Lorestan'da ortaya 9ikmiş ve daha sonra 14 yy. da kuzeye dogm Lekestan, Kurdistan ve Azerbaycana ulaşmış ve buradaki diger bir

74- tarixe Tabriz, s. 75.

75- Azeri Safevi Icrali Şah tsraail'den: Ehl-i Han Ozfln dOkenler... Haq bir Mehemed Ali'dir veya Ey Han Ehli sen senin cisminde Beytillalu gflr! Hannan azm eylesen. IOvhQode vechQllahi gOrl (Jab Ismail: Baku, 1946,5.58).

76- ToMeyenftseri,s.41-42.,-1A,-Vahiddergisi,7.yil,sayi 9.

12 imamtl Gali şilik akuni olan Kizilbaşlık-Bektaşilik'le karşılaşmıştır.⁷⁷

20. y.y.da iran'daki biitiin Gali şii akıralan Ehli Hak adi altında birleşmeye başlamışlardır.

Ehli Hak'lann dzel ayinleri, Or. *Ayine Cem'leri* vardır. Bu ayinde, saz falma, amşlar ve ateş iizerinden yiriimek gibi gdsteriler yaptıkları sdylenecektir. Kuhdeşt bdlgesinde, biiyiik Şarap fililan yaptıkları ve dzel giinlerde imamzade'lerde igtikleri sdylenecektir. (Azerilerin tersine Irani halklarda genel olarak i?ki i?me geleneği pek yaygın degildir). Ehli Haklar'da *pirlik*, irsi bir konumdur. Gizli gece toplantılar yaptıkları ve Tarhan'da Kuhdeşt'te cinsel ilişkilerinin sapık (sinirsiz) olduğu iddia edilmiştir. Ateş Beeler oruc tutmaz.

Ehli Hak İramn batısmda Klirtler, Lekler, Guranlar arasında yaygındır. (Zehab, Kerend, Hemdelan, Kermanşah v.s.) Irak'ta Azeriler (Türkmenler) ve Klirtler (Kerkiik, Siileymaniye'de) arasında, Türkiye'de Dogu Anadolu'da Sivas, Tunceli ve Antep Alevile-ri (Kiirt?) arasında bu inanca sahip olanlar vardır.

Sebek. Sarlı. Kakai. Bacoran v.s.⁷⁸ inan?lanmn Şogu Melameti tarikatından alınmıştır. *Glinaha itiraf* ve Şarab i?me gibi konularda Hinstiyanlara benzerlik gdsterirler. Irak'ta şebeklere yakın olan (Musul ve Telafer'de) ibrahimi ve (Kerkiik, Er- bil'de) Kakailer yaşamaktadırlar.

Sarlilar. Kendilerini Kiirt Kakai aşiretinden sayarlar. iran'da smir bdlgelerde, Kiirt Sarlilar vardır. Bunlar boşanmayı ve birden fazla kadınla evlenmeyi hoş görürler. (Azeri Galilere karşı) Biyıklanni asla kesmez, haklarında Horoz Koşan, Ğirag koşan gibi sdylentiler vardır. (Türkiyede Mum Sdndii, Azerilerde Tuman Tdktii sdylentileri gibi).

Bacoran: Kiirttirler. İrannın Türkiye smin yakınlığında yaşarlar. Kendilerine ilahi derler. Muharrem ayında HzHiiseyn'in yasmi tutar, dinsel toplandırlarında şarap i?er ve itiraf ayininde bulunurlar. Bunların Azeri şamlu ajiretine bağlı Bigeranlu boyundan olmaları olasıdır. Bi^eranlular Horasan ostanına siirilmiştiir. ivanov'un Horasan Kiirtlerinin EhliHak'la ilgili bulduğu kitaplar bunlara ait olabilir.)

İrani Ehlihakları dağılımı şyledir:

77- TohfeyeN4seri,s.51.

78- Tohfeye Nftseri s. 51 Kake ajieti Kerfkikten, Musul'un gOneyine g(* etmiştir, Batını'dirler ve Aliallahilele yakındırlar. Şebekler Yezidikrie komjudurlar. Aliye ajin inam ve ona Alirej (saygı i{in Kara Ali) derler. Bu KQrt Gali Şiilerin ortak OzelliUeri jOyledir. - Dinsel İdtaplan ArapŞa degil Irani dillerde yanluj, - Eski Irani din-inamlara eğilimler, - imamlan, Bzellikle Hz. Ali ve Hz. HQseyeni afin derecede xveder.

- Kazvin etrafında Kakavendler (Lek ?) ••
- Mazenderan'da Hocavendler (?)
- Tahran'da Ehlihak mQrŞ iilerin olduğu bildirilrai], fakat hangj millite roe ns up olduklan belirtilraeraiftir.
- Hemedan, Fan ve Horasan ostanlannda
- Etnik Guran, Lckestan, KQRdisian ve Lorestanda. (Zehab, Kerend, Heradelan, Kerraanjah vj.)

Sonug: 12 imamli Gali Şiilik (Alevilik) iran'da sayıca ikinci biyyiik mezhep ol- masına ragmen yasalar tarafmdan dinsel grup olarak tamnmamiş ve Bahailer kadar ol- masa bile baskıya maruz kalmıştır. Fars İslam Cumhuriyetin'in devlet politikası onlan Caferi-imami 12 imamli Őiilerde eritmekten oluşmaktadır.

2-iSMALiLER:

Diger Gali Őiiler gibi Tevil, Hulul ve Tenasuh'a inanırlar. Bedensel cennet ve cehen- nemle kıyamet ve ondan sonraki HeŐr ve NeŐre inanmazlar.

iran ismalileri Nezar'dirler. Bu adlandırmamn nedeni Fatimi Mustneser'in ilk Once biyyiik oğlu Nezar'i ve daha sonra fikrini degijtirerek diger oğlu Musta'liyi imamlığa ge- tirmesidir. Onun dliimiinden sonra, bu iki dal arasında rekabet ortaya gikimŐ, iran ve Irak ismalileri Nezar'i desteklemişler.⁷⁹

iran'da Rey kentinden Hasan Sebbah Nezar'in hilafetini destekledi. 1094'te Etnik Azerbaycan, Etnik Gilan ve Etnik Farsistamn kesijtiği bldgede Kazvinin Rudbarında yerleşen Elemut kalesini ele geyirdi ve kendisini Şeyh- ul- Cebel, Dagların Piri ad- landirdi.

19. Y.Y ortalanndan ismaililerin lideri milliyetge Razi olan Aga Han Mehellati, Hindistan'm Bombay kentine gdg etmigtir ve zamanla ingiltere'nin etki alanına girmigtir.

3. Aga Han (1885-1957) le, burjuvalar ismaili Cnderliğini ellerine gegirebilmiŐlerdir. 1957'den beri ismaililerin dnderi olan Aga Han IV Kerim, biyyiik bir multi milyarderdir. 0 Fars Pehlevi diktatdr Mehemmed Riza Şah ve ingiltere Kraligesi tarafmdan Royal Highness (Krallik yiiceligi) madalyası ile teltif edilmigtir.⁸⁰

Bugiin Alevilerin tersine giiniimiiz ismaililerin'in gagdaŐ, demokratik ve anti emper- yalist hareketlerle herhangi bir bağları bulunmamaktadır.

79- AM s. 10.

80- GONflmQzde Nazari topluluklar Tanzayaya kadar yayılmığlardır. Nazarilerin asd devaraolan Agahanilerdir. Multani ve Őemsi kollan Onemsizdir. İsmaililerin yajadıklan Qlkeler Suriye (Maeyset), Ora man, Afganistan (Kuzeyde Bedehjan «• ayaleti), Taciidstaa (Dogu ve Pamir bOlgesi, Daglık Bedehjan Ozerk bOlgesi), Hindistan (250.000 kifi), Dogu Afrika, Misir.Cin, Irak, Burma ve Pakistan.

Iran'da Aga Hani Ismaililer, Horasan'da (Qaen veya Qaenat), Kerman'da ve Mehai— latin Kum kentine yakin daglik bdlgelerinde yaşarlar. Sayilari bir ka5 bin kişiyi aşmai ismailik Fars Islam Iran Cumhuriyetinde yasadişi sayilir.

Tabio 2.11 IRAN ISMAILILERi;

- A) Agahani : 1- *Fan Mchellat*, Kerman, Kohestan. Qaen
2- *Took Mchelkt*, Kerman, Kohestan, Qaen
- B) Zikri : 1- *Beluf azbirkumi*
- C) Mirzai : 1- *Fan Kohestan*

Zikrilik: Bir eeşit ismaili mezhebi olması olasıdır. Kendi özel kutsal kitapları vardır. Bunun.Kur'amın değiştirilmiş bir biçimi olduğu söylenmektedir. Namaz ve dualarında Hz. Muhammed'in adını atmış ve sadece Mehdi'nin Kiyama (ayaklanmasma) değinirler. Yılın bazı özel günlerinde Zikir (anış) törenleri yaparlar. Etnik Belugestanda Torbete Ki?'te yerleşen Murad Dagi onların merkezi sayılır. Bu mezhebin kurucusu Seyid Muhammed (Cunpur, Hindistan- 1506 Ferah, Hirmend) dir. Yandaşları hala Hirmend ovası ; ve doğu İran'da vardır. Belugestan'da onlara Zirki veya Dai denir. ^ogunluğu Mekran ve | bir kısmı Lesbila ile Pakistan'da (Kera^i) yaşar.

Mirzailer: Mirzailer Kohestan'daki ismaililerin bir koludur. Diğer kolu ise Agahani-lerdir. Mirzailer her yerde kendilerini 12 imamlı olarak tanıtır ve Takiye yaparak ismaili olduklarını inkar eder.

222. Siiml&Ei

Siimniler Muhammed peygamberin vefatından sonra Allah'la insan arasında aracılığın olası olmadığını kabul eder ve Himli şii mezhep ve akımların (Zeydiler ve Caferilerin) peygamberin geleneklerini tahrif ettiklerine inanırlar. Gali şiirleri ise Alevi, islamileri İslam dışı sayarlar. Ali'nin özel yetenekleri ve Haleflerinin icmaya önderlik etmeye özel hukuku hakkındaki iddiaları inkar ederler.

Fars İslam Cumhuriyeti anayasasında Sıxlını mezhepler yasaldır. İran nüfusunun % 5- % 7'si Siimni'dir.

Tablo 2.12 İRANPAKİSUNNİ İMAL

1- Şafiiiler (%3 - %4)

- i- Tali? -azbirlosrai.
  - Kuzey merkezi Taliş.Talişdolab.Esalera. Derevizzne.
- ii- Kurt - fogu, Özellikle loizey KflrUeri.
- iii- Tat - Azbirlosrai.
  - Halhal'da gOfebe Tatlar.

2- Hanefikr (% 2 - % 3)

- i- Turkmen -Hepsi.
- ii- Lar - Besteke.
- iii- Belu? - fogunlugu.
- iv- Sistani -Hepsi.
- v- Kazak -Hepsi.
- vi- Tadjik - Cogunlugu (Cemjidi vs.).

Iran'da arastra Stinnilere ve Ozellikle Sunni din adamlanna yapılan baski veya yargisiz infazlardan sdz edilmektedir.⁸¹

Iran'in dogusunda yajayan Siinniler iizerinde, Pakistan kaynakli Sepahe Sehab'e'nin belli bir etkiye sahip oldugu iddia edilmijtir.⁸²

223. Hiristivanlik;

Iran' da Hiristiyanklik Fars İslam Cumhuriyeti anayasasina taninan dinlerdendir. Toplam sayilari 100.000 kişi civannda olan Iran Hiristiyanklik, 50k sayida mezhep ve akima ayrilir:

Table 2.13- İRAN'DA HİRİSTİYAN MEZHEPLERİ:

1- Halk UstUri:	I- Enaeni halk kilisesi (Gregorian) □- SQryani kadim kilisesi m- Gdrcfl halk kilisesi (Gregorian)
2- Katolik Nesturi:	I- Roma katolik = Keldani 0- SQryani katolik (merkezi LQbnan)
3- Protestan	
4- Onodaks:	SQryani oitadoks (Yakubi)
5- Sabiiler	

81- K8r.No. 127, Feb. 1996.

Minab kentinde bir SQnni din adaminn devlet gOvenlik gOcleri tarafından Oldflrllraesi, Belu'estan'da Movie vi Ehmed Seyyad adında din adamunn enformasyon bakanligi tarafından OldQrOlraesi. (Aynca bkz. KQrtlere)

82- Iran times, Vol XXIV. No 45. Jan. 20.1995.

Nesturi kilisesi, 430 yilmda kurulmuf ve giiniimiize dek ayakta kalabilmistir. 380'de= Suriye'de dlen Nestorias Hz. isa'yi başka insanlar gibi bir insan ve Meryem'i tjl'nin anne- si degil Tann'run annesi olarak kabul ediyordu. Bu mezheb bir zamanlar biitiin Kafkasya. Bati Iran, Irak, Basra Kdrfezi 9evresi ile dogu Anadoluya yayilmı'tı.⁸³

~ Iran Hirisliyanlar Ermeniler, Asuriler, Giirciiler(?) ve Axapların 90k az bir bdiiroii oluşturdu Sabiilerdir. Iran İslam meclisinde sadece Ermeni ve Asuri Hinstiyanların kendi milli adları ile milletvekilleri vardır. Hinstiyanlar se9imlerde Musevi ve Zerdiiştiler gibi ayrımcılığa tabi tutulup bzel se9im sandıklarını kullanmaktadırlar.

Sabiiler; El- Cezire ve Harran'da yaşayan iki Hiristiyan topluluğunu ortak adı olarak, IX- XII y.y. larda tarih sahnesine ?ikmaya bajlarlar.

/- Mandeiler veya Subbat, Nebetiler: Mani dini ve eski Babil dinleri ile kanşmış bir 9eşit Hinstiyan- Musevi oldukları iddia edilmiştir. Yuhanna'ya inanan ve isa'm onun ardılı sayan bu gmba Vaftizci Yahya Hiristiyanlar da denmektedir. Bu grup tran'da yaşamaz.

2- Harran Sabiileri: Harran'da yaşadıkları için bdiyle adlandırılan bu grubun merkezi giiniimizde Irak'ta Bagdad ve Basra'dadır. Bunlar Irak'ın giiney bataklıkları arasında kfiyler kurmuş ve toplam sayılan 20.000 kişidir.

Iran Sabiileri ise, Karun, Kerhe ırmakları ile Basra Kdrfezi kıyılarında ve Ehvaz kentinde yajamaktadırlar. Sayılan bilinmemektedir.⁸⁴

Sabiilerin Arap9anm özel bir leh9esinde konuştukları iddia edilmiştir. Bazı araştırmacılar onların Dogu Aramca dedikleri bir dilde konuştukları ileri siirmviflerdir. Dillerinin 90k sayıca eski Asurca ve Stimerce sdzciik ve deyimlere sahip olduğu iddia edilmiştir.

ilkeleri: Sabiilerin yıldız ve gezegenlere inandıkları ve Azimun (şiş), Hermes (İdris) *Orpheus* adlarında peygamberlerinin bulunduğu sylenir. Onlarca evrenin biitiiniinu Ruh- lar kaplamıştır. Onlar yedi gezegeni ybnetir. Ruhlar gezegenleri harekete getirerek, diinyayı etkileri altına alırlar.

Sabiilik giiniimiize ulaşabilmiş tek Gnostik inan9 sayılır. Ganiimiizde Sabiiler ran'dan silinmekte veya silinmiştirler.

Kuran'da Ehli kitap arasında gđsterilmiř olduklarına rağmen İslami hakimiyetler ilbnda yaşayan Sabiiler genelde Miişrik ve Dinsiz bir topluluk olarak gđrölmüř ve ikti- larlar Sabiilere baskılar yapıp biitiin dinsel yapıtları yok etmeye 9ahşmış, biri hari9 uttin kutsal kitaplarını yakmışlardır.

- TOririye'de einik grup lar s. 299-305.

- SVs. 467.-KJ.S. 102.. -1 A. (Sabiiler),-Yendilikve Yeiidilerin kflkeni j. 31-40.

2J2.4. Zerdiisti;

iran'da Farslann bir kısmi Zerdiifti dinine inanir. Arap saldirismdan dnce, Iran niifusunun fognlugu bu dine inanirdi.

Iran Zerdiiştileri Hz. Hiiseyin'in Sasani krali 3. Yezgerd'in kxzi ile evlendigidinden do-
layi, Imam Hiiseyinin Oldurilmesi giiniinde AŞura lorenine katilirlar.⁸⁵

iran'da Toplam sayilari 20.000 kişi civarmdidir. Iran Zerdiiştileri Tahran (%62.5'i), Kerman, Yezd, Isfahan, Erdekan, Esk, Teft ve Meybod kentlerinde yajarlar. Yezd'de sayilan 4.685 kişi, Merkezi ostanda 13.652 kişidir. Tahran'da Siyome Tir, Tehran Pars (rostem bag), Kuye Nesr, Kargere şomali v.s. de yaşariar. Yezd'de kutsal ziyaret yerleri (Pir) ve Atefkedeleri vardir: Pir Sebz (Pir fek^ek), Pir herişt, Pir pars banu, Pir nareste, Pir narengi, Yezd ateşkedesi. Mehallat'ta Ateşkuh, Aştiyan'da Dere Ateşkede'leri vardir. Tehrao'da tigrenci, genglik, kadin dernekleri vardir. Yezd'de Zerdiiştilerin 14 dernegi vardir. Zerdiifti dini iranda Anayasa tarafından taiunmişUr. islami mecliste Zerdiiştilerin kendi millet vekilleri (sayi ?) vardir. Se^imlerde diger taninnuş dinsel azmliklar gibi (Museviler, Hristiyanlar) bzel seyim sandiklarmda oy kullanirlar.

Dinsel tdrenlerini Nisan aynda yaparlar. iran Zerdiiştilerinin hepsi milliyet^e Fars'tir. Bunlara aynca Parsi de denmektedir. Bati Azerbaycan Ostannda 237 Zerdiiştinin yajadigi (muhtemelen Kiirt Yezidiler amaflanmaktadır) sdyleneşişsede kugkuludur.

Araplann iran'i işgalinin ilk yillannda, Zerdiiştilere tdleransli davramliştir. Muaviyenin iktidara gelmesi ve ondan sonraki Emevi, Abbasi devletleri ddneminde buralar Dar-iil-Harp ilan edilmiş ve iilkede dzellikle etnik Gilan ve Mazenderanda Gaynmiislam kirimina girişilmiştir. Bu olaylarda canlanm kurtarmak ve Islami kabul etmemek ifin, Zerdiiştiler iilkeden ka^maya başlamışlardır. Sonugta bir zamanlar biitiin dike ahalisinin Zerdiişti oldugu iran'da giinumiiizde bir ka? bin kişi Zerdiişti kalmiftir.⁸⁶ Son yiizyillarda iilkeyi terk eden Zerdiiştiler, Hindistanda zengin Parsi toplulugunca barinmakta ve iyi karjilanmaktadır.

Giinumuzde de Muslumanlarca bazen baskilara maruz kalan Zerduştilerin bazi yerlerde dinsel tdrenlerini gizlice yaptiklan bildirilmiştir. Kadmlan kendi aralannda Ortunmezler. Vaat edilmiş Mesihleri Peşten'i bekleyen Zerdiiştiler, son irani Zerdiişti krai Yezdgerdin anisina tdrenler yapar ve ona saygi gdsterirler. Kutsal kitaplan Zend Avesta ve Desatir'dir. Zerdiişti din adamlan hiyerarjisi, Mowbede Mowbedan, Mowbed ve Des- tur'lardan oluşraaktadır. Hirbod'lar kutsal ateşi korumakla gdrevlidirler.

85- ND.s. 97-98-99.

86- KJ*. 92-93.

2.2.5. Bahailik;

iran'da yasak olan dinlerin başında Bahailik gelmektedir.

iran Bahaileri sayılan 300,000 kişi olarak bildirirler. (kar. s. 131)

iran'da Caferi din adamları, ilk başta Caferi Şii'lik'ten doğan bu dini, iki şeyle itham ederler: Uyduruk bir din olması ve yabancı devletlerin Bahailik ve Babilikle ilgilenmesi.⁸⁷ Bu, Bahaileri potansiyel casus olarak görme safhasına kadar ilerlemektedir.⁸⁸ İran Bahaileri esasen Fars ve Azeridirler. Bahailiğin 6. aşaması sayılan Babil'in kurucusu M. Ali Bab ve Bahai dini liderlerinin fogunluğu, en az ilk dönemlerde Farslardan olmuşlardır. Bazı Yahudilerin Musevilikten Bahailiğe geçtikleri söylenmektedir. • •

iran'da Bahailik kesinlikle yasadışı sayılmakta ve Bahailerin geşitli baskılara maruz kaldıkları söylenmektedir. İran İslam Cumhuriyetinde Bahailere yapılan sistematik baskılardan söz edilmektedir. Çok sayıda Bahai dinine inanan İranlıların idam edildiği bildirilmiştir.⁸⁹ 1980'in ilk aylarında 200 civarında Bahai'nin idam edildiği bildirilmiştir.⁹⁰ Bahailere karşı yapılan ayrımcılık ve baskılar arasında keyfi tutuklamalar, üniversiteye girilememe, işten atılma, malvarlıklarına elkoyma, inançlarından dolayı hapis, idam (Mürettepler için), mirastan mahrum bırakılma, her şeşit ticaretten men edilme vs. gelmektedir. (Kar. s. 156)

22.6. Sih-Hinduizm:

Sihler Baba Nanek'e inanırlar. (1449 Labor, 1538) Sih dini Hinduizm'den köken almıştır. İlk başta, Hinduizmi hurafelerden arındırmak amacıyla, sonraları İslam ve Hinduizmin sentezi haline gelmiştir. Bir geşit Panteizm ve Tanrı'nın insanın gönlünde olduğuna inanmaktadırlar. Sınıfsal sistem ve putperestliğe karşıdır. Sihlerce vicudun killarını taşıyarak haramdır. Giysilerinin ayrılmaz parçaları sanki bilezik ve hançerdir.

* iran'da Catlar ve Hintli insanların bir kısmında Sih inancında olması muhtemeldir. Elhik Belu?standa Zahedan kentinde Sihlerin kendilerine ait bir aktif tapınakları bulunmaktadır.

87- ND j. onyedinci

88- Bahailik (en azından Onedinci yüzyıla) ilgili tanınmış bilinen tarihsel gerçektir, Bahailerin Fars Şovenizmi-pan İranlı'nın oluşumu ve gelişiminde önemli rol oynadıkları ve Fars Pehkvi diktatörleri tarafından en azından askerî, uuhbarî, ekonomik, toplumsal ve kültürel konularında yer alarak, Fars Pehkvi diktatörleri tarafından en azından birini oluşturulmuştur.

89- Kfır.No. 127.21 Feb. 1996.

X) İran. Human Right Violations, 1987-1990. Amnesty International, s. 12. - İran Briefing Aramistiyi international, MDE, B. 08.87.- ND.s. 99-101.

Hinduizm: iran'da sadece Hinti dilli gruplar arasında yaygındır.

Iran'da Sih ve Hinduizm yasal değildir. Fakat aşın baskıya maruz kaldıkları da söylenemez, iran'da Sih ve Hinduizm varlığı, jeoğrafik ve jamiyete iran kitabında bildirilmiştir.(S. 67) ■-

22.1. Yezidiler:

Yezidiliğin doğuş tarihi 3. y.y. da Emevi hilafeti döneminde kadar gitse de, kurucusu ve peygamberi 1074- 1164'te yaşamış şeyh Adi'dir. Yezidilik dini, Emeviler dönemi Suriye'sinde doğmuş XIV. y.y. sonunda Timur döneminde aşağı Fuat ve Basra fevresine inmiş ve XV. asırdan önce işgal ettikleri Sincar ve Kürdistan'a kadar ilerleyerek Kurtleşmiştir.⁹¹ Günümüz Yezidilerinin hepsi milliyetçi Kürtler, Etnik Kürdistan'da Her- sin'de Medinat yezid'de Yezidilerin yaşadığı bildirilmiştir. Ayrıca Hivdanlı Kürtlerinin eski Zerdüşti dini inanış ve törelerinin gözüne dek yaşattıkları söylenmektedir.

Yezidilikte geçitli din ve inançta izine rastlamak olasıdır: Eski Putperestlik (güneş ve aya tapmak), Zerdüştilik (dualizm), Mani (Iran gnotismi), Muselvilik (beslenmeye ilgili kurallar), Hinstiyanlık (vaftiz, takdis ayini, ekmeği bölme, şarap içme, evlenmede kilise ziyareti), islam (siinnet, oruç, kurban, hac, mezarlarda israili kitabeler), Gali şiiiler (gizlilik, vecd, sofii jeyhlere saygı), Sabii (tenasuh), şamanlık (görmeme, rilya yorumu, danslar) v.s.⁹²

Tann ve Melek Taus'a inanan Yezidilerin resmi ibadet yerleri yoktur. Kutsal yerleri ise Irak Kürdistan'ında Musul yakınında yerleşen Laleş'tedir. Yezidilerce Dinsel hiyerarşi iki inanan (Murid) ve din adamları (Ruhan) 'dan oluşmaktadır. Din adamları veya Ruhan yüksek ritbeli Emir, şeyh, Pir ve dâişiiik ritbeli Kavvale, Ku^ek'lerden oluşmaktadır. Yezidilerin kutsal iki kitabı, arapça yazılan *Kitab- el- Cilve* ve *Meshejuer- Reş*'ir.

Yezidi kadınları birtinmez.

Müslümanlar Yezidileri Ehli Kitaptan saymamış ve islami iktidarlar, genelde onları yok etmeye çalışmışlardır. Müslümanların bazısı özellikle Azeri imamiler, Yezidileri şeytanperest adlandırmışlardır. (Günümüz Ermenistan'da Kürt Yezidilerin Ermeni saf- lanında koyu anti-Azeri aktivitede buldukları söylenmektedir.)

91- TohfeyeN#seri,*43.

92 tA (Yezidilik), - Tohfeye Nfaeri. s. 47-50.

Fars Islam Cumhuriyetinde, Yezidilik yasal bir din sayılmamaktadır.

Orta Doguda, toplam 100.000- 150.000 Yezidinin yaşadığı samlmaktadır.” (Türkiye’de 15.000- 20.000, Ermenistan’da 40.000, İran’da birkaç bin kişi.) Yezidicilerce verilen istatistiklerde Dünya Yezidileri sayısı 3.355.000 kişi olarak gösterilir.⁹⁴

Tablo 2.14 YEZİDİLERCE DUNYA YEZİDİLERİ DAGILIMI:

Dike	Sail	Bntee
1) Türkiye	1,500.000	Doğu Anadolu’da Diyarbakır, Siirt, Mardin, Şanlıurfa kentleri ve çevreleri, İstanbul ve Ankara.
2) Irak	1.000.000	Sincar, Şeyhan, Dohuk, Musul, Alkos.Zaho.
3) İran	500000	Kirmanşah, Salmas yakınında Madinat Yezidde(!), Tebrizde(!)
4) Suriye	200.000	Kurt Dağı bölgesi, Halep, Ra’sel-Ayn, Haseke, Kamijh.
5) Ermenistan	25000	
6) Gürcistan	?	Tiflis.
7) Yemen	10.000	
8) Avrupa	30.000	

(1983’te Paris’te bir Azday merkezinin açıldığı belirtilmektedir.)⁹⁵

2.2 &. Musevilik:

İran Musevileri ana dil ile İbraniyle Yahudi (veya İbranice konuşanlar), Fars, Arami, Razi’lerden oluşur.

İsfahan, Şiraz, Kaşan ve Hemedan kentlerinde yaşayan Musevilerin İrani dillerinin birinde, muhtemelen Farsça’nın eski bir lehgesinde konuştukları iddia edilmiştir. Tahran Musevilerinin hala Razi dilini konuştukları da iddia edilmiştir. Ayrıca, Etnik Kürdistan’daki Aramilerin Musevi oldukları söylenmektedir.

Biz burada Yahudi’yi, millet adı olarak ana dili İbranice olan insanlar için kullanmaktayız. Musevilik’se belirli bir din için kullandığımız addir. Bu tanımlamaya göre in’da Yahudi milletinin Şögunluğu dini man’ı itibarıyla Musevi, az bir kısmı da Ba- l’dir. Ote yandan milliyet’e Yahudi olmayan, fakat Musevi olan Fars, Razi ve Arami yurtlukları vardır. Bu Musevi topluluklarda, dinsel kimlik yani Musevilik, kesinlikle konuşulan Fars, Razi ve Arami dil ve kimliklerini gölgede bırakmaktadır.

AMS. 45.

Yezidilik*. 104-106. i Yezidilik s. 126.

Iran Musevileri tarih boyunca, bazen şiddetle birlikte ayrımcılık ve aşağılanmaya maruz kalmışlardır. Onlar yasadıkları kentlerde, aynı Musevi mahallerinde yaşamış ve göç zaman 50k değişik mesleklerle uğraşmışlardır.

Musevilerin ibadet yeri Kenise adlanır. Kutsal sayılan Cumartesi günleri, çalışmaz ve ateşe yaklaşmazlar. Onlar kendi dinlerinin propagandasını yapmaz.

Musevilik, İran İslam Cumhuriyeti anayasasında tanınmıştır. Musevilerin İslami Meclisi, kendi milletvekilleri vardır. Seçimlerde (en az 1980'de) Hıristiyan ve Zerdüştler gibi ayrı seçim sandıkları kullanırlar.

Iran Musevilerinin dini lideri Haham Avriel'dir.

/

3. IRAN HALKLARININ IRKSAL KOKENIMESELESİ

3.1. Giris:

Bugunkii trail, irk, dil, inanf ve kviltir a?isindan ger^ek bir mozaiktir. Arkelolojik buluş ve tarihsel veriler bu iilkenin bagından beri 50k çeşitli irk, dil, fiziyotip ve kiilturiin karijma alam veya ge^it yolu oldugunu gdstermektedir. Son 4000 yilda tran'a gergekleşen başta Ari (Hint-irani), Sami ve Altay dilli toplulukların gdfii, burarnn irksal, dilsel, dinsel ve kulturel yapısım tamamen altiist etmiştir. Bu iilkeye gelip yerleşen Ari, Sami ve Altay dilli topluluklardan Once, Iran da geşitli yerli halkların yaşadığı bilinmekte- dir. işte bugiinkvi Iran halklarının irksal 5eşitliliği (Caucasoid, Mongoloid, Negroid, Aust- roid tipler ve karişimleri) bu iilkede vuku bulan etnik kanşımın genişlik ve derinliğini afkfa gdstermektedir. ,

3.1.1 Irklarn simflandinması:

Irclari inceleme konusu, fiziksel antropoloji (physical anthropology) alanına girmektedir.⁹⁶ Giinumuzde bilimsel olarak irk terimi(race) sadece insanların biyolojik simflandinması ile anlam kazanmaktadır ⁹⁷ ve herhangi dilsel, siyasal, sosyal veya dinsel temellere gtire tammlanmamaktadır.

Bugiin *insan ttirii (homosopien)* 9-10 *irk(race)* a bdiinmektedir. Bu temel irklara *Cografii irklar* denmektedir. Her coğrafi irk alt gruplara bolinmektedir. Bu alt gruplara *bolgesel irk (Local race)* denmektedir.

96- Irk terirainin gefmijte ve gOnOmOzde yanlij kullamlan olmujtur. Irk teriminin yanlij kullaniralanna bir leaf Oracle 1 - Dil gruplan yerine: Ornegin Ari iria veya TQlrri irla terimleri, aralannda sadece dil bagi olan insan gruplan if in kuli am] nu 5 tir.

2- Bazi ortak fiziksel Ozellilere: Ornegin san saf vs .ye sahip olan belli gruplan belirtmek ifin icat e dil mi} Nodcik hayali uk.

3- Ban siyasi amaflarla' Onegin Kuzey Avrupa da yajayan insanlar ifin kullanılan Nordik(Kuzeyli) gibi irklar.

4- Milli, kfliltQrel, dinsel veya tarihsel OzgOnlQlc Skof, Yahudi, Etrusk vs. gibi gruplar ifin Skof irla, Yahudi irla, Etrusk irki vs. icat edilmi}tir.

97- Kabaca gOrilnen fiziksel Ozellikler, biyolojik smflandirraa afisindan anlarasiz olabilir. Onegin Zend (Negroid) denen irk, siyah tenli bOUIn insan gruplan ifin kullanilmijtir. Halbuki gOnOraOzde Negroid terimi, bilimsel olarak sadece Afrika kOkenli siyah tenliler ifin kullamlmaktadır. BOylece siyah tenli Avusturalya, Gfloey Hindistan ve Amerika Yerlileri bu Siniflandirnamn dijinda tutulrau }tur.

Eskiden kullanılan renk (gOz.deri.saf), saf (dOz, dalgali, kivirak), Antropometrik Olffmler (bacak, kafa Olffmleri.yOz genijligi, fene bifimi vs.) gOz kapaklan ve btuiun jekli gibi Ogeler.artik irklann smtflamknlmasında loillanilmamaktadır. - Bu araaf ifin kullanılan yeni kriterier fOyledir.

I- Kan FaktOrleri: - Kan gruplan (ABO, Rh, M-N, Di); -Anormal alyuvarlar (Hbs), -Anormal transferrin, -G.Gi'.D enzirai,

D- Aminoasit itrahi: - B-amino isobutyrik asit (idrarda)

El- Laktoz enzimi eksikligi;

IV- Kulak sivisinin (earwax) tflrfi;

V- Keraik anomalileri: -Di}, parmaklar, uzun keraikler,

VI- Diger tibbi hastaliklar: -Phenylketonuria; -Tay-Sachhastaligi, -Paget hastaligi,-CHL (congenitel hip dislocation) (DKQ, -Cleft palate (Y ank Damak), -FMF (Ailesel Akdeniz Ate}i).

Table 3.1. TEMEL İNSAN İRKLARI;

- 1- Amerika Yerlileri (İndian)
- 2- Polynesian
- 3- Micronesian
- 4- Melanesian 3- Australoid
- 6- Asiatic
- 7- Indian (İodic,Dravidian alt grupları)
- 8- European (=Caucasoid) (Alpine; Mediteranean alt grupları)
- 9- African (=Negroid)

Giiniimizde biittin insan toplulukları irksal olarak karışiktırlar. Soru bu karışımın ne zaman, kiminle ve ne kadar olduğudur.⁹⁸

3.1. 2. -İran'da bueinkii durum: İran'da hemen hemen biittin etnik grujplar aşğıdaki irkları karışımından oluşmuşlardır:

Table 3.2. İRAİSPA YAR QLAİSİRLER;

1-Caucasoid (sEuropoid):	- <i>Mediteranean</i> ,urun kafalı) - <i>Alpinoid</i> (geni), yuvarlak kafalı) - <i>Armenoid</i> vs. (İosa kafalı)
2-İndie:	- <i>İndian</i> (bugday tenli.siyah gfitlQ) - <i>Dravidian</i> (siyah tenli)
3- Mongoloid(=Asatic):	-(fikik yanaklı, cekik gOzJQ.seyrek sakallı) - (siyah sa?U, siyah gbzlQ)
4- <i>Negroid</i> - A F	
5-Australoid:	-(siyah sa?U, siyah gOzia)

İran ahalisinin irksal yapısı tizerinde şimdiye dek herhangi bilimsel-genetik araştırma yapılmamıştır. Pan iranist ideolojisini savunan ve onu resmi devlet politikası olarak uygulayan Fars Pehlevi siilalesi (1925-1979) ve Fars İran İslam Cumhuriyeti'nin (1979'dan) 70 yılda yerleştirmeye ^alijitkaları (ve kısmen başardıkları) diijilnce yani İran halkları Ari irkına mensup oldukları savi, kesinlikle bilimsel değildir, ve bu ilkenin uygarlık ve rihsel ger^eklerine tamamiyle tersdir.

İ Sanskrit Aryan sözcüğü Aryas'tan alınmış ve Hindistan'daki Hint Avrupa dillerini, İ it-Avmpa Dilleri ailesine dahil olmayan dillerden ayrı etmek için kullanılmıştır. İ etnik Hint-Avrupa dilleri, Dogu Avrupa veya Bau Asya'da yaklaşık 5000 yıl Önce, .Uto-Hint-Avrupa dili olarak var sanılan bir dilden köken almışlardır.

. Oroegin ABD'de her bir siyşin genetik olarak %73'ü Afrikalı (Negroid), %27'si ise Avrupa'daki (Caucasoid) trta kam tapdığı bilinmektedir. Öte yandan Avrupa'da yaygın bir insanın da %65 Caucasoid, *35 Negroid genlere sahip olduğu bilinmektedir.

Alman irkfilarından sosyal antropolog Dr. Hans F. S. Giinther, dilsel ve irksal kdkenlerin farkli şeyler oldugunu, Alman Ulusu'nun bile irksal kflken degil, sadece dil a?ismdan Ari oldugunu savunur.⁹⁹

Ari adlandırılan topluluklar, irani-Hinti dillerinde konuşan topluluklardır. Bunların kesinlikte irk ve soy birliği veya aynılığı yoktur. Durum Türki halklar için de ge?erlidir. Ari kavramı sadece dilsel anlam taşımaktadır. (Max Muller) Ari irki terimi tamamiyle bilim dışı ve hayal ürünüdür. Kimsenin tanımlayamadığı bu irk hiç bir zaman varolmamıştır.

Şagdaş antropolojide, bugünkü İran ahalisinin irksal olarak ayrı grubu oluşturduklarını söylemek olanaksız değilse 90k zordur. Uzak doğu ve Mezopotamya arasında bir köprü olarak 90k değişik kdenlere sahip insanlar İrana gelerek buraya yerleşmiştir. Özellikle Güney İran eski 9ağlarda olduğu gibi bugün bile, irksal açıdan oldukça heterojen ve 90k çeşitlidir.¹⁰⁰

İran ahalisinin grup kimliği veya etnisitelerinin tanımlanmasında irk kavramı, kullanılmayan veya kullanılmayan bir dgedir. İran'da yaygın bugünkü halidân arasında kesin irksal çizgileri gizlemek olanaksız ve anlamsız görünmektedir. Bu halkların kabul edilmiş tek bir irk adı altında toplamak da olanaksızdır.¹⁰¹ İran ahalisi, sürekli değişen dalgaları ile son 4000 yılda bu bölgeye gelen toplulukların eski yerli gruplarla karışımından oluşmuştur. Buna yüzyıllar boyu, siirginler ve ekonomik-siyasi nedenlerle gerçekleşen değişimler de eklenmelidir. Bugün herhangi bir İran halkı veya bir bölge olarak İran ahalisi için *orta İranlı irkinin* tanımlanması olanaksızdır. Böylece bölge İran ahalisi ve halkları hatta herhangi tek bir halk için bile, ortak ve saf bir irk hatta onun ufak bir yüzdesini tanımlamak varsayımından dteye geçmez.

Aslında İran'da yaygın olan genel kavrama ters olarak, hatta tek bir aşiretin üyeleri arasında bile irk-soy birliğinin varlığı kuşkuludur. Aynı dili konuşan çeşitli aşiretlerin de aynı soy ve kdkten geldikleri iddiası da İran için araştırmaya muhtaç bir savdır. Doğayla İran'daki aşiretlerin, (Kiirtler, Lorlar v. s.) eski İran irksal özelliklerini korudukları pek olası değildir.

İran'a yapılan esas değişen dalgaları, İrani, Türki ve Sami değişimlerinden oluşmaktadır. Bunlara artık tamamiyle yok olmuş Mongol, Yunanlı vs. gibi değişimleri de eklemeliyiz. Bölge bu değişimler, kuşkusuz ahalinin irksal ve kültürel yapısında kendi izlerini bırakmıştır. Fakat vuku bulan Yunanlı, Mongol v. s. değişimlerin etkisi az olduğu gibi, bazı kanışımın dönemin Türki ve Sami toplulukların etkisi belirleyici olmuştur. Türklerin girişinden önceki İranlıların, bugün Zerdüştiler (Parsiler) gibi siyah tenli, hatta 9irkin ve yapıları

99- Dr. Giinther FS. Hans. Rassen Kunde des Deutschen Volkes, München, 1933, S.6. Field, Henry, Contribution to anthropology of Iran, - Mapeç gahvireye tamaddon, nhOI Ora, extelite nezidhi.

100- iDS.13

101- JM15558-57

orantisiz olduğu ileri sürülmüştür. Türki-trani kanşimmdan oluşan bugünkü Farsi ar^* Şogunluğu diğer orijinal tranilere göre daha beyaz tenlidirler.

3.1.3 Pil ve ırk avm degildir :

Dilsel, irksal ve kiiltirel grupların arasında herhangi bir bağ veya aynılık kurmak ?ol zordur. Aym veya 50k yakın dilleri konuşan gruplar (dr. Azeri ler ve Türkmenler veya Kırtler ve Beluslar v. s.) irksal veya kiiltirel aşılardan birbirinden oldukça uzak olabilirler. Ote yandan aym irksal veya kiiltirel yapıya sahip olan topluluklar, akraba olmayan dilleri konujabilirler. İnsan topluluklarının tarih boyunca sürekli olarak dil değiştirdikleri gerçek bir tarihsel olgudur.¹⁰²

- 2- Aym dilin konuşulduğu Arap dünyasında bile, genetik olarak ilginç bir şekilde bir folk dilin konuşulduğu Avusturya'dan çok daha fazla olduğu kesindir. Durum İngiltere, Fransıza ve İspanyolca'yı ana dili olarak kullanan kişiler için de geçerlidir. Ana dilleri İngiltere olan 50k sayıdaki topluluğun irksal olarak birbirine çok az benzerlikleri olduğu gibi, İngiltere'de irksal olarak birbirine çok yakın komşu Skot ve Galler, aynı dil konuşmaktadırlar, Uralik dil ailesinden Laponca'yı konuşan Laponlar diğer bir örnektir. Bunlar genetik olarak daha çok Caucasoit (Avrupalı) olmalarına rağmen hala Asiyatik bir dil olan Laponca'yı kullanmaktadır. Karlıları da genetik olarak %90 Caucasoit olmalarına rağmen dilleri Laponlar gibi

3.2- İRAN İN YERLİ HALKLARI:

İrandaki bugünkü gelişlilik, 5 dil ailesine mensup 90'a yakın dilin varlığı, 10'u aşkın dinsel ve mezhepsel inanç ve en önemlisi 5 değişik ırk ve bu ırkların karışımı (Caucasoid, Mongoloid, Indian, Negroid ve Australoid ırkları), bu ilkedeki son 4000 yılda gerçekleşen dev etnik karışım ve değişimin genişlik ve derinliğini göstermektedir.

Gd?lerden önceki İran'da yaşayan ve bilinen grupları sınıflandırmak istersek böyle bir tablo ortaya çıkarabiliriz:¹⁰³

Tablo 3.3. İRAN'IN YERLİ HALK LİSTESİ:

- 1- Bilinen en eski yerliler
- 2- Elarahlr ve onlara bağlı gruplar
- 3- Zagrokaspiyan halklar
- 4- Semitik (Sami) halklar
- 5- Sumerler

3.2.1 Bilinen En Eski Yerliler;

Bu halklardan 50k sayıda arkeolojik kalıntı kalmıştır. Bu ugarlıklar:

Tablo 3.4. ETNİK FARSİSTAN'PA BİLİNER EN ESKİ YERLİLER (M.0.5000):

- a) Karkaraya uygarlığı.
- b) Siyalek uygarlığı (Kajan).
- c) Tepe Cejeali (Tahraa).
- d) Tepe Hisar (Daragan).
- e) Tepe Giyan (Nehavend).
- f) Parikan ve diğer Negroid gruplar.
- g) Hacı Firuz (Dejet Golduz).
- h) Zage(Sagezabad) -Qabrestan-(Kazvin) (M.0.8-7 bin yıl).
- i) Marlik (Gilan).
- j) Zencan-Kerec aras (Kobe Rehman).

↳ Parikanlar: İran'ın güney kıyılarında yaşayış ve *Asyalı Habesiler* olarak bilinen Parikanlar, siyah Negroid ve Australoid ırkına mensup olup bugünkü Etnik Belugestan da yerleşmekteydi. .

Bazi belgeler, siyah ırkına (Negroid) mensup grupların Hindistandan yola ?ikara^ Basra kOrfezi kıyılan kenandan doguya yayıldıkları gOsterir. Onların bugünkü kalıtılan siyah ciltli, diiz sa?h ve yuvarlak kafalılardır. Bu grup, İran ahalisinin irks— yapısında 50k Onemli olmamışlardır. Ayrıca İran'da Nordiklerden Önce, eski ?aglar^ uzun kafalılar (Negroidlerden) yaşadıkları bilinmektedir. Bunların Hintliler ve^ Siimerlerle bağlandı oldukları diişünelebilir.¹⁰⁴ (bkz. Siimerlere) Öteyandan Elamlar= da ilk dOnemlerde Negroid oldukları iddia edilmiştir. (Bkz Elamlılar)

İran'ın bugünkü ahalisi arasında Özellikle dogusunda (Belu?, Fars v. s. bOlgeleleri), ?c= sayıda yuvarlak kafalı yajamaktadır. Bunların bazısının siyah tenli Hindi Dravidlr Özellikle Tamillerle bağlantılı olabileceği olasıdır. (Bkz. Brahoilere)

3.2.2- Elamlar ve başlı gruplar:¹⁰⁵

q) *Elam*: Elam uygarlığı .bugünkü İran Arabistani veya Etnik Arabistanla Etnik Lo restan topraklarında, (M.O.3000-M.O.600 yıl) kurulmuştur. Bu topraklar Kerhe ırmagı iizerindeki Madaklo'dan Bahtiyari topraklarındaki I zee ve Malmir'e, Horremabad'm Hay dalu'sundan, Ramhormoz ve Buşehr civanna kadar uzanmakta idi.

İrani Med ve Pers'lerin Hacı, Huz adlandırdıkları Elam halkının irksal kOkeni kesin lik kazanmamıştır. İogü araştırmacılar ilk Elamları Negroid ırktan sayarlar. Huz'la. Elam halkını oluşturan iie boydan birinin adıdır. Bugünkü Huzestan Östammn adı onları kalmtisidir.

Elam dili ekli dildir.¹⁰⁶ Bu dil İrani Akamemiş imparatorluğunun tie resmi dilinden biri idi. (Diğer iki dil eski Persce ve Babil dilidir). İrani Akamemişlerin bajkentleri şu: kenti aym anda Elamların da başkenti olmuştur.^{107 108} Elam dili Hint-Avrupa ve Sami diller ile bağlantılı değildir. Onları Hint-Avrupalı sayanlar olmuştur. Eski dogu dilleri Stimer* ve Hurrice ile de genetik akrabalığı yoktur. Ural, Altay, Kafkas ve Dravid dilleri ile akra baligma dair bazı diiştinceler ileri siirulmüştür. Elam uygarlığının ilk dOnemleri, esk Sumerlerle bağliliklerini gOstermektedir. Hatta onlardan C^ivi yazısını almışlardır.

Elamların Siimer uygarlığı dışında Zagros dağlarının diğer halkları olan Guti, Lulu bi, Kassi, Manna, Teberi, Mehrani, Kaşpi, Huri v. s. ile de bağlanmıştır. Bu halkları dilleri de ekli olmuştur.

İrani Akamemiş taş yazıtlarının biyik eogunluğu eski Persceden başka, Elamca vİ Babil dillerinde de yazılmıştır. Bu durum 0 dOnemde giinay batı İranın insanı ve kültüre yapısını afıkca gOstermektedir.

104- İds.is

105- QKSZ63-265

106- İds.14-is

107- İDS.74-S.85

108- QK S.yimudOit-yinnibej, SZ92-293; SV. S.464

Elamlar bugünkü İran'da yaşayan Arap, Lor ve Farsların oluşumuna katılarak tarih-ten silinmişlerdir.

Ola dil Huzice, M. S. birinci 1000 yıllıkta Elamcanın yaşayan devami sayılmıştır.¹⁰⁸

b) Guli: M.O. ikinci ve üçüncü bin yıllarda bugünkü Etnik Azerbaycan ve Etnik Kurdistan'da yaşayan halkın adıdır. Ayrıca M.O. 1. bin yıllıkta bütün Urartu, Manna ve Med halklarına da ayrıca Guti denmiştir. Lulubilerin doğusunda yerleşen Gutiler bir süre, Anadolu, Mezopotamya, Suriye ve Elami ele geçirebilmişlerdir.

Gutilerin Elamlar, Lulubiler ve Hurlerle akraba olabilecekleri ileri sürülmüştür.^{109 110} Gutiler, bugünkü bölge halkları Ermeni, Azeri, Kurt, Lek ve Lurların ircaşal yazısında etkili olmuşlardır.

c) Lulubi: M.O. 3. bin yıllıkta, Diyale İrmağı kuzeyindeki dağlardan, Etnik Azerbaycan'da Urmiye gölüne dek uzanan bölgede yaşayan halklardır. Kendi devletlerini kurabilmiş Lulubiler, Babil ve Asur kültürü etkisinde kalmışlardır. Lulubilerin dilinin Mehrani (=Guti-Lulubi) olduğu ileri sürülmüştür.

Gutilerin batısında yerleşmiş Lulubiler, onlar gibi Huri ve Elamlara soyca akraba sayılmışlardır.¹¹⁰

d) Kassiler: Güney Zagros Dağlarında bugünkü Etnik Lorestanda, M.O. 3-2. bin yıllarda yaşamış bir halklardır.

Soy ve dillerinin kökeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen Elamlarla bağlantılıdır. Kassiler çeşitli yerlerden bir araya toplanan gruplardan oluşmuşlardır. Fa-kağ egemen kâstlarının Hint-Avrupa dilli olabileceği söylenmiştir. Diğerlerinin Kafkas-yalı olması olasıdır.¹¹¹

Kassiler, İrani Akamenig devletinin yıkılışına dek varlıklarını koruyabilmişlerdir. Daha sonra Elamlar onların bağımsızlıklarına son vermiş, kendileri ise zamanla İranleşmişlerdir.

Atı kullanan ilk halk sayılan Kassiler, Etnik Lorestanın en eski halklarından olmuş ve Gzellikle Lor halkının ircaşal temelini oluşturmaktadırlar.

Etnik Azerbaycan'da Kazvin kentini adı bu halkın adından kalmıştır denmiştir.¹¹²

e) Kasoiler: İbero-Kafkas topluluklarından olan Kaspiler, M.O. 1. yy da Etnik Azerbaycanın doğusunda yaşamışlardır. Zagro-kaspian bölgesi Elamların yayılması ile Kaspilerin egemenliği altına girmiştir.

Etnik Azerbaycanın güneyinde Hemedan kenti, Hekmatana veya Ekbetan adını almış ve Önce uzun yıllar Aksiya adı ile Kaspilerin başkenti olmuştur. Etnik Azerbaycan'da

109- QKS.yirrai ilri.S .264-266 -tDS.37

110- tD S.108 QK, S.yirmi ikj, S.283-288

111- tDS.69-71,S.105

112- SV S.1 10, QK S. yirmibeç, yirmialu SJ23-324

Kazvin kenti (?) ve Hazar Denizinin adı (Kaspian) bu halktan kalmıştır. Fakat onların asırları Axas ve Kura ırmaklarının birleştiği bölgedir.

Kaspian uygarlığında Sumer, Babil ve Elam uygarlıkları izlerine raslamak olasıdır. Kaspilerin (büyük olasılıkla) Kassiler ve Gutilerle akraba olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar Elamların Kaspilerden olduğuna inanır. Kaspiler, Med, Alban ve diğer topluluklarda eriyerek bölgenin bugünkü halklarının irsali yapısında etkili olmuşlardır.

Δ) *Mannalar*: İrani dilli topluluklar, M.O.2000. yıllarda Zagros dağları fevresine yettiklerinde, parlak bir uygarlığa sahip olan Mannalarla karşılaşmış, onların uygarlığı etkisinde kalmış ve irsali olarak da tamamıyla onlarla karışmışlardır. Mannalar, Kassilerle uygarlığının gelişmesinde de önemli rol oynamışlardır. Hasanlı Tepesi bulunan Mannalara aittir.

Bölge halklarının çoğunluğunu oluşturan Mannaların dili Hint-Avrupa dil ailesinde değildir. Saka'larla soy bağlanmasının olması olası olan Mannaların dili, Elam dili ile akraba olabilir. Bazı araştırmacılar Manna, Urartu ve Hurilerin Zagros-kaspian dillerinde konuşmuş olduklarını savunur.

Manna devleti toprakları bugünkü Etnik Azerbaycan ve Etnik Kürdistanın bir bölümü ile aynıdır. Buraya daha sonraları Küçük Med denmiştir. Bu topraklarda bugün Azeri ve Kürt halkları yaşar.

Mannalar son dönemlerinde Med, Saka ve Kimmerlerle iyece karışmış ve tarihten silinmişlerdir.^{113 114 115}

g) *Dii>er^{UA}*: Bunlardan başka bölgede Hint-Avrupa dilli olmayan 50k sayıda devletler olmuştur:

-Sima;	:	Einik Lorestan, Farsistan'da
-HiiP>	:	Einik Lorestan, Kürdistan'da
- Hachar	:	Einik Kürdistan'da
- Nemri	:	Einik Kürdistan'da

3.2.3- Zagroskaspian Halkları:¹¹³

İli *Haiti*; M.O. 3 bin yıllarda yaşamışlar. Bu grup Hint-Avrupa dilli değildir.¹¹⁶ İli *Muril* M.o. 3000 yıllarda, eskiden Mitani veya Subarian adlandırılmışlardı.¹¹⁷ Dilleri Kafkas dilleri ile bağlantılı olabilir. Onların Hint-Avrupa halkları olmuşlardır.

113- QK S.yirmiOs-,S269-2S0

114- tDS.106-108

115- Ban araştırmacılar bizim, 'Elam ve babilci gruplar' babilci altıda sınıflandırdı.&mz halkları Zagros- Kaspian halkları ipine ayrılmışlardır. Or. 1-tD S.105

116- QKS.233.SZ51

117- QK S.248-247,S.250

c) Urartu: Huri boylarının kalınulan olarak kabul ediliyor. Kendi ilkelerini Bianinili adlandırılan bu halk, Kafkas dillerinin birinde konuşmuş. (?) Onları Hint-Avrupalı kabul edenler vardır.

Urartu veya Ararat devleti, Aras ırmağı ve Van gölü bölgesinde yaşamıştır. Ararat (Ağn) dağı adı bu devletin adından almıştır.

Urartu devleti M.Ö.9. yy'da hızla gelişmeye başlamıştır ve bir dönem batı Asyanın en güçlü devleti haline gelmiştir. Bu devlet devralı olarak Asurlularla savaş halinde olmuştur. Urartular, Asur ve Hitit kültürlerinden etkilenmiş kendileri ise İrani Akameniş kültürünü etkilemişlerdir. Urartu halkının, Lulubilerle soy ilişkisi de olasıdır. Fakat gerçekte Urartu bir halk adından ziyade Ermenistan, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da bir kabile federasyonu adı almıştır.^m

d) Tanurlar: Bu halk Hazar Denizi güneyinde Babol kentinden Gorgan kentine dek uzanan bölgede yaşamışti. Bazı araştırmacılar Tapur sozcığının Türki kökenli ve Tapurlardan bir halk saymışlardır.

Tapuriler İranilerin bölgeye yerleşmesinden yüzyıllar sonra, İrani din olan Zerdüştiliği kabul etmişlerdir.

e) Awardlar: Doğuda Gorgan ve Horasan, kuzeyde Hazar denizi, batıda Lenkeran kenti, güney doğuda Semnan, Damgan, Bestan kentleri, güneyde Rey ve güneybatıda Kazvin arası bölgede yaşamışlardır. Bugünkü Amol kentinin adı, (Etnik Mazenderan) onlardan almıştır.

f) Kadusiler veya Galaeler: Kadusiler, Awardların bir alt grubudurlar. Diğer adları Glai, Gloy, Kaduzi ve Katuzidir. Bugünkü Gileklerden Galeş topluluğunun adı Kadus'tan gelmiştir. İki gruba ayrılırlar:

i- Büyük Glai: Batıda, bugünkü Taliş halkı onların kalıtisi sayılır.

ii- Küçük Glai: Bugünkü Gilek halkının temelini oluştururlar.

g) Amur: Lahican'dan Babol ve Gorgan'a dek uzanan bölgede yaşarlardı. İrani Aşkani döneminde bir başkaldıradan sonra dağılmışlardır. Kalanları ise Tapurilerle karışmıştır.

3.2.4 Semitik(Sami) Halklar:

Mezopotamya Sami tipinin doğu sınırını gizlemektedir. Samiler (iraksal olarak kahve- esmer tenli Akdeniz tipi) eski çağda Arabistan'dan Mezopotamya'ya geldiklerinde İran'da yerleşmişlerdir.^{118 119}

118- QKS.ondokuzSZ01-202

119- İds.16

Mezopotamya'da her zaman Semitik halklar, Or: Preakkad, Akkad Amorit v. s. ol— muştur. g) Asur: Adlarını tanrısalan Asurdan alan bu halk, Babil'de yaşanıdır. M.O.1500— 1800 arasında bağımsızlığını kazanan Asur devleti bin yıl sürdü. Ülkelerini devamlı ge— nişleten Asurlar, batıda Hitit devletini yıkıp, Filistinli kendilerine bağladılar. Doguda güneyde Demavend ve Lut gölüne dek ilerleyerek İrani Med ve Pers Devletlerini kendile— rine bağladılar ve Elam Devletini yıktılar.

Bugünkü Asuri halkı, kendilerini Mezopotamya ve batı İran'da büyük uygarlığa sa- hip olan Asurların devamı olarak kabul eder.

bl Babil: Sami kökenli Babiller Elamın komşuluğunda yaşamışlardır.

Babil dili İrani Akameniş devletinin resmi dillerinden biri olmuştur. Babil dili ve Asur dili, Akadca'nın iki büyük lehgesi sayılmaktadır.

c) Keldani: Sami kökenli Keldaniler, Basra Körfezi bölgesinden başlayarak, Mezopotamya'ya ele geçirmişlerdir. Babillerin devamı sayılan Keldanilerin kralı, Hemurabi ilk yasaları düzenlemiştir. Onları Sumer-Sami karijimi sayanlar vardır.

d) Akadlar: Suriyeden Zagros Dağlarına kadar uzanan bölgede kurulan bir Sami devlet olmuştur. Bu devletin kurucusu Sargon, Sümer ülkesini de topraklarına katabilmiştir. Keldaniler gibi, Sümer-Sami köşümü sayılmışlardır.

e) Aramiler: M.O.1500-900 yılları arasında Arabistan'dan Babil ve Asur ülkelerine göç etmişlerdir. Asur devletini yıkarak Suriyede Şam ve Halep'i işgal etmiş ve gök sayıda devlet kurabilmişlerdir. (Bkz. Arami Halkına)

Hem İrani Medler, hem İrani Persler Mezopotamya'da Asur, Babil ve Elamlarla birlikte yaşamışlardır. Medler Asurlara tabi olmuşlardır. İrani Med ve Pers devletlerinin temelı bu Mezopotamya devletleri olgusuna dayanmaktadır. Perslerden olan Akamenişlerin yazısı bile Mezopotamya kökenli olmuştur.

Q Araplar: Araplar İranın eski yerlilerinden sayılırlar. İran halklarının Araplarla köşümü, özellikle İslamın ortaya gikişi ve İranın Araplar tarafından işgali sonucu bu ülkeye yapılan dev Arap göçleri ile gök yaygınlaşmış ve hizandirilmiştir. (Daha fazla bilgi için Bkz. Farslar, Araplar bölümlerine)

| 3.2.5 Sumerler:

İlk başta Basra Körfezi ve Ervendrud bölgesinde yaşamış Sümerler, M.O.54 bin yıllarda güney Mezopotamya'da büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Onları gövi yazısının ilk icatlarından ve ilk Qağı başlatan halk sayılırlar.¹²⁰

SUmerlerin irksal kbkeni a?ikliga kavuşmamiştir. Dillerini GiircU ve Bask dillerine bağlayanlar ve Hint-Avrupali olduklarmi dujunenler olmuştur.

SUmerlerin gUney Iran halklari Araplar, Lorlar, Farslar ve dzellikle Beluflann irksal yapismda elkili olduklari ileri suriilmuştur. Aynca SUmerlerin kalmtılanna bugUn doguda Afganistan, iran, Pakistan, Hindistan'da (Belu^estan, Sind'de) rastlandigi sdylenebilir.¹²¹

121- tDS.16

3.3. Irani Goclerdranic):

Hint-trani dilleri konu^an Nordik topluluklar eski ^aglarda iran'da yaşamiyorlard» Onlann girişine deginen en eski tarihsel belgeler, M.O.2 bin yihndadir.¹²² izole Hint= Avrupa dilli gruplar, M.O.2 bin yıllarda Iran topraklarında gdriinmiiş ve sonra kaybol— muşlardır. Onlann iran'da egemen dge olmalan M.O.1300 lerden sonra başlar. Bu* iranilerin Zagros'ta gdruldiigi en eski tarihtir. (Demir Devri I, M.O.1300-M.O.1000) tranilerin iran topraklarına gelmeden (jnckei son yurtlan biyyik olasilikla Kuzey Af— ganistan ve Orta Asya olmuştur. (Sogd, Merv, Belh, Nesa, Gorgan v.s., Aral ve Haza* Denizleri arasi)

M.O.1400-M.O.600 yıllar arasında birka? a\$amali g(j? dalgalan ile bdlgeye gelen* Onemli gruplar Medler, Persler ve daha Onemsiz olan Partlar, Bakiryanlar, Sogdlar, Sa— kalar, Hirikaniler v. s. olmuştur. Medler kuzeybatı iran, Perslar giiney, Partlar Horasan ve Hirkaniler Mazenderan bdlgesine yerleşmişlerdir.¹²³

Yeni gelen iraniler yerli halklara kdtii davranrnmj, onlan soy ve uygarlık a^isinden aşagi g<jrmiiş ve ilk yiizyillarda Berber adlandirdiklan yerli halklann kirimine gi- ri\$mişlerdir. Daha sonralar yerli halklan zor ijlerde kullanmaya başlami\$ ve bu dOnemden sonra onlarla karişimlan başlamiştir. flogu zaman yerli halklar dzellikle Siimerler, Mannalar, Elamlar v. s. yeni gelen iranilerden 50k daha uygar ve ge- li\$mişlerdi.¹²⁴

Yeni gelen irani gruplar soy olarak kesinlikle homejen olmamiş, ?eşitli fiziksel Ozelliklere sahiplerdi. Dillerinin de geşitliliği kesindir. Onceden var olan bu yapı karişikligi, yerli halklarla kauştuktan sonra 50k daha karmaşıklaşmıştır. Oyleki bazı araştırmacılar, Or: Alfred Rosenberg (Mythus des Zwangzigsten Tahrhundert, Munchen 1939), yeni gelen Hint-Avrupa dilli gruplann yerli halklar ve Samilerle karijarak Ariliklerini M.O.2. bin yilda kaybettigine inanır.

Yerli halklar ve gd^men iranilerin kanşimi ile yavaş yavaş yerli halklar dilsel a^idan tamamıyla yok olmuşlardır. Fakat bu etkileşim sonucunda olu\$an yeni irani dillerde, eski halklann dil ve kultirlerinin etkisi yajamaya devam etmiştir. Hatta bu donerade iran'da .bi?imlenen Zerdust dininin, iran topraklarına girmeden dnckei Zerdiişt dgreticisi ile Med ve Perslere komşu olan yerli halklann kultirlerinin kanjimmdan oluştugu itiylenmektedir.

a) *Medler:* Medler ve Persler irana aym ddnemde gelmiş (M.O.1200 yıllar) ve yerli Zagrokaspiyan halklan yok etmişlerdir. Med kabile birliğinde 4 irani kabile (Busay, Pa-

ratakinoy, Stravkates, Arizantoy) ve iki trani olraayan kabile (Magoylar ve Budioylar) vardı.

M.O.1. bin yıllarda Medler biitiin dogu Zagrosu ellerinde tutuyorlardı. M.O. 9. yy da daha batı kesimlerde yajayan Medler, artık iyice yerli Irani olmayan halklarla karişmiş durumdalardı. Zagros bdlgesinin iranilejmesi ise Demir Devri HI. (M.O. 750-M.O.550) de tamamlanmıştır.

Med uygarlığı lamamiyle kanşık bir uygarlık olmuştur. irani dgelerden başka yerli Zagroskapi, Urartu, Asur ve Elam Kiiltirlerinden oluşmuştur. Bazı araştırmacılar Irani olmayan Med kabilelerinin Tiirki olabileceğini ileri siirmişlerdir. (Azerbaycan edebi dili tarihi, Hacıyev) Med dilinden giiniimize hif bir yazılı yapıt ulaşmamıştır.¹²⁵

b) Partlar: irani Partlar derinden Yunan uygarlığı etkisi altında kalmışlardır. Yunan devlet-biirokratik sistemini kendi devletlerinde aynen korumuşlardır. Onlar kendilerini Yunan edebiyatı destekçileri olarak kabul ediyor ve yunanca onların ddneminde illkenin resmi dillerinden biri olmuştur.¹²⁶ Partlar veya Aşkaniler, Yunan dili ve uygarlığını yaymaya çalışmış, hatta biitiin paralarını yunanca basmışlardır. Partlar Mazdeizm di- ninde iselerde, pek irani olmamışlardır. Fakat Zerdüşti dininin yeniden canlanmasında önemli rol oynamışlardır.

Partların dili hakkında oybirliği yoktur. Dillerinin Saka dili ile kanşımış irani(Pehle- vice), Yunanca-Irani kanjimi veya irani-Tiirki kanjimi bir dil olduğu iddia edilmiştir.

Partların soyu hakkında da tam bir görüş birliği mevcut değildir. Ögünluk onların Irani dilli olduğunu savunsa da, onları Mongoloid (Oinli-Mogol) kdkenli sayanlar da vardır. Kesin olan şey, onların Avrupaoid-Mongoloid karişimi sayılan Sakalarla kanjimidir. Gögebe olan Partlar, soy olarak Perslerin uzak akrabaları sayılırlar.

Partların yazısı Sami kdkenli Aramca esasında idi.

Diğer bir görüşe göre batı Asyayı kontrolleri altına alan Sakaların bir kısmı doguya Hazar-Aral denizleri arasına geri ddnerek Masajetlerden Dae'lerle karişmişlerdir. Bu kanşimdan oluşan yeni halk iifyiz yıl sonra Part veya Aşkaniler adı ile ortaya çıkmıştır.¹²⁷

c) Kimmerler: Bazın Sakalarla aynı sayılan yan tarihi-yan efsanevi Kimmerlerin asil yurtları Azof denizinin kuzeyi ile Kimm yarımadası ve Kuzey Kalkasya olmuştur.

M. Ö. 8. yy. da Van ?evresi ve Ermenistan'a saldırmış ve oranın yerlileri ile kanşımışlardır. M. Ö. 7. yy. da İran'a girmişlerdir. M. Ö. 680'lerde Sakalardan kagarak Sakarya boyundaki Frigya devletini yıkmışlardır.

Kimmerler soy olarak Trakya yerlileri ile (Kuzey Yunanistan) akraba olabilirler. Kesin olan şey soylarının bilinmemesidir. Dillerinin Trakyalı veya irani olduğu ileri siirilmmiştir.¹²⁸

126- KJ.S.86-S7

127- QK, S. ODQ5, S37-53

12a- QK.SJZ3-33

d) Persler: Medlerle birlikte İran'a gelen Persler, ilk önce Urmiye gölüne yerleşmiş ve orada Akameniş devletini kurmuşlardır.

Persler, Medlerin tersine kent hayatına geçmemiş ve 6 kıyıda oturma 4 gölüne aşiretten oluşmaktadırlar. Yerleşik kabileler Pasargadoi, Maraphioi, Maspioi, Panthialoi, Derousioi, Germanioi ve göllü Daoui, Mardoii, Dropikoi, Sagartioi olmuşturlar. Bu boyların etnik kökeni kesin değildir. Aralarında yerli halklar veya Sakalardan da olabilir- diginden, hepsini İrani saymak zordur.

d) Baktirivanlar: Herodot Bakiriyalıların Ararat (Ağrı) dağı ve Kafkasyadan göneydoguya geldiklerini belirtir. Lorlardan Bahtiyarilerin adını bu halktan alındığı iddia edilmiştir. Herodot, Baktiryan askerlerinin Akameniş kralı Daryuşun ordusuna alındığını yazar.¹²⁹

f) *i ski tier:* İskitler Kimmerlerin peşinde İran'a girmişlerdir. Yarı vahşi olan İskitler (Scyth)in İran'a girişi buraya yapılan son İrani göçü oluşturmuştur. Onların M. Ö. 8-7 yy. larında Kafkasyadan gelişi ile bölgede sayıları 50k askeri ve İskit egemenliği Asur devletini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır.

İskitlerin soyları tartışma konusu ise de, göçmen İrani olduklarına inanılır. Fakat onların Altay dilli bilen bilgileri (Neuman v. s.) de vardır.¹³⁰

g) *Sakalar:* Tarihleri M. Ö. 1700'den başlar. Sakalar 28 yıl boyunca Batı Asyaya egemen olmuşturlar. Etnik Azerbaycan ve Kırdistan'da uzun süre kalan Sakalar, büyük yıkımlar yapmış ve Manna devletini kontrolleri altına alabilmişlerdir.

İlk yerleşim yerlerinden Azof Denizi, Kara Deniz, Kuban ve Deniyepr sahilleri civarında olmuştur. Dogaya tapan, Animist ve Putperest olan Sakaların alfabesi olmamıştır. Sakalar Yunan kültürünü hayranlan olmuşlardır.

Soyca Europoid ve Mongoloid köklü İskitlerdir. Bazı araştırmacılar Sakaları Hun, Türk veya Mongol saymışlardır. Fakat göçmen onların Hint-Avrupalı olduğunu kabul eder. Bölgede Sakalar Elamli ve Semitik halklarla yerel konfederasyonlar kurmuşlardır. Ayrıca bazı Sakalar bazı Mongol-Altay kabilelerini kendi siyasi ve askeri teşkilatlarına dahil etmişlerdir.

Sakaların hepsi ne İrani idi, ne de aynı ırktan gelmekteydi. Herodot, bazı Sakaların İli Sakaların çevirmen aracılığı ile konuştuklarını yazar.

' Qınılıların Sue, Pers ve Hintlilerin Saka, Caka, Yunanlıların Saka adlandırılan Sakaların bugünkü İrani dilli halk, Sistanilerin temeli oldukları, Sistanın yönetiminde "Sakam ülkesi" anlamında Segestan'dan geldiği ileri sürülmüştür.

Sakaların Kuzey İrani dillerden birinde ve Sarmatlarla aynı dili konuştukları iddia

edilmiştir. Sakalar Orta Asya Tuirki halkları Gr:Kırgızların oluşumunda etkili olmuşlardır. ¹³¹ (aynca bkz. Sistanilere)

h) Masajetler: Adlan balık anlamında İrani sdcziik olan Masi'den gelmektedir. Masajetler giyim.hayat tarzi olarak Saka'lara benzemektedirler. Sosyal diizenleri anaerkil olmuştur. Giineje tapan Masajetler arasında Zerdu\$ti dini yaygın idi. İrani Akamenig Krali Kuroş Masajetlerle yaptığı savaşta 51duriilmiiştir.

Masajetlerin bir grubu Dahaler (Dae) ve bunlann da bir grubu Parenler olmuştur.^{131 132} Bu gruplardan başka bugiinkii İran sınırları ve fevresine yaklaşmış bazı diğer gruplarda olmuştur.

j) Sarmatlar: Bunlar kuzey bblgcsinde M. 0.4. yy. -M. S. 3. yy da yaşamiş gb^ebe iranilerdendirler. Başlangıçta Ural'ın güneyi ve doğusunda yerleşen Sarmatların bir kısmı daha sonralar Karadenizin doğusu ve kuzeyine geçmiştir.

Sarmatlar Güneş ve Ateje tapmıjlardır. Kadınları ile erkekleri arasında tam bir eşitliğin varlığından söz edilmektedir.

Önemli Sarmat kabileleri Sorumatlar, Yazigler, Roksolanlar, Siraklar, Aorsiler ve Antalardır.

Sarmatlar arasında Caucasoıdlere benzeyen Andronova, Armenoıdlere benzeyen Pa- mir-Fergane ve Mongoloıd tipe sahip grupların varlığı kesindir. Sarmatlar ırk'a karifiktirlar. Hıg bir zaman homojen bir halk olmamıflardır. Onlar 50k farklı kabilelerin birliğinden oluşmuşlardır, Soyca Saka, Med ve Partlarla akraba oldukları ileri sürülmüştür.

Sarmatların dili Hint-Avrupa dillerinden olan İrani dillerinin Kuzey grubuna dahildir. Sakalar da aynı dili konuşmuşlardır. Bu dilin Avesta dili ile bağlantılı olduğu iddia edilmiştir. Sarmatların İran'a kitle halinde geçmeleri olmamıştır.¹³³

J) Alanlar: Azof denizi çevresinde yaşayan Alanlar 123'te doğu Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan ve İran'da Etnik Azerbaycana saldırmışlardır. Alanlar orta çağda Tuirki- Mongol saldırısı ile tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Alanlara bazen Masajet veya Sarmatlara bağlı gruplar da denmiştir.

Bugünkü As veya Osetin halkı Alanların devamı sayılır. Aslar soy olarak Kafkas-yanın eski yerli halkları ile İrani halklar Sakalar (M. 0.7-8 yy.) Sarmatlar (M. 0.4-1 yy) ve Alanların (M. S. 1. yy) karışımı kabul edilirler. Asların dili İrani dillerine dahildir. (Bkz. İran'da konuşulmayan diller)

Alanların İrana kitle halinde geçmeleri olmamıştır.¹³⁴

131- QK,S.on*lti-oiyedi.S.116.S.125-129,132-133-134,141,1DS.129

132- QK, S.onbef, S 93-99

133- QK, S-onbef-outli, S.103-124

134- QK. S. oasdriiz.S.187-198

k) Kusanlar: Kuşanlar sonralar Toharistan adlandırılan bitiin Bakteryayi, Kuzezy Hindistan ve Harezmi egemenlikleri altına almiş, 5. yy. da Heptalitler tarafından yok edilmiflerdir. Eince Kui şuvang adlandırılan Kuşanların eski adları Yue9i veya Wu-Sun olmuştur. Kuşanların dinleri Budizm ve yazılan Yunan kdkenli idi.

Kuşanların en bariz Ozelliklerin, 9eşitli irksal, kiiltirel ve dinsel sistem ve yapıların bir arada barıjık halde yaşatabilmeleridir.

Kuşanların soylan tartışma konusudur. Onları Tiirki, İrani veya Tibet kdkenli sayan- lar vardır. Tacik bilgini Ebu Reyhan Biruni onları Tiirki kabul eder. Fakat Kuşanları tam bir Tiirki devleti telakki etmek zordur. Kuşanlarda İrani unsur ve kiiltiri egemen ol- muştur.

Kuşanların İrani'ye kitle halinde gdgleri olmamıdır.¹³⁵

fl YunanUlar: İrani Akamenişler 90k sayıda Yunanlıyi, Etnik Arabistan'a yer- leştirmişlerdi. Bu dbnemden sonra, Makedonyalı İskender'in İrani istilası ve onun de- vam9ılan sayılan Selevkidler'le onlardan sonra İrani egemen olan Partlar (Aşkaniler)in ddneminde, İrani 400 yıl boyunca Yunan dil ve kiiltiri etkisi altında kalmıdır. Bu ddnemde 90k sayıda İrani Hıristiyanlığa ge9miştir.

İskenderin emri lie şuş kentinde bir ziyafet sirastında do9u ve batı kardeşliğini vurgu- lamak ve ırklar arası kanşımı sağlamak iQin 90k sayıda Yunanlı ve Makedonyalı, tranlı kadımlarla evlendirilmiştir, Bunları İskender'in Oliimiinden sonra hemen İrani eflerini boşamışlardır. Ayrıca İskender 90k sayıda Yunanlıyi Melamir veya bugiinkii ize ovasına yerleştirmiştir. Bu grup genelde sakat veya hasta askerlerden oluşmaktaydı.

Yunanca İskender'den 90k daha sonralar bile, İrani'nin kuzeydogusunda Horasan'da konuşulmakta idi. Halk Yunancayı, Yunan teatral oyunları izleyecek kadar iyi biliyordu.

İrani Part siilalesi (Aşka oılar) bastıkları paralarda kendilerini a9ık9a Yunanlı olarak tanımlamışlardır. Krai Haşayarşa, 90k sayıda Yunanlıyi Etnik Lorestan'a yer- leştirmiştir. Selevkid devleti ddneminde, Yunanlılar Nehavend'de 90k etkililermi. Birin- ci Volaş (52-78)in annesi Malatyalı bir Yunanlı idi ve kendisi de Helenofil (Yunanlı seven) adlandırıldı. Krai birinci Şahpur, Rum İmparatoru Valerianusu esir aldıktan sonra 16k. sayıda Yunanlı devlet adamı ve askeri esir almiş ve Etnik Farsistan'la Etnik Arabis- an'a yerleştirmiştir.¹³⁶ 1.-ve 2. Şahpur ddneminde zorunlu olarak bu bdlgelere yer- ejtirilen Yunanlıları eski Asur devleti modellerine uyarak yeni kentlerin inşası, Karun rmagi iizerinde baraj yapma ve tanımm geliştirilmesinde kullanlmışlardır.^{15 16}

15- QK. S.ondOrt.S .57-65,S.82

16- KJ S.239-240.- Ayna Yunanlı için QK, S.4Z43.45 S.S1

399-420 yıllarında doğu Avrupaya saldıran Hunlardan kasabilen bir grup Rum esi- rin iran'a sigindiğı bildirilmijtir.

Ozellikle Selevkid ve Aşkaniler ddneminde eski Fars?aya 50k sayıda Rum ve Yu- nanca sdzcilk girmiştir. Sasani dbnemi yazıtlannın £ogu ise ii? dilde olmuştur: Aşkani Pehlevicesi (Parti), Sasani Pehlevicesi (Parsik) ve Yunanca.

Iran'a yerleştirilen Yunanlılar zamanla Lor, Arap ve Fars halklarında eriyerek tarih- ten silinmişlerdir. '

3.4-Turki Gocler¹³⁷

Tiirki topluluklann iran'a geliSi M. S. 4. yiizyildan başlayarak 20. yiizyihn başlaru» dek siirmiştiir.

islamdan dnceki Tiirkilerin Iran'a girişleri Hazar Denizinin dogusunda Etrek-Tece=irmaklari ve batisinda Aras-Kura irmkianndan giineye dogru olmuştur. islamdah sonraJ* Tiirkilerin girişi isedogu-bati istikametinde Hazar Denizinin guneyinden gerkelejmijtiM 13,14,15 ve Gzellikle 16. yiizyillar ve sonrasmdaki Tiirki gt^ler ise bati-dogu eksenind— Tiirkiye-Suriye-Irak dan iran'a dogru olmuştur.

Bu Tiirki gd<:ler sonucunda iran'da etnik, dilsel, siyasal, dinsel ve kiiltirel yapı tama miyle all-iist olmuştur.

a) Hunlar: Hunlar Ural daglari bolgesinde yajayan gdgebe bir topluluk olmuşlardir 227'de Hunlar, Kujan ve Sabirler, Derbent'ten gegerek Albania ve Aturpatkans saldirmişlar. 273-77'de Hunlar ve diger Kafkasya kabileleri giiney Kafkasyay* saldirmijlardir. 4-6. y.y'larda Tiirki gOgebelerin, Or.Hunlarin Arran, Azerbaycan ve Ana- doluya saldirilari siklaşmiştir. 4. y.y.'a Hunlar Alanlarin tilkesine (Kafkasyada) saldirrai5= ve oradan Tiirkiye-Suriye ve merkezi Avrupaya gegmişlerdir. 415-20'de Hunlar Iran'a. saldirip fakat yenilmiflerdir.

II. şahpur ordulanmn yardimina gelenler arasinda Hiung'larin adma da rastliyoruz. Hiunglar şahpur'un Oliimiinden sonra tekrar Horasan'a saldirmişlardir. V. Behram şahsen bu Hiung'larla savaşmiş ve onlari yenmiştir. (Marquart, iranşahr) 395-6'da 4. Behram ddneminde Hunlar Azerbaycan'a akin eimijlerdir. Behram Ermenistan'da avdan ddnerken iigyiiş silahdaşt ile Hakan'm ordusuyla savaşmiş ve kendi elleriyle Hakam Oldtirmiiftii— (Bel'emi) Behram'in Tiirkilerle savajtan ddniişti Azerbaycan iizerinden olmuştur. (Tebe-ri)

V. Behram'in oliimiinden sonra II. Yezdgerd, şuli adh Hiung boylari ile gatişnuş, Hazar denizi dogusunda yerleşen bu kabileyi yenmiştir. 454-5'te Tiirkiler II. Yezdgerdi yenerek Ermenistan ve Azerbaycan'a girmişlerdir. Bu savaşlar kralligin sonuna dek (457) devam etmiş, daha sonra Firuz ddneminde zirveye ulaşmiştir. II. Yezdgerdin oglu Firuz T459-484) un yazitlarmda ilk kez olarak Heptalitlerden sdz edilmiştir. (Bkz. Heptalitler) \ Hunlarm kdkeni kesin bilinmemektedir. Hiungnularla Hunlarin aym halk olup ol- kadiklari da bilinmez. Bu grubu Mongol sayanlar vardir. Hunlari ise Mongol, Fin, Slav- yan ve Tiirki sayanlar olmuştur.¹³⁸

Hun bir kabile veya kavim adi degildir. Bir kabile birliği adidir. Bu kabile birliğinde Tiirki, Mongol, Tunguz, Tibet ve şinli kdkenlilerin oldugu olasidir. Hunlarin batiya vdnelisleri ile diger soylularla ve bu arada Hint-Avrupalilarla kanjimi başlamıştir. Fakal

137- Bu bWOran i•in kullamlan send kaynaklar -BQyOKTOriciye Tarihi -Aortayan Sovet Enjildopediyasi TZ (S. 168-171)
138- Torklerin dili S.12-13

bazi araştırmacılar bu kabile birliği ybnetiminin Turkilerin elinde olduğunu ileri sUrmUşlardır. BUUin bunlara ragmen Hunların M. 0. dil olarak Tiirki dillerinin birinde konuşlukları ileri siirilmuştur.

Hunlar 50k sayıda halkın dzellikle Turkilerin olujumunda (OnAzeriler, Kirgizlar v. s.) rol oynamışlardır.

b) Heotaliller: Heptelitler (diger adlan Eftalit, Heflal, Heptal, Abdel, tđal, Telal, Haytal, Hiyon, Aghun v. s.) 5-6 y.y. larda Orta Asya, Afganistan, Kuzezbati Hindistan ve dogu Turkistanın bir bblumunde Barbar devleti kurmuş bir kabile birliği olmuşlardır. On- lari Yuegi veya Hunların soyundan sayanlar, kbkenlerini Tiirki veya Mongol kabul eder- ler.¹³⁹ Kendilerini Hion adlandıran bu grup'un son araştırmalara gore bUyik olasihkla dogu Irani dilli bir halk oldukları olasıdır.¹⁴⁰ Fakat onların bol Mongol unsuru ile karijtkları kesindir.

(Aghunlar) Akhunlar (496-569) Budist olmuşlardır.

V. Behram doneminde Heptalitlerle ilk ciddi fatijmalar başlamıştır. Akhunların krah Akhşunvar (420-470) Irani Sasanilerden İran imparatorluk Prensesi Firuzdoht'la evlen- miştir. Oğlu Toraman'ın kızkardeği ise Irani Sasani Krai 11. Kubad (485-498), (501-531) ileevliidi.

560'larda Sasani krai Hosrov'in, Tiirki lider Silzibul'la yaptığı anlaşma sonucu Hepta- lit Devletine biiyik bir askeri darbe indirildi ve bu devletin yok olması ile Irani Sasaniler- le Tiirki Gbkturkler komşu iki devlet haline geldiler.

CL.GakUirL Kimrli Yi.Mtt. Turkikn İran ve Gbktürkler arasında ittifak (550) Hosrov Enuşırvan'ın istemi Han'm kızıyla evlenmesi sonucu olmuştur. Hosrov, Si- bu'nun kardeği kızı ile evlenmiş, bu nedenle bu evlilikten olan 4. Hormoz'a iraniler TiirkZad demişlerdir. Hormoz İran'da ilk Tiirki soylu krai olmuştur. Irani tarihçiler onun hakkında "*Tiirki halalarına gekmişti, hep muzafferdi ve istedigini elde ederdi. Akilli ve ktii niyetli birisiydi*" demişler.

Hosrov oğlu Hormoz (IV), Zerdiişti din adamlarına karşı koymaya 9alışmış fakat so- nunda kendi generali Behram şubin tarafından bldiirtilmiiştir. Behramın kendisi ise 591'de bir Turki tarafından bldiirtilmuştur.

. Irani Sasanilerin, Gbktürkleri yendikten sonra, Gdktürk ordusunun kalıntılarını Azerbaycan'a yerleştikleri ileri siirilmuştur. Bu dbnemde bUtan İran Platosuna Tiirki top- lululukların yerleşiği hızlanmıştır. I. Hosrov Enuşırvan yazıtlannda Kafkasya ve Azerbaycan'a yerleşen ve krala bağlilik gdsteren Turkilere değinilmektedir.¹⁴¹

Irani gtifler bblimunde gdrdiğiimiiz iizere, iskit, Masaket, Sarmat gibi isimler irksal olmayıp, birer siyasal birliği gbstermektedir. Masaket ve iskitler arasında Tiirki

139- QK.SZ5

140- I.A.. - Azerbaycan Sovet Ensiklopediysa, Eftilitler.

141- GOKtOrder ifin bkz. TQrklerin dili S-51-64

toplulukların varlığı iddia edilmiştir. Ayrıca Saka'ların yitip giden kesimin Türiklerden* oluştuğu da ileri sürülmüştür.

Saka'lardan sonra Hunlar, Bulgarlar, Sabirler, Peçenekler, Hazarlar, Kengerler__ Agageriler, On Ogurlar ve Sarı Oğlular, M. S. ilk yüzyıllarda Etnik Azerbaycan ve İranın diğer bölgelerine gelip buralara yerleşmişler.

d) Avar. 558'te İran ve Avarlar arasında 628'e dek süren bir anlaşma yapılmıştır. Avarların Asya'nın herhangi bir dil ailesine bağlı oldukları kesinleşmemiştir. Onların Mongol sayanları vardır.¹⁴²

e) Pecenek: Pecenekler'se Türk, Oğuz Uruglarından biridirler. Kökenleri kesin olarak bilinmez.¹⁴³ (Bkz. Oğuzlara)

f) Sabir: Dogu Avrupanın en eski Türk bölgelerinden olan Sabirler (Wilkund), 515-516'da bütün Ermenistan'a egemen olmuşlar, Anadolu'ya geçmişlerdir ve Konya'yı bile ele geçirebilmişlerdir. 527'de Arran ve Şirvan (Azerbaycan Cumhuriyeti) bunların elinde bulunmuştur. 531 'de yeniden İran'la, 558'de Avarlarla savaşmışlardır.

İrani Sasaniler döneminde, Türkler İran'a gelip yerleşmişlerdir. I. Hüsrovan Enuşirvan'ın zamanında Türk boylarının Azerbaycan ve Kafkasyaya bölgelerine dâhil edilmiştir, hatırdan önce kralın izniyle buralara yerleşen Türklerin vefalı olduklarından bahsedilir. Sireti Enuşirvan'da (Tecarib-i Umem, İbn-i Misküviye), Hazar bölgesine yerleşen dört Türk boyundan söz edilmiştir. Bunların en önemlisi Sabirlerdir.¹⁴⁴ Hun kabilesi birliğinde yer alan Sabirlerin Türk oldukları ileri sürülmüştür.¹⁴⁵

g) Aegeri: 466'da Avrupa Hunlarına bağlı Aegeri Türk boyları Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmiştir. Agageriler 460'ta ve onlardan 8 yıl sonra Sarı Uygurlar, Güney Kafkasyaya gelmiş ve 488'te İrani Sasanilerle savaşmışlardır. Sasaniler devrine ait Paykuli yazıtında, Agagerilerin Hakani anlamında bir isimle rastlandığı söylenmektedir.

h) Hazarlar: (468-965) Hazar devletinin başkenti 468-723 arası Belen'er (Anderey) ve Semender (Kızlar), 723-965 arası Etil (Astirhan) olmuştur. Şaman olan Hazarlar 732- 800 arasında Müslüman, 800'den sonra ise kesin şekilde Musevi olmuşlardır.¹⁴⁶

I. Hüsrovan Enuşirvan döneminde İran ve Azerbaycana yerleştirilen Türklerin (Hazar- larin) sayısının 50.000 kişi olduğu söylenmektedir.

Fadai Ntmeye Pahlavi'de Behram Gur tarafından (420-439) yenilen Türk Hanlığından söz edilir.

Sabirlerin baskını Ambazuk (488-531), 508'te Sasani Kralı Enuşirvan'ın babası Kurban'a savaşmış fakat oğulları İran'la birleşerek Roma devletini yenmişlerdir. Onun hiz-

■ Türklerin dili S. 18-

19 Türklerin dili S.19-

20 Z. S.4

Orkların dili.S.17-18 yncı

bkz.Türklerin dili.S 39-36

metinde bulunan Tiirki valilerin, Azerbaycana Tiirki kuvvetleri gctirmelerle, illkede Tiirki unsuru artmijtir.

Uzun silren Arap-Hazar savaşlannda Arap komutanlar defalarca esir alinan Hazarlar gruplar halinde ve aileleri ile birlikte, Azerbaycana yerleştirmişlerdir. Azerbaycan'a saldiran Hazarlar ise fogu zaman bu saldirdardan sonra buraya yerlejiyorlardı.¹⁴⁷

Araplar ddneminde, Azerbaycana 50k sayida Tiirki topluluk yerleşmiştir.

VIII. y.y. in ikinci yansında Arran da bulunan Abbasi Valisinin ordusu tamamıyla Tiirki kuvvetlerden olujmakta idi. Isyanlari yatıştırmak ifin ?ogu Suriyeden getirilen Tiirki askerlerin sayisi aym yvizyil sonlarında 10.000 kişi olmuştur.

Miibarek-i Tiirki Kazvin'in if kalesini yaptırmış, 848'de TOrkilerden olujan bir ordu- nun başında bulunan Zirek-i Tiirki Merend'de bir halk isyanuu bastırmijtir. (Kavzvin ve ' Merend Etnik Azerbaycan kentleridir).

i) Saciler: Tiirki valilerin en onemlileri Ebu-s-Sac (?-879) olmuştur. Arap Abbasiler hilafetinin kumandam Divdad ibn-i Yusuf ibn-Ed-Divdost, Saciler devletinin (892-930) kurucusu olmuştur. Tiirki oldugu ileri siirulen Divdad, 837'de Babek, 839'da Azerbay- can'da hilafete karşi isyan eden Minkicevr-El-Gergani ve Teberistanda ayaklanmış Mazi- yar'la yapılan savajlara katılmış, 874'de Etnik Arabistan'da patlak veren Zenci isyanuu yatıştirken yenilmiş ve gdrevden alurnmijtir.¹⁴⁸

Azerbaycan ve Ermenistana egemen olan Saci devletinin iif emiri olmuştur: Afşin (892-901), Yusuf(901-927), Feth (927-930).

i) Oeuzlar: Tiirkiler, eski f aglardan beri batiya yakinliklan ile orantih olarak Caucosoid (Europoid) irkına daha fazla benzemişlerdir. Tiirkilerin Caucosoid(Europoid) irkına benzemeleri M. O. 2000 yillardan kaynaklanmaktadır. (P. Srairnof) Batiya gelmiş Tiirkilerle dogudakiler arasında eskiden beri gdriinen dil farklıliklan, onlann fiziksel tip- lerinde de gdriinmektedir. Dolayisi ile, Tiirki diinyasimn dogu ve batismda iki Europoid (Caucosoid), ve Mongoloid (Asiatic)tiple karşılaşmaktayiz. Bu farklıligin son bir kaf bin yilda oluştuguna inan Pr. B. Ogel, Oguzlarda baskin olan tipin Europoid (Caucosoid) ol- dugunu savunur. Tolstof (1907-1976) gibi bilginler ise, Oguzlan (ve Pefenekleri), Tiiiki- Mongol topluluklann yerli Irani halklarla olan kanşiminin sonucu gibi gdrmektedir.¹⁴⁹

Tiirki kabile ve aşiretlerin birleşmesinden oluşan Oguzlar VIII-XIII da iif bdiime aynlmijlardir: 1. bdiimii bugiinkii Tiirkmenlerin etnik terkebini oluşturmuş, bunlardan belli bir kısmi gagdaş Ozbek ve Karakalpaklann oluşumunda etkili olmuş, 2. Biiyiik grup Iran, Azerbaycan, Tiirkiye ve Irak'a yerleşmiştir.¹⁵⁰ Bunlar diger Tiirkiler (Kipfak, Uy

147- SV.SZ22

141- Azerbaycan sovet Ensiklopediyasi, Ebu-s-sac. -KJ SZ10

149- Mahmud Kajgari. Divani lugati TQrkle. O Juzlact ea bariz flzellijim, dillerindeki roevcut olan ft* sayida Farsfa soZcflk olarak gOaerir. TZ, S58

150- BuOjuzlana dili*inbkz.TQrklcrindili.S.161-163

gur), Mongollar ve yerli halklarla karişarak Azeri ve Tirk halklanni oluşturmuşlardir.'

3. grup olan Uz ve Pe^enekler, Ural ve Volga yolu ile Avrupaya ge^crek BalkJ= Ttrklerinin temelini atmiflardir.

Tiirkmenlerin batiya yayilişi ile dilleri ve fiziksel lipleri degişiklige ugramiş ve bui— larla yani Azeriler ve Turklerle diger Tiirkiler arasında 90k az benzerlik kalmiştir.

k) *Gazneliler (962-1187)*:¹⁵² Irani kiiltiirti etkisi altında bir devlet kuran Gaznelile— Tirkli Karlik boyundandirlar. Etnik Azerbaycan'da Hemedan-Save arasında yerlejen Dc regez il^esinde Karlik koyii vardır.

Fars edebiyat ve şiirinin biyyiik devri Tirkli Gaznelilerle başlamifştir. Irani Samanilei le gelişen Fars şiiri, Tirkli Gaznelilerle parlamiş, Turkmen Sel^uklular 9agind; yiikselmiş, Mogollar ^agmda en yiiksek zirvesine ulaşmiştir.

Tirkli Gaznelilerle iran'a yapılan Tirkli gdgleri daha da htzlanmifştir. Sultan Mahmul zamamnda Ebiverd ve Serehs Tiirkmenlerinden 4000 ev, Etnik Azerbaycan'da Savalan dagt civan, Erdebil, Mugan 9dlii v. s. ye yerleşmiştir. ilk Oguz gruplarin bir kisnu Sultan Mahut zamamnda Etnik Farsistan'da Sistan-Kirmanan gitmiş, bir kısmi Etnik Azerbay* can da Sarab, Eher'e ydnelmişlerdir. Aynca Sultan Mahmut zamamnda Oguzlar ddrdt defa Azerbaycan'a saldirmiş, her seferinde 90k sayida Oguz yerli Kurt ve Arap Hanedanlar tarafmdan bldiirilmuştiir. (ilk saldirida 1500,4. saldirida 30000 kişi)

0 *StkuklulQn* Azerbaycanm bir Tirkli yurduna 9evrilmesinde ve iran'da Tiirkilerin sayica ilk sıralara tirmanmalarmda en onemli aşamayi Oguzlarin Kimk boyundan olan Sel9uklular devri oluşturur.

1054'te iran Azerbaycanm ele ge9iren Sel9uklu Tugrul ve onun yerine ge9en Alpas- lamn 1064 te Tebriz ve Nah9ivan tizerinden Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri- ne y'iriyuşii, bolgenin Tirkilejmesini daha da kolaylajtirmi^tir. Fakat 1063'te Alpars- lan'in Azerbaycana girişinden dnce buramn dnemli bolgeleri Tirkli Valiliklerce ydnetiliyordu.

Sel9uklularla birlikte Azerbaycanm biitiinltikle Tirkilejme sureci başlamifştir. Bu ddnemde Tirkmenler Azerbaycan Cumhuriyetinde Arran ve Mugan bdlgelerinde, Etnik Azerbaycan'da ise Urmiye Gdlunun bausında ve Irak Kurdistamnda şehirizorda (Kerktik) .yaşiyorlardi. Etnik Azerbaycanm Tebriz, Maraga, Erdebil, Halhal vilayetleri ile Ci- balında yani Irak-i Acem veya Hemedan'da da Tirkmenler yaşamakta idi. Sel9uklu Joneminde Gence kenti Turkmen kenti adi almiştir. Etnik Azerbaycan'da ise Hoy kenti ran Tirkistam adlandırılmifşu.

Bu yıllarda Azerbaycan'da ve iran'da yurt edinmiş olan Tirkmenler bajlica Yiva (da- sonra Kacar sulalesini kurmuşlar) ve Afşar (daha sonra Afşar Devletini kurdular) boy- nndandı. (Y lvalar 1226 da Urmiyeyi işgal etmişlerdir.)

m) Kıpçaklar: 9. yüzyılda Hazar denizi kuzeyinden batıya göç eden Türk boy olmuştur. Bunların bir kısmı Etnik Azerbaycana ve İran'a gelip yerleşmiştir. Bazı araştırmacılar, bir sıra Kıpçak topluluklarının 1. yüzyıldan beri Azerbaycana gelip yerleştiklerini savunurlar.

Kıpçaklar; Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Tatar, Başkirt, Altay, Nogay, Karagay, Balkar, Kumuk ve Azeri halkının oluşumunda iştirak etmişlerdir.¹⁵³ 8. yüzyılda Hazarlar terkinde Kafkasyaya gelen Kıpçaklar, 722-23 yıllarında Arran ve Ermenistan'da, 765 yılında Doğu Gürcistan'da yerli halkla birlikte Arap işgalcilerine karşı savaşmışlardır.

12. asırda Azerbaycan, Irak Selçukluların idaresi altında iken bölgeye Kafkasyadan göç sayısında Kıpçak gelip yerleşmiştir. (Irak-i Acem Etnik Azerbaycanın en güney kesimi ne verilen addir. Adı burada yerleşen Irak kenti adından kaynaklanmaktadır.)

1118-20 yıllarda Gürcü İleri IV. David 225 bin Kıpçaklı Kuzey Kafkasyadan doğu Gürcistana siirmişti. Burada onlar Gürcüler ve Selçuklu Oğuz (Türkmen)leri ile birlikte yerleşik hayat sürerlerdi. Bu topraklarda Türkler sayıca çoğunluğu oluşturdukları, 11-13 yy. Gürcü kaynaklarında doğu Gürcistan, Didi Türkoba (Büyük Türk Obası) adlandırılır.

1240'da Batı Han'ın saldırısında, Kıpçakların bir kısmı Mongol orduların terkinine girmiş, bir kısmı ise Macaristana giderek yerli halkla karışmıştır.¹⁵⁴

n) Eldenizliler: Azerbaycan Atabeyleri veya Eldeğler (1136-1225) devletinin kurucusu Şemseddin Eldeğ Atabek, Kıpçak boyundandır. Sonralar tamamiyle Azerilemiş Eldeğler, Gürcü İleri, Harezmsahlar ve Mongollara karşı savaşmışlardır. Başkentleri hep Etnik Azerbaycan kentlerinde, Nahgivan, Hemedan ve Tebriz'de olmuştur.

Eldeğler Azerbaycanın kuzey ve güney kesimlerini yeniden birleştirebilmişlerdir. Ülkenin önemli kentleri Tebriz, Maraga, Gence, Hemedan, Nahfivan, Beylegan, Urmiye, Erdebil, Zencan, Hoy ve Şemkur olmuştur.¹⁵⁵

Tamamiyle Azerileşen Eldeğlerin devletine Celaladdin Harezmsah son vermiştir.

o) Harezmsahlar¹⁵⁶ (1157-1231) (Anus Tekinileri): Türk Harezmsah devletinin kurucusu Sultan Mehmed'in annesi Türk Hatun, Kangli boyundandır. Harezmsahların ayrıca Kıpçaklar, Karlık (Hallah)lar ve Yagma, Oğullarla de bağlantıları vardır.

Harezmsah devletinin kurulmasında önemli rol oynayan Kanglular, Özbek, Kazak ve Karakalpak halklarının oluşumunda etkili olmuştur. Harezmsahların Oğuzlardan Beydili boyu ile bağlantıları oldukları da söylenmiştir.

153- Azerbaycan sovet ensiklopediyasi, Qıpaqlar.

154- Aynca bla.Türklerindili.S.149-150

155- Azerbaycan sovet ensiklopediyasi. Eldeğler.

156- Harezmsahların ipin.Türklerin dili.S.114-115.

Harezmşahlar ddnemimde Arran, Mugan ve Hoy Oguzlann merkezi olmuştur. Erde- bil- Tebriz arası Oguzlarla (Beydilli, inallu, Agageri, v. s.) dolmuştur. Bu dbnemde Ar- ran'a, Turkmen yiginagi (Nesevi) denmijtir. Arran ile Muganda Tiirkmenlcr karınca gibi idiler. (ibid) Bu dbnemde Mugan ahalsinin gogunlugu Tiirkilerden olmuşta idi. (Yakut)

iran'a Tiirkmenlerden başka Celaladdin Harezmşah ile birlikte gelen Kangli ve Kipgaklar da olmuştur. Bu ddnemde 50000 ev Kipgak, Azerbaycana gelmijtir. Tebriz ahalsinin oluşumunda Kipgak unsurunun (jnemli rolü olmuştur.

Tiirki Harezmşah devleti ddneminde Azerbaycanın (jzellikle kuzey kesimleri hizla Tiirkileşme siirecine girmiştir.

p) Moeollar: Mongolların Asyayı istila etmelerinin sonuqlarından biri bblgenin Et- nik yapısın değışmesi idi. Uygur, Karluk, Kipgak ve bazı diğer Tiirki topluluklar Mon- gollarla kanşarak yeni halklar ortaya ?ikmişur. Bu yeni halkların soyu karişik, fakat dille- ri Tiirki olmuştur. Siyasi gegmişleri Mongol olan Ozbek, Kazak, Karakalpak ve Uygurlar buna birer omektirler.

Mongollarla birlikte Tiirki topluluklar bolca iran'a gelip burada yerleşmişlerdir. Mongol ordusunun yansından gogunu Tiirkiler oluşturmuştur. iran'a gelen Mongollar za- manla tamamiyle Azerileşmişlerdir.¹⁵⁷

Mongollann gelişi arefesinde TURkilerin sayısı 50k fazla artmış ve iran'da Tiirkiler sayıca yavaş yavaş birinci siraya yiikselmişlerdir. Bu durum 1813-1828 anlaşmaları so- nucunda Azerbaycan ve Tiirkmenistan'ın iran'dan ayrılmasına dek devam etmiştir.

Bu tarihte nüfusu en az 4 milyon olan iran'a, yaklaşık 2 milyon Tiirkinin girişi Ozellikle Etnik Azerbaycan'da etnik yapıyı biisbutun değıştirmiştir.

Mogollarm gelişi ile Gazneliler, Selguklular ve hatta ilhanlılarda olduğunun tersine Tiirki dil ve yazısı (Uygur), Mogolca ile birlikte devlet ve biirakrası dili olmaya başladı.¹⁵⁸ Önceki ddnemlerde saray dili Tiirki fakat devlet-biirakrası dili Farsga idi

o) Uygurlar: Mongol bayrağı altında iran'a gelen Turkilerin arasında başhca Uygur- iar bulunurdu. Mongol ddneminde iran'da Uygur dili ve yazısı tam erdem ve ayncalığın amgesi olarak sayılmıştır. (Cuveyni) Olcaytu Han ddneminde, devletin sekiz biiyiik vali- anın Uygur olduğu bilinmektedir. Bunlar Sevin Aka, Esen Kutlug, Uygur Tay, Gazan, İayitmiş, Suncak, Turum Taz, Siiniik Taş ve kendi adına Anadolu'da bir devlet kuran Er- ene olmuşlardır.

Mogollarla Batı Asya ve İslam dünyasının kültür yapısı da değışmiştir. Azerbaycan, - an ve Anadolu'da Tiirkiler ezici gogunlugu elde edebilmişler. Bu dönemde Tiirki dilleri, arsga kadar bnm kazanmıştır. Bundan sonra iran'da Tiirki Hiikiimdarlar bile (Azeri-⁷

7- MB.S.80. ve btz. İlhanlılara.

- TZ.S.172

leşmiş Mogol devleti tihaniler (Hulakuiler), Ilkaniler (Celayirhlar), Cobaniler, incuiler (Al-i Muzaffer), Teymuriler (MiranŞahlar) vs.) Azerice eserler vermeye başlanmışlardır. Bu ddnemde Saray terimlerinin, (krallik, saray, ordu, devlet, hiikiimet kurumlan, vergi vs.) %48'i Altay dillerinden ahnmiştir. (Mongol dilleri, Tırki dilleri vs.)

Mogolların bastığı paraların fogunlugu ise *Kutlug Bolsun* gibi Tırki ibarelerle basilmiştir.¹⁵⁹

r) ilhanhlar (Hulakuiler) (1256-1344): irana gelen Mogollar, zamanla biitiiniyle Azerileşmiş ve bunların kurdukları Hulakuiler (ilhanhlar), Celayirlilar (ilkaniler), Cobaniler, incuiler vs. hirer Azeri leşmiş Mogol devletine fevrilmiştir. Özellikle Ce- layirhlar ddneminde (1336-1440) Azeri edebiyalı ve kiiltirii oldukga biiyik gelijme gdstermiş, hatta Celayirli Sultan Ahmed ibni Veys'in Azerice divam olmuştur.

ilhanlar, Ğingiz Han'ın torunu Halaku'nun kurduğu devlettir. Bu devlet Azerbaycan, iran, Ermenistan, Giircistan, Anadolu, Irak, Kurdistan, Afganistan ve Turkmenistan^ egemen olmuştur.

ilhanlı ordusunun ilk gekirdegi Mongollardan oluşmuşsa da zamanla kendileri biitiiniyle Azerileşmiş ve Etnik Azerbaycan'm tamamıyla Azerileşmesini sağlamışlar. Azerileşmiş ilhanlı Devlelinin bajkenti her zaman Etnik Azerbaycan kentlerinde Maraga, Tebriz ve Sultaniyede olmuştur.

Hulaku ddneminde 2 milyona yakın Tırki iran'a gelip yerleşmiştir. Bu ddnemde Tebriz niifusu bir milyon kişiyi aşmıştır.¹⁶⁰

Cingiz Han'm bastırdığı Tirkice sikkelerinden başlayan Azerileşme siireci ilhanlılarla son bulmuştur. (Ğingiz Han parasının tizerindeki ibare: *Kaon El-Adil, Ğingiz Hanmg yarhgi*)

Kırman'da kurulan Kara Hitaylar (Kutlug Hanlar) devleti (122-1303) Azerileşmiş bir Mogol devletidir. Bu devletin iki Kralı Kutlug Hatun (1257-1282) ve Safveteddin PadŞah Hatun (1293-1295) kadın olmuşlardır.,

130 yıl iran'a egemen olan Hulakuiler'in merkezi Etnik Azerbaycan olmuştur. Bu ddnemde Ordubad ve Sultaniye gibi yeni Tırki kdy ve kentler kurulmuştur. Ayrıca bu ddnemde 50k sayıda Mongol'un Tebriz, Maraga ve Sultaniye gibi kentlere yerleştigi bilinmektedir. Etnik Azerbaycan'da yerleşen Mogollann, Akkoyunlu ve Karakoyunlu ddnemlerinde bile Erdebil, Mugan vs. de yaşadıkları bilinmektedir. Fakat genel olarak biitiin Mogollar (Timur ddneminde gelen Mogollar gibi) zamanla dil-din ve gelenek afısmdan tamamıyla Azerileşmişlerdir. Celayirlilar (ilkaniler), Hulakuiler (ilhanhlar) vs. Azerileşmiş 12 imamlı Şii Mogollar olmuşlardır. ilhanlılardan Olcayto ilk 12 imamlı Şii Azerileşmiş Mongol Kralıdır.¹⁶¹ (iranındigerhalklarındaerimiş Mongollar iŞinbkz. Or: Lar, Lora)

159- BQyflkTQridyeTarihi,S.238.S.248,TZSJ0

160-B0yflk TQrkiyc tarihi, S.249-250

161- Sultan Ahmed fbn-i Gveys Celayirli'mn (GiyasOddin) Azerice yiirleri (ve divam) bu dilin klasiklerinden sayılır. (BOyOk Tılr tiye Tarihi, S.180)

Bugün İran ve Etnik Azerbaycan'da 50k- sayida Mongol coğrafi isme rastlamak mümkündür. Or. Etnik Azerbaycan'da Cigati ve Tatau irmakların adı iki Mongol komu- [tanın adı olmuştur. Hatta eskiden Mongolları oturdugu bir könt olan Lilan veya Nilan'da

bugün diğer Azerilerden farklı Mongoloid tip ve diğer Azerilerce zor anlaşılan bir Azeri lehgesine sahip grupları yaşadıkları iddia edilmiztir.¹⁶² Ayrıca Horasan Ostamında Mehemmed Abad, Kepekan, Deregez'de yaşayan dilleri Azerice ve şii olan Azeri Geraylı boyu ile, Etnik Azerbaycanın Mukkadem aşiretinin Azerileşmiş Mogollar oldukları söylenmektedir.

s) *Timuriler (Miransahlar). (Gurkaniler) (1369-1515)*: Timuriler ve daha sonra Akkoyunlular 50k sayida Tıirkmeni, bu arada Karakoyunluları Azerbaycan'a siirmişlerdir. 14. yüzyılda Emir Timur, Anadolu seferinden döndüğünde daha önce Selçuklu, Atabek, Harezmşah ve Mogollar döneminde İran'dan Anadolu, Suriye ve Balkanlara giden 50k sayida Tıirki boyu (genelde Oguz), Etnik Azerbaycan ve İran'a geri getirtti. (Şamlu, Usta'calu, Rumlu, Musullu, Kacar, Afşar, Zulkadir, Kavanlı, Guzanlı, Tekelu, Baharlı, Var-. saği, Beydili, Turgutlu, Cegeni, Bayburtlu, Siperlu, Türkmen, Giindizlii, Purnak vs.). Timur bunları, şeyhsafi'nin torunu Hoca Ali Siyahpujun ricası ile Azerbaycana yerleşmiştir denmektedir.

14. yy. da Tebriz ahalisinin çoğunluğu Tıirki Azeri idi. Barlas boyuna mensup Timurun kişisi sayılan Muga'n'da 50k sayida Orta Asyalı göçü yerleşmekteydi.

BOylece her zaman doğu ve kuzeyden İran'a doğru olan Tıirki göçün yonisi Timuriler (Ebu Said Bahadır Han'ın Ölimünden sonra), Akkoyunlu, Karakoyunlu ve daha sonra Safeviler döneminde batıdan doğuya Yani Tıirkiye'den İran'a doğru olmaya başladı.¹⁶³

t) *Akkoyunlular (Bavındurive) (1378-1502)*: Bayındır boyuna bağlı bu Azeri devlet Bahaeddin Fahreddin oğlu tarafından kurulmuştur. Akkoyunlular Purnak, Musullu, Hocaahacih, Dabanlı, Ehmedli, İzzeddin Hacili, Heyderli, Emirli, Yurt'u, Şehli, Süleyman Hacili, Oavundur, Dudurga, Ddyer, Gargin, Afşar ve Beydili boylarından oluşurdu. Bunlar il halinde doğu Anadolu'da yerleşip yazın Erzincan-Erzurum arasında, kışın Urfa-dardin dolaylarında göçebe hayatı sürerlerdi. Bu silale krallarından Uzun Hasan'ın Türki line ilgi gösterdiği ve Kuran'ı bu dile çevirttiği söylenmektedir. Akkoyunluların ana dili Arakoyunlu ve Safeviler gibi Azerice idi. Akkoyunlulardan Emir Hidayetullah Bey'in zerice devam bu dilin en önemli klasikleri arasında sayılır.¹⁶⁴

u) *Karakownlular: Baharlı (1404-1469)*• Bu Azeri devleti, Tıirkistan vilayetinden Yusuf Mehemmed İbrahim Hacı tarafından kurulmuştur. Baharlı aşiretinin başçılık >u devlet, 12 imamlı Gali şii devleti olmuştur.

15. yizyilda Akkoyunlu ve Karakoyunlular ddneminde Azcrbaycan ahali si tamamiy- le Tiirki-Azerileşmişlerdi. Karakoyunlularin dili Azcrice idi. Cahanşah Karakoyunlunun Azerice divani bu dilin jahaserleri arasinda sayilir.¹⁶⁵

y) Safevi (Kmlbasiwe): Azeri Kizilbaş Safevi devletinin kurulmasi ve Osmanh- Safevi anlaşmazliginin bajlamasi ile, yeni bir dev Tiirki(Oguz) gd^ii, Balkanlar, Anadolu ve Suriye'den iran'a dogru başlamıştir. Bbylece Iran ve Azerbaycan uzerinden Anadoluya geşen Oguzlar 15-18 yizyillari arasinda tekrar Azerbaycana dogru akin etmişlerdir.¹⁶⁶

Bu biiyiik Tiirki gd?un sonucu iran'da 12 imamli şiligin (ilk yillarda Mutasavvifa kolu) yayilmasi ve iran-kalkasya Turkileri (Azeriler)nde Oguz unsurunun egemen olmasi olmuştur.¹⁶⁷

Azeri Kizilbaş Safevi devletinin kurulmasi ile Azerice konuşan biitiin topluluklar va- hit bir devlet gatisi altında toplanabilmişlerdir. Şah Ismail doneminde Kizilbaş Azeri devletinin simrlari batida Erzincan, doguda Horasan'i işine almakta idi. (Yavuz Sultan Selimin girişimleri ile Dogu Apadoludaki Azeri sahasi Osmanli topraklarma eklenmiştir.)

15-16 yizyillarda Tiirk ve Azeriler arasinda milli dzelliklerin aynşmasiyla, batida Oguzlar ikiye bolinmiş ve iki Azeri ve Tiirk halki ortaya fikmiştir. (Bu a^idan olmalidir ki şah ismail'e Azeri halkmin yaratıcisi demişlerdir.)

Son Tiirki gbg Iran Turkilerini Oguzlaştırmış, diger Irani halklarmsa Tiirki-Azerileşmesine neden olmuştur. Safevi doneminde Azeriler Iran niifusunun %35'ini oluşturunca, iranin sayica birinci halki konumuna gelmişlerdir. Farslar bu ddnemde iilke niifusunun %32'sini oluşturlardir.¹⁶⁸

Tabio. 35. İRANPA TURKI PEYLETLER;

1 -Sac Ogullan (Benisac)
(889-930)

İc M. tbn. Ebi Sac Divdad bk
Tebriz, Maraga, Erdebil a: Etnik
Azerbaycan, Ermenistan

2-Simcuriler
3-Gazndiler(SebOk Tekiniler)
(962-1187)

k: SebQkTekin
a: Merkezi, Dogu Iran, Orta Asya, Afganistan,
Pakistan, Hindistan k: Self uk Subap

4-BQyQk Selfuklu
(1037-1157)

k: Sultan Sencer k: Kavrut

i) - Irak Self uklulan (1117-1194),
ii) Kirrnan Selfuklulan (1041-1187)

5-Atabekler

165- Varliq, 1366, S.65-4.S.82

166- Osmanlida Alevi ayaklanmaln (Baki Oz) S.124

167- Irana dogru yapilao son TQrid gflf veya Kmlba; alarm arasinda, Anadolunun he men he men her tarafindan Kinlba; boylan Irana (Etnik Azerbaycana dogru) akin elmi}lerdir Balikesir. Manisa, Mugla, Isparta, Antalya, Konya, Silifke, Tarsus, Adana, Autakya, Aniep, Mara;, Malatya, Urfa, Kayseri, Kirghiz, Sivas, Tokat, Giresun, Trabzon, Erzincan, Amid ve Halcp en

168- k= Kurucu, a= Alan, bJc= Bapceo

- i)-Azerbaycan (Eldenizliler) (1146-1227)
- ii) -Fars (Salguriler) (1147-1287)
- iii) -Lorcsian (Hezaresbi) (1164-1361)
- 6- Kutlug Hanlar (Kirroan Karahitay) (1120-1303)
- 7- Harezmjahlilar (Ami} Telriniler) (1096-1230)
- 8- Ali şumla Afjar (1152-1193)
- 9- Mogollar (1206-1227)
- 10- ilhaniler (Hulakuiler) (1253-1355)
- 11 -Ilkaniler (Calayirhlar) (1339 1434)
- 12- ^obaniler (1337-1365)
- 13- 0 gun Sahiler
- 14- Incuiler(Al-i Muzaffer) (1323-1392)
- 15- Timuriler (Miranjahlar) (Gur Kaniler) (1369-1515)
- Doga Tirauriler (1336-1409)
- 16- Tirauroglullan (1381-1507)
- 17-Karakoyunlu (Bahadi) (1408 1468)
- 18-Akkoyunlu (Bayrnduriye) (1350 1384), (1469-1502)
- 19- Safeviler (Kizrlbafiyye) (1499-1735)
- 20- Af;arlar(Kizilbat) (1735-1803)
- 21-Azerbaycan Hanliklan (18,19,20 yy)
- 22-Kacar (Kizilbaf) (1785-1925)
- 23- Azerbaycan EacOmeni (1908 1909)
- 24- Azadistan Cumhuriyeti (1918-1920)²⁵
- 25- Azerbaycan Mill! HHkOmeti (1945-
- lc KutbeddinMchemraed a: Iran. Orta Asya, Afganisian, Hindis tan
- lc Yakup tbn. Arslan El Afjari a: Emit Arab is tan lc Cengiz Han
- a; BOyOk Okyanustan Alraanyaya lc Hulaku a: Iran, Irak, Orta Asya, Pakistan, Ermenistan blc Maraga, Tebriz
- a: Azerbaycan, K.B Iran blc Tcbriz
- lc Temur Taj blc Tebriz
- a; Azerbaycan, Iran a: Horasan
- lc Amir MObarizeddin a: Azerbaycan-Merkezi-GOney Iran blc Gence, Tebriz lc Temur KOreken
- a: Azerbaycan, Iran, Irak, Afganistan, Pakistan a:
- Horasan lc Kara Yusuf
- a; Anadolu, Azerbaycan.Irak, Iran, Ermenistan lc Kutluk oglu BahaeddinKara tlik blc Tebriz lc şah Ismail
- blc Tebriz, Kazvin, Isfahan a: Azerbaycan,Iran,Ermenistan.GORcistan, Afganisian, Irak lc Nadir Kulu Afjar
- a: Urmiye, Maku. Hoy. Saab, Gerger Nerain, Mejkin lc AgaM.Han blc Tehran
- lc Settar Han Karacadagi
- a; Etnik Azerbaycan blc Tebriz
- lcŞeyhM.Hiyabajii a; Etnik Azerbaycan bfc Tebriz lc Cafer Pijeveri
- a: Etnik Azerbaycan blc Tebriz^{1*!*}

(Fars Pehlevi Diktatolugu ve
Fars islam Cumhuriyetinin
Resmi Devlet Politikasi

**4. FARS ŞOVENiZMi,
FARS MILLIYETgiLIGI
VE PANIRANISM**

20. yy tran'mda merkezi devletlerin (Pehlevi Diktasi ve Islam Cumhuriyetinin) tlkede mevcut olan etnik somna yaklaşimmi incelemek istedigimizde, *resmi devlet poli- tikasi'n*m var oldugu sonucuna vanyoruz. incelememiz sonucunda Pehlevi Diktasi ilc Islam Cumhuriyeti dOnemlerinde bu resmi devlet politikasimn aym oldugunu gtrmekteyiz. Bu resmi devlet politikasimn Fars şovenizmi oldugundan dolayı ki- tabimizda Pehlevi DiktatOrliigi ve Iran Islam Cumhuriyetini, Fars Pehlevi ve Fars Islam Cumhuriyeti adlandirmayi uygun gdrduk.

Fars halkmin sosyo-kiiltürel ve ekonomik sorunlan ile ilgilenip bu halki yticeltmek anlamda olan Fars Milliyet^iligi (yurtseverligi) iran Farslari arasinda pek oluşmamiş veya kuramsallaşmamiştir. 19. ylyzilylm ikinci yansi ve 20. yiyzyil boyunca oluşan ve ge- lişen olgu daha 90k Fars şovenizmi olmuştur. Bu ise iran'da yaşayan Fars olmayanların varligim, millet olarak inkar etmek ve onlan bir an Önce ve tamamıyla Farsiaştırmak iste- yen diiş(incedir. iran'da merkezi devletlerce 1925'ten guniimiize dek benimsenen ideoloji budur.

Fars şovenizminin uygulanmasında benimsenmiş ydntemleri ağıklarken, drnekleri esasen Iran Azerilerinden verdik. Iran'ın ikinci halki olan Azeriler, Fars jovenistlerce başta yok edilmesi gereken en Önemli halk kabul edilmijler. Bu iilkede etnik sorunu anla- mak, bizce Azeri sorununu anlamakla eşanlamhdir.

4.1. Resmi Devlet ideoloisi:

iran'da Fars şovenizmi esasen bazı sdmirgeci batı devletler ve en başta ingiltere ta- rafından oluşturulup geliştirilmiştir.¹⁶⁹

Fars şovenizminin Özu, devleti merkezi dikta rejimle yöneterek, tek kultiirlii, tek dilli ve tek dinli bir iilke yaratmak olmuştur.

Avrupa'da aşın irkfi duşuncenin ortaya gikiji ile bu akim iran'da da yandaşlar bul- muş ve sdmurgeci devletin istegi dogrultusunda Pehlevi Diktatorliigiini resmi devlet politikasi olmuştur. Fars Pehlevi DiktatOrliigu ingiltere'nin 1921'de yapUi bir darbe sonu- freu 1925'te kurulmuştur. Bu rejimin ilk krali Rıza Han (1921-1944) kendisini Pers Kralt ilan etmiş, iilkedeki duşUnsel, dinsel, siyasal gdriiş ve en başta dilsel 5eşitililigi bir an I ttnce yok etmeyi kendi bekasimn temeli kabul etmiştir. Fars Pehlevi diktatorlugii Iran *^{II}

U&9- jovenizmi- Pan iranisra, esasen İngiltere sOraOrgeci ?ikarlanni korumak işin oluşurulmu } bir ideolojidir. Fakat bu I ideoloji run bi?iralenroesinde Mason akimi. Siyonizm, Parsi oligarjisi, bauli dogu bilirciler, bauli Hristiyan Misyonerler

I I vs.'nin de flneraliroIO olmuştur. Arap irkfibgi pan-Arabism veTQtirkfibgi-Pantflikism'in oluşraasındaki ingiltere - ■Siyonizm etmeninin rolQnfl ortaya koyan incelaereler vardır. Or. Naqavi, Dr. Ali. M. 'Esiam ve MeUigartyi' (Daftare

II Najre Farhange Estflmj), Tehrin, 1364. Fan Pehlevi diktatOrlQgnQn kurulmasi, ayakta tutulroasi. Fars şovenizmi-Pan

■ Iranisra'in oluşUnilraasr, gelijurUroesi ve uygulanmasındalrı sbmOrgeci Qlkeler (İngiltere. ABD. İsrailJ.ve gizli

■ tekilailan. Mason, Siyonizm, Parsi Öligar*isi, Erraeni nkp akiralana, Bahai ve Fars milliyet?ilerin oynadigi role

I roflkemmel bir jekilde ipk tutan, "Zuhur va Suqute saltanate Pahlavi" kitabı, bu konuda jimdikye dek yazilmi (bizce) en I iyi eserlerdendir.

halklarımın ve federal İranın acımasız düşmanı olmuştur. Bu devletin ideolojisi, örgütlenme yapısı, İran halkları ve vatandaşları ile ilişkisi klasik kolonyal yönetim özelliklerini göstermiştir.

1906'dan sonra Azeri Kacar Siyasetinin kendi milli kültürel ve siyasal haklarına ilgisizliği ile karşılaşan İran halkları, Fars Pehlevi Diktasının kurulması ile, bu hakların inkar ve aforistik-sistemik şekilde yok edilmesine tanık oldular. Bu konuda Fars Pehlevi rejiminin doktrini, özellikle İran halklarını acilen ve tamamen Farslaştırmak ve onlardan eski çağlarda olduğu gibi istin ve birleşik bir Ari Millet yapmaktı. Rıza Han döneminde Anayasada yapılan değişikliklerden biri, İran vatandaşlarının irani asıllı olduğunu vurgulamak, dolayısıyla Fars olmayan İranlı halkların varlığı ve kimlikleri inkar etmek olmuştur.

1925'te Azeri Kacar siyasetinin yıkılışı ve Fars Pehlevi Diktatörlüğünün kurulması ile devletin, İran halklarının milli haklarına ilgisizlik dönemi bitmiş ve devlet tarafından İran halklarının kültürel-millî ve siyasal yok edilmiş süreci başlamıştır.

Butün veriler, bu resmi devlet ideolojisinin Fars İslam Cumhuriyeti döneminde de benimsendiği ve uygulandığını göstermektedir.

(Ulke adı olarak İran'la ilk defa Sasaneler döneminde karşılaşılıyor. Bu dönemden önce ülke, egemen halk veya aşiret adları Om. Med, Pars, Part vs. ile adlandırıldı. Sasani döneminde Zerdüşti dini devletin tek ve resmi dini ilan edildikten sonra, Avestada adı geçen ve bugünkü Orta Asya'da Harezm bölgesinde yerleşen Mitolojik *iranvif* adı bütün ülke için kullanılmaya başlandı. Dolayısıyla, İran sâzicisi dinsel içerik taşınmakta ve bütün İran ahalisinin sanal Arya irkından oldukları ile ilgisi bulunmaktadır.^{170 171})

4.2. Ari Irki Fenomeni:

İran'da Fars şovenizmi, bugünkü bütün İranlıları Saf Ari irkından sayar. Fars şovenizmi teorisyenlerden Dr. Afşar İran'da Ari Irkının Türki-Mongol ve Araplarla karışımını önemsiz saymıştır.^m İdeolojik açıdan, Fars'a konuşmayan halkların asimilasyonu, Devlete ilk kez İslam'dan önceki tarihinin ve Ari Irkının yayılması temelinde gerçekleştirilmektedir. M. Reza Pehlevi her zaman İranlıların Ari irkından olduğunu iddia etmiş ve vurgulamıştır. O İranlıların doğuştan yeti ve yeteneklerinin Arap saldını ile sındığına inanır.

İran'da basından Fars'a yayımlarda siirckli olarak, İranlıların irksal temizliği (kanşımamsızlığı, saflığı) ne değinilmektedir.

İran'da özellikle Pan-İranist siyasî akımlar bu Ari irksal saflık ve üstünlüğüne öncelik vermektedir. Bunlar Qince, Arap'a, Siiryanice ve İbranice hariç bütün dillerinin anasim Ari (Aryan) dili olarak değinirler. Bunlar "*İratun ilk Ari devleti olduğu*,...

170- Vâriq 1372, Sayı 88-1, S.112

171- NDS.29

Yunanlı, Romalı, Arap, Mongol ve Türklerin saldırılara direnmiş ve kendi ırk ve milliyetlerini koruyabilmişler...* derler. (Bu düşününce gerçeği yansıtmadığını görmek için bkz. irksal yapı)

Ornekler: * *Bu saldırganlar (Akhimler, Tirkiler, Mongollar, vs.) hepsi hırslı olarak ajiretti. Bunların ülkeleri yıkıp dağıtmaktan başka hiç bir amacı yoktu.... Bunlar so-nunda İran Uygarlığında eridiler ve kimlikleri İran İrkında eriyip yok oldu". (İran Şehir)*

"Azeriler en asil İranlı ve Ari ırkındadırlar. Akemenş, Aşkani ve Sasani dönemlerinden beri dil ve genel özelliklerini koruyan en eski Ari ırkındadırlar (Afşar, İslam Cumhuriyetinde basılmış bir kitaptan)

Fare İslam Cumhuriyeti döneminde Örnekler:

Derbend, İranlı ırkını yaptığı bir kenttir. Gazan Han...., İran sanatçılarının yapıtlarından bir kopye örneği.... bu kentlin meydanlarına bırakılmıştır.... Sultan M. Huda-bende... duvarlarını süslemiştir...."¹⁷²

-İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Uluslararası ve Siyasi Araştırma Şubesi tarafından basılan "Qovm-haye Kohan..." kitabında, sık sık, *Hint-Avrupa ırkı, İranlı İrki, İranlı millet, beyaz ırk* vs. gibi bilimsel açıdan anlamsız terimler kullanılmaktadır.¹⁷³

-İslam Cumhuriyeti Ankara büyük elçiliği yayımlarından:

"İranlılar Arilerin oğulları sayılır."¹⁷⁴ "Arya ırkından Partler...."¹⁷⁵ (Ari ırkı kavmin bilimsel değeri ve İran halklarının irksal yapısı için bkz. irksal yapı)

Son olarak İran Kitle Partisi genel sekreterinin sorulması sırasında, İslam Cumhuriyeti soru yargıcı ile geçen konuşmayı aktarıyoruz:¹⁷⁶

-Kıyanuri: "Orman'ın imparatorluğunda belki 500 yıl boyunca, Araplardan Macar, Bulgarlı dek, güçlü halklar bir devlet çatısı altında yaşadılar. Bu onların Osmanlı milleti olduğunu ve kendi milli kimliklerinin olmayışını göstermez. İsveç, Kanada, Belçika vs. çok uluslu ülkelerdir... Hatta Ruslara çok yakın olan Beyaz Ruslar ve Ukraynalılar bile, Rus halkı ile aynı değildir...."

-İslam Cumhuriyeti Soru yargıcı: *"sadece Azerbaycan'da değil tüm İran'da Azeri) dilini azınlıklar yaşamaktadır. Bunların bir kısmı belki göçmen Türk boy-ün kahntıları, bir kısmı ise, İran ırkından fakat Türk dillidir. İrksal olarak, Ömerin enler göçmen boyların kalıntılarıdır. Fakat tesadüfen, Azerbaycanlılar ırk ola-*

unf Fani den kitabında, SMefisinin bir mairawı

İslam Cumhuriyeti için bir babın başlığı, Ankara İslam Cumhuriyeti Bilimsel El Kitabı. k
taahhüdüm. Ankara İslam Cumhuriyeti Bilimsel Kiyatları-Tehriri.

rak saf iranhdirlar ve dilleri yakm ge\$mi\$e kadar Farsga idi. Tiirk dilinin Azerbay- can'daki gegmifi gok eski degildir ve galiba Selguklularla bailor.... Fars Ostarunda irklari Lor olan fakat Tiirki (Azeri) konufan Kafkayiler vardır.... Kiirtler heryerde kendi- lerini saf iranli ve Medlerin irkindan sayarlar. Onlarin dili de bu gergegi onaylamak- tadir.... -Iran ahalisi tek bir milli birimi oluftururlar. Tarihte her zaman tek bir millet olan iran'da, hig bir zaman hig bir halk diger halklara egemen olmamiftir.... Eger Pehle- vi doheminde bir haksizlik ve baski olmu\$sa, bu biitin Iran toplumuna yapilmiftir. Azer- baycanhlar veya Kiirtlere digerlerinden dr: Lor veya iranm diger Tiirk (Azeri)lerden da- ha fazla baski yapilmiftir diyemeyiz..."

-Diger bir dmek Iran Islam Cumhuriyeti Di\$ifleri Bakanhgidan:

" Bazilari Azerileri Tiirk irkindan sayar. Azerilerin Tiirk irkindan olduklari kufkuludur. Irk bilimcileri ve tarihgilerinin gogunlugu, Orta Asyadan Tiirklerin bolgeye gogiinden sonra Tiirk dilinin burada yayildigina inanr. Bugiin \$amahi koylerinde Farsga konufan gruplar vardır.^{177 178}

Aym dergide, iranlilar ve Taciklerin irkda\$ ve dilda; oldugunu yaziyor.¹⁷¹

"Azerbaycanlilar, Ariya kavmi olan Medlerendirler. Azerbaycan kavimleri asil (saf. soylu)durlar".¹⁷⁹

" Her zaman diinyada bilim ve sanatm befigi, Ariya Ulkeleri olmu\$lardir."¹⁸⁰

4-3. Etnik Kimlige Yasal Engellemeler:

Iran'da Farslar hari? diger milletlerin milli kimlikleri resmen tescil edilmiyor. Fars ulusculugu diger etnik gruplan ulus olarak kabul etmemekte ve onlan Fars kultirel ge?mi\$inin bir pargasi olarak gOrmetedir.¹⁸¹

Hukuki agidan anayasada Farslara yazili olarak her tiirlii hak verilirken Fars olmayan diger halklara bu haklar tanmmamiftir. iran'da ya\$ayan milletlerin yasalar karjismda e\$it hukuklu olmadiklari ve Farslara ayncalik tanwdigina gdre, devlet nufusun %60'ni olu\$turun gayri Fars halklarm dil, edebiyat ve kiiltiirlerini tamma, inceleme, koruma veya geli\$irme yolunda herhengi pratik bir girijimde bulunmamakta, hatta (ikardigi kisitlayici

177- 'FasloAmeve MotaieSte Asiyflye Markazi va Qafq&z' dergisi Sayi 6,1373 (Bu dergi Inn Islam Cumhuriyeti cbj ifleri tarafmdan banlmaktadır.) S.85

178- Aym eser,S.175. Bu yanda birka? yanlijlik vardır IJTQrkirki diye birje yoktur. 2) \$amahi lcOyelerinin bazwnda konujulan dil Farsga degil, Tati dilleridir. 3) trandann % 41'ini olu\$turun FarslarlaTacikler dildaftir. BQrQn Iranlilar degil. 4)Iranlilarla Tacikler irkda} degildir. Ortak Iranli irki olmadigi gibi. Fanlann bile Taciklerle aym ttksal yapiya sahip olmadigi kesindir.

179- Zabftne FSni dar AzarMyj4n, S.139. Zabih Behruz.

180- MB S.70-69

181- Keyhftn HavAi 'de bir yazida, Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında jflye denraektedir

*Tarih, irk,soy. din ve hatta milliyetin tamkligina gOre, Azerbaycan Cumhuriyeti. BQyQk Iran topraklan gOvdesinin bir parfastidir.' (KeyMn HavSi: 28 February, 1996 Sayi 1,171. Si)

yasalarla bu halkların dil, edebiyat, müzik, dans, folklor ve kültürlerinin yok edilmesini hızlandırmaktadır.

1994'te Tarih ve Dil Bilimi Akademisi tarafından yayınlanan "İran'da Dil ve Edebiyat" adlı kitabında bir girişimde bulunulmuştur.¹⁸² Burada İran'da yaşayan milletlerden kavimsel azınlık olarak sayılan dil edilmiş ve bu İran halkları arasında simgelenmiştir. Kürt, Lor ve Lek, Fars, Beluc ve Brahui, Türki, Arap.

Fakat Fars İslam Cumhuriyeti anayasasında sadece "İran Halkı" terimi kullanılmaktadır. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmalarda, yerel dillerle ilgili sadece bu dilleri konuşan göçmenlere değinilmektedir. Örneğin dil konusu olan dil Türki (Azerice) ise bu dil Kazak, Şahsevenerin dili olarak gösterilir ve yerleşik hayatı süren 20 milyon Azeriden dil edilmez. (Buna bir örnek ilham, cadon Neşinan tavafe aşeriyeye İran kitabıdır.)

Fars İslam Cumhuriyetinde, İran Üniversitelerinde Lehçe Bilimi, (Güçlendirme) bilimleri vardır. Burada İran dilleri (İran içi ve dışında konuşulanlar), birer dil değil hiller Lehçe olarak incelenmektedir. Buna rağmen İran Üniversitelerinde, İran olmayan fakat İran'da konuşulan dil Türki diller (Azerice vs.) bilimleri yoktur.

4.4. Savimlarda İnkâr Sivaseti:

İran'ın etnik çeşitliliğini görmezlikten gelmek Fars milliyetçiliğinin tuttuğu temel tavadır. İki Fars Pehlevi ve Fars İslam Cumhuriyetlerince, İran'ın çok milletliliği resmi olarak inkâr edilmiş ve bu konuda konuşulan yasaklamaların sonucu olarak, ilkenin etnik yapısı hakkında bugüne dek devlet tarafından herhangi bir doğru ve doğru sayın yapılmamıştır.

1956-60 ta İran'da konuşulan dillere ilişkin ilk kez sayın yapılmışsa da, genelde Fars Pehlevi Diktasi ve Fars İslam Cumhuriyeti, sayimlarda özellikle ana dil konusunda soru sormaktan kaçınımlardır.

Resmi bilgiler etnik gruplardan sadece dinsel azınlıkların bazisi ile ilgili verileri içermektedir. Bunlar yasal olarak tamnan Hristiyanlar, Museviler ve Zerdüştilerdir.

Ülkenin genel sosyo-kültürel ve bilimsel gelişimi, devletin denetimi ve inkarçı etnik politikası ve halkların korktuklarından dolayı doğru bilgileri vermektense kaçınımlan, bazı sayın görevlilerinin veri uydurduklarından dolayı, İran'da yapılan niifusla ilgili sayınların güvenirliliği son derece şüphelidir. (bkz. Amaçlarımız)

Ülkede yazılan dilcilik veya ansiklopedilerde ahalinin konuştuğu diller, özellikle Azericeye değinilmemektedir. Örneğin dilcilikte, Zabol (Sistanice), Reşt (Gilekce), Abadan (Arapça) kentlerinde konuşulan dillere değinilirken hiçbir Azerice (Türki) konuşan kent ve diline değinilmez.

182- Ayineye Pazuhej. 1994

4.5. Sadece Dinsel Etnisitevi Tanima:

iran'da Ozerk millet adi altinda vcrlen giivenlik, sadece Miislliman olmayan grup- larin bazilarina tamnmij ve uygulanmıştır. Fars Pehlevi rejimi ile Fars Islam Cumhuriyeti dtinmelerinde Ozerklik,dini gruplara gbre diizenlenmijtir. Bu nedenle, Hiristiyani Ermeni- lerle Asuriler, Museviler ve Fars Zerdiiştiler, kendi dinsel kiiltirel ve hatta siyasal iplerini idare etme hakkina (se?imlerde ayrica sandik kullanma, kendi milletvekillerine sahip ol- mak vs.) sahip iken, Farslar harif diger biitiin Milsluiman halklar bu haktan mahrum . birakilmıştır.

Sadece Farslar, Ermeniler, Asuriler ve Yahudilerin kendi millr dillerinde egitim ve onu tam olarak kullanma haklarına sahip bulundukları Fars Islam Cumhuriyetinde, top- lam ilke niifusunun %60'ni oluşturan gayri Fars Miisliiman halklar Or. ilke niifusunun %33'ini oluşturan şii Azeriler bu hakka sahip degildirler. (Sadece Fars, Ermeni, Asuri ve Yahudilerin milli bzerkliğe sahip olduklarını sdylemekle şunu demek istiyoruz: Eger konu dinsel dzgiiirlik ise, Ermeniler ve Asuriler'e Hiristiyani ve Yahudilere Musevilik dersleri, Fars dilinde de verilebilirdi. Halbuki bu gruplara kendi dinlerini, kendi milli dillerinde Ogrenme hakkı tanınmıştır. Miisliiman halklara ise kendi dinlerini, kendi milli dillerinde ogrenme hakkı tanınmamı; ve onlar ifin zorunlu Fars^a din dersleri(sadece yasal olanlar) uygulanmaktadır.)

Dinsel kimliklerin one fikartılmasından diger bir amaf, milli gruplarda milli bi- linslenmeyi bnlemek ve milli kimlikleri gdlgede birakmak olmuştur. Fars Pehlevi rejimi, (1925-1979) yaşadığı biitiin dijnemde dinsel kimliğe dncellik tanınmı? ve vurgulamıştır. M. Reza Pehlevi joyle der\”*Ben sizin şahimz olarak, tilkenin toprak biitiin liigii, milli biri- ligi ve 12 imamlı şii mezhebini korumak için and iftim... Bir kez da ha iron Milled karşısında andimi yenileyip... diinyamn tek şii iilkesini yaşatmaya gahşacagım...”*

Fars Pehlevi rejimi özellikle laiklik, demokrasi ve sosyalist hareketlerin giiflii olduğu Etnik Azerbaycan'da, Azeri milliyetf iligini yok etmek amacıyla bdlgede dinsel fanatizmi yaymaya 50k şaba harcamıştır. Bu rejime bağlı milliyetfe Azeri olan şerietmedari gibi imami din adamlarının bu halkta, milli bilingenmenin olujamamasında, dinsel fanatiz- min yiizyil bajlarına gore dramatik şekilde yayılmasında ve derinleşmesinde 90k dnerali rol oynadığı ileri siirilmiiştir.

Durum, Fars Islam Cumhuriyetinin kurulması ve 12 imamlı Muteşerria şiiligin dev- letin resmi dini ilan edilmesi ile aynen devam etmiftir.

4.6. İran Milletini Yaratmak:

Resmi ideoloji *iranli'ma* bir. millet adi oldugunu, iran'in tek uluslu bir ilke ol- dugunu, bu ulusun admin da *iranhfIranian*) oldugunu, ve iranli milliyetinin temelini

Fare dilinin oluşturduğunu savunmaktadır. (Milliyet ve Tabiyet aynı i?in bakımz. ydntemimiz-terminolojimiz). Bizce iran ahalisi ırk, dil, mezhep, milli kimlik ağısından homojen bir biitin oluşturmalarıdır. Millet nasıl tanımlanır tanımlansın, İran 50k ulus- lu bir ilkedir.

Bu konuda iranlı araştırmacı Hatam Qaderi şöyle yazmaktadır:(fızetle):

Millet veya Nasyon, bireyleri arasında özel bag ve ilişkilerin bulunduğu insan kimesidir. Bu insan kimesini diğerlerinden ayıran özel bag ve ilişkiler, ortak tarihsel. kültürel, ekonomik, dilsel, ırksal v. s. gibi özelliklerdir. Bir milletin varlığından söz etmek if in bu özelliklerin bilincinde olmak ve onları benimsemek gerekli kofuldur. Bu saydiklarmuzdan hiç birisi, İran milletini tammlamak ifin, iran'da mevcut olmamıştır... islamdan önce ve sonra, birkaç bin yılda iran'da aynı anda veya birbirini ardınca egemen- lik kurmuş iki yüze yakın siilale döneminde, herkesin kabul edebileceği bir "milli sour* fızmek son derece zordur. (Azeri) Kacar Siialesi'nin ilk dönemlerinde iran'ın alanı 10 milyon kilometre kare idi. Bu siilale yıkıldığında, bu alanın sadece yansı kalmıyıtı...

İran milletini tammlamak ifin dil, ırk veya mezhep öğelerini (Bu sonuncu(Azeri) Sa- favi devletinden sonra sunulmaktadır) temel amaç ta doyurucu değildir. Dil birliği ifin bugiın bile iran'da konuşulan farklı dilleri ve ırk birliği ifin, irana yapılan sonsuz saldırı ve saldırıları hatırlatmak yeterlidir. iran'da ırksal saflık veya onun kabul edilecek ufak bir yüzdesi bile, daha çok bir efsaneye benzer... iran'da egemenlik kurmuş Türki dil- li ve Türki ırklı siilaleler, Fars dilli ve Fars ırklı diyebileceğimizlerden katkat daha faz- ladır.

Şii mezhebi ve Safavi dönemi de çok tartışmalıdır. Bunların Siinni kökenlilikleri, ırksal yapılan ve merkezi iran'ın dışında bulunan ilk yurtları Safavi devletini coğrafı, dilsel ve mezhepsel afılardan milli bir devlet olarak göstermesini olanaksız yapmak- tadır.

En iyi kofullarda iran milled ile ilgili, belki sadece geçmişle olan uzak veya yakın bağlar gerekli bir koşul olarak gösterilebilir. Bu aynılık ve onu kabullenmenin yeterli ol- tası ifin slireklilik özelliğine sahip olması da lazımdır. Fakat, dm. iran'da Kayan'm Silk'inde eski faglarda yaşamış insanlarla, bugiın burada yaşayan Kaşanlılar(Farlar) \nda bu tarihsel aynılık bagint bulabilmek çok zordur..

tellikle ilkede ikinci halk olan Azerilerin Fars olduğunu kanıtlamak i?in aşiri ?aba rruştır.

in halkların kültür ve tarihleri tartışılmı\$ ve kültürel-siyasal katımları Farslara İmijdir. Tiim iranlıların kültür birliğine sahip oldukları ve bununda egemen halk, in kültüri olduğu iddia edilmiştir. Böylece Fars jövenizmi Farlarla uzaktan

vi devleti, utaal apdan TOrid. dilsel apdan Azeri. coçafi

(Gflaey) Azertayca temelUi, mezhepsel apdan 12

•nil Şiilit>D Mutasawifa (Kialbaf-Bekayi) koluna bağlı idi.

ddyej ve tAkvine »sıyonUizm,Q»deri.Hlitra,-Harı»ahri,Tem, 1993, Sayı 16S,TeMB,-ND.

yakından ilgisi bulunmayan devletleri bile, dr. Sel^uklu, Safevi, Afjar vs.yi kendi milli devleti diye sunmuştur. Sanat, edebiyat, bilim, din, siyaset, vs. alanlarda tarihi şahsiyetlerin milliyetlerine asla deginilmemekte ve bunlann hepsi Irani i(Fars) olarak gOsterilmektedir. Bu iş ders kitaplarında Mogol Gazan Han gibi şahsiyetlerin Pars olarak sunulmasma kadar ileri gitmiştir.¹⁸⁴

Iran tarihinde, *Iran Şahenşahi* lakabi (şahlann şahi), devlet yapısındaki Irani Ogenin egemen olduğunu gdstermez. Irani Sasani ddneminde bu lakap, orta gagda Roma imparatoru veya £in imparatoru lakablannda olduğu gibi, evrensel ve despot bir mo- narşist diizeni ifade etmiştir.

Aym gazetede basılan başka bir makale yazarı \$dyle demektedir(dztle)

"iran'da Mezhep de gok geşitlilik gdstermektedir. Bazen \$ii fikhi He ilgili yapılan yorumlar arasında fark o denli biiytik olmakladir ki onların aynı dinsel kimlige sahip olmalarını olanaksız kiyor. iran'da Soy ve mezhep geşitliliği milliyeti golgede birakmakta ve olujumunu engellemektedir. Iran, raslantı eseri bir araya yigifmij gok karmaşık dgelerden oluşmuş kiimeye verilen, tamamıyla sanal ve yapay bir addir....¹⁸⁵

Resmi ideolojisi iran'ın Fars, Azeri, Kurt, Arap, Belu9, Turkmen vs. milletlerin yajadigi bir ilke olduğunu kabul etmiyor.

iran'da *iranlilik* (Fars?asi Irani) sdzciği iki ayn kavram olan etnik *millet* ve *vatan- dafhk* anlamlannda kullanılmış ve bu ikisi, milliyete ve vatandaşlık arasında net bir ayırım yapılmamıştır. iranlınm bir Tabiyet (vatandaşlık) adı değil de, bir ulus veya irkin adı olarak gdsterilmesi, resmi devlet politikasının temelini oluşturmaktadır. Bu ideoloji, Fars milletin etnodinsel grupların varlığını inkar ederek ayrıcalık tanmmij, bu milletin Czelliklerini, dil, edebiyat, kiiltir vs. iistiin sayarak diğer milletleri zorla Fars kahbina sokmaya çalışmıştır. Fars olmayan grupların Irani dilli olsun veya olmasmlar, gergekte, Fars olduklarını kamtlamak i?in 90k sayıda tarihsel veri saklanmış veya manipiile edil- miştir.

*v

4.7. Milli Kimsizlikleştirme:

1 •

Fars ddnemi iranmda Farslar hari9 biitiin Iran milletlerinin tarihi bilinci sistematik olarak silinmeye 9ahşılmıştır. Bu alanda tarihsel ger9ekleri manipiile etmekten başka (bkz. Iran milletini yaratmak), tarihsel milli mirasın fiziksel olarak yok edilmesi de gdzlenmektedir. Buna bir drnek 194546 da Etnik Azerbaycan'ın kraliyet ordusu ta- rafmdan işgali ve Azerice kitap ve yapıtlann ordu tarafmdan yakılmasıdır.

Fars Islam Cumhuriyeti ddneminde 9eşitli gerek9elerle etnik gruplara bağlı 90k sayıda tarihi yapıtin devlet tarafmdan yiktinlması bildirilmektedir. Biz burada sadece ^{*185}

114- 3sunf Lise Farsi dersKJtabi.

185- Mardihfl Seyyed Morteza. Hamjahri.

Azeri konusuna deginecegiz: Azeri kadm şair Pervin Elisaminin evi (Tehran'da), Azer milli kahraman Settar Han (şah Ebdilazim'de), Azeri Kacar siilalcsi krallarimn mezar lari, ayrica Tebriz'de Tiyairo Salonu (Bala Bag'da), Erk Kala'smin (bir kısmi), Naheivan: kiitiiphanesi ile 50k sayida semt, pazar, kervansaray, hamam ve Kuşcu kentinde Talvai binalan (Tiyairo vs.)'nin belediyeler tarafından yıkilirmasi bildirilmektedir. (Kir, Ana dili, Salam gazetelerinin ?eşitli sayilari)

4.8 Milli Dillere Yasak:

iran'da etnik meselesinin bzii, milli dil ve fedaralism'den oluşmaktadır. Bin yillarca federal sisterae sahip olan iran'da hi? bir zaman dil yasagi yaşanmamışti. Irani donemde, Akamenişlerde: Babulca ticaret, Elamca idari, Eski Parsice saray, ordu dili, Partlarda; Yunanca licaret, bilim, Aramca biirokrasi, AŞkani Pehlevicesi saray, ordu dili, Sasaniler- de: Avesla dinsel, Aramca, Asurca idari, Sasani Pehlevicesi saray, ordu dili, Tiirki ddnemde ise, Arap?a dinsel-bilimsel, Fars?a edebiyat ve Tiirki-Azerice Saray, ordu dili olmuştur.

Meşrutiyet Harketinin ingilterenin kontrolüne ge?mesi ile (1906), iran'da Pars Şovenizmi donemi başlamış ve ilk defa olarak iilke sorunlarına dil sorunu da eklenmiştir. ingilizlerin agirhgi ile hazirlanan 1906 anayasasında iilkenin ?ok uluslu ve ?ok dillilik ger?egi ve tarihsel geleneklerine bakmiyarak, iran'in tek resmi dili Fars?a ilan edilmiştir.

1921'de ingilterenin yaptigi bir darbe ile Riza Han iktidara getirilmiş, 1925'te Azeri Kacar siilalesine son verilerek Fars Pehlevi diktatdrliigii kurulmuştur. Pars Pehlevi diktatorliigiiniin milli meseleye yaklaşimi, dzet olarak biitiin Fars olmayan halklan bir an Once Farslaştirmaktan ibaret olmuftur. Bu işe, ingiltere daha sonra ABD'nin yogun des- tegini alan Pehlevi diktatorliigii Federal sisteme son vermek ve milli dillere yasak koy- makla başlamıştır. Bunu Farsgaya verilen simrsiz devlet destegi izlemiştir.

Fars şovenizmi iran'da Farslari ?ogunluk, gayri Fars halklan ise azinlikta gdstermij, — 3vi milli dil ilan etmiş, biitiin cografi ve şahis isimlerinin Farslaştinlmasına ştir. (bkz. isim yasagi) 1923'te devlet kurumlarında konuşma ve yazışmalann

anılması zorunlugu getirmiştir. 1935'te iSe Fars?ayi Ozellikle Tiirki ve Arap zciiklerden anndirma ve cografi isimlerin Farslaştinlması amaci ile Farhan- blne Farsi kurulmuştur.

"ehlevi rejimi (1925-1979), Fars olmayan biitiin halklan zorla Farslaştirmaya Bu arada iran Tiirklerini (Azerileri) yok etmeyi baş gdrevi saymıştır. (Azeri- işturan iki esas milletten biridir. Azerileri 1925'e dek iilkeye hakim ol- \zerilerinin iran'da uzantisi olarak, anti emperyalist, demokrasi, lai* ilism ve ?agdaşlaşma gibi akimlann irana girijini saglaraişlardır.)

"İlk başta kendi azinliklerimizle ilgili, hiçbir anlaymaya katılmadığımızdan dolayı pek mutlu ve memnun olmalıyız. Kimse hukuksal ve yasal olarak bu konuda (Etnik grup- lar) İran devletini Milletler Camiasi veya herhangi diğer bir kuruma fikayet edemez..., Ermeni, Yahudi ve Asuriler sayıca az olduklarından pek önemli değildirlər. Fakat Up Türk (Azeri), Kırt ve Arap halklarına dikkat etməliyiz. Huzistan yani bizim Araplarla meskun bdlgemizin Irak, KUrdistan'ın TURkiye ve bUıUn kuzey ve kuzeybatımız -ki ahali- sinin pogu Turk dillidir-Turkiye, Kafkasya ve TURkistanla olan komfulugu rahatsız edici ve hatta tehlikelidir.... Blitun tranlıları aynileftirmek ipin en iyi yol, Fars ve İran kiltiirUnu yaygmlaştırılmasıdır. Fakat bu if dyle yapılmalıdır ki bunları Farslaftirmek istediğimizi hissetmesinler.... Bizim azinliklarımızın edebiyat ve medeniyetleri yoktur."™

(M. A. Furuqr, Rıza Şah'ın başbakam, Fars şovenizmi kurucularından)

Fars şovenizmi, İran'da Fars olmayan dillerin sistematik ydntemlerle yok edilmesi için, etnik grupların yerlerinin değiştirilmiş, Fars dilinin kullanılmasını btiitini ilkede mec- buri kılmiş, milli dilleri ve bu dillerde herhangi yazılı eserin basılması yasaklamıştı.¹⁸⁷

"Pifeveri ve komunistlerin Azerbaycah'da bir yıllık iktidarları ddneminde, Far spa okul ve dairelerden atıldı ve Turkpe (Azerice) zorunlu kıldı. Bu, dif gUplerin emriyle ol- du yoksa vatansever Azerbaycanlılar böyle iflere karfıdırlar.... Turk dili milliyetin önemli, belkide en önemli ogesidir.... Pifeverin'in ydntemini kabul etmekle biz, (dil soru- nun pozmele) birlikte İrani milliyet ve ulke butunligUnUn yok edilifini de kolaylaftırmış oluruz.... Eger Azerbaycan halkı kolayca TURkpe gazeteleri okur ve türkpe yazıp Şiir sdyleyebilirse, o zaman Farspaya ne gereksinim kahr ?... ben her zaman, ulkede eyaletle- rin kUltiirel dzerkliğine karfi piklim... Ben, Azerbaycanın herhangi bir okul veya Üniversitesinde be\$ dakikahk olsa bile, TURkpe egitime karfiyim..."

iran'da Türkpe(Azerice) saldırı sonucu Ulkemizin bir bölümünü if gal etmiş, hip bir zaman yerel bir dil olmamış ve milli dil olamaz. istenmeyen konuk ve rahatsız edicidir. Vatan namusuna el uzatmış bir misafirdir..."¹⁸⁸

Rıza Han TURkiye gezisinden dndüktan sonra İran'da varolan butiini Azeri okulları ve Dogu halkların en eski tiyatrolarından olan ve Azerice oyunlar sahneleyen Azerbaycan Tiyatrosunu kapattı. 1944'te biitiini oyunlar, toplantılar, demer vs. nin Farsga hariş herhangi bir dilde(Azerice) yapılması yasaklandı.

1946'da Pehlevi ordusunun Azerbaycan işgali ve dzerk Azerbaycan ve Kıirdistan devletlerine son vermesinden sonra, Tebriz'de ne kadar Azerice kitap varsa toplatıp belediye sarayını dnde ateşe verildi.

Mehmed Rıza Pehlevi ddneminde, Farslaftirma siirecini hızlandırmak için, aşın poliyesiye ydntemlere başvuruldu. Şah ydnetimi hif bir azinliğa herhangi bir hak tammami: milli dillerde yayımlanan kitap, broşür ve yayınlar toplatılır, yazar veya

186- ND.S.28 (DrAfjar'dan oaklen).

187- M>-j=umqi.yaqma, Sayı7, Mehr1329, yıl3.

188- ZabSne tarsi dar ai8rbayj4n, S.283-291 Mahmud Afjir.

yayincisi cezalandırıldı. Şahin gizli polisi SAVAK yalnızca bir tek Azerice veya Kurt\$* yayım bulundurduğu için bir 90k kişiyi hapse atmış veya işkenceden geçirmiştir. Pars Pehlevi rejiminin güldüğü 60. yıllarda özellikle petrol fiyatlarının artması ile silah- landığı 70. yıllarda bu durum daha da şiddetlendi. Hiç bir azmlik ana dilinde eğitim görmediği gibi, tek bir yayın bile yapamıyordu. 1960'da kültür ve sanat bakanlığı ta- rafından İranın Fare olmayan milletlerini Farslaştırmak için bir program hazırlandı. (Dfl bilimci H. Milaniyan) Fars dilini gülendirip yaygımlaştırma komitesi kuruldu.¹⁸⁹ Bu ko- mite iyesi M. R. Bateni Farslaştırmann milli birlik ve biitliliğe gotiiren dnemli bir adım olduğunu aıkladı.

4.9. Milli Dilleri Asagilama:

ITITIT

Fars şovenizmi, İranlıkla Farsliligi aym tutmuş, Farsça olmayan dilleri birer yerel lehçe veya Farsçanın bozuk bir lehçesi olarak göstermiş bunların İran ahalisine zorla kabul edildiğini iddia etmiştir.

Fars milliyetçileri İranlı diller arasında sadece Farsçayı dil, diğerlerini ise Guyeş 0ehçe) olarak kabul etmiştir. Bdylice Kiirtçe, Beluçça ve Gilekçeyi Farsçanın birer lehçesi olarak g5rmüştür.

İran dil akademisi başkanı (Farhangestane Zabane Farsi) Sadeq Kiya Azerice ve Arapçanın bile Fars dilinin bir lehçesi olduğunu iddia etmiştir. İranlı dillerden Puçtuca, Beluçça, Kurtçe vs. yi lehçe-agız adlandırarak bunlar ve Fars dili arasında gramer fark- ları olmadığını, Lorca ve Kiirtçe gibi deyimlerinin dil bilimi açısından hiç bir değer taşımadığını iddia etmiştir.¹⁹⁰ M. Moqaddam Azericenin, Farsçanın bir lehçesi olduğunu, bu lehçenin oturmuş grained ve sdzükleri olmadığını ileri sürmüştür. (Gerard Doerfer, İrana Altaistica) M. R. şoar ise, Tiirki-Azeri sdzüklerin drn. £erde, Giimiif, Uzerlik, Ozengi, Tepik, Bi^in vs. Farsça kökenli olduğunu iddia etmiştir.¹⁹¹

Fars şovenistleri hatta *Asurcanm Şurada burada bir a vug serserinin kunuftugu bir vftpe olduğunu ileri siirdiiler.*¹⁹²

I DUnyanm biitii dillerinin kaynagi, fince, Siiryanice, İbranice ve Arapga harig Ari Vint-İrani) dilidir.^m

İ Fars şovenistlerden Abdolali KSreng hatta Hala9 dilinin (Tvirki dillerinden), Zencan- İ bir zamanlar yaygın olan İranlı dilin kalintisi olduğunu ileri sürmüştür.¹⁹⁴

İHVliiany&n Gostare? vauqviyeye Zabane Farsi, Tehran, Kflviyan Press. 1972.

İ Sadeq kiya. Guyeçhaye İrani, MajaJleye Radyoie İran, S.8-35

İ M_R_Şoar, Bahsi dar BSreye Zabane Azarbayjan. Tabriz, 1346, Mehr.

İ J.Weryo, Syriac Influence on Islamic İran, S.299-320

İ Horaai. Jaiaiaiddin.Tarixe Adabiyyilie İrln. 1140,Furuqi,cUt 1,S.97 Ayn s<vi, 19WieTehranda basılan KJ kitabında

İ (S.84) gOrraeloeyiz.

İ Zabane Farsi dar Azarbayjin, S271

Azərbaycanın bugünkü dilində bölgə Azərbaycanca dilini İran dilinə və Fars dilinə bəzən dəyişikliklər vardır. Hemen hemen bütün adlar, məcəzələr, ləhzələr və coğrafi terminlərin 70%-i Azərbaycanca və Farsca, 30%-i Türkdür. Əslində bugünkü Azərbaycan dilini Türki-İrən dilinə (Azərbaycanca, Farsca) bəzən dəyişikliklər (Azərbaycanca) adlandırmamız daha doğru olacaqdır.¹⁹⁵ Azərbaycanca dilinin kökeni Mədəniyyətlərlə əlaqəlidir ki zamanla Farsca-Arəbca və Türkdən təsiri altına düşmüşdür.¹⁹⁶

Fars şovinizmi əsasən Azərbaycanlıların İran dilindən olduğunu, bir qəbilə qrupuna qədər Farsca, Tətə və Azərbaycanca adlandırılan İran dilini tələp etməyə iddia edir. Azərbaycanlıların bu günə qədər Türki-İrən dilini Məgollardan zorla bu qrupa qəbul etdiyini və buna görə də İran dilini (Tətə, Azərbaycanca) dillərini unuttuqlarını iddia edir. Bunu Azərbaycanlıların Türki-İrən dilini bəzən dəyişikliklər (Azərbaycanca) adlandırmamız daha doğru olacaqdır.¹⁹⁷ 198 199

Fars İslam Cəmiyyəti dövründə yazılan Coğrafiyaya Kəməle İran kitabında deyir:

Farsca Azərbaycanca 6 dilidir ki bir sənədir unutulmuşdur. Zorla qəbul etməyə çalışılan xarici bir dil deyildir. Azərbaycanlılar öz dillərini on qəbilə olmalıdırlar ki, xarici dil olan Türkdən (Azərbaycanca) bəzən dəyişikliklər...¹⁹⁸

"... Bu İsmail, Şəfi sənətinin qurucusudur ki (İrən) Azərbaycanca dilini və xarici bir dilini (Türkdən) Azərbaycanca rəsmi dilini etdi. İsmail'in Azərbaycanca'da qəbulu və ilkin və sonrakı Türkdən bəzən dəyişikliklər (Azərbaycanca) bəzən dəyişikliklər...¹⁹⁹

Azərbaycanca bugünkü dilini buradakı xalqa bəzən dəyişikliklər, ifadələr, bəzən dəyişikliklər və uzun sənədi Türki bəzən dəyişikliklər sonuca zorla qəbul etməmişdir...²⁰⁰

"... Azərbaycanca bugünkü dilini, İrən və Türki bəzən dəyişikliklər olubdur..."

"... Azərbaycanca dilini əsasən Şəfi sənətinin qurucusudur ki (İrən) Azərbaycanca dilini və xarici bir dilini (Türkdən) Azərbaycanca rəsmi dilini etdi. İsmail'in Azərbaycanca'da qəbulu və ilkin və sonrakı Türkdən bəzən dəyişikliklər (Azərbaycanca) bəzən dəyişikliklər... Safəvi dövründə İran dilini Azərbaycanca yerinə Türki dilinə bəzən dəyişikliklər...²⁰¹

195 JK.S.179

196- JK.SZ46

197- "Öz Olereklə Şəfi İsmailin, rəvayət bəzən dəyişikliklər və phitlae dayanaraq Azərbaycanca dilini nəyi qəbul etməyə gələn (Şəfi), Şəfi İsmailin burada yerləşdirdiyi Türki bəzən dəyişikliklər və onlardan sonrakı bəzən dəyişikliklər Akkoyunlu və Karakoyunlulardan ziyadə, Şəfi İsmail Safəvi'nin bəzən dəyişikliklər... * ZabSne FUrslər Azərbaycanca.S.156, AbbSs Eqbal Ajtiyani.

198- ZabSne Ftoi dar Azərbaycanca, S291. Dr. MAFJSr.

199- ZabSne Farsi dar Azərbaycanca, S300-303, Dr. Jamiləddin Fətəh.

200- Aynr eser, S 321, Mİrəfər (Albay).

201- MB.S.70

4.10 Fars Islam Cumhuriyeti ve Milli Pilleri

1980'de Fars Islam Cumhuriyeti anayasası kabul edildi. Bu Anayasamın 19. maddesinde şöyle denmektedir;

"iron hath, hangi kavim ve apretten olursa olsun ept haklara sahiptirler. Renk, irk, dil ve benzerleri ayrıcahk nedeni olamaz".

Bu maddede, tek *Iran halkından* stiz edilmekte, *kavimden* neyin amaçlandığı, İran'da hangi kavimlerin yaşadığı, *esit hakların* hangi alanlarda ve ne oldukları (kendini ybnetme, kendi kaderini tayin etme, idari sistemde, eğitimde, iletişim araglannda vs. ??) ve dilin neden olabileceği ayrıcahın ne olduğu belirtilmemiştir.

15. maddede §(jyle denmektedir: *"iranm resmi ve ortak dili ile yazısı Farsgadir. Biitiin belgeler ve yazıfmalar, resmi metinler ve ders kitapları bu dil ve yazıyla olamauhr. toldillerin okulfardaMlu'imuFarximm mmrufa serfcsUir.'l*

Bu maddede Azerice gibi biitiin iilkeye yayılmış bir dile yerel dil denmekte, ayrıca İran'da hangi yerel dillerin (İran'da 90'a yakın yerel dil konuşulmaktadır.), hangi okullarda (devlet, Özel, ana, ilk, orta, lise, yüksek) ve hangi düzeyde kullanımı (sbzel, eğitim dili) ve bu işin devletin sorumluluğunda olup olmadığı hakkında belirsizlik vardır.

Biitiin bunlara rağmen, Fars İslam Cumhuriyetinin kurulmasından 18 yıl geçmesine karşın bu ülkede Farsça harig yerel-millî dillerde eğitim yapan tek bir okul yoktur ve dil yasası halakaldırılmamıştır.

Hamnei Farsgadan *"Millî birliğimizin sim, her feyizimiz...."* diye sbz etmiş ve *"Bilim- sel ahlak ve edebî kitaplara ulaşmamızın tek yolu, Farsça öğrenmektir"* demiştir. (Yade Ayyam, sayı 12, 1374, Devlet Propaganda genel müdürlüğü.) Hamanei: *"Fars dili &K Fars dillilerinin en büyük mirası ve iftiharidir.... ilk tavsiyem, bu dili korumayı unutmamak, bayramı biitiin İran'da, Fars dilli ülkelerde ve hatta dünyada agmaktır.... Bu büyük bir gredirdir, geyici ve tepkisel değildir."*²⁰² (Ayetullah Hamanei Fars İslam Cumhuriyetinin manevî lideri ve milliyetçi Azeridir!)

1981'de Dr. C. Şeyhiil İslamî'nin "İrânî milliyetinin yuce belirtisi, Fars dili" adında ir yazısmda Şijyle denmektedir:....*"yerel dillerden Türkiye kom'ulugunda Azerbaycan'da Urkge ve Irak komşulugunda Huzistan'da Arapganm mantik dip yayılmaları, hig bir span kUglimsenmiyecek gok esası bir lehliktir.... Bu iki yerel dil gegmipe pan Türkistler ■ Pan Arabistlerce iron topraklarını pargalamak için kullanılmış ve gelecekte de her span aleyhimize bir tehlikeli silah olarak kullanılabilir.... bilimsel incelemeler ve doğru anlarla yapılırsa Azerbaycan'da Farsgayı yaygınlaştırılmaması ve Türkgenin istenmeyen yılması dnmek çok zor ve gziilmeyecek bir sorun değildir ve elli yıllık dnmekte gekelebilir. Farsgayı Azerbaycan ve Zencan kentleri ve kdylerinin derinliklerine*

KeyWU> h<v*i,6 Mars. 1996, Sayı 1172 (tlgin? olaaHamaeuio mffliyetce A*ri olmaadır).

stzdirmekla bu milli ve siyasi sorunu temelden gdzebiliriz... Parasiz ana okullann agilntasi ve burada ilk dil olarak Farsga Azerbaijan ve Huzistanli gocuklara Ogretilebilir.... Ayrica ufak Azerbaijanli ve Huzistanli gocuklari bir iki yilligma Fars ai- lelere vermekle 12-16 yaş grubu arasindaki genglerde Fars dili yaygmlaştirilabilir."^m

Islam Cumhuriyetinin yayınlandigi Keyhane Havayi gazetesinde basilan bir yazida şdyle denmiştir:

"Iran ahalisi gefitli dillere sahip olmalarina ragmen Farsgayi Ulkenin resmi dili olarak kabul elmişlerdir. iron'da gogu yerli dillerin yazi ve grameri yoktur ve zamanla kendiliginden yok olacaktadir.... Bu dillerin gogu, kiiltirel, sanalsal ve bilimsel gegmiş ve birikime sahip degildir, dolayisiyla bunlarin (or. Tatga, Semmanice, Belugga, Gilekge vs.) yok olmasi belki gereklidir. Biz bu dilleri korumak ve yagatmakla hangi kUltiirel mi- ras veya degerleri korumuf oluruz ?(Fakat, biz biyyik somiirUcu devletlerin diger ulkeleri egemenlikleri altina aimak igin ilk olarak yerel dil, kiiltiir ve geleneklerin yok etmesine bafvurduklarmi da biliriz.).... Farsga Islamin ikincidilidir."

(Yurtdifina ydnelik Farsga basilan Keyhane HavSy'i'nin Islam Cumhuriyetinin istihbarat ve Giivenlik Bakanhgma bagli oldugu ve iran Islam Cumhuriyeti ydnetiminde Hizbullah adlandmlan egilimin diişunclelerini yansittigi iddia edilmijtir.²⁰⁴)

Fars Islam Cumhuriyetinin milli dillerle ilgili politikasi Fars Pehlevi rejimi tutumu- nun devami sayilir dr. "Farsga Islam diinyasinm ikinci, şii diinyasminsa birinci ve tilkemizin resmi dilidir.... Fars dilini giiglendirmek ve yaygmlaştirmek igin gaba harca- mak her bir miisluman iranliya vacip(farz)dir ve bir geşit ibadet sayilir. £iinkii Fars dili bizim bagimsizlik ve ozgurliigiimiziun temellerindedir."²⁰⁵

1989'da Fars islam Cumhuriyeti kapaUlan Farhangestane Zabane Farsi'yi tekrar agmiş ve Refsencani bu kurumun başkanligina getirilmijtir. "Farhangestane Zaban va adabe Farsi", Fars dil ve kiiltiiri kurumunun başkam olan Refsencani, Fars dil ve kiiltiiriini onemsemeyi islam Cumhuriyetinin temel gdrevlerinden saymif, iranin sosyal ve siyasal durumu biitiin toplumsal kesimlerin Fars dilini koruma ve yaymaya gahjmalarmi gerektirdigini ifade etmiştir. O, Farhangestan kurumu uyelerine Fars dil ve kiiltiiriiniin araştirilmesi ve desteklenmesi igin biyyik gaba harcamalari gerektigini vurgu- lamiiştir. (iran'da basilan gok sayida gazete haberlerinde) Refsencani aynda Tehran Universitesine bagli Markaze Beynalmelaliye Gostareş va Amuzeşe Zabane Farsi'yi kur- muştur. (Fars dilini dgretme ve yayginlaştirmek igin uluslararası merkez)

Egitim ve biirokratik ijelemlerde Fars olmayan dillere konmuş yasak devam etmekte- dir. Egitim bakanligi karan 141, 23164, 6519-10 madde 12:"Tebrizde Ogretmenlerin Farsga konuşmalan gerektiği konusunda meslektaşlarimize defalarca tavsiyede bulun- maniiza ragmen, yine de bazi meslektaşlarimizm yerel dilde (Tiirkge) egitim yaptiklari ve okul midUrUniiin de bu duruma hiğ bir tepid gostermedigi gdzlenmektedir.... "²⁰⁶

203- ZebJne F&rsi dar AzarbSyjin, S: 444-446

204- KAr. No 128,6 mart 1996.

205- Lise3.siuş Farji* Iritabi.

206- Varliq dergisinin fejitli sayilan.

Fare islam Cumhuriyeti ddnemine dzgii bir olgu, zorunlu Fars^a ehitiminin gok dah^ yayginlaşUnlmasidu. Bu dbnemde Fare Pehlevi Diktasinm pek bnem vcrmedigi kesimlc— re yarn ana okul²⁰⁷ ve kreşlere, gp^ebelere,²⁰⁸ kOyliilere, yaşhlara ve kadınlara ydnelilcz sistematik şekilde zorunlu Fare^a ehitimi yogunlaşip yayginlaşmişdir.

Bu dbneme bzgii ikinci olgu, Fars Islam Cumhuriyetinin yerel dillerde yaptigi smirli Radyo-televizyon ve yazili yayınlarda bu dillerin edebi şeklini kullanmamakta ısrar etmesidir. dr. değişik merkezlerden yapılan Azeri radyo programlan ?eşitli yerel agızlarda yapılmaktadır. Devletin Azerice yayımladigi "yol" dergisinde ise Azeri edebi dilin kul* lamlması durdurulmuştur. Azeri aydınlan biitiin ilirazlarına ragmen devam ettirilen bu siyaset İran Azerileri arasında ortak edebi dilin oluşması engellemek olarak yorumlanmıştır.

4.11 Milli Dillerin Son Durumu:

iran'da milli diller yasalar karşısında eşit haklara sahip değildirler. iilke niifusunun % 41'ini oluşturan Farsları dill Anayasada iilkenin tek resmi devlet dili ilan edilmiştir. Bu yasal ayrıcalık sonucunda biitiin resmi, idari, hukuki işlemler, yönetim, eğitim ve kitle iletişim alanları Fare dilinin olaganiistii tekeline geçmiştir ve iilke niifusunun ?ogunlugunu oluşturan etnik grupların dili bu alanlardan tamamiyle dışlanmıştır.

İran ahalisinin tçogunluğu kendi vatanlarında kendi- ana ve milli dillerinde eğitim hakkında mahrum bırakılmışlar. Kreş ve ana okuldan başlayarak iiniversitelere dek biitiin eğitim kurumlarında milli dillerin kullanımı yasaklanmıştır. Sonu?ta eğitim gdrmtif biitiin Fars olmayan İranlılar sadece Farsça yazıp okuyabilmektedir. Bunlar ge- nelde kendi milli edebiyat, tarih, coğrafya ve kiiltirlerinden derinden habersiz insanlar olmaktadır. Bdylice 20. yy. iramında peşpeşe milli dillerde okur yazar olmayan kuşaklar yetiştirilmektedir.

BM 50cuk evrensel hakları bildirgesi ve pocukların dgenme hizi ve niteliğinde ana dillerin olumlu rolünün bilindiğine ragmen özellikle kreş, ana ve ilk okullarda milli dil- lprde eğitimin yasaklanması ve zorunlu Fars^a eğitimi titizlikle uygulanmaktadır.

I Milli dillerde eğitim yapan kurumların olmayışı, bu dillerin iletişim araglannda, televizyon, radyo, sinerai, tiyatro vs. de kullanmayışı, bu dillerde yazılı yayım, kitap, gazete, lergi vs. olmayışı, hatta yayım oldukları bdlgerlerde, sokak ilanları veya tabelalarda bile

?- 1981'de basılan bir kıaptta jOyle drnmekiedin Azerbaycanda halk kıitleri Oallık kOylerde, olabildiğinden data itlarda fars^a Ue lan^inalı, tan ailekrie kaynakları, hatta evlenraeUdirler... Radyo Telcvizyon Kurumunu* ^eterinoe ana okul ve rıfcoıklı nplmadık^a, uygun programlarla Fan dilini nhfirin en ucta IcOytaic Zab&ne Firsı dar Azarbıdyjn, S.458, Dr.C^eyhfU islami. S.466 ie Jumturiye esl&miyt tiin.1305 (Dabir Xlneye Şurtye Haraihangıye tab ligate do via) S-541e

eia Tarte Sevidinwriye apyer* planıadan sflı etmddedir. Bu plan eftini bakanlığı ve «iiet qleri idaresi) i*brtı guide yflrOtalroekiedir.

kullamlmayışlan dıke niifusunun %60'ımn dilini olujturan bu dillerin, konuşma dilli dUzeyine dOşmlerinc nedcn olmuştur. Konujma alamna kisitlanmij bu milli dillerin ge- lişmesi yavaşlamış veya durmuştur. Ortak edebi dil, sdzciik dagarcigi, yazi sistemi ve gramerlerini oluşturamadıklarından kiiltiirel rolleri tamamiyle yok olmakta ve Farspada erimektedirler. Genel eğitimde Far span in paymin artması giinntik konuşma ifinde etkisini gdstermektedir. Yerel diller Fraspagatun ağır etkisi altma girmiş, Gilek ve Mazenderaniler- de olduğu gibi etnik gruplar yavaş yavaş iki dilli olmakta, bir kuşak sonra ise Irak, Tehran, Gazvin, Hemedan, Save vs. Azerilerinde olduğu gibi tamamiyle Farslaşmaktalar. Eğitim gdrmiif Azerilerin btiyyik bir bOliimii aile i^inde artık Farspa konuşmaya başlamışlardır.

4.12. Yerel Milli Dillerin Iflası:

Yerel dillerin tiliimu ve bu dlumiin devlet tarafından hizlandinlması 20. yuzyıl İrani 19m tehlikeli ve gerpek bir olgu olmuştur. Özellikle az sayıda insan tarafından konujulan İrani diller risk altmdadırlar. Bu dillerin hızla, bir veya iki kuşak sonra yok olmaları 50k olasıdır.

İran'da zorunlu Fars^a eğitimi, bu eğitimin yaygınlaşınlması, milli dillerin devletin yasal ve resmi desteginden mahrum kalışı, yaym ve iletişimin sadece Farsga yapılması, zorunlu ve goniillii gd^ler, kentleşme ve dolaşım kolaylığı, Fars olmayan biitiin yerel milli dilleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir.

İran'da Fars olmayan milli grupların dilsel ve kültirel yoksulluk ve 9dkiişini, bu grupların komşu iilkelerde yaşayan uzantılan Ue karşılaştırdığımızda daha da apik şekilde gOrmekteyiz. İrani Azerileri, Kurtleri, Tiirkmenleri, Arapları, Belgian vs. sırayla Azer- baycan Azerileri, Irak Kurtleri, Turkmenistan Tiirkmenleri, Irak Arapları, Pakistan Be- luplanndan milli-kiiltiirel diizeyi ağısından karşılaştırmayacak kadar gerideler.

4.13. idari Taksimat(Ostanlar):

İrani dil a^isinden heterojen bir iilkedir. Bu iilkede konuşulan temel dillerden herbiri giifli bOlgesel merkeze (Etnik bfilge) sahiptir. (bkz. Etnik Bdlgeler)

İran'da i? İdari taksimatta (Ostanlar) dzenle etnodilsel simrlardan uzak durulmaya falışılmıştır. Fare şovenizmi Teorisiyenlerinden Dr. Afşar 1926'da İrani Arabistani ifin uygulanan politikayı İrani Azerbaycam ipin de Onerdikte şdyle diyor:"... *Tiirk (Azeri) dili yasaklansın, Tiirk dillilerin bir kısmı İrani diğer bölgelerine siirtilstin, İdari taksimat yeniden pizilerek, Azerbaycan suurları degiftirilsin, adi ise atılsın...*" (bkz. isim yasagt)

Dilsel dzellikler idari taksimatla kesinlikle gOz ardi edilm ve hatta silinmcsine galijilan bir kriter haline gelmiştir. Merkezi Iran devletleri (Fars Pchlevi ve Fars Islam Cumhuriyeti), iran halklanntn ve en başta Azeriler, Araplar, Kiirtlcr ve Lorlarm tek dilli homojen Ostanlann oluşturulma istegine kesinlikle karşi gikmişlardir.

Tek bir dilsel bblge (Elnik bdlge), bir ka? Oslan arasinda bbluştiirulmuş, bir kaf dilsel bdlgeden aynlan pargalar da bir araya gelirilcrek dilsel homojenligi olmayan yapay ve 90k dilli Oslanlar (idari birimler) oluşturulmuştur. Oluşturulan bu yapay birimler ise, her biri ayn olarak direkt T ahran'a baglanmişlardir. (bkz. Etnik bblgelcre)

Bdylece Rusya ve ingilterenin gizdigi bugiinkii Iran sinirlan ile gejitli iilkeler arasmda b(jlunmuş Azeri, Kiirt, Arap, Belu?, Turkmen ve hatta Farslar 20. yiizyilda iilke iiginde de idari taksimat smirlarimn elnik bdlgenin ifinden gegmesiyle pargalanmij duru- ma gelmi^erdir.²⁰⁹

Aynca 20. ytizyilda vuku bulan zorunlu ve gOniillii ig gdglcr, Horasan ve Huzistan Ostanlannda oldugu gibi, etnodilsel sinirlann sizilmesini iyice zorlaştırmaktadır. Etnik karijim ve erimenin bir gtjstergesi olan bu sure? Fars islam Cumhuriyeti yetkililerince memnuniyetle karşılanmişur.

Milli ve toprak biitiinliigu bozulmuş etnik gruplara bir omek Azerilerdir. iran'da Etnik Azerbaycan; Dogu Azerbaycan; Erdebil, Zencan, Kazvin, Kum, Hemedan, Merkezi, Tehran, Gilan ve Kurdistan Ostanlan arasmda bdluşturulmiiş, her Ostan'sa direkt olarak Tehran'a baglanmiştir. Tehran, Merkezi ve Hamedan Ostanlarında Farslar; Bati Azerbaycan ve Kiirdistan'da Kiirtler; Gilan'da ise Gileklerle bir araya getirilen Azeriler, sosyal, si- yasal ekonomik, etnodilsel, kultiirel ve diger agilardan bu halklarla farklılık gostermektedirler. Erdebil, Kazvin ve Kum Ostanlan, Fars islam Cumhuriyeti ddneminde Etnik Azerbaycan'dan kopanlip ve Ostan yapilmiişlardir. (Mardom sayı 497, 25 dey, 1375, k&r sayı 133. 15 may 96). Durum etnik bolgeleri par^alanan Kiirt, Lor, Arap, Turkmen vs. ifin de getjerlidir. , * 3

209-

i

Iran smirlannin Kacar dOnerainde sOD bifiraini almasında; -Ingiltere ve Fransa gibi Emperyalist devletlerin ortaya (dap. Irandarekabeie bajlaraan, -Ingilterenin Iran ve Hindistan arasindatarafsiz bOlge yarataraanaa gQtmesi, - Osmanlılann zayıflamaa,Iran-Osraanb anlajmazliklannabailli devletlerin kanjraasi -Rusyanm gQfenroesi ve sıcak BasraKOrfezi sulanna ulajmak isteraesi. -Azeri Kacar devletinin siyasi ve idari zaafi ve yabancı mQdahalelere aldirmamazligi, ctkiU olnuflardu.

Iranm bugOnkfl sinirlan tamamen Ingiltere ve Rusya tarafından zoria belirlenmipir.

1- GQlistan (1813),TOikraen fay anlajraalan, Araz irmagi kuzeyi Rusyaya verildi

2-Irani n Turkmenistan dan Etrekirraagi ve Sumbara geri fekilmesi; Merv, Buhara'mn Rusyaya verilraesi (1881-1893)

3 Herat andajraasi, (Ingilterenin zorlaraastyla (1836) Herat Irandan ayrddi. Afganistan bagirasiz

oldu.- 4-Belufestan simrlannda Goldsmith Plaiu,

72. Sistan sinirlan (hakemlik Komisyonunun karanyla, Dogu Sistan Afganistan'a verildi .-

aum antlajmasi, (Rusya ve Ingiltere temsilcilerinden olujan snir belirleme

komisyonu tarafından mrnn belirlenraesi-

lani uyannca. trann bati suurlan Ararat'an. Basra KOrfezii* dek beliriyendi.

MCJdohon Onderliginde komisyon tarafından kesinlejmesi (1905),

007-1914 arasinda kesinlepnesi (IM (23-33)- Aynca bkz.(siml* ifin)

KJ, Si8-82

Etnik grupların siyasi teşkilatları bu yapay idari taksimatın iptali ve etnodilsel sınırlara göre yeniden yapılanması istemişlerdir. Or. İran Kürdistanından konuşulduğu zaman ama? hi^bir zaman bugünkü Kürdistan Ostanı değil Etnik Kürdistanıdır.²¹⁰ İran Kürdistan Demokrat Partisi 1979 yılında İslam Cumhuriyetinden Batı Azerbaycan ve İlam Ostanlarının Kürt bölgeleri ile Kürdistan ve Kirmanşihan Ostanlarından oluşan Azerbaycan eyaletinin kurulmasını istemiştir. Durum İran Azerbaycanı için de geçerlidir. İranlı yurtsever Azerilerin Azerbaycan (veya Güney Azerbaycan) adlandırıldığı bölge, Etnik (dilsel) Azerbaycanıdır. 1945-46'da İran'da kurulmuş Azerbaycan Milli Hükümeti hemen hemen bütün dilsel Azerbaycanı, Hamse (Zencan) ve Iraklı Acem (Hemedan) bölgeleri dahil olmak üzere kontrol altına almıştır. Bu devletin kurucusu S. C. Pijeveri bu bölgeleri Azerbaycan'ın kapısı ve ayrılmaz birer parçası diye tanımlamış, Merkezi devletle yitirilişini gördü ve yaptığı anlaşmalarda buraları Etnik Azerbaycan'a bağlanması talebini gerçekleştirilmeye çalışmıştır.

Fars şovenislerinden Mostovfi Azerbaycan Milli Hükümeti hakkında yazıyor: "... Silahlandırmıy Kafkasyahlar ve gogmenler, Hamse topraklarına sokmuş, orada da aym oyunu başlatmışlar ve bu sağmalığı (federal devleli) bir dille Kazvin ve Hemedan'a kadar bulaştırabilmişler... Kazvinin Takisamından öteye her yerde hatta Hemedan topraklarında, otobüs ve yolcular aramaya başlamışlar..."²¹¹

4.14. Asin Merkezizetçi-Anti Federalist Yaklaşım:

Fars şovenizmi Pan iranizm, İran'da geçitli ve farklı etnik ve milli birimlerin varlığını inkar etmektedir. Bu ideolojinin özünü İran halklarının milli devletlik ve kaderi belirleme hakkının engellenmesi olmuştur. Ülkenin doğusu ve batısı arasında bir saatden 90k zaman farkı bulunan İranın en önemli özelliği aşırı merkezizetçi bürokratik sistemidir. Aşırı merkezizetçilik, etnik grupların siyasi teşkilatları tarafından İranın en önemli kusum ve bütün idari, siyasi, kültürel ve ekonomik gerikalmışlığına başlıca nedeni sayılmaktadır.

Bugün İran'da Farslar hari? diğer etnik gruplar, milli kimliklerini belirterek kendilerini sosyal, siyasal, ekonomik, idari ve kültürel alanlarda yönetmek ve bu konularda da karar vermekten mahrumdurlar.

Mevcut idari taksimat, İranın tarihsel, sosyal, coğrafi, ekonomik, siyasal, etnik, kültürel ve hatta stratejik gerek ve bazen gereksinimlerine uymamaktadır. Günümüz İranında önemli ve hatta bazı ufak kararlar Tehran'da verilmektedir.

Fars şovenizmi teorisyenlerinden Mahmut Afşar şöyle denir: "... İranın komjulari, Türk(Azeri), Kürt, Arap, Türkmen, Belug vs. ye baktığımızda hemen aydın olacaktır ki federalist İranın parçalanması değilse, onun ilk aşamasıdır ve İranın birliği ve bütünlüğü

----- : ----- { /

210- Dr.Kasmlo, İran Kürdistanı, S.100

211- X41crile MoSovfi (Şart-e ZendeğAniye Man).

i^in dldiiricli tehirdir. Dolayisiyla Fars dillinin btitUn iran'da yaygin ve zorunlu dgretilmesini farz biliyorum

4.15. Kisa Tarihi Bakis:²¹²

Iran, Fars Pehlevi diklasmin 1925'te kurulmasına dek federativ sistemle ydnetilmiştir. Fars Pehlevi diktasında binlerce yıl var olan bu federativ ve gevşek devlet yapısı siki merkezileştirilmiş devletle değiştirilmiştir. Fars İslam Cumhuriyeti ise, bu ilkenin yaşadığı en merkezileşmiş ve antifederal devlet olmuştur.

Elam devleti federativ bir devlet olmuştur. Bu devletin başkenti şu iş idi. *irani Med* Devletin ger^ek bir federativ bir yapıya sahip olduğu diiiiniilmektedir. Med kralları kendilerini *krallarm krah* olarak tanımlamışlardır. *Irani Akamemiş* devleti Yunanca Satrap adlanan birkaç ilkeden oluşmakta idi. Her ilkenin bir egemeni (Heştera paven) vardı. Bu ilkelere simler halinde etnik-soy temeline dayanmakta idi. *Selevkidler* döneminde aym idari yapı korunmuştur. *Irani Aşkaniler* döneminde devlet iki eşit ilkeden oluşmuştur. Birinci kısım Atropaten, Med, Sekestan, Persid (sirasıyla bugünkü Azerbaycan, Kiirdistan, Sistan, Farsistan) gibi bağımsız olmayan kii^tik ülkelerdi. Bunlardan bazıları Aşkani Prenslere, diğerleri ise yerel krallar tarafından yönetilirdi. Bu gruba Votyaksalar denmiş. İkinci kısım ise sayılan 18 olan *Satraplardı*. Bu ilkelere i? işlerinde bağımsızlardı. *irani Sasani* devletinın çok sayıda ilkeden oluşan gerçek konfederativ bir devlet olduğu bilinmektedir. Eşitli soy, dil ve dinleri bağlayan bu ilkelere, babadan oğula geçen bağımsız krallıklar tarafından yönetilmiştir. Bu yerel krallıklara sahip olan ilkelere başka devletin atadığı hakimler tarafından yönetilen ilkelere de vardı. Bu ilkelere *Pazuksban* denirdi. Her pazuksban yöneticisi krai invanına sahipti. Bunlar 4 dnerali serhat Pazuksban: Xeverasan (dogu), Xeververan(bati), Evaxter (kuzey), Nimmiz (gtiney)'dan ibaretti.

iranin Tiirki döneminde ilk temelli idari taksimatı *Azeri Safevi devleti* yapmıştır. Bu devlet *13 beyler beyin'den* (biyik eyaletler) ve *4 valilikten* (kii^tik eyaletten) oluşmakta idi. *Azeri Afcar* ve *Lek Zend* devletleri de aym idari taksimata sadık kalmışlardır. *Azeri Kacar* devleti de federativ bir devlet olmuştur. Bu dönemde iranin resmi adı Korunmuş İnan Olkeleri anlamında "MamSleke Mahruseye İnan" olmuştur.

f Meşrutiyet Harekati döneminde bu hareketin bnderleri biitiin İnan halkları için özgürlük ve eşitlik isteminde bulunmuşlardır. Milliyetçiler Fars olan Seyid Cemaleddin İsfahani İnan'daki millet ve dinsel gruplara Türk (Azeri), Fars, Kiirt, Arap, Türkmen, Mu-sevi, Zerdüşti, Hristiyan vs. ye özgürlük ve eşitlik istemiştir ve herhangi bir etnik grubun iktidarı kendi tekeline geçirmesini kin amaç iş Ur. Milliyetçiler Azeri olan Seyid Cemaleddin Esedabadi de iranin biitiin halk ve dinsel gruplarını saygı ile anmıştır. Bu dönemde Azeri li-

derlerinden Settar Han, Heyder Emioğlu ve daha sonralar Hiyabani, Pijeveri ve en son Dr. Musaddik iilke için ağıkca federativ(eyalet) sistemini talep etmişlerdir.

iran'da ingiltere'nin ajam olarak bilinen ve 1921 askeri darbesinin uygulayıcısı Seyid Ziya bile, o dönemde "Birleşik İran Devletleri" idealini savunmuştur."d)y/e bir yol izlen- meliyiz ki, hig bir oge ve grup, digerlerinin gelenek, istek ve UstUnlUgii etkisi altında kaldigi his sine kapilmasin. Oyle bir politika izlemeliyiz ki, Mamdleke Mahruseye irdn (iron korunmu^ devletleri) yerine gergek Mamdleke Mottahede irdn (Iran Birlegik Dev- letlerini)" yaratabilelim. (*Şadere melli kitapgigi*)

Meşrutiyet Hareketinden sonra Millet Meclisinin 1907'de onayladığı 207 sayfalık yasalardan 176 sayfası idari taksimat, eyalet ve vilayetlerle ilgilidir. Bu, o dönemde idari taksimatın demokrasmin yerleşmesinde oynadığı role verilen önemi göstermektedir. Onaylanan "Eyalet ve velayet" yasası ile İran dört Azerbaycan, Kerman-Belufestan, Fars ve Horasan eyaletinden oluşmuştur. Bu duruma Fars Pehlevi rejimince 1937'de son veril- miştir.

Yasanın 2. maddesinde: *Eyalet iilkenin kendi merkezi hükümetine sahip olan bölgedir.* (Bugünün koşullarında federal devlet) *Vilayet ise, başkent veya eyalet merke- zine bağ olan kendi Özel valisine sahip olan bölgedir.* (Bugünün koşullarında dzerk devlet). Özerk bölgeler (Vilayetler) junlardan oluşmakta idi: Esterabat, Mazenderan, Gilan, Zencan, Kiirdistan, Lorestan, Kirmanşahan, Hemedan, Isfahan, Yezd, Erak, Huzistan (Arabistan). Bu yasa bir kere uygulandı ve ikinci meclisten sonra tamamiyle unutuldu.

Fars Pehlevi diktasının kurulması ile iilkenin Federativ yapısına son verildi. 1937'de iilkede 10 Ostan ve 49 Fermanderi oluşturuldu. 1960'de Ostan sayısı 14. Fermandan sayısı (?)'a 9ıkarıldı.

Rıza Han iktidara geldikten sonra biitiin idari taksimatı yeniden düzenledi. Var olan eyaletler yerine yeni adlar ile çok sayıda yeni Ostan oluşturuldu. O, Yerel yönetimleri tamamiyle yok etti ve yeni ostandar ve fermandarları (valileri) merkezi devletin tam emir kulu yaptı.²¹³

Fars İslam Cumhuriyeti Ostan sayısını 25'e 5ıkarmıştır. Bugünkü İranın idari taksimatı daha çok Fransa'nın eski ajin merkezizeti?i idari taksimatından esinlenmiştir. Fars İslam Cumhuriyeti nde yerel örgütler, belediyeler ve halkın yönetimlere katılımına önem ve izin verilmemiştir. Bu afidan İran bazı bölge iilkelerdir. Irak, Pakistan ve Hindistanın 50k daha gerisinde kalmıştır.

4.16. ithamlar: Bdluciliik. Pis Provakasvon. Eskivalik:

1925'den beri Fars merkezi devletler etnik grupları, eğer milli kültürel ve siyasal hakları talep etme veya bu doğrultuda herhangi bir girişimde bulunmaya kalkışmışlarsa
213- NDS.113-114

9eŞitli suglarla itham etmişlerdir. En Şok kullamlan ithamlar bOliictilik, diŞ provakasyon (Pehlevi dOneminde Sovyctler, Islam Cumhuriyetinde israil ve ABD, her iki rejimde Irak ve Azerbaycan Cumhuriyetleri), eŞkiyalik, komiinstlik, pantiirkism, panarabism vs. dir.

(iramn biiyiik bir bblimii, Ozellikle kuzevi ve batisi (Rimland), yani Etnik Azerbaycan. Kurdistan, Arabistan, Belu^estan ve Turkmenistan, komŞu iilkelerin toprak ve halk- lan ile birbirinin tamamlayici bOlunmuŞ pargalaridirlar.)

B0iinmiiŞ etnik gruplann bazi aydin veya siyasi gruplart, ge^mijte Ozellikle Rusya ve Ingilterenin sOmurgeci ijikarlan dogtultusunda, iilkelerinin keyfi olarak bOlge devletle- ri arasinda par^alanmasim kabullenememiŞ ve bu olayi tarihsel haksizlik olarak degerlendirmişlerdir. Fakat biitiin bunlara ragmen etnik gruplara mensup herhangi kitle- sel destege sahip Onemli siyasi teŞkilat vatanlarim iran'dan ayirmak istedigini agik^a bil- dirmemiŞtir. Konuyu aydmlatmak igin 1946'da iran Azerbaycanmda, Ozerk Azerbaycan devletini kurmuŞ olan ADFin (Azerbaycan Demokrat Firkasi) goriiŞlerini aktanyoruz: "*Azerbaycan eyalet konferansi, Azerbaycam iramn ayrilmaz bir pargasi olarak gormektedir...*" veya "... *Łok milleili iramn dzelligi budur; Őimdilik, irana dahil halklar- dan hibirisi bu iilkeden ayrdmayi isiememektedir.*

-1945-46 yıllarında Azerbaycan ve Kiirdistan'ın iran terkininde bagimsiz milli dev- lellerini kurma giripmleri, iran ordusunca ezildi. Fakat ne Azerbaycan ve ne Klirdistan iran'dan ayrilmak niyetinde degillerdi. Onlarin giripminin tek nedeni, kendi milli bagimsizhk ve siyasal-ekonomik gelipmleri olmuftur."

Diger Omek: 1918'de Iran'da sOmurgeci devletlerin egemenligine son vermek ve de* mokrasi rejiminin kurulmasi igin ayaklanan Etnik Azerbaycan halk hareketi lideri ve Azadistan Cumhuriyetinin kurucusu M. Hiyabani demiŞtir: "*Tehran ve eyaletler arasinda temel bir diifmanlik ve fikir karŞnhgi gozlenmektedir. Tehran eyalet kamuoyunu hige sayiyor, sanki eyaletleri iramn bir pargasi olarak gdrmiiyor...*"

Merkezi devletin bu harekete karŞi tutumu Őoyle olmuŞtur:

"... YavaŞ yavaŞ soylemedikleri amaĝlan agigi gikti: Rep (aym donemde Etnik Gi- "ft'da ozerk Gilan Cumhuriyeti kurulmuftu.) ve Tebriz, Kajkasyadaki bagimsizhk :mahklari yapan Baku, Tiflis ve Yerevana aldanmipardir... Azerbaycam iran'dan rnak igin bir adim ileri giderek, Azerbaycamn adim Azadistan yaptilar,.."²¹⁴ "Muh- ussaltanat'in Anilanndan"

Hiyabani Onderligindeki Azerbaycan hareketini askeri yOntemlerle bastiran baŞbakan iŞiroddovle Pirmiya da Hiyabani'yi bOliiculuk'le suĝlamiŞtir.

"Mofiroddovle, bu eŞkiyayi ezmek igin kazak kuvvetlerini ora ve Mazenderana derdi ve baŞanlı sonuĝlar aldı. Kiyamiler(ayaklananlar), devlet idareleri memur- nin kendileri tarafından atanmasi ve Ozerk olmayi istiyorlardı... M. Hiyabeni admda li birisi gevresindekilere kanarak Azerbaycam iran'dan ayirmak ve kendisini o ■nin hakimi etmek istedi."²¹⁵

Muhbirussaltanamn Ami an.
Mostovfi (Şaihe Zendeganiye man).

1978'de Etnik Azerbaycanın merkezi Tebriz'de büyük bir halk isyanı patlak vermiştir. 1979'da Fars Pehlevi diktatörlüğünün yıkılması ile sonuçlanan bu ayaklanma sırasında polis ve güvenlik güçleri hazırlıksız yakalanmış ayaklanmayı bastırma için ordu müdahale etmiştir. Dönemin başbakanı Fars Cemal Arauzgar bu antimonarşist, anti emperyalist ve demokratik ayaklanmayı dış güçler (Sovyetlerin) provakasyonu olarak değerlendirmiş, isyancıların arasında tek bir gerçek Tebrizlinin bulunmadığını ve hepsinin smir dtesinden geldiğini ilan etti. (Bu ayaklanmada ilk kez güvenlik kuvvetleri polisi ve ordudan halka katılmaları olmuştur.)

Fars İslam Cumhuriyeti ise, İran'da etnik grupların dzerklik taleplerini dış kaynaklı olarak bildirmektedir. Bu devletçe dış güçler, ABD vs. ilkenin toprak bütünlüğünü yok etmek ve İranı bölmek için doğrudan saldırmaya başlamış ve Kürdistan, Azerbaycan, Türkmen Sehra, Sistan, Belucistan, Arabistan (Huzistan) ayaklanmalarını (ezgahlamıştır).

Fars Pehlevi diktası 9dklikten sonra Devrim Muhafızları etnik grupları Kurt, Beluc, Türkmen vs. ile çatışmaya girmiştir. İran Kürdistan Demokrat Partisi liderleri yeni merkezi devlet temsilcileri ile bütünü kiş ve bahar boyunca süren bir diyaloga girdiler. Ağustos ayında Kürdistan Demokrat Partisi isyanın diijmam olarak yasa dışı ilan edildi ve doğrudan ABD ve İsrail'in ajansı olmakla suçlandı. Daha sonra ordu ağır silahlarla Kürdistana yürüdü, 3 Eylülde Mehabad kentini bombalamam ve binlerce insanın ken- ti terk etmesinden sonra kent devlet kuvvetlerinin eline geçti.

Diğer bir örnek Fars İslam Cumhuriyeti kuvvetlerinin Beluc aşiretlerle girdiği sÖrekli silahlı çatışmalardır. Muhalif güçlerin etnik-mezhepsel baskılar olarak iddia ettiği bu çatışmaların nedenini Fars İslam Cumhuriyeti ka9ak9ilik (dr. Narui aşireti konusunda) ve eşkıyalık olarak yorumlamaktadır.

4.17. Federalizmi Savunanlar:

İran'da etnik mesele dztinde milli dillerde eğitim ve ilkenin federal sistemine geçiş istemlerinden ibarettir. Fars Pehlevi diktası ve İslam Cumhuriyeti her iki sisteme de karşı çıkmışlardır. (bkz. ithamlara) Etnik gruplara bağlı aydın ve siyasi gruplarsa, İranın bugünkü bütünü sıkıntıların temelinde ilkenin fedarativ olmamasının yattığına inanmaktadır. Gerçekte 20. yüzyılda İran'da Ferdaralist sistem uğrunda mücadele anti- emperyalizm, demokrasi, laisizm ve modernleşme (9agdaşlaşma) hareketlerle dzdeleşmiştir. Bu hareketlere 1918 Gilan Sovyet Cumhuriyeti, 1919 Azadistan devleti (Azerbaycan'da), Mo9tehed Lan hareketi (Larestanda), Horasan hareketi (Pusyan dnderliğinde), 1945-46 Azerbaycan ve Kürdistan Cumhuriyetleri vs. hıner dnerktir.

Ozetle Federalizm yanlılarının bu konudaki tezleri şöyledir:²¹⁶ "Sanki İranın bağımsızlığını kazanmasında sonuçlanabilen birtakım girişimler Tehran kaynaklı olmalıdır ve ülkenin diğer bölgelerinde herhangi bir ilerici hareket, bölgesel kargaşa ve bdlUculukien başka bir şey değildir. Fars Şovenismlerce, Gilan Sovyet Cum- huriyeti ve Azerbaycan'da M. Hiyabani ve gUneyde Mogtehed Lari hareketleri, Bolşevik veya Almanlara bağlı bdllicu girişimler ve Horasanda Kolon Pusyan hareketi eşkiyahktan başka bir şey değildir.

İslamdan önceki İran devleti hakkındaki imaj Fars Pehlevi diktatörlüğü döneminde Furuqi ve Mofiroddovle gibi masonlar tarafından gizlenmiş ve aslında Rıza Han diktatörlüğünün İslam öncesi İranı uyarlanmış idealidir. Bu uyduruk gOrlntüide, İslamdan önceki parlak tarihte, ülkede Arap saldırısıyla yıkılmış gök güğü ve merkezi- yetki dev letter vardı. Bu dönemden sonra uzun süre merkezi devletin zayıf ve gerileme devri başlamış ve İranı kargaşalar sarmıştır. Taki İslamdan önceki İranın güğü ve ifti- harlarının kurtarıcısı, Rıza Han ortaya çıkıp ve bu duruma son vermiştir.

İranın dogal yapısı göz önüne alındığında, bu tarihte böyle bir merkeziyetçi yapının varlığını düşünmek olası değildir. Özerk Satraplarda bile özerk dogal siyasi kurumlardan daha küçük yönetim birimlerini oluşturmuşlardır.

İran toplumunun geleneksel yapılanmasında, kendine yeten ekonomik birimler temelinde özerk siyasal birimler varolmuşlardır. Herbir ekonomik, sosyal birim, kendi işlerini mevcut torelere göre yönetir ve merkezi devlet sadece bütünü ülke ve halkı ilgilendiren sorunların düzenlenmesinde sorumludur.

Selçuklu Reisler ve Safevi Kelanterler gibi bu geleneksel yönetim yapısı orta çağ Avrupasında da mevcut olmuş ve dogal seyri sonucunda gökten özerk veya konfederatif sistemlere sonuçlanmışlardır. Fakat İran'da bu dogal siyasal yapı, Azeri Kacar döneminde, sınırlı devletlerin ülkeye sızmaları ve merkezi devletin yıkılmasıyla bozulmaya yüz tuttu ve Fars Pehlevi döneminde tamamiyle son buldu ve bürokrasi (sınırlı devlet) planları ile ithal ve dogal olmayan apri merkeziyetçi bir bürokrasiyle sonuçlandı.

Ball sınırlı devletler ve özellikle İngiltere, kendi yönetim geleneklerine sığınarak toip²¹⁷ ve geleneksel özerk yerel yönetimleri geliştirdikleri halde İranı özellikle ? edici devasa üniter bürokratik sistemi kurma ve geliştirmeye zorlamışlardır.

Merkezi bir diktatörlüğünün kurulması, İngiltere somunları İran'daki egemenliğini en iyi biçimde garantiye almış ve rakip Rusya devletinin saf dışı bırakılmasını sağlayabilmiştir. İran halkları ağaçlardan ülkelerin petrol gelirinin yağmalanmasından kaçınmışlardır.

Buraya almadığımız ve fedaralimi savunan ilginç bir örnek, devlete bağlı Moassese Motaiedt ve Pazuhejfhlye siyasi incelemeler ve araştırma enstitüsü tarafından Zuhur ve Suqute Sal tan ate Pahlavi İritabından alınmıştır. Kesinlikle Fars İslam Cumhuriyeti için etnik raesete ve federalizm ile ilgili gCrO? ve ilkelerine aykırı olan bu uygulamalar, bQyOk olasılıkla, etnik anlıklara (Azeri) mensup yetkililerce yanlıdır. (Zuhur ve Suqute Sal [Pahlavi](#), S.162-171).

■ Ben İngiltere'de genel bir inkılap, kargaşa ve ayaklanma yararak isteseydim, terkeyden önce Olkette gOflo merkeziye. İd bir idari sistere kurardun* (Vivien Ftanaz hukukçu bir İngiliz bakanından naklen).

Federal sistem konusunda en net tavrı alan Azerbaycan Demokrat Firkasının görüşü şöyle olmuştur:

"İranda bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü korunurken Azerbaycan halkına iftiharlılık ve kültürel değerlik verilmelidir. Azerbaycan halkı her fevkalat milli haktan mahrum bırakılmıf, yoksulluk ve felaket ifinde yaşamaktadır. Biz Azerbaycanlılar bakanlar kurulunun dikkatini, halkların kendi kaderini belirleme hakkını tanıyan Atlantik Antlaşmasına ferekerek, İranda demokrasi rejiminin kurulumasını isterken, Azerbaycan halkına iftiharlılık ve kültürel değerlik talep ediyoruz.

İran halklarının bütünü sosyal, kültürel, siyasal ve milli hakları tanınmalı ve bu hakların kullanmakta tamamiyle eşit olmalı, ülkede idari taksimat, etnik temel ve demokratik ilkelere göre yeniden yapılanmalı, İran halkları kendi kaderini belirleme hakkını kullanabilmeli ve bunun sonucunda, bütünü birliktelik esasında federatif bir ülke kurulacak milli zihne son verilmelidir."

4.18. Kültürel-Siyasal-Ekonomik Gerileme:

Rıza Han iktidara gelince Tahran'ın ilkenin ticaret, ekonomik ve siyasal-kültürel merkezi yaptı. Merkezi devlet özellikle kuzey etnik bölgeler Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Türkmendistan'dan yapıdan dış ticaretin kontrolünü, Şeker, tütün vs. ticaret tekeli ele geçirdi. İranda devlet ihtiyaçları Tahran'da satın alınıp, bölgelerin ihtiyaçları ise Tahran'dan gönderilirdi.

Tahran'a Etnik Bölgelerden orta sınıf tacirlerinin göfde başlaması ile bu bölgeler - (başta Azerbaycan) ekonomik olarak iflas ettiler. İranda tacir sınıfı yok edildi ve bu ülkede büyük ticari merkezler tamamen felf oldu.^{21*} Bu durumun diğer bir sonucu zamanla Etnik bölgelerde yerel yayın ve basının yok olmasıdır.

Fars Pehlvi döneminde Etnik bölgeler özellikle kuzey bölgelerin siyasal olarak gelişmesinin en önemli belirtisi bu bölgelerde daha önce 90k güçlü olan orta sınıfın yok olması ile daha önce 90k güçlü olan dinsel akim ve din adamlarının güç kazanması oldu.^{* 219}

İranda etnik bölgelerin ilkenin kuzey ve batısında yer alması, yirmibirinci yüzyılda bu bölgelerde baş vermeyen siyasal çalkantılar, if savaşlar ve dış müdahale ve dış saldırılara maruz kalmaları bu bölgelerin daha da gerilemesine neden olmuştur. 20. yüzyılda Azerbaycan, Kürdistan, Arabistan, Lorestan, Gilan, Türkmendistan vs'de if savaşlar ve ayaklanmalar yaşanması ve daha sonra özellikle batı Etnik bölgelerin İranda-İrak savaşında harabe ve dnmışmesine karşın, 20. yüzyılda Etnik Farsistan herhangi önemli ayaklanma, if savaş veya dış savaş sahne olmamıştır. Bu durum, zaten merkezi devletlerce ihmal edilmesi Et-

211- NDS.114

219- NDS.116-117

nik bdlgelerin alt yapilanm yok olu\$unu ve bu bdlge orta sinifimn Etnik Farsistan vey yurt di\$ma gO^unu hizlandurrur. Ote yandan merkez devletlerin bilingli olarak yaliru yaptiklan Etnik Farsistan alt yapi ve sosyo-kultiirel agilardan siirckli bir yilkseli? silrec= ya\$amaktadır.

Fars Pehlevi ddneminde bzellikle bazi etnik bdlgeler kalkinmi\$lik agismdan tilkenins dige bdlgelerine gdre 90k daha geri kalmi\$tir. Bunlara iran'da *mahrum bolgeler* demek tedir. Bunlar en bajta Etnik Belugestan, Lorestan ve Kurdistan olmu\$lardir. Ge^en yiizyi Iranui en geli\$mi\$ bdlgesi sayilan Etnik Azerbeycan Fars Pehlevi rejiminin kurulmasi ve yatirimlerin ijjzellikle Etnik Farsistana kaydirilmesi ile siirekli bir dii\$ti\$ ya\$ami\$, Far& Islam Cumhuriyeti ddneminde, aym politikamn izlenmesi sonucunda *Mahrum BOLgeler-* arasna girmi\$tir.

Tehran'da basilan Ham\$ahri gazetesinin (1995-Eylil, 10) verdigi bir bilgiye gdre Dogu Azerbaycan, Bati Azerbaycan ve Erdebil Ostanlarına ayrılan su-elektrik harcama- lari 75 milyon tiimen oldu gu halde, Etnik Farsistanm sadece dbrt Ostanina (Horasan, Kerman, Isfahan, Tehran) aynlan para 26 milyar tiimen yani 340 kat daha fazla oF mu\$tur²²⁰ Tebriz valisi biitiin Azerbaycan eyaletine aynlan biit^enin, Etnik Farsistanda yerle\$en Yezd kentine aynlan bitit^eden yiizde 10 daha az oludugunu bildirmi\$tir.²²¹

4.19. Zorunlu Goc-Siirgiin:

Fars merkezi devletler, Pehlevi diktasi ve Islam Cumhuriyetinin benimsedikleri Fars milliyet^iliginin temellerinden biri, Fars olmayan halklan ya\$adiklan bdlgelerden iilkenin dige bdlgelerine aktarmak olmu\$tur. Bu uygulamamn amaci etnodilsel grubun Ozgiil bir toprak pargasi ile biitiinle\$mesini bozmak, vatan (Etnik bolge) duygusu olu\$umunu ve etnik azmligin ana govdesi ile baglantisim koparmak ve ulusal bir kimlik (iranlilik) olu\$umunu hizlandirmaktır.

Fars Pehlevi diktasimn sik sik bajvurdugu bu ybntem genelde a\$iretler ve (ikinci diinya sava\$ından sonra siirgiine gonderilen Azeri ve Kiirtlerde oldu gu gibi) siyasi l siirgiinlere uygulanmi\$tir.

| iran'da zorunlu gd^ten ba\$ka bir de gdnillii gdg olgusu vardir. Gdnillii gd^iin amaci, genelde Fars bdlgesinde yogunla\$an sanayi ve i\$ merkezlerine ula\$mak (ekonomik) veya biiyiik kentlerdeki daha olumlu sosyo-kultiirel diizeyi elde edebilmek (sosyal) ve Islam devlet denetiminin az oldu gu biiyiik kentlere yerle\$mek (siyasal) olmu\$tur²²² Gdnillu go^iin yd nii genelde Etnik bolgelerden di\$anya, Farsistana dogru olmu\$tur. Farsistana yerle\$en gruplarm bir ve iki kujak sonra Farsia\$tiklari tahmin edilmektedir.

220- Ana dili,4jubai,

221- Ana dili.NUan, 1995

222- JM.S59

Etnik bdlgelerc gnderilen askeri, btirokratik gdrevliler ve buralara eğitim i^in giden dniversite dgrencileri, diger bir gd^men kesimini oluştururlar. Genelde yerli halklann di- lini bilmeyen bu gruplarla, yerli halk arasındaki iletifim Fars dill aracihi ile yapilir. Bu gd^iin sonucu, etnik bdlgelerde yerli halkin Farslaşmasidir.

Etnik bdlgelcrden Etnik Farsistana yerleşen gruplann Farslaşması diger bdlgelerden bir etnik bdlgeye yerleşme ve etnik bdlgelerdeki yerli halkin Farslajması sonucu iilke ^apında Farslarm oranı devamlı olarak artmakta ve diger halklann yizdesi siirekli olarak azalmaktadır.

Asimilasyon ve Farslaşma hizi kentsel yerleşim merkezlerinde kırsal kdylerden 50k daha hızlıdır. Dolayısıyla orijinal etnik dzellikler, incelenen topluluk ne kadar jehir merkezlerinden uzaksa, daha etkin şekilde ortaya 9ıkmaktadır. (Bu ilkeyi gdz dniine alarak, biz etnik bdlgelerinin smirlanni fızaek ifin buyiik kentler degil sadece kırsal kesimin etnik yapisim temel aldık.)

iran'da etnik teinele dayalı i? go^ii gdsterecek herhangi bir istatistik yoktur. Mevcut verilere gore iilkeyi iki bdlgeye aytrabiliriz: Gdfmen gnderen bdlgeler ve gd^men ka- bul edenler. Bu tanımla İran Ostanlanni inceledigimizde şdyle bir sonuğ ortaya gıkmaktadır:

1976 yılına kadar etnik bdlgeler Etnik Farsistana gdgmen gnderen bdlgeler olmuşlardır. Bu go^menlerin ^ogunlugu Farslaşmiştir. Bu ddnemde etnik bdlge ahalsi degil, sadece buradan Etnik Farsistan'a gbş eden gruplar Farslaşmaktalanh.

1976'dan 1986'ya kadar, etnik bdlgeler gd^men alan bdlgelere ddniışmiişler. Bu ise Fars islam Cumhuriyeti ddnemide sadece etnik gruplara bağlı go^menlerin degil, dogrudan etnik bolgelerdeki niifusun Farsiaşma siirecine girdiklerini gdsteriyor.

TABLO 4.1 FARSLASMAKIA QLATS ETNIK BQLGELER,²²³

fifcam Baaai arti
(Fars gijfmen aianlar, Farslalanlar)

GfommDtngecacka
(Farsistana g&pncn gndereakr)

Huzistan	+ 267,544 Kiji	Mazenderan	-2,103
D.Azerbaycan	◆ 224,790	Semnan	-4,279
Heme dan	+ 50,933	Yezd	-4,588
KQrdistan	+ 35,221	Kerman	•5,486
Lorestan	+32,491	Kohgiluyeh-Boyer-Ahroet	-7,306
Gil an	◆ 30,772	Horasan	•11,690
Zencan	+ 29,204	Hormozgan	-32,866
Merkezi	◆ 22,760	Bujehr	-51,155
Kemanjah	+ 17,606	Fars	-60,877
B. Azerbaycan	◆ 13,814	Isfahan	-85,157
Cahar Mahal Bahiiyari tiara	+ 10,041	Tehran	-475,996
Sistaii-Belucestan	◆ 2,032		

4.20. Divalog Yerine Askeri Yontemler:

Fars Pehlevi diktatbrliigii ve ondan sonraki Fars islam Cumhuriyeti kararhhkla etnik gruplann etnik, kultiirel ve siyasi haklanna karşi fikmiş, bu halklarin bzerklik istemleri- ni tereddiitsiz ve sadece askeri ybntemlerle yok etmiştir. Fars Pehlevi ddneminde Iran ordusu kendi halklanna karşi yizlerce defa kullanılmıştır. Bunun en iyi dmegi 1946 yilinda Azerbaycan ve Kiirtistan Ozerk devletlerinin yikihşi ve bolgenin Iran Ordusu ta- rafından ijalidir. Diger (jmeK ise aşiretlere karşi benimsenen tutumdur.

Fars Islam Cumhuriyetinin etnik meseleye bakişi hcmen hemen Fars Pehlevi dik- tatrliigii ile aym olmuştur. Fars islam Cumhuriyeti Pehlevi diktatorlugiunun silahlanma politikasmi aynen takip etmiş, 1990/95 arasında dunyada silah alimi bakimmdan 10. ol- muştur. Bu silahlar genelde iş sorunlann goziimunde kullanilir.

Yine bu devlet bnceki Fars Pehlevi rejimi gibi Iran halklannm ozerklik istemlerine sadece silahla cevap vermiştir. Fars Islam Cumhuriyeti kurulduğundan beri Kiirtler, Be- luglar, Tiirkmenler, Araplar ve Azerilerin ozerk veya federal devlet istemlerine karşi Sepahe Pasdarln, Ordu ve Basij Milislerini kullanmıştır. İkan gatişma ve savaşlar sonu- cu merkezi devlet bugiini biitiin iilkede kendi denetimini saglayabilmişede, Etnik bdlgeler (dr. Belugestan, Kurdistan vs.) aşiri derecede askerileştirilmiş ve senelerdir sa- vaş haline benzer bir ortamı yaşamaktadır.

Fars Islam Cumhuriyetinin iran'da etnik meseleye yaklaşımini gdstermek ifin sadece Kurdistan hareketine deginecegiz. 1979'da Fars Pehlevi diktatorlugiunun yikilişından son- ra, iran'da Kiirt milli hareketi gok aktiflejtii. Ocak 1979'da iran Kurdistan Demokrat Parti- si liderleri kiiltiirel-siyasal haklar igin yeni kurulan Fars islam Cumhuriyeti yetkilileri ile damşmalara başladilar. Bu danişmada biitiin kiş ve baharda stnu?suz >olarak siirdii. Agustos ayimn sonuna, iran Kurdistan Demokrat Partisi, islam diişmani olarak yasadifi ilan edildi. ABD ve israil'in uşagi olarak tammlandı. Ondan sonra diizenli ordu Ktirdislan'a yiiridii, eylil 3'te Mahabad kentinin bombardimam ve yizbinlerce insanin pnti terketmesi ile Etnik Kiirdistan Fars islam Cumhuriyeti kontrolune ge?ti.

- nca Fars islam Cumhuriyeti etnik kdkenli siyasi muhaliflerini (dr: Beluf, Kiirt, Tiirkmen vs.) terdr eylemleriyle, fiziksel olarak yoketme ydntemine sik sik naktadir, denmiştir.

21. Devlette Etnik Temizleme:

; Islam Cumhuriyeti anayasasmca Ostanlardaki en yiksek amirlerden en alt kade- ek, biitiin ydneticilerin merkezden atanmasi gerekmektedir. (hizyilin başında Krai dahil eyaletlere atanan valiler, diş temsilcilikler, ordu gibi

devletin hemcn hemcn biitiin kurum ve kademeleri Azerilerin elindeydi. Bunlann ?ogu Tdrkilkil bilincinde olup, ozellikle Farslari devlet sisteminden uzak tutmaya ?alifirlardi. Saray, devlel ve orduyu ellerinde tutan Azeriler kendilerine "*Bizimki*" Fars ve iranilere "*Ozge*" derlerdi.²²⁴

Fars Pehlevi ddneminde saray, devlet ve ordu zamanla Azerilerden Farslarin eline ge?miştir. Fakat bu donemde biitiin devlet kademelerinde Tiirklugunti (Azerilik) vurgulamamak ve inkar etmek şartıyla ?ok sayida Azeri bulunmuştur. Mehemmed Riza Şah'n an- nesi Azeri, babasi ise yari Azeridir. Bu donemde Fars şovenizminin en dnemli isimleri arasında Azerilere rastlanmaktadır. (dr. H; Taghi Zade, A. Kesrevi, T. Erani, K. Şeriatmedari vs.)

Fars İslam ddnemine dzgiin bir olay, devletin list kademelerindeki Azerilerin (hatta Farslaşmif Azerilerin) sayisimn hizla diişmesidir. Ulkede bugiin dzellikle Hamnei- Refsencani iktidari doneminde, dnemli karar ve yönetim merkezlerinde, ordu, güvenlik vs. de Azerilere artık pek rastlanmamaktadır. Diger etnik gruplardan Kiiitler, Belu?lar, Araplar, Turkmener vs. 1925'ten buyana zaten hi? bir zaman ulkenin ydnetim sistemine katilamamişlardır. Bugiin ulkede hemen hemen devletin biitiin yoneticileri Fars'tir. (bkz. Fars)

Fars Cumhuriyeti ddneminde etnik bdlgelerde yerel ydneticilerin (dr. Erdebil'de) ve giivenlik giu?lerin (dr. Tebrizde 21. Hamze Ordusu vs.) bile merkezden ve genelde Farslardan atandigi ileri siirilmiiştir.

4.22. Isim Yasagi:

Fars Pehlevi diktasinm iktidan ile (1925-1979) iran'da Fars olmayan cografi adlarin Fars?alaştirilmesi akimi bajladi. Bu akima Fars İslam Cumhuriyetinde Fars olmayan mil- li adlarin kullammına getirilen (şahis, işyeri vs.) yasak eklenmiştir.

isimleri Fars?alaştırma akimi "Farhangestane Iran" in kurulması ile başlamıştır. Bu uygulamanm oluşumunda kilit isim, Pan iranisra diişiiincesinin kuruculanndan M. A. Fu- ruqi olmuştur. Onun dnerisi ile Farhangestan'a bağıt Cografiya Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonun gdrevi *iran'da yabancı cografi isimleri Farsgalaştırma*

224- Eger Bizimki ve Ozgeler sorunu ortaya atmasalar ve Ozgelere aynmalik gOzQ ile bakmasalar .....Beyler bu zorla kabul ettikleri dilin (Azericenin) neyine la van? duyuyorlar ki, kendilerini digerlerinden daha yQce ve QstQn gOrOrler, ve parlak dOnemlerinde Araplann Accra ve Romalilann Bar bar sOzcfklerini kuDandiklan gibi, digerlerine Ozge diyorlar... bajkalanna aynraalik yapıyor... ve baton {abalann diger vatandajlanm ajagilamak ve lemersiz hayaller ugrundan kullanraaktadır... Kaflan dagi Otesi (Azerbaycan bir dag) beylerinin ifihar ettikleri bu ayncakgin temeli nedir?... TQrk?e konuftnak iraan ruhuna sahip olmak ve insanlan her ku&urdan uzak tutan bir Ozellik degildir ki...*

Diger bir Or nek; Prens Abbas Mirze Kacar'in focuklanm Ogretmeni, Hacı Mine Agasi (Mol la Abbas Erivani) Irama ba?bakani iken, bakanlildarda Azerileri, digerlerine OstOn tutardi.

Mostovfi, jarhe Zendegftniye man

olarak tammlanmıştır. Burada 'yabancı*' dan am a? dzcllikle TURki ve ikinci sirad Arap?a sdzciikler olmuştur. Zaten bu komisyonun ilk icraati Etnik Azerbaycan ve EtniZH Arabistan'da 50k sayida coğrafi ismin Farsgalajtinlması olmuştur. Komisyonu* Fars\$alaştırma uygulaması dzellikle ilkede Turki olan bvittin kent, kdy, ırmak, dag, dcrc= bdlge, 01 ve hatta aşiret isimleri kapsamıştır. Komisyon biitiin yazışma ve kararlannds ijzellikle Tiirki ve Arap kOkenli sdzciiklerin degijlirilmesi gerektiğini vurgulamıştır isimleri Fars?alaştırma akimini daha sonra Fars?ayi Tiirki ve Arap kdkenli sozciklerden* anndırma akimi: (Farsiye Sare) takip etmiştir. 1937 yılında Kiirdistan eyaletinde Kiirtfε= isimlerin degijlirilmesi i?in bir karar fikmiş, fakat degiştirilen 44 ismin fogunlugu bura— daki Tiirki kdkenliler olmuştur.²²⁵

Sonuf olarak, Fars Pehlevi diktasında ilkede Fars olmayan coğrafi isimlerin biiyik bir bblimii Fars isimlerle degiştirilmiştir. Bu isimler arasında Arap, Kiirt, Belug vs. kijkenlilerin bulunmasına ragmen esas bdliim Tiirki-Azeri kokenli veya Tiirkgeye benzer isimlerden olu^maktadır.

"... Eger bu (coğrafi) isimlerde Fay, Su, Bulak ve benzerleri sdzciikler varsa, bu yabancı sdzciikler yeni isimlerin belirlenmesi ile Farsgaya gevrilsin.... uygunsuz ve Farsga olmayan isimlere sahip olan ilkenin diger bolgeleri için Farhangestdn uygun isimler bulsun..."²²⁶ (dr. Savucbulak—>Mahabad, Actgay—> Telherud, Akkale—> Pehlevidej. Urmiye—>Rezaiye, Naseri—>Ehvaz, Aliabad—>\$ahi, Salmaş—>\$ahpur, Kizil Ozen—>Sefid Rud, Karacadag—>Eresbaran vs.)

Fars islam Cumhuriyeti kurulduktan sonra coğrafi isimleri Fars?alaştırma siireci de- vam etmiş ve hatta daha yaygınlaşmıştır. Or. Dogu Azerbaycan Ostamndan ayrılan Erde- bil bdlgesinden Azerbaycan ismi atılmıştır.

1926 yılında Fars şovenizminin biiyik teorisyenlerinden Dr. Afşar afik^a İran Arabistamnda uygulanan politikanm Azerbaycan'da da uygulanmasını dnermektedir." Tur# (Azeri) dili yasaklansin, TURk dillilerinin bir kısmi iranui diger bolgelerine siirilsin, idari taksimat yeniden gizilerek, Azerbaycan sinirlan degiflirilsin, Azerbaycan adi ist başka bir isimle degiftirilsin."

Bu dOneme Ozgun olaylardan gocuk isimlerine getirilen yeni duzenleme ve yasal • kisitlamalardır."şuraye Ali-ye Sazeman-e Sabte Ahvai" in fikardigi karann 20. maddesi- , nin 3. bdliimUnde, dinsel azinliklara gocuk isimlerinin kendi dil ve kiiltirleri uygun olarak se^ebilmelerine izin verilirken, Fars olmayan Miisliiman halklara kendi dil ve kiiltirlerine uygun isim se?me hakkı tanmmamıştır. Bu yasaklar, dzellikle Tiirki-Azeri isimlere karşi iran'da ve iranin diş temsilciliklerinde ugulanmakta ve bir bdliimu de yazih yayma yansimaktadır ²²⁷ Aynda Fars islam devleti tarafından yasak isimler listesi yayimlanmıştır. Bu listede Cengiz, Menuş, Damun gibi isimler yer almaktadır. Bdyle du-

225- B.JySl.K4ve. ntjredfflej, fSitifngoidii viteqyire asiraiye joqrifiySyi dar trftn, yd ll.j*yi3,1370,farvardin-226- BflyHi. Kive. n AjredAoes, fartiAngenAn valcqyire asimiye joqiSfiySyi dw lrtn,ytl ll,sayi3.13?0,fvadin-227- Vartiq, ichrtn.jayi 1-88,1993

rumlarda gdevliler geneldc isimi tamamiyle degiştirir veya ebeveynin se^tigi orjinal is- me benzer Fasar^a bir isimi (Or. Azerice Sayan yerine Fars\$Sa şayan) kayita ge^iriyorlar.

Ek olarak Fars Islam Cumhuriyetinde işyerleri isimlerinin yerel milli dillerde se^ilmesine kesin kısıtlamalar getirilmiştir. Bbyle isimler dr. Azerbaycan kelimesi iferen birka? şirket ismi olayında olduğu gibi genelde onay i?in gnderildikleri Tahran'da i^iflerince reddedilmektedir.

1989'da Fars Islam Cumhuriyetinde, "Farhangest&T Refesancani başkanligında tek- rar faaliyete başlamıştır. Ekim 1995'te gikartılan bir yasa ile yazışma, deme^lerde ve sa- nayi, tarimsal iiriinleri ile yiyeceklerle ev ejyalannm adlandırılmasında yabancı sdzciik ve terimlerin kullamlması yasaklandı. Farhangest&n Tlirki(Azeri) kdkenli sdzciikleri yabancı saymaktadır.

4.23. Boliinmiis Parcalara Yonelik Propaganda:

tran'da Fars Pehlevi diktasi ve Fars islam Cumhuriyeti ddenemlerinde ilkede yerel milli dillerde tek bir okulun bulunmamasına ragmen bu dillerde suurlu radyo-televizyon ve yazılı yayınlara izin verilmiştir. Bu simrli yayınlann esas amacı bdlinmiiş parcalara ydnelik iran rejiminin propagandasını yapmaktır. *Bizim iran'da Azerice yaym yap- mamızın nedeni: sadece islamin mesajını ve Iran devrimini Azerbaycan Cumhuriyetine ulaytırmaktır. Yoksa biz iron Azerileri ile Farsfa konuyuruz.*^{22*}

Yerel milli dillere gdsterilen bu esneklik, yerel halkların asimilasyonunu hızlandırmak i^indir; denmiştir. Merkezi devletin yaptığı yayınlarda kesinlikle *yerel dil- lerin edebi bigimlerinin kullantılmasına izin verilmez*, fejitli yayınlarda bdlgesel konuşma ağızları kullanılarak, ortak edebi dilin oluşması veya yaygınlaşması engellenir. Özellikle titizlikle Azerice iizerinde uygulanan bu siyaset, bazı Azeri aydın ve yazarların itirazına neden olmuştur. Bu itirazlar Azerice fikan Varlık dergisinde yankı bulmuştur. Doğu Azerbaycan Ostam devlet televizyon başkanı bu itirazlara şdyle cevap vermi ştir:

- *Bizim if in önemli olan mesajdır, dilin doğruluğu degildir.*
- *Biz gegmif yiizyillara donuip, dr. 11. yiizyil ari sdzciikleri kullanamayız.*
- *Azerbaycan'da her kent ve kdy kendine dzglin lehgeye sahiptir. Bunların hepsini memnun edemeyiz.*

• *Azerbaycan Ulkenin sanayi merkezidir, do gal olarak buradaki Fars gdfmenler de vardır ve bunlar kendilerine dzglin programlar istemektedirler.*

- *Biz doğru dilde konuşursak, ha 1k onu anlamaz, dolayısıyla bizim if in dflfi kahveha- ne dilidir.*^{* 229}

22S- KeyhAne HavAyi

229- Varliq, 1994,*ayı 2-93.3-94

Azerilerin biitiin iilkeye serpilmiş durumda olduklarına ragmen bvitlin dike Azeriler ni kapsayacak tek bir merkezden yaym yapılmamaktadır. Başkent Tehran nilfusunun yal laşik iiftc birinin Azerilerden olujmasma ragmen bunlari da ifine alacak herhangi Azeri ce radyo televizyon yaymi yoktur.^{230 231} Burada amaf, herhcngi bir yerel halkin bireyla arasmda ortak edebi dil ve milli birlik ruhunun oluşumunu dnlemek olabilir. Ayrıca di parfa ile (dr. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları ile iran Azerileri arasmda) edebi di gibi birleştirici faktdrleri yok etmek amaflanmış olabilir.

Yayinlarda kullamlan diller, tamamıyla Farsfa ve Arapfa sdzcuklerden dolu yapay dillerdir. Farsfa ve yerel dilin kanjimindan oluşmuş bu yapay dilleri kullanmanın amacı yerel dillerin Farsf a-Arapf a kanjimi uyduruk birer bozuk lehfe olduğu gdiintiisiinil ver- mektir. Bu yapay karişik diller ahalinin yerel dillerinden Farsfaya geğişini daha da fabuklaştırmaktadır.

Pan Iranism ideologlanndan Dr. M. Afşar diyor: "... *Ben Azerbaycan'da Azericenin yasaklanmasmi soylemiyorum.... fakat Farsga ogrenme yaygin, zorunlu ve bedava ol- mahdir. Oylesine ki iig yil ve daha az bir siirede istisnasiz biiiiin halk her iki dili bilmeli. ondan sonra Farsga kelimeler Tiirkgeye oylesine girer ki, dilin en az %60-70'i Farsga olur ve iki dil birlefür.... eger devlet bu kiilttirel politikayi benimserse kufkum yok ki zah- metsiz-sorunsuz ve hig bir direnifle kar\$ila\$madan amaca ulafinz. 50 yil sonra ve Azer- baycanlilar hiss eimeden bile (farkında olmadan) Farsga konu\$acaklardır.... Bu if kesin- lilde Azerbaycanlilarin kendi eliyle gerçekleşmelidir.*"^m

Ayrıca bu yapay dillerin kullanılmasında ısrar etmenin bir nedeni de iilke simrlannın iki tarafında yaşayan bdlunmuş halk ve hatta İran ifinde feşitli bdlgelere dagılmış aym etnik gruba bağlı feşitli toplulukları birer ayn halk gibi gdstermektir. Yurt di\$ına ydnelik (dr. Azerbaycan Cumhuriyetine yapılan Azerice yayinlarda) edebi dil kullamlmaktadır. 1986 yilmda Fars Islam Cunnhuriyeti Radyosunun feşitli dillerde yaptığı yayinlan bildi- ren bir raporda tek bir Azeri dili ifin feşitli adlar kullamlmış: Kafkas Tiirkfesi (edebi Azerice if in), Tiirkkiye-Meşhed (Azericenin Horasan lehfi esi ifin).

Yerel milli dillere gdsterilen esneklik, genelde merkezi devletin zayıf olduğu veya "hdiit alunda bulunduğu donemlerde daha da fazladır. Uf drnek, II. Dünya savafı rasında, 1953'te Dr. Musaddik iktidannnda ve 1989'da Sovyetlerin dagılması inemleridir. 1989'da Sovyetlerin dagılması ile Fars Islam Cumhuriyeti dogan yeni fırsattan yararlanmak ve Orta Asya- Kafkasya Cumhuriyetlerinde etki alam oluşturmak amacı ile bu halklara ydnelik basm- yaym, radyo-televizyon fah\$malanna başladı. Bu ve dzellikle Azerbaycan Cumhuriyetinde yikkselen Azeri milliyetfiligi akiminm İran Azerileri üzerindeki etkisini azaltmak ve dnlemek amacı ile Fars merkezi devlet 1989'da resmi veya yari resmi Azerice *islami birlik* (15 giinde) *Sehend* (Ettellat eki, haftalık), *Yol* (Key- han eki) dergilerini f lkarmaya başladı.

230- Ana dili

231- Zabdnė FSrai dar Azaridyjda, 2000

Iran Radyosu yaymlarina 1940'ta baflamiftir ve daha sonra strayla Tebriz, Urmiye (Azerbaycan), Ehvaz(Arabistan), Şiraz (Farsistan), Kermanjah (Kiirdislan), Meshed, isfahan (Farsistan), Senendec (Kurdistan), Zahedan (Belugestan), Reft (Gilan), Gorgan (Turkmenistan) da radyo istasyonlari kurulmuftur.

Iran televizyonu 1958'te kurulmuftur. Sonra sirasiyla Abadan ve Ehvaz'da (Arabistan, 1961), Urmiye (Azerbaycan, 1968), Bender Abbas Isfahan, Şiraz (Farsistan 1968- 1969), Gilan (1970), Mazenderan (1970), Kermanjah (Kurdistan, 1970), Tebriz (Azerbaycan, 1971) de kurulmuftur.

Fars Pehlevi rejimi yerel milli dillerde smirh yayinlara izin vermedi.

Tablo 42. 1962'DE YEREL DILLERDE RADYO YAYINLARI

Yer	Yayın	Program
-Gorgan	Türkmenistan	Türkmen, Azeri ve Özbek programı.
-Zahedan	Belucistan	Beluf, Urduca programı.
-Ehvaz	Arahistan	5 saat yerel Arapça programı.
-Reft	Gilan	Gilek ve Azeri ve Özbek programı.
-Senendec	Kürdistan	Kürtçe programı.
-Kermandah	Kürdistan	Kürtçe programı.
-Mehmed	Horasan	Kürtçe programı, Azeri ve Özbek programı.
-Tebriz	Azerbaycan	Azerice ve Özbek dinsel programı, Ermenice, Rusça programı.
-Urmiye	Azerbaycan	Azeri, Kürt, Ermeni, Asurice programı.
-Tehran	Farsistan	Azeri ve Özbek.

(Kaynak: Majalloye Radyoye Iran, 1962)

Not: Etnik Azerbaycan dışında yaşayan Azeriler için Tehran, Gorgan, Reft ve Mehmed'de Azerice yayınlar yapılmıştır. Bu programlar Fars İslam Cumhuriyeti döneminde kaldırılmıştır. Yerel dillerden sadece Tebrizden Azericede dinsel programlar yayınlanmıştır. (Etnik Azerbaycan İran'da demokrasi, laiklik ve sosyalizm hareketinin merkezi olarak bilinmektedir.)

Fars İslam Cumhuriyetinde, yerel milli dillerde yapılan yayınlar Fars Pehlevi Rejimi'nde olduğu gibi devam ettirilmmiştir. 1982'de İran'da Vahede Zabanhaye Melli ve Burun Marziye Seda Va Siml (İran radyo televizyonu milli ve yurtdışı dilleri birleştir) mevcut olmuştur. Bu kurumca Irak Kürdistanına yönelik günde 5 saat Kürtçe program yayını yapılmıştır. Ayrıca Tehran ve İsfahandan 75 dakikalık Ermenice program yayınlanmıştır.²³²

232- Kimimeye deviate Jumhuriye Eiliraiye Ir4n dar 1363, (Dabir xineye furtye Hamiheiğiye tabliqce dovlat) S.61S , ayu eser 135.S.907.

Tablo 43. 1990'PA YEREL DiLLERDE RADYO YAYINLARI.²³³

fiat	Etnik Bolae	M	Saul
Urraiye	Aerebaycan	Kirraana KOrtfesi,	530 saal
Kennanfah	Kurdistan	Sorani KOrttesi,	696 saat
Standee	KOrdistan	Sot an i KONccsi,	1153 saal
		Gurani (Avraraani)	136 saal
Huzistan	Arabist an •	Arapta,	3640 saat
Zahidan	Belufestan	Beluga,	730 saat
Gar tan	Turkmenistan	TOrkraence,	1485 saal
Me«bed	Horasan	Kirraana KOrt^e.	312saat

Bu verilerde iilke niifusunun %33'iinii oluşturan Azeri, ayrıca Lor, Gilek, Mazendera- ni gibi dillere ait bilgiler yoktur.

Bugiin Fars Islam Cumhuriyeti radyosunun Arap?a, Kiirtfe, Tiirk^e, Puştuca, Urduca vs. yayınlan vardır. Ayrıca yurtdijma yOnelik Arap\$a ve Azerice televizyon kanallan mevcuttur. Turki iilkelere yOnelik Tiirkfe yaym yapan bir televizyon kanaluun kurula- cagi tasarlanmiştir.

4.24 Etnik Gruolarin izolasyonu:

Iran'da smirlar milli gruplan b01miiştiir. Komşu tilkelerde kalan par?alar genelde Iran'daki soydaşlarına gOre 50k daha geniş milli-kultiirel haklara sahip olduklarından, bu gruplan iran'daki hareketleri Iran simrlan dijmdaki hareketlerle baglantilidir.

20. yilzyilda b01iinmiiş par^alan arasındaki kanşilikli etkileşimin en iyi Ornegi Iran' Azerilerinin Meşmtiyet Hareketi (1906-1911), Azadistan Cumhuriyeti (1918-1919) ve Azerbaycan Milli Hiikiimeti (1945-46) oluşumlandır. Fars Pehlevi rejimi Iran'da b01iinmiiş Kiirt, Belus, Arap, Turkmen ve en başta Azeri halklan yurtdifindeki uzantilanndan tamamen izole etmeye kalkişmiştir. Bu uygulamaların nedenleri ř0yledir:

Iran'da Gayri Fars halklar iilkenin suur bdlgelerinde yajamaktadırlar. Bu halklan simr Otesi soydaşlan (Or. Azerbaycan, Turkmenistan, Pakistan ve hatta Irakta) genelde Iran'da yaşayan kesime gOre daha fazla milli haklara hatta bazi durumlarda bagimsiz ve- ya Ozerk devletlere sahiptirler. (Or. Azerbaycan, Turkmenistan Cumhuriyetleri, Irak'U Ozerk Kiirt ve Pakistan'da Ozerk Belu? devletleri). Milli-sosyokiiltirel gelişme dtizeyi a?isinden Ozellikle Azerbaycan ve Turkmenistan Cumhuriyetleri Azeri ve Tiirkmenleri, 'ran Azeri ve Tiirkmenlerinden daha gelişmişlerdir.

" miiş halklan (pek) Onemsemediği ve sik sik insani, ekonomik eorik smirlar olmuştur.

20. yy. başlarında yazı değişikliğinden sonra İran Azerileri ile Türkiye Türkleri ve Özellikle Kafkasya Azerileri arasında yüzyıllar boyunca devam eden kültürel bağlar diramalık şekilde durma noktasına geldi. Bu nedenle Fars Pehlevi rejimi Sovyet sistemin kurulmasından sonra Azerbaycan Cumhuriyetinde gerçekleştirilen yazı değişikliğini memnuniyetle karşılamışır²³⁴

İran'da Fars iktidarı döneminde Pehlevi diktası ve İslam Cumhuriyeti hem Farsça ve hem milli dillerden Azerice ve Kürtçenin latin yazıma geçişine 50k sert tepki göstermişlerdir. (İran'da konuşma dili olarak kullanmakta olan milli diller, resmi ol- madıklarından resmi yazıya sahip değildirler. Bu dilleri yazıya geçirmek için, gayri resmi olarak Arap yazısı kullanılmaktadır.) Fars İslam Cumhuriyeti kendi halklarının latin yazıma geçmesine şiddetle karşı fikmasma rağmen smir Otesi parfalara ybnelik yayınlarında latin ve kril alfabesini kullanmaktadır.

"Fakat ilkimizin bir bldiiminde iranlılar arasında anadil olarak yaygın olan Arapça ve Turğce (Azerice) ile ilgili, bu dillerin dışarıda da milyonlarca konuşam ve gUflti devletlerin dili olduğunu ve bu dillerde hergün çok sayıda yayın, Kiiap vs. nin yaymlandığı gdz dniine alırsak, devletin siyaseti çok akıllıca ve ihtiyatlı olmalıdır.... Dev- let bu dillerdeki yayınların dışardan tilkeyc girğini engellemelidir ve yetkililer bu dillerde yurt dışında yayımlanmış tek bir gazete, kiiap veya derginin halk ve özellikle (ocuklara ulaşmasın engellemelidir...."²³⁵

Milli grupların sınır Otesi parfalardan etkilenmelerini engellemek doğrultusunda aşağıdaki yöntemleride de Ömek olarak gösterilebilir:

-Başta ilkedeki ve Özellikle sınır Etnik bdlçelerde dış ve komşu ilke televizyon yayınlarının izlenmesini önlemek için fanak antenler yasaklanmıştır.²³⁶ Bu doğrultuda devlet internet'e de sansür uygulamaktadır.

-Devletten izin almadan takdirde İran vatandaşlarının yabancı uyruklularla evlenmesi yasaklanmış ve bu yasam Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarını da kapsadığı Özellikle vurgulanmıştır.²³⁷

-Azerilerin yaşadığı Tebriz ve Urmıyedeki Türkiye konsolosluklarına giren veya Türkiye yetkilileri ile görüşen İran. Yurttaşları daha sonra İran güvenlik güçlerince sorgu- ya çekilirler ve ifade verirler²³⁸

234- Fars Pehlevi diktası nin teorisini, M. E. Funiqi }öyle den' Ben kendim,İrani (Fars) yazısının eksik ve laurlu olduğuna inanırdım.... Bence biz, bir süre TQrk(TQrkiyede) yansım defçitirilmesini ve kendi yazıruzun Arap'a olmasını, siyasi pkarlardan dolayı hoş görneli ve kullanmalıyız. Yani Azerbaycan (İran) ve Tflrldye arasında ortaya çıkan yazı farklılığını Azabaycanıllann. Türkiye TQrklerinden uzaklaşılmalan ve daha da ayrılmaları yolunda kullanmalıyız. Gerp sonunda bizim de pkanraiz Arap yansımı dQzeltmek veya değı'tirraaktadır.' Furuqin'in Ankara'dan Tehran'a gönderdiği Özel mektuplar. MA-Funiqi, Yağraa dergisi, sayı 7,1948.eyl01.yıl 1.

235- Zabine F9rei dar Azatbilyfln, S.167, Abb&s EgMl Ajtiyini.

236- Kayhan Newspaper, No.539,' 12 jan 1995, London (London Houde, 271-273 King street, London WQLZUK)

237- KeyhUne Hevii.30 Arahk 1992, sayı 1013

238- Cumhuriyet, 4 Nisan 1996, sayı 25747 (Bu Türkiye Cumhuriyeti nin İran Azerileri ni kflitÖrel ve siyasal olarak destekledi# anlamına gelmez. Aslında Türkiye devleti, 1925ten ben (İran Azerilerioe karp) merkezi Fars devletine destek vermiştir.

-Azerbaycan Cumhuriyati İran gezisi sırasında Etnik Azerbaycan'da Tebriz ve Urmiye kentlerini ziyaret etmek istedigini bildirmesince ragmen buna izin verilme- mijtir.²³⁹

4.25. Saf Pan iranizm Ideali:

Fars Şovenizmi İran'da yaşayan ve Fars olmayan halkları bir an önce ve tamamiyle Farslaştırmak idealini gütmektir. Pan iranizm ise bütün İran platosunun (İran, Afganistan, Pakistan, Orta Asya'nın güneyi, Türkiye'nin doğusu, Küveyt Irak ve güney Kafkasya) tek bir bayrak altında birleştirmesini amaçlamaktadır.

Fars Pehlevi diktatörlüğünün döneminde Pan iranizm ideali doğrultusunda pratik bir girişimde bulunmuşsa da, bu düşünceyi benimseyen 50k sayıdaki parti, Or. Pan iranizm, Sumka, Arya, Kabud vs. kurulmuştur. Bu grupların sloganları " *But tin Iran platosu tek bayrak altında*", " *En tistin Iran*", vs. olmuştur. Bu gruplardan Sumka (lider Dr. MonŞizade), Alman Nazi Partisini taklit etmiş, silahlî güçler, siyah giysiler. Hitler Selan vs. yi benimsemiştir.

Hümeinin Oluşumundan sonra Fars İslam Cumhuriyetinde yöneticiler arasında Fars milliyetçiliği ve Pan iranizm duyguları 50k daha belirginleşmiştir. Milliyetçi Fars olan Refsencani sık sık (Or. Tacikistan Cumhurbaşkanı Rehmanovun İran gezisi sırasında) İran, Afganistan ve Tacikistanın dil, din ve tarih birliğini vurgulamıştır.²⁴⁰ (İran nüfusunun sadece %41'i Fars'a, Afganistanın %26-%52'si ve Tacikistanın %50'si Tacikçe konuşmaktadır.)

Devlete bağlı kuruluş kurumu İran, Afganistan ve Tacikistan arasında ortak kitap pazarı oluşturmayı ve uluslararası televizyon kanalı kurulması ile Avrupa, Amerika ve Japonya'da yaşayan İranlılara yönelik Fars'a yayım planlanmaktadır.

Devlete bağlı Keyhane Havai'de yurtdışında "Anjomane Pazuhaj dar ŞŞzandegiyc" adında bir dernek bağlantılı olan Majid Tehraniyanın şu sözlerine yer verilmiştir: **■** *n'l bugünkü siyasi sınırları içinde simalayamayız. Afganistan, Tacikistan gibi ülkeler, ca Özbekistan, Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bahreyn, Pakistan ve Basra fiizindeki bazı adaların bazı bölgeleri, eskiden olduğu gibi bugünde İranlılerce mes-bdlgelerdir.... *2 *1*

İM dili. tenunuz 1994, sayı 121.

İtel At gaati.

eyhioc Havii, 17 april. 1966.sayı 1176

4.26. Milli Gruplari Asaeilama;

Milli' grupların birbiri hakkında alaycı veya ajagilayıcı tabirler kullanması fogu iilkelerde gdrililmektedir. Fakat bu durum Fars Pehlevi rejimi dOneminde devletin resmi politikası olan Fars Şovenizminin bir pargası gibi, sistemalık ve resmileŐtirilmiŐtir. Milli aŐagilama biitiin Fars olmayan halklara Gilek, Lor, Kiirt vs. ye ydnelik yapılısada yine asil hedef Iran Azerileri(Tiirkileri) olmuştur.

Fars Őovenisller iran'da, Azeriler(Tiirkilere) eŐek(Xar) derler. (Tebrizli Őems'e Rumda=Anadoluda Ejek dendigi, Osmanli Sultan Selim'in Azeri Şah ismail'e "EŐek Turk" di- ye yazılı olarak hitap ettigi bilinmektedir. Aynca, 14. yy. da Fars Ubeydi Zakani'nin yazilarında "Zabane XarrŐ Xalag danad" EŐegin dilinden Halag Turku anlar diye bir ata sbzii vardır.)

Irani ingilterenin sOmiiirgesi yapan 1919 anlaŐmasim imzalayan Vusukudddle sOyle demiŐ: "Azerbaycan iilkenin gangrenleŐmiŐ pargasidir. Onu kesip atmalıyız", Riza han'in eğitim bakanligi, Azerbaycan kiiltiir miidurii Mohseni Tiirkge(Azerice) konuşan herkesin bajına yular takılması ve ahıra bağlanmasuu emretti. Ondan sonraki miidiir Zevki, okul- larda Tiirkge konuşma ceza sandiklarınm yaptırılmasim emretti. Fakat bu konuda en dzgiin lafları Mostovfi sbylemijtir:

"Tiirkler Azerbaycanlı ve Iran irkmdandirlar.... Tiirk dili, Mogollarm kihci ve dille- rin kesilecegi lehdi ile halka zorlanmıftır... (Azerilerin) Bu zorla kabul ettirilmiş dilin neyi ile kivanđ duyduklarını anlayamıyorum... neden bu vahfi dilin zurnasma UflUyorsunuz?. . Bu vahşi dili birakmalı veya sadece Azerbaycan koyluileri ile ko- nuŐtuklarında kullanmahlar... Icendimi bu alifilmamij kaba dilden, ki teessifle Iran irkklarının bir kisnuna zorlanmıftır, kurtardım... Azerbaycanlılar Tiirkpe(Azerice) sagmahyorlar... iran'da konuşulan Turk dili, bazı bitlgelerin cahillerinin konuftugu kaba, itici bir dildir... Bizim radyo Kajkasya vahŐilerinin mtizigini yayımlamamalıdır..."²⁴²

Mostovfi biitiin yazilarında yiizlerce kez Tiirk(ahmakga) konuşmak, Tiirk igrengligi, ahlaki, tamahi vs. terimlerini kullanmıştır. O demijtir *"TiirkliUK, Azerbaycanlılara en biiviik ihanettir."*

Fars Islam Cumhuriyeti ddneminde bu konuda genel bir olumlu değişiklik gdzlenmemektedir. Ozellikle aşın Fars milliyetgiler tarafından Refsencaninin kardeŐinin kontrolunde bulunan radyo-televizyondan Iran Tiirklerini aŐagilayıcı program ve

242- XAlci&e Mostovfi.

ske^lerin yayimlandigi bildirilmiştir.²⁴³ Bu programlarda Azeriler genelde sosyal a^idan hor gfririlen fdpijii, kapici, hirsiz, vs. gibi rolleri ilstlenmctc ve Azeri aksam ile konuşmaktadırlar. (Fars^ayi Azeri aksam ile konuşmak Farslarca ulanQ verici ve alay konusudur.)

4.27. Totaliter. Militarist. Uniter Komsulan Yegleme Egilimi:

1925 yilindan beri Iran devletlerinin komşu iilkelerde totaliter, militarist ve uniter devletlerin kurulmasi ve yajamasim yegledigi hissedilmektedir.

Totaliter sistem ve militarist yapidan demokratik, gok sesli ve sivil yapiya ge?mi} komşu iilkeler, o iilkelerde yaşayan ve iran'da uzanUlari bulunan halklarin milli bi- lin^lenme ve hak isteme girifimlari, Ozellikle uniter yapidan fedarativ yapiya ge^f Iran iQin ciddi tehlike olarak algilanmiştir.

Turkiye'de Kiirt sorununun demokratik ydntemlerle gdziilmesi, ozellikle Ozerklik ve- ya federal yapinin benimsenmesi, Irak'in tam federal bir iilkeye gevrilmesi veya iki Kiirt ve Arap iilkesine ddniişmesi iranin kesinlikle karşi £ikugi olasiliklardir.

Sovyetlerin totaliter sistemi ile ayakta durmast ve Azerbaycan ile Tiirkmenistamn demir perde arkasmda kalmasi iramn tercihi oldugundan olmalıdır ki Fars Iran Islam Cumhuriyeti, Sovyetler Birliginin dagilmasi ve Azerbaycan ve Turkmenistan Cumhuriyetlerinin bagimsizhgina pek sicak bakmamamijtir.

Fars iran Islam Cumhuriyetinin Tiirkkiye sefaretindeki eski damşmani Ekber Genci yayimladigi son kitabinda şöyle yaziyor: *"/ran devleti, Azerbaycan admda bagimsiz devletin olmamasina gahşmahdir... QUnkii bir kariş Azerbaycan adinda bagimsiz Ulkenin varligi iran'in dagilmasi demektir."* (Xudaaferin, Polonya. No: 1(2) Yanvar-Mart 1996)

i

I f

.43- Ayni kumm tarafından 1995 yilinda VShede AflcHre Umurai, Seda vaSimSye Jumhuriye EsIcini tarafından dagitilan bir sonj anketinde (sayi 59) \$u sorular sorulraaktadin

-Bir Tdrkle evlenirmisiniz ? -Kiziwzi bir TOrkle evlendirirmisiniz ? -TQrkierin dinsel tOrcnlerine Or. Ajuraya kabhrmSDiz ? Komjulugundabir TQrkfln olduğu evde yajarraisimz ? -BirTQrkle ayni odada rallyrraiamz ? -Tfirkleria (ogunlugu olujurdugu bir sokakia yajarrmismiz ? -Azerice konujulan bir ketme ya^armiamz ? -Bir TOrkle ilijkaye girerraisiniz.evine giderraisiaz.evimize gelraesini istermisiniz ?

Bu anketin dagmlmasindan sonra, Amrilerin (Ozellikle Urraiye Oniversiieji Ofreacileri) kflflk fapta protesto hareketkri yapuklan bildirilrajilir.

Xfirtette Mostovfi,- Varhq,- Aoadili, 199S,terarauz, Sayv 133.- Omide Zanjfa, 28 September, 1994,2.yil,sayi 38

5. ETNİK GRUPLAR

5.1 iraniler (Iranic)

- 1- Tatiler
- 2- Talişlar
- 3- Gilckler
- 4- Mazenderaniler
- 5- Lekler
- 6- Kiirtler
- 7- Guranlar
- 8- Semnaniler
- 9- Raciler
- 10- Sengseriler
- 11- Aştiyaniler
- 12- Lorlar
- 13- Farslar
- 14- Larlar
- 15- Sistaniler
- 16- Beluslar
- 17- Tacikler .
- 18- Afganlar
- 19- Diger Irani Halklar

5.1.1 TATİLER (TATTC):

Tat, Etnik Azerbaycan, Etnik Gilan, Etnik Farsistan ve Etnik Mazenderanda kendile- ri ve dillerini Tat adlandıran bir grup halkm ortak adidir. Tat adlandırılan gruplann arasmda tek ortak yon konujtuklari dilleridir. Aralarinda irk-soy ve kbken ayniligi yok- tur ²⁴⁴

Tarihsel Bilei: Tat, eski Tilkilerin hakim olduklan yerlerde yaşayan, Irani veya Arap soyundan olan kimselere verdikleri Tiirki kokenli addir.

Orhun yazitlarmdan itibaren Tiirki yapitlarin bir ^ogunda Tat adina rastlanmaktadır. Anlam degişikligine ugramiş bu sbzciik tek bir etnik grubun adi degildir. Tarihte Tiirki topluluklarca yerleşik, tanımla ugrajan başta Irani halklara verilen Tat adi eski Tiirkgede yabancı, hizmet^i, aşıgalik, yoksul, zavalli, saf ve Tiirki olmayan kimse anlamlandna kullamlmıjtir.

Azeri Kizilbaş Safevi stilesi ddneminde Tat yerli Irani dilli halklar ifin kul- lariiılmıştır. Etnik Azerbaycan'da Gulat-i şia'dan olan Ehli Hak (Kizilbaş-Bektaş) Azeri- ler bugiin de Tat'i aym anlamda kullanmaktadırlar. Azeriler Kazvin kenti batisindaki hal- ka da Tat demektedirler. Bunlann konujtugu dil, Irani dillerden olan Taticedir. Etnik Far- sistan'da Azeri Kaşkayi aşiretinde Azeri(Tiirki) olmayanlara Tat derler,

(Ancak Tiirki Uygurlara Yagma ve Tuhsiler tarafından ve Tiirkistanda Tiirki olsun veya olmasin Mogollardan Onceki biitiin yerli halklar i^in, Tat sifati kullanılmıjtir. Aynca Ural dillerinden Vogul ve Ostyak9a'da Taut kelimesi Irtiş irmagi için ve Macarca- da Tot Slovaklar i?in kullawlmaktadır.²⁴⁵)

Etnik Azerbaycan ve Rusya Cumhuriyetine bagli dzerk cumhuriyet Dagistan Tatlan, Irani Sasani krai Enuşirvan (531-579) tarafından kuzey simrlan konimak amaciyla bura- lara yerleştirilmiştir ²⁴⁶ Bu nedenle en kuzeyde konuşulan Irani Tati diller, bu cografi ko- numlarına ragmen Fars^a, Lorca ve Kumzarice gibi giiney Irani dilleri grubuna girmekte- dirler.

>

Nufus-Da&ilinv. Tatiler esasen adacıklar halinde serpilmiş olarak Etnik Azerbay- '. can'da yaşamaktadırlar. (Merend, Kazvin, Zencan, Halhal, Hemedan, Miyana ve Maraga kentleri yakınlıklandna). Aynca Etnik Gilan, Etnik Mazenderan, Etnik-Taliş ve Etnik Farsistan'da Semnan, Kaşan ve Gernsarda 'da Tat gruplannm yaşadigi samlmaktadır.

Tatilerin toplam sayılan bilinmemektedir. Keringaniler 600 kişi, Herzendiler 3000- 5000 kişi, Siyahdehan'dekiler 2000 evdirler. Bdylice 60 kdyde yajayan Tatilerin toplam say ısı 50000-150000 kişiyi aşmamaktadır.

244- Oraide Zanjin, 6 July 1994,2.yd, sayi 26

Zabane Ftai dar Azfcbayjan, SZ41-245. AM SZ97

245- 1A (Tat)

246- AM SZ97

Dil: Tati adlandırılan diller arasındaki mevcut farklılıklar hepsinin tek bir dil adı altında toplayabilmelerini olanaksız kılmaktadır.²⁴⁷ Bu nedene bunlara Tati dilleri ailesi demek daha doğru olacaktır.

Bazı araştırmacılar Tati dillerini İranî Medlerin dilinin devamı saymışlardır.

İran'da konuşulan Tati dillerinde günümüze bir yazılı metin ulaşabilmişse de, bunlar tam olarak araştırılmamış ve bu dillerin kesin sınıflandırılması yapılmamıştır. Ajagidaki deneme niteliğindeki sınıflandırma bize aittir:

l-Halhalice:(Kecel, Secel, Şahrudi) Bu dil 6z Tatga olarak bilinir. Halk ona Tat'a der. Diğer Tati dillerine göre konuşanların sayısı daha fazladır. Esasen Şahrud'da, Hal- halin imamrud(Şahrud ?), Kâgâz Konan, Elaeddin bölgesinde, Etnik Azerbaycanın Zencan kenti bölgesinde, Tarom-Hamse bölgesinde konuşulmaktadır. Konuşulduğu bazı köyler Şgyledir: Şal, Esbu, Eşkestan, Deru, Kezen, Kişlak, Lerd, Kerend, Dolmedeh, Majlan, Kelur(il'e merkezi), vs.

Bu dil Taliş'a komşudur ve ona benzemektedir. Sayıca en fazla konuşulan Tati dil olmasına rağmen hızla Azericede erimektedir.

2- *Herzendice (Gelinkaya):*²⁴ⁱ Etnik Azerbaycanın Merend ve Culfa-Sofyan arasında bir Tat adacıdır. Bu dilin konuşulduğu köyler Uryan tepe, Karagdz, Babere, Dizce Kurban, Kuri, Piri İshak, Herzeni Cedid'dir.

Bu dili konuşanların sayısı hızla Azerilejerek azalmaktadır.

Herzendicenin Talişca, Tatice (Halhalice) ve Zazaca ile bağlantıları vardır. Bazı araştırmacılar Zazacanın Deylem bölgesinde köken aldığını söylemektedirler.

3- *Keringanice*^{2*7 * 9}: Etnik Azerbaycan'da diğer bir Tati dili adacıdır. Konuşulduğu köyler Hesnu, Hoynarav, Hrazin, Kalasur, Eresbaran, Eher (Aras ırmağının güneyinde) vs. dir. Bu köylerdeki Tatların dili arasında karşılıklı anlaşılabilirlik mevcuttur.

4. *Hoeynice:* Etnik Azerbaycan'da Zencan kentinin 60 km güneyinde, bir köyde konuşulmaktadır. Bazıları tamamıyla yok olduğunu söylüyor.

5-*Takestancice:* Talişca ile Semnaniceye yakındır.

6- *İndice:* Kazvinin güney batısında konuşulur.

7- *Şalca (Şali, Karafali):* Bu dil Eftehardice dilinin bir lehgesi de olabilir .

8- *Şalca (Doğu Heregan'da) Elvir ve Veyda* dillerinden söz edilmektedir.²⁵⁰

8- *Eştehardice:* Etnik Azerbaycan'da Kazvin'in batı ve güney batısında konuşulmaktadır. Bu dilin adı Nuzhetil Kulup'ta geçmektedir. 14. yy. da Zencan'da konuşulan ve an Pehlevice adlandırılan dille ilişkili olması olasıdır.

7- ZabaneF8rsidarAzərbaycani.SZ44

1*8- Zabane Fflrsi dar Aiarbayj4n,SJ216-222

9- Zablnc Fflrsi dar Azart&yjftB, S.237-240)-

Sarzanuo Qazvin, S.481

Sagziabad, Şamdan, ispiavarin, ƒali, Siah Dehan, Hiyarek, Danesfan, İbrahim Abad kdylerinde konujulan dillerin de EŞtihadice olduğu iddia edilmiştir. Siahdehan dilinin, Fars^amn isfahan ve Kaşan lehçelerine yakın olduğu sdylenecektir.

9- *Sapanca*: Etnik Azerbayca'nın Maraga kenti civarında konuşulmaktadır.

10- *Enberanice*: Etnik Azerbaycan'ın Nemin kenti civarında konuşulmaktadır.

U-Yengice: Etnik Azerbaycan'ın Miyana kentinin Delikanlı mahalinde konuşulmaktadır.

12- Ayrıca başka bir Tati dili *Maragicenin* varlığından söz edilmektedir.²⁵¹ Bu dil Elemut Rudbarında 7-8 kOyde konuşulur. Maragi dilinin iki lehçesi vardır: *Mufgin ve Dekin*. Maragilerin sayısı yaklaşık 3500 kişidir ²⁵²

Maragiler kendileri Etnik Azerbaycanın Maraga kentinden bu bölgeye geldiklerine inanırlar. Gelme nedenlerini ise, Arap saldırısından sonra dinsel baskılardan kaçmak olarak açıklarlar.

13- Bu bölgede konujulan diğer bir Tati dil *Paqayi dilidir*.²⁵³ Paşayı dili Fars^aya Maragiceden daha yakındır ve Gazerhan, Moellem Kelaye, Ko^enan, Kendanser, Elemut, Kuhpaye ve Rudbar'm diğer kdylerinde konuşulmaktadır.

14- Bazı kdylerde Orn. Rezecerd'de *Rezecerdice* konuşulmaktadır.

Ayrıca Etnik Gilan'da Sefidrud'un sol kıyısındaki Rostemabad fevresinde, Rudbar ve Şahrud'da (Rudbar ve Şahrud Taticeleri birbirinden ayrı iki dildir), İmarlu'da (Farab) ve Etnik Farsistan'da Semnan ve Germsar kentleri etrafında birkaç Tati kOyünün varlığı sanılmaktadır.

Rudbar Taticesi ile Talişca arasındaki kesin sınırları çizmek zordur. Etnik Gilan'da Gavmişbanların özel bir dili vardır. Taticesinin olması olasıdır.

İran'da konuşulan Tati dilleri Azerice'nin ağır etkisi altında girmiş, bu dilden 50k sayıda köklenmeler yapılmıştır.²⁵⁴ Hatta Şahrud Tati'sinin deforme olmuş bir Azeri şivesi olduğu ileri sürülmüştür.

İran'daki Tati dillerinin yazılı yazılı dilleri ve edebiyatları yoktur.

Medeni Durum: İran'daki Tati dillerini konuşanlar 2-3 hatta dört dilli olmuşlardır. Bu kök dillilik sosyo-ekonomik düzeyleri yüksek olanlarda veya bir kaç halk arasında sığınarlarda daha da belirgindir. Or. Etnik Azerbaycanın Halhal kenti güneyindeki Şahrud Tatları Tatga'dan başka Talişca, Farsça ve bölgenin ticari dili olan Azericeyi bil- mektedirler. Rudbar Tatları ise Fars^a, Gilekçe ve bazen Azerice konuşmaktadırlar.

251- Sarzamine Qazvin, S.478

252- Sarzamine Qazvin, S.469

253- Sarzamine Qazvin, S.479

254- Tftneyinhdye Buluke Zahrifi (Jalfil Me Ahmad)

Giintimiizde Tatiler kom\$u halklar ve Farslarda 9<iziilerck hizla yok olmaktadırlar.^{15*}

Din: iran Tatlanm 90 gu \$ii'dir. (imami ?, Gulat-i \$ia ?) E\$tehard Tatlanm 9og* Bahaidir. Etnik Azerbaycamn Halhal gevresi gd^ebe Tatlanm bazisi Siinni (\$afli ?)dii Maragilerden Mu\$ginler \$ii'dir. Maragileri bir Alevi-Ehlihak grubu olarak degerlendirenler vardir. inan^lannda eski dinler bzellikle Zerdiijtiligini izlerinc rastlan— maktadır. Maragilerin ifki i?meyi haram bilmedikleri, 50k kardigi Kiifir ve bojanmay* 90k kOtti bildikleri bildirilmi\$tir. Unlii \$air Arif Qazvini bu gruptandır.²⁵⁶

Diinvada Da&ihmlan.²⁵⁷ Esasen Azerbaycan Cumhuriyetinde Apjeron yanm adasinda ve az sayida Rusya'da (Dagistan Cumhuriyetinde) yajamaktadirlar.

Musliimanlanm 1877'de saydan 65.000,1886'da 59000,1901'de 135.000,1923'te 98000 idi. 1979'da 22000 kijiye inmi\$lerdir.

Baku, Kuba, \$amahı, Gokgay, Gence, Ci?i, Gonagkend, Afruca gibi kentlerde yer- le\$en Tatlar yazı dili olarak Azericeyi kullanmaktadirlar . Rusyada (Dagistanda)kiler ge* nelde Musevidirler. Bunlarm sayisi 1886'da 21000 ki\$ı idi ve Derbend, Boynaksk, Temir- han \$ura, Grozni, Nalfik'te yajamaktalardi.

Musevi Tatlar veya Dag Ciivutleri, Dogu Kafkasyanm islamiyet dncesi ahalisinden kalan ku9iik bir gruptur. Bunlar Irani Sasani krallar tarafından TransKafkasyayi Kuzeyli gasmen akinci kavimlerden korumak amaci ile Derbent'e yerle\$tirilen Musevi Asker ko- lonisinin gunumiize kalan torunlanndan olu\$urlar.

Azerbaycan Cumhuriyeti Tatlanm guniimiizde sayilan 20000 civarmdadir. Bunlarm 9ogu israil'e g09 etmi\$tir. Ufak bir kısmi ise Hiristiyandır.

Kafkasya Tatlanm toplam sayisi 110000 ki\$idir.

Kafkasya Tatlanm U9 ana leh9esi iran'dakilere nazaran 90k daha iyi incelenmi\$. Bu Tatlar hizla Azeriler ve Dagistanldarda erimektedirler. Hiristiyani-Miisliiman Tatlarla, Musevi Tatlarm dili arasmda karjdikli anla\$ma yoktur.²⁵⁸

, Dagistan Tatlanm yazisi (1938'den) Rus yazisidir. Bu dilde Sovyet ddneminde bir Tat edebiyati olu\$mu\$tur.

' ayimlarda Azerbaycan'daki Miisliiman ve Musevi Tatlar, Azerbaycanh, iyanlar ise Ermeni olarak ge9mektedirler.

Ui Pan tranist arajurnnacdarca TQrki Azericenin Etnik Azerbaycan'da egeraen dil haline gelnrnsioden Once, bOlgenin ygin dili olarak gOserilen Irani Aztn dill, bOlgede konujulan fok sayida Tati dildcn bafka bir jey degildir. Bu sanal aniJ- Azeri dili ile genuine varolan (TOridl-Aneri dili birbirine kanjtinlraaraalidir,

bflne Farsi dar Azarbayjan S f 5 (Liqvan'da Azerilejrai} Tatlardan sOz edilraektedir.), S.1 13 (Haraiste Tallinn artik pjtuğu beliitiliyot),SZ40,SS1 1 fazvin, S.452

Aynca DONudaki Tatlar i(in bkz. Azerbaycan da (slamiyetin durumu, S.2-3 ■

Table 5.1 PUNYAPAKİ PACİLİMLƏRİ; 1979

<i>Ölkə</i>	<i>Sən</i>	
Azərbaycan	8.848	K4i
İran	50-150000	Ki*İ
Rusiya(Dağıstan)	61.567	K4i
(tril)	7,437	Kijİ
<hr/>		
Toplam	127.852-227.852	

S. 1.2-TALISLAR;

Kendilerini Tah? adlandıran ve Hazar Denizinin batı kıyısında Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran'da Etnik Azerbaycan ve Etnik Gilan'da yaşayan halklardır.

Niifus-DaMim: Esas olarak Etnik Gilan'ın kuzeybatı ve güney batısında Gorganrud, Esalem, Taleş Dolab, Şanderman ve Masal'da yaşıyorlar.

Görebeleri kişinin Paykuh, yazın Alborz dağı yamaflarında Kolevan, Kaelmdhan, İmamzade İbrahim, Masule köylerine girerler. Ayrıca Etnik Azerbaycan'ın Erdebil ken-tine yakın dağlık bölgelerde Taliş köyleri vardır.

İran'da Talişlann yaklaşık sayılan 50000-200000 kişi dolaylanndadır.

Etnik Bolee: Taliş, Tevaliş veya Talişan adlandırılan bölge tarih boyunca Gilan(veya Deylem) ve Azerbaycan'ın bir idari bölgesi olmuştur.²⁵⁹

Tarihsel Taliş bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran arasında bölünmüştür. İran idaresi altında iken burayı ayrı bir hanlık idare etmiştir. Taliş bölgesi eskiden daha geniştir. 12. yüzyıldan beri Azeri bölgesinin genişlemesiyle Taliş bölgesi de sınırlı olarak küçülmektedir.

Taliş aşırı derece rutubetli ve hayvan türleri açısından oldukça zengindir. (Yıllık yağış 1312 mm).

Taliş'in merkezi 1955'de yapılan Heştper (Tahş) kentidir.²⁶⁰ Taliş ilinin alanı 3672 kilometre karedir. Fakat bu ilinin sınırları Etnik Taliş sınırları ile aynı değildir. İlfinin bir kısmı Etnik Azerbaycan ve diğer kısmı da Etnik Gilan'dan sayılmaktadır. Bölge dağlık (Koac) ve ovalık kesimden oluşmaktadır ve yaklaşık olarak Astara ve Esalem ırmakları arasında yerleşmektedir.²⁶¹

Bölgede okur yazar oran %55'tir.

Ull Gilegeye yakın olan Taliya İrani dillerin kuzeybatı kolundandır. Bu dil zaman- zaman yerini Azericeye bırakmaktadır.

Birkaç lehçeye sahip olan Taliş'in İran'da konuşulan lehçesi, Güney Talişçesidir. Heştper lehçesi ise Azerbaycan Cumhuriyetinde konuşulan Talişçeye yakındır.

Söylülerle kentliler lehçesi arasında farklılıklar vardır.

Taliş'in en eski yazılı yapıtları Etnik Azerbaycanın Erdebil kentinde yazılan bir orittir.

Taliya ile Rudbar Tatfasi arasında kesin ayırtıcı sınırlar yoktur

259- tA<Tal4)

260- MB.S.125

261- Ayrıca Tahjipabkz.KJ.S297-301

Tarihsel Bilei: Irani dilli toplulukların bfilgeye gelmesinden Önce, buralarda yaşıyan yerli Kadusiler irani Akamenişler dfineminde bu devlete karşı defalarca bajkaldırmıjlar.²⁶²

Tabular Irani Sasani Krai Erdşir zamamnda tekrar isyan bayragi agmiş fakat bu isyan 300.000 piyade ve 10.000 ath ile bastırılmıştır.

Tahjlar Azeri Safevi devletini kuran ve Gulat-i şia'dan olan Kizilbaş kabile konfederasyonuna katılan tek Irani dilli halk olmujlardir. Onlar bu hareketleriyle siyasi, sosyal ve fizellikle ekonomik yfinden komşu bolge halklara iistiinlik kazanabilmişlerdir.

1624'te Tiirk Osmanli-Azeri Safevi savaşlan sirasmda Taliş'ta kfiylii-kent yoksullan ayaklanması patlak vermiş, isyancılar Azeri Safevi krali Şah Abbas ve yerel hanların ticarethanelerine saldırmış, toplanan vergi ve devletle ilgisi olan herjeyi yagmalarmıjardir. Ayaklanma Taliş valisi San Han ve diger Hanlarca basUnlmujtir.

Azeri Afşar Krali Nadir Şah dfinemi sonlannda Taliş aşiretleri, tekrar ayaklanmış, 1774'te Nadir Şahın olumiinden sonra kendi bagimsiz Hanliklanm kurmujlardir. 1805'e dek bu Hanliklardan bazisi gfinullii, bazisi ise savaşlarda yenilerek Rusyamn hiraayesi altına girmijtir.²⁶³

Yakin Tarih: Azeri Kacar siilalesi dfinemi ve İlk iran-Rusya savaşlan sirasmda Azeri prens Abbas Mirze Baku, Şirvan, Karabag, Nahgivan, Erivan, Mugan ve Dagistan'dan Tahş ajiretleri getirterek iran'da Etnik Azerbaycan ve Etnik Gilan'a yerleşirmiştir.

1813-1828 Giilustan ve Tiirkmengay anlaşmalan ile Taliş bfilgesinin biyiyik bir bfilimii Azerbaycan Cumhuriyetinde kalmış ve Taliş halki ikiye bfilinmufttir.²⁶⁴

Azeri Kacar siilalesi dfineminde Gilan ve Tallin ayn birer valileri olmuştur.

1919'da Iran Gilan Sovyet Cumhuriyeti olaylari sirasmda Tahşlardan Heşberi aşireti bu harekete karşı 9ikmiş²⁶⁵ hareketin Onderi Gilek Mirze Kugek Han'm kafasi ingiliz entrikalan sonucu, Taliş Emir Muktedir'in kardeşi Salar şuca emriyle kesilmiştir.

Gruo Kimliei: Talişlar genelde iki-iif dilli olup hizla Azerileşmektedirler.

Tahjlan iran'da edebi ve yazili dilleri yoktur. Taliş bfilgesinin fizellikle kuzey kesimlerinin en bariz fizelligi ilerleyen Azerileşmesidir.

Irksal Etkilesim: Talişların eski yerli halk Kadisilerin, Irani ve Kafkasyali halklarla kanşumndan oluştuklan samlmaktadır.²⁶⁶

Kadusi, Taliş sfizciğiniin Yunanca bifimidir: Kadusilerin Irani dilli toplulukların bfilgeye gelmesinden 50k daha Önce buranın esas yerli-dagli halkini oluşturduklan kabul

262- SV.S.171

263 SV.S.164

264- AM,SJ30

265- MB, S.126-132

266- AM.S330

edilmektedir. Kadusiler Irani dilliler ve daha sonra Araplarm bdlgeye girişlerine karşi sa-vaşmış ve uzun siire bağimsiz yaşayabilmışlerdir. Tahjlari Tiirki kbkenli kabul eden bazı araştırmacılar dm. Bel^ikah Ernest Orsel olmuştur. Bunlar Tabular in Mogol fingingiz Han'in Taliş adrnnda bir komutam tarafından buraya getirildiklerine inamlar.^{2*7}

Kesin olan, Talijlann başta Kadusiler olmak iizere eski yerli halklann bdlgeye daha sonralar gelraiş komşu Kafkasyali ve Irani dilli topluluklarla karişmasi ve buna Arap- Tiirki dgelerin eklenmesi ile ortaya ^lktiklandir.

Bugiin Tabular iki dilli (Azeri-Taliş)dirler ve en dnemli dzellikleri hizla Azeri- leşmeleridir. Bdylece Talişlar, Azerilerin etnogenezinde de etkili olmaktadır.

Din: Araplar Tahş'm fethini 646'da tamamlayabilmışlerdir.

Tahşlann 90gu şiidir. Azeri Kizilbaş kabile konfederasyonuna katılan tek irani dilli halk Talişlar olmuşlardir.

Kuzey ve merkezi Talif'ta (Astara kenti ve ^evresinde) Siinni(şafii) Tabular bulun- maktadır. Tabş Dolab, Esalem ve Dere Vizne Tahflari tamamıyla Siinni'dirler. Gdsebe Tahşlardan bir grupu Siinnidir.²⁶⁸

şii Taliflarin arasmda imami-Alevi oram belli degildir.

*Tails Asiretleri:*²⁶⁹

1- Tali]la;	- <i>Hejbtiri</i> (60.000 kişi)
	- YaylalçTaUi Dolab, Masai, Gesger Halh*1 arasi.
	• <i>Mel alt</i>
	- <i>Sanderman</i> (3.000 kişi)
	- Yaylak; Masai, Halhal, Zencan(Posikuh),Furaen arasi.
2- Masule'de:	- <i>llbeygi</i>
	- <i>Alive nd -Astarayi</i>

Diinvada Daiihmlari: Iran dişmda esasen Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Burada sayılan 50. 000-200. 000 kişi arasındadır. 1922'de sayılan 75. 824,1931'de 89.000 kişi olarak bildirilmiştir. Bunlar genelde Astara, Lenkeran, Masalli, Lerik, Celilabad, Yardirali ve Bile Suvar bolgelerinde yerleşmişlerdir. Azerbaycan Cum- riyetinde Tallin merkezi Lenkeran kentidir.

zerbaycan Tabjlan 1959, 1970 ve 1979 sayimlannda ayn olarak kayitiara pişlerdir.

Fakat Azeriler tarafından asimilasyonlan oldukfa yavaş gc- r. Bu iilke Talijlarm "Taliş Sesi" ve "Baku" adında Taliya yaymlan vardır. Fa- anm' edebi yazi dili oltnadigina gdre, bu ama? i^in Azericeyi kullanmak-

21 haziran 1993'te Azərbaycan Cumhuriyetinde İran ve Rusyamn sıcak baktıkları bir Təh-
Mugan Cumhuriyeti ilan edilmif, Ali Ekrem Hiimbetov'un baş^ilik ettiği bu olujumun bmrri
bir ka? giinti a\$amamiştir.^{271 272}

Table 52: DUNYA TAL15LAKL

X^lkC	Oranskv" ¹		Bizee '
Azərbaycan:	*0.000-100.000	(«1.5-.*67)	50-200.000 (%50)
İnc	50.000	(%23-%3*,5)	50-200.000 (%50)
Top lam:	130.000-150.000 Kij		100.000-400.000

271- Azərbaycan.kasra- Aralık, 1993

272- Oransky, Moqaddaneyə Feqholloqate trini.

5.1.3-GTLEKLER:²⁷³

Hazar Denizinin giineyinde Gilan'da yajayan Irani dilli bir halktırlar. tramn diger halklan Gileklerc genelde ReŒti derler. RcŒt Elnik Gilanin merkezidir. Gileklerin kendile- rini Iraki andlandirdiklan ve iranin diger halklarindan ayri hiss etlikleri bildirilmijiir.

NUfus-DaŒilim: Esasen Etnik Gilan'da yaŒarlar. 1970'te sayilari 1300,000, 1979'da 1900.000 dolaylarmda tahmin edilmijtir. Gileklerin alt grubu Galijlar toplam Gileklerin % 9'unu oluŒtururlar.

Etnik B6lee: Etnik bdlgelerinin adi Gilandır. Burasi Gilan Ostanmin biiyik bir ksnuna tekabul eder. Eski adi Varna olan Etnik Gilan'm alani 12.000 kilometre karedir. Sicak ve rutebetli bir iklimde sahiptir. Sicak yazm 10-20 derece, kiŒin 0 derecedir. Yillik yağıŒ 100-200 mm'dir.

Gilan 90k sayıda kii^iik ve biiyik irmaga sahiptir. Dogal koŒullarin elverifli olması nedeni ile tarun sektoai 90k geliŒmiŒtir. Bolge iranin en zengin tarim alanlarmdan sayilir. Gilan'm Ekonomisi tanm, hayvancilik, balik^ilik., orman aga9 ve madeni maddeler iiretimine dayamr. Ormanlarla kapli olan bolgede, orman uriinleri kereste fabrikalannda iŒletilmektedir. (Esalam, Neka) Akdeniz iklimine sahip olan bu bolgede geniŒ 9apta pi- rin9, tiittin, pamuk, narenziye, 9ay ve yaqli tohumlar vs. ekilip bi9ilmektedir. Sahillerinde 9eŒitli balik tiirleri dr. Havyar avlanmaktadır.

Hazar Denizi sahilleri iranm en biiyik dinlenme ve turistik merkezlerinden sayilir.²⁷⁴

Etnik Gilan iranin en yogun niifusa sahip bdlgelerindendir. Alani iranm %0,8'i olmasma ragmen, niifusu iranm % 2,4'iidir. Niifus yogunlugu iran ortalamasmin 6 katidir. Kentleri ve yerlejim merkezlerinin sayisi 90k fazla ve araliklari 90k azdir.

Yiiksek okur yazarlik oranrna (%70) sahiptir. iran oitalamasi % 62'dir. Halkm sos- ekonomik seviyesinin yiiksekligi; iyi bir ekonomi, kentlerin fazlahgi, komŒu medeni iilkelerle (eski Sovyetler Birliği), komŒulugu dinsel taassubun olmayiŒi ve savaŒlardan 'ak kalmasiyla a9iklanmiŒtir.

'Tti' t Gilan'm dnemli Kentleri: Astaneye EŒrefiye, Bender Enzeli, ReŒt, Rudbar, ^vmeesara, Tenkabon, Fumen, Lahican, Lengrud ve Ramser'dir. Gilekler aynda /erleŒim merkezlerinde de yaŒamaktadirlar: Œehsevar (Gilek, Fars), Abbasa- -m, Saadetmahelle (Gilek, Fars), Hejtarud (Tenkabon), EmleŒ, Hesen Kiyade erehnaz), (^abokser, HoŒkbicar, Hamam, Rehim Abad, Rezvan deh, Œeft, Ke- ile, LeŒteneŒa, Ecaregah vs.

lalclar

rard3Œthfiye Gfl va Deylam, Tehrln, 2355. Entejrite Bonylde Farfiange trtn. -Tabriz va Pirlmune la. alt, 1992. -Farhange Gilin va Deylam: Fanfa-Gilekpe.M. Plyande, 1987 Amirkabir yayia evi. ycfc Gilaki: Ahmad Maraji. Raft, 1984, Tlati.

Gilan'm en biyyik kenli ve kiiltir merkezi Rešt kentidir.

Dil: Dilleri Gilekgedir. Bu dil Gilan Ostamm biyyik bir bdiimiinde yani Etnik Gilan'da konuşulur. Gilekge Irani dillerin kuzevbatı grubuna dahildir. Gilek?e; Mazendari- nice, Tahşca ve Semnanice ile birlikte bu grubun Hazar fevresi alt grubunu oluturur.

Gilekge 90k sayida leh?eye sahiptir ²⁷⁵ Bu lehgeler arasındaki farklıklar karşılıklı anlaşmayı engelleyecek dliide biyyiktir. Gilekfenin önemli lehveleri şyledir:

1- *Galeşi:* Gilanın daglık bldgesinde, Lengrud ve Mencil arasında hayvancılıkla uğraşan halkın lehgesidir. Lahican Gilekgesine benzerlik gstersede diğerleri tarafından zor anlaşılmaktadır.

2- *Biyapes:* Bati veya Lahican lehgesi, Sefidrud ırmağın batısında konuşulur.

3- *Sefidrud:* Biyapes ve Biyapij lehveleri arasında ge?it lehfedir.

4- *Biyapif:* Dogu veya Rešt leh^esi, Sefidrud ırmağın doğusunda konuşulur.

5- *Tenkaboni:* Lahican Gilekgesi ve Mazenderanice arasında ge?it leh^edir.

Bunlardan başka Rahimabadi, Deylemani, işkuri, şehsevari, Siyahkeli gibi dnemsiz lehveler de bulunmaktadır. Gilan ve Mazenderan Ostanlarında konuşulan Gilekçelerin arasında da farklılıklar mevcuttur.

Giiniimiz Gilekgesinde Farsçayla aşın derece de kanjımdan dolayı, dz Gilekçe sdziikler or am azalmakta ve yerini Farsça sdziikler almaktadır.

Gilekçe tarihte sadece şiir dili olarak kullanılmıştır. Biyyik Sofu Azeri şair Seyid Kasim Envar (1356-1433) Azerice ile birlikte bir Gilek?e gazel de yazmıştır. Gilek^e olarak 14. yüzyıldan Seyid Pir ve şerefşah'a mensup ve şerefşahi adlandırılan ddtlikler giiniimiize ulaşmıştır. ²⁷⁶

Hiristiyan misyonerler tarafından Incil'in bir bdiimiiniin ^evirisi, Taze Kanun adı ile Meşrutiyet Hareketi sırasında Gilekçe olarak Rešt'te(veya İngilterede) basılmıştır. 1918'de Gilan Sovyet Cumhuriyeti ddneminde Cengel (orman) adında bir dergide Gilekçe şiirler basılmıştır. Gilek millî direniş şiiri asıl Meşrutiyet Hareketi ile başlamıştır. Mirze Hiiseyin Han Kesmai müdiirliğinde Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin organ olan "Cengel" ilk siyasi-devrimci Gilek şiirlerini yayımlamıştır. Kesmai Gilek dilinde bir stra marş, şiir, türkii ve şarkı sdzu yazdı. Kesmai'yi Serdare Cengel kitabının yazarı İbrahim Fahrai izledi. Bu ddnemde Gilek şairleri Gilek?e yazmaya pek ilgi göstermiyorlardı. 1925'te Fars Pehlevi diktasi kurulduktan sonra Gilek dili ve edbiyatı yok olmaya yüz tuttu. Bu ddnem şairlerinden Kazim Eyvaz'dır.

275- SV.S.158

276- Rjnm&ye KetSb, yıl 20, sayı 3-4,S.240 Ahmed Mmfi,Farhang Loqat ve Eitelihle ve Zربول masalhiye GDaki (Markaze Mardom {enasiye Iran) 2535

Bu kaynakla ayrıca jOyle denraektir

'Seyid Zahiraddin Maraji, tarihe Gilan va DeylamistanTaTarihe tabarastan va Ruyan va Mazenderan' İritaplannın yazarı, 500 yıl Önce kitabında çok sayıda Gilekçe sözcük kullanmıştır. Azeri Krai SQeyraan şah Safevi dOneminde.Tabip, bUgin, heldm MO men Tenkaboni lie yapıtlarında fok sayıda Deylere ve Gilek sflzcOgQ kayıt etmiştir.

, 1953'te Azeri başbakan Dr. Musaddik'in iklidara gclerek iilkedc kısa stır el i demokra- tik havanın yaratılması ve Efraşte'nin ortaya fikişi ilc Gilek direniş şiiiri yeniden canlandı. M. A. Efraste'nin yayınladığı fcelenger dergisi devrinin jairlerinde biiyik etkiler yaptı ve iinii Gilan ve hatta Iran smirlanni aşu. M. A. Efraşte (Reşt, 1908-Sofya 1959, 5 Mayıs) Iran Halk Parlisinin uyesiydi.

1953'te CIA Azeri başbakan Dr. M. Musaddik'a karşı bajarili bir darbe yaptı ve Fare Pehlevi diktasi tekrar kurulmuş oldu. Bu dbnemde Gilek şiiiri devrimci-ilerici igerigini kaybederek pasif bir şiiir tiirii yaranmış oldu. Bu devir şairleri Feridun Nevzat, A. A. Mo- radiyan, M. Buşra, M. Farsi, M. Payende, Şiven Fumeni, M. Veli Muzafferi, vs. dir. Son on yilin şairlerinden M. P. Cenani, M. A. Lahici(M. Rama), K. Molla Verdi han, A. Ziba Kenari, Dr. Seyid M. Ruhani'yi sayabiliriz.

Fars islam Cumhuriyeti kumlduktan sonra Duman dergisi yayın hayatma başlamış kısa siire sonra kapatılmıjtir.

Gilek yazisi Arap^adir.

Gilek dili yeterince araşUnlmamıştır. Sovyetler Birliğinde bir Gilekge-Rusca sdzlik basılmıştır. (Gilekfe-Rusga sOzlvik, A. A. Kerimov,... 1980, Moskova)

Gilek^enin sesli harfleri şdyledir: a,, e, i, o, u, u, ow, 5,6, e, 1,6

Tarihsel Bilei: Gileklerin tarihte kuduklan en Onemli devlet Buveyhiler(Deylemiler, Deyaleme)dir. Bu devlet 933'ten 1055'e, Bagdatm Turkmen Sel?uklularca diişmesine dek yaşamiştir. Kuruculan Buveyh (BalıkgO'in u? oğlu Ali, Hasan ve Ahmet'tir. Deylemilerin ortaya fikişi ile biitiin iran bolgeleri peşpeşe Gileklerin eline ge^ti ve Araplarm iran'da egemenligine son verildi.

Deylem coğrafi bir terim olarak Teberistan, Gilan ve Oz Deylem'i (Etnik Azerbay- canin giineydogu bOlgesini) kapsamaktadır.

Arap Abbasi hilafeti dOneminde Deylemiler Hilafet ve onlara bagli yerel vali- ¹50k sayida dnemli parali asker ve komutan vermişlerdir. Bu asker ve komutanlar, da- ' iralar gu?lii feodal siilalelerin kumculan olmuşlardır.²⁷⁷ Bunlardan Etnik Azerbay- Deylem'de *Misafirliler(Salariler)*, Gorganda *Ali-Ziyar*, iran'in batisi ve Irak'ta *Al-i* Isfahan ve Hemedan'da *Beni Kakveyhler* v. s. yi .sayabiliriz. Bu hanedanların ■> ek Deylemi siilalelerdir.

iyhilerin giicii esasen kendi aralanndan se^tikleri profesyonel askerlere dayan- .

Deylemilerin miladdan dncelere uzanan 50k eski askeri gelenek ve becerileri lar Irani Sasani devletinin Giircistan'a saldtnsina katılmıjlardir. yetfe Gilek ve inan? olarak şii olan Buveyhiler 945'te Bagdat'i feth edince, asi Hilafetini ger^ekte kendilerine baglamayı başarmışlardır.

Dağlar ve ormanlarda bağımsız yaşamaya devam eden Deylemler ve kurdukları devletler 10-14 y.y. 'ler arası Etnik Gilan'ın bağımsızlığını koruyabilmişlerdir.

Deylemi sülalesine en rinemli darbeyi Türki Gazneliler indirmişlerdir. Türki Gaznelilerin asil diijmanları Deylemi sülaleler yani Buveyhiler, Beni Kakveyhler, Misafiriler vs. olmuştur. Ziyariler harif bu Deylemi sülalelerinin hepsi şii olmuşlardır.

10. yuzyılda Deylem'de *Cestaniler* adında bir krallık daha vardı. Ceslaniler Deylemlerden Alevi Zeydiler ve Tarom'da Salarilerin ortaya 5ikişi ile yok olmuşlar. 1307- 1370'de Gilan Mongolların saldırısına uğramış, 1370'ten 16. yy'a dek doğu Gilan'da bağımsız *Seyidler Siiialesi* iktidarda olmuştur.²⁷⁸ 14. yy. dan 17. yy. la dek Etnik Gilan'da hiikiim siiren devletlerden biri de *Al-i Kiyadır*. Bu sülale ilk başta Zeydi şii idi. Azeri Kizilbaş Safevi'lerin gii? kazanması ile Al-i Kiya 12 imamli şii'lige ge^miflerdir. Bu sülalenin vinli krallarından Farkiya Mirza Ali(1429-1504)dir. Azeri krai şah ismail focukken şeyh Sefinin mviritleri ile birlikte Farkiya'ya sığınmış ve yedi yıl boyunca onun yanında kalmıştır.

Azeri Safevi krai şah Abbas drineminde Gilek Ham Ahmet Gilani kendi bağımsız devletini korumak amacı ile Rusya'dan yardım istemiş, fakat bu yardımı alamayınca İstanbul'a ka?miştir;²⁷⁹ 1591'de Azeri Safevi krai şah Abbas Gilan'ın yarı bağımsız sülalelerine son vermiş ve Gilan İranın bir parçası haline gelmiştir. 16-17 yy. larda Azeri Safevi devletine karşı Gilek ayaklanmaları olmuştur. 1628'te Azeri Safevi krai şah Sell Gilek aşiretlerini silahsızlandırmıştır.

Yakın Tarih; 1899'da Gilek halkı brlgeyi işgali altında tutan Rusya'ya karşı bir ayaklanmada bulunmuştur.²⁸⁰

Gilekler Mejrutiyet Hareketi sırasında Tahran'ın fethi ve monarjist Azeri Kacar sülalesine karşı silahlı birlikler grindermişlerdir.²⁸¹

Birinci Diinya Savaşı sırasında Gilan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. (5 Haziran 1920, 29 Eylül 1921) Cumhuriyetin kurucusu Mirze Ku9ek Han yuitsever, dini eğilimli bir sosyal demokrattı. O, Tahran devletini Rusya-İngilterenin kuklası olarak grirmiiş ve iikenin bu iki devlet arasında paylaşılmasına karşı gikmijtu.²⁸² 1920, Haziran 22'de Azeri ağırıklı İran Komünist partisinin birinci kurultayı Etnik Gilan'ın Bendere Enzeli kentinde yapılmıştır. Gilan Sovyet Cumhuriyeti 1921'de İngiltere ve ona bağlı kuvvetler tarafından yıkılmış ve Mirze Ku?ek Han başı kesilerek ddiirulmuştür.

İkinci Diinya Savaşı drineminde Gilekler Etnik Azerbaycan'da kunılan Ozerk Azerbaycan Milli Hukümeti'ne genelde sıcak bakmışlardır. Fakat bu drinemde Cehangir Ser-tippur adında bir Gilek, Gilek ve Azeri şahseven ajiretlerini birleştirerek Gilan Direniş

271- SV.S.163

279- KJ.S292

281- SV.S.164 - KJ, SZ92

281- SV.S.165. Kohan Goel.Tİrue Sflnsur dar MatbuSte kin. Agto.Tehrfin. 1362,SJ90

282- NDS.122

Hareketi grubunu kurmuş ve Taliş'ta Azerbaycan Milli Hiikimeli kuvvetlerine silahlı saldıında bulunmuştur.

1953'te Azeri başbakan Dr. M. Musaddik'a karşı CIA'nın yaptığı ilk başarısız darbe girişiminden sonra Gilan kısa süre için Gilek komünistlerinin eline geçmiştir.

Grup Kimliği: Etnik Gilan İranın en gelişmiş ve en medeni bölgelerinden biridir. Bölge nüfusunun büyük bir kısmını orta sınıf ve tacirler oluşturmaktadır. Kafkasya-Anadolu ve Rusya'ya olan yakınlığı bölgeye bir Avrupa görünümünü kazandırmıştır.²⁸³ Evlerin mimarisi bile İranın diğer bölgelerinden farklı olarak Kafkasya-Balkan tipindedir.

19. ve 20. yüzyıllarda Gilekler Kafkasyadan gelen Azerice yayımları ile tanışmış ve Rusya'ya geleneksel eğilim her zaman mevcut olmuştur. Geçen yüzyıllarda Rusların bölgeyi işgale kalktığımda Gilek soylularının bunu destekleyeceklerine dair gezginlerin (dr. Madam Karla Serena) gözlemleri olmuştur. Bu eğilim zamanla demokrasi, sosyal demokrasi, sosyalizm ve komünizme eğilimle yer değiştirmiştir. İran Komünist Partisinin ilk kongresi 1920'de Etnik Gilan'da gerçekleştirildi, İran'da ilk bölgesel Sovyet Cumhuriyeti burada kurulmuş ve Fars Pehlevi diktasına karşı ilk Marksist silahlı gerilla hareketi Etnik Gilan'da başlamıştır. (1970'de)

İran komünistlerinin büyük isimleri arasında Azerilerden sonra Gilekler ikinci sırayı almaktalar: Reza Rosta (Reşt), Reza Radmeneş (Lahican), Keşaverz (Enzeli), Efraşte (Reşt), H. H. Kesmayi, İbrahim Fehrai, Kesrai, M. A. Behazin vs.

Gilekler Fars Pehlevi rejiminde (1925-1979) asimilasyona uğramışlardır. Dilleri ve kendileri alay konusu olmuştur. Erkeklerinin aptallığı ve kadınların hafif meşrepliği fıkralı konusu olmuştur. Bu dönemde (1962) Reşt Radyosunda sadece Gilek müzik programları vardı.

Fars Pehlevi rejimi ile işbirliği yapan bazı Gilekler de olmuştur. Mehmed Rıza Şah'ın eşi Farah Diba'nın annesi milliyetçe Gilektir. (Babası Azeri'dir.) Farah'ın dayısı Fars Pehlevi döneminde ilkenin sayılı milyarderleri arasındaydı.

'90'lerin 1921'de Azeri Kacar silâlesine karşı yaptıkları askeri darbe ve Rıza iktidarı getirilmesinden sonra Reşt'li Han Ekber başbakanlığa getirilmiştir. Han lilesi eskiden beri İngilterenin ajan olarak tanınmıştı. Bu aileden Mirza Kerim Rıza Han ve İngiltere sefaretçisi arasında aracılık yapmış, Hasan Ekber senatör, İ Ekber sarayın teçrifatçisi genel müdürü, İsmail Ekber ise Şah'ın özel koruması

Gilekler Fars Şovenizmi-Pan İrani'nin oluşumuna belli katkıda bulunmuş Reştli yazar ve araştırmacı İbrahim Purdavud Arapça sözceklere ari Farsça kullanmak ve İslam karşıtı Zerdüştiliği milli İrani din gibi görmekte iştir.

Gilekler giiniimiizde hizla Farsi aşmaktadırlar.²⁸⁴ Fakat aydmlarında giiflii milli bi- lin? gdriinmektedir. islami Cumhuriyelinin milliyet^e Gilek olan Gilan Ostani valisi, Gi- lek dilinin daha da yaygınlaştımlması ve devlet yetkililerinin resmi oturumlarda bile Gi- lekŞe kullanabilececklerini sdyleyebilmişir!.

Gilan'da Gileva ve Hatcf adında iki yaym vardır. Bu dergide Gilek?e, Fars^a, Teberi- ce ve Taliya yazı, fiirlere yer verilmektedir. Rejt'te Gilan edebiyatı ve kvilturiinii araŞtırma semineri yapılmış ve Gilanoloji merkezinin afileacağı bildirilmiştir. Yurt difındaki gdfmen ve siginmacı Gileklerce ABD'de Gilanlılar demekleri kurulraştır.

Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra (1979) birkaf Gilek yaym dr. Damun ortaya gikmiş, fakat sol egilimli olan bu yayınlann hepsi kapatılmıştır. Damun gibi bazı Gilek adlarmm kullanılması yaysalarca yasaklanmışır.

Gilan'da Farslaştırma pOlitikası başyana ulaşmış gibi gdrunmekte ve Pan Iranistlerce Gilek^enin yerini artık Farsganm aldığı bildirilmiştir.

Din: Gilkeler imami Şiidirler. Fakat tarihte islama karŞi en uzun siire direnen İran halklarmdan sayılırlar.

Hazar Denizi guneyindeki bdlgeler Mazenderan ve Gilan orman ve daglar gibi dogal engellerle iramn diger bdlgelerinden ayrı kaldıgmdan dolayi islam etkisinden de uzak kalmışlardır. 10. yy. da bile ahalinin gogunlugu putperest veya Zerdilji dinine inanmak- taydı²⁸⁵ Gilekler daha sonra ismaili, Zeydi, imami gibi Şiiligin feŞitli dallarını kabullen- mijlerdir.²⁸⁶ Azeri Kizilbaş Safevi devletinin (Gali Şiirlerden) Kizilbaşlık-Bektaşiligi iramn resmi dixii ilan etmesinden dnce bdlgede kurulan Gilek devletlerinin hepsi Buvey- hiler, Al- Kiya, Cestaniler, Salariler, Mer'eŞiler vs. Şii olmuşlardır.

Gali Şiilerden Gilek Muhammed Pesi Han Nokteviligin kurucusu olmuştur. Gilekler islam kiiltirune Molla Abdilrezzak Lahici, Ebul Kasim Kumi Gilani ve Muhakkik ReŞti Mencili gibi adlar kazandırmışlar.

tran halklan arasında giiniimiizde Azerilerle birlikte dini tdleransa en fazla sahip halk sayılırlar. Bunda Kalkasyaya yakınlık ve giiney bdlgelerden uzaklıgının etkisi ol- muştur.

Gilek kadmlarında gdnullu dritinme kiiltir'i pek gdriinmez. ifki kiiltiriiniin hatta Gilek kadmlan arasında yaygm olduğu bildirilmiştir.

*Irksal Etiklesimz*²⁸⁷ Gilek halkı yerli Kaspi, Kadusi, Amur, Amardha, Taburi, Hir- kanyan vs. halkların bdlgeye daha sonra gelen irani, Sami ve Tiirki topluluklarla kanjımdan oluşmuştur. * 245 246 247

214- Bu kaynakta Gileklerin artık ild dili olduklan bildirilroektedir. Mahmud P4yande, MasalhA va Estel4h4te Gil v4 Deylam /BonySde Farhange Iran,Tehran, 1352

245- SV.S.211

246- KJ.S.289

247- KJ.S288

Yerli halldardan Kadusiler iki gruba; biyyik Gelailer ve kii^ilk Gelailere bdlilnrlr. Biyyik Galeiler bugiinkii Tali\$ halkin, kvi?vik Gelailer bugiinkii Gilek halkin temelini oluştururlar. Gileklerin alt gruplanndan Galeşlerin isminin de Kadusilerden geldiği ilcri siiriilmuftur. Kadusiler biitin tarihleri boyunca irani ve Arapların bblgeye girişlerini ea-gellemij ve onlara karşi savaşmişlardır.

Gilan adim Gelai toplulugundan almiştir. Gelailerin (Gelay, Giloy, Geloy), 3000 se* neye yakin aym bblgede yaşadiklan tahmin edilir.²⁸⁸ Keykavus dbneminden ben iranilerin bblgeye yerleşmesi ile Gelaeler Iranilerle kanşarak onlann dillerini benimse- mişlerdir.

Arap işgaline ugradiktan sonra bOlgeye biyyik bir Arap askeri birlik ile aşiret gb^ii ve yerleşimi olmuştur. Muhtar'!!! imam Hiiseyn katillerini aramaya kalkişması ile Musul ve Kerkiik ahalisinin bir kısmi ka?ip ve Gilan'a yerleşmiştir. Musullular bugiinkii Masu- le ve Kerkiikluler Kerganrud kentini kurmuşlardır denmiştir.²⁸⁹ Bunu daha sonra yeni gelen Tiirki-Mongol akim izlemiştir.

15-16. yiizyillarda Cerkez, Giircii, Lezgi vs. gibi Kafkasyali esirler bblgeye yerleştirilmiştir.

1830-31 yili Vebasından sonra blen niifusun yerine Etnik Mazenderan, Azerbaycan, Farsistan ve Kafkasyadan 90k sayida insan getirilmiştir.

Belu? halkinin, eski ^aglarda Gilan bblgesinden giineye dogru gb£ ettigi ileri siiriilmiiştir. Bu iddia'yi Gilek^e ve Beluga arasinda gbriilen benzerlikler desteklemek- tedir. Gomşad Zayi gibi bazi Beluf aşiretler soylarini ř. Abdulkadir Gilani'ye bağlarlar.

iranli Ban ilnlii Gilekler: Abdulkadir Gilani (1077-1166)²⁹⁰ (Kadiri Tarikati kuru-cusu)-Mizrc ku^ek Han: Halk kahramani, Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurucusu. >

Diinvadaki Daeilimlarr. Gilekler sadece iran'da yaşamaktadırlar.

288- SV, S.159-162.170

289- SV.S.182

290- Tarikailar Ansiklopedisi, S.12(1991) (Ahmet Goner)

5.1.4-MAZENDERANILER (TEBERILER)

Hazar denizinin gUneyinde Bati Irani dillerinin kuzey grubuna dahil Mazenderani dilinde konujan halktirlar.

Niifus-Datdim: Mazenderaniler esasen Hazar Denizinin giineyinde eski adi Teberis- tan olan Etnik Mezenderan'da yaşıyorlar. Bir kısmi ise Etnik Farsistanm Semnan Os- tanında Gernsar kenti ?evresinde yaşamaktadır. Bunlann adi Olikayi ve konuştuklan dil Tebericenin Farsgayla karişmiş olan Olikayi lehgesidir.

Mazenderan Ostaninin toplam niifusu 2, 5-3 milyon kişi arasında tahmin edilir. 1970'de niifusu 1200, 000 kişi idi. Bunun biyyik bOliimii Mazendarinilerden oluşmaktadır.

Olikayi aşiretinin alt gruplari jOyledir: Aşuri, Kanberi, Gilveri, Kandevari, Koleyni, Şah Huseyni, Kajani, Ebuli.

Teberi olan iki gOgebe grup, Gadikulahiler ve Palaniler bilinmektedir.

Etnik Mai Etnik Mazenderan'in coğrafi iklimi heraan hemen Etnik Gilanin aynisidir. BOLgenin Onemli lrmaklan Heraz, Gorgan ve Etrek'tir.²⁹¹

Etnik Mazenderan'in Onemli yerleşim merkezleri Amol Barfumş (Babol), Savadkuh, Sehtser, Kecur, Sari, BehŞehr, Kordkuy, GaemŞehr, Emirkela, Feridun Kenar, Kiyakela, Gelugah, Nur, Novjehr ve ^alus'tur. BOLgenin Onemli sanayi merkezleri Sari, łalus, Behjehr ve GaemŞehr de odaklanmıştır. Etnik Mazenderan'in başkenti Sari'dir.²⁹² Azeri Kacar krah Aga Muhammed Han Tahran'i bajkent se^meden Once, Iranm başkenti olarak Sari'yi se^mi^ti.

Etnik Mazenderan'da okur yazarlik oranı % 65 olup, % 62 olan dike ortalamasından daha yiiksektir.

UiL Mazendarinice; Gilek?e, Taliş?a ve Semnanice ile birlikte Irani dillerinin Hazar Denizi gevresi dilleri grubunu oluşturmaktadır. Bu dil hem kentlerde ve hem daglik bOlgeelerde Sari, Babol, Amol, Sevadkuh gibi 90k sayıda lehge ve agiza sahiptir. Mazendariniler dagh lehgelere *Gilek* derler. Komşu Gilek halki ise Mazenderani diline Gelek demektedir.

Teberi kentler Farsgamn 50k agir etkisi altrna girmiş ve buralarda yavaş yavaş Farsga Mazenderanicenin yerini almaktadır.

Mazenderanicenin en Onemli leveled Deylemanı, Gorgani ve Olikayi'dir. Bu sonun- cu Farsgayla kanşmiş durumdadır.

Mazenderanice parlak bir edebi gegmişe sahiptir. 16. yiizyilda Teberistan'm krali olan Merzban Ibn-i Rustem ibn-i Şervin'den guniimiize Merzbanname hikaye kitabi ile

»1- SV.S.196-201

»2- SV.S233

Nikiname Şiir kitabı ulaşmıştır. Teberistan kralı Kabus ibn-i Voşmgir'in (976-1012) sa—raymda Teberice yazan yazar ve bilginlerin olduğu ileri siirilmiiştir.

Tebericenin elde olan en eski yapıtları 6yledir: Divcre Vez veya Mestemerd'den 9 beyit, Keykavus ibn-i İskender ibn-i Kabus Voşmgir'den 2 beyit, Bavend Name, Şckere, ispehbad HorŞid ibn-i Ebulkasım Mametiri'den iki beyit, Barbod ceziri'den 1 beyit, Gor- de Bazu'dan 2 beyit, Kadi Hecimi'den bir miilemme, Kutb Ruyani'den bir tercibent, Ma- kamate Hariri gevrisi ve yazar tarihçi Bahaeddin ibn-i M. ibn-i Hasan ibni İsfendiyare Katebe Amoli'nin (1216) Teberestan Tarihi ^evirisi. Gali şii akim Hurufiligin kurucusu Azeri duşuniir Fazlullah Naimi Tebrizi'nin Cavedan Name adında kitabın bir bdlıimu de Teberice yazılmıştır ²⁹³ Ayrıca Deylemi lehgesinde bir Tefsir-i Kuran kitabı da elde- dir. Azeri Musikifisi Abdülkadir Maragi'nin Cami-ul Elhan kitabında Teberice iki ddrtluk vardır.

Azeri Safevi devleti kurulmadan önce Etnik Mazenderan ozanları, hep Mazenderanice yazmışlardır. Bunlardan Mestemerd, Sofi Mazenderani, Talib Amoli, Rıza Herati ve Emir Pazvari bilinmektedir. Barfuruş yakınlığında Pazvari kdyinde doğan şeyhiil-Acem Emir Pazvari'den Teberice adında bir divan kalmıştır. Günümüzde halk arasında 50k sayıda Mazenderanice Şiir Emiri olarak bilinmektedir.

Fars yem şunm babası sayılan Nımayuşic aym anda 20. yizyıl Teberice siirinin de en e 1 ozanlarından sayılır. Yuşig Pars? a ve Teberice Şiir sdylemeye aym ddenimde başlamişur. Onun Teberice jürleri İran'da basılmışur.²⁹«

Tanhsef Rifof' Eski Teberestan'm başkenti Amol'un adı İrani olmayan Mardoif f lnnllşit[^], Makedon[^]yalı İskender Mardoileri yenmiş, İrani krai Ferhat ise on- 1 r nt y nliklarına stirmiş ve yerlerine İrani olmayan başka bir halk Tapouroile- ^{US kenU yalanllg.nda Ta}beran'dan) yerleştirmiştir ^{2*} Tapouriler, Kadusi Kacir ^ 1 e^L 8+bi İfani degillerdı _ Fakat daha sonra bdlgeye gelen İrani dilli toplulukların sue ^{azar}denizindeğhk bdlgelerine sigmmiş ve zamanla İrani dili vekultiirimi bewmsemişlerdir.^{295 296}

İran Eski ?ag mitolojisinde Mazenderan bdlgesi halkımın adı İranilerle diişmanlık yaptıkları, onların dinini reddederek kendi eski gelenek ve inan^ları olan Devalara tapmaya devam ettikleri i'n kdtii ruhlar anlamında olan Devler olarak ge^metedir. Pehlevi- ce kitaplarda Teberistan asla bir İrani bölge olarak geşmez, Şahname'de ise Teberiler İranilerden ayrı bir ırk olarak gdsterilir.

Mazenderan'm eski zamanlardan beri kendi krallığı olmuştur: Or. İrani AŞkanı doneminde Mazenderan'in ilk kralı Partli Autofradate olmuştur. İrani Sasani krai

293- Uygur İdik Uyardılar.S.191

294- Majraueye Kflrade AiSre NiraŞyusif. Negh, (Farsi vaTabari) 1370. Tehran (Bu İdtabin 615-840 sayfaları onun teberice jür ed ni kapsarnalaathr)

295- SV.SJ36

296- SV.S.202-

EnuŞirvan Suhra oğlu Karun'u Teberistanın krallığına atamıştır.

Hazar Denizi güneyindeki halklar, Arap saldırısı ve İslama karşı oldukları ve sert direniş göstermişlerdir. Bu dönemde Teberistan bölgenin en gelişmiş ve kalabalık illerinden biri ve Espenhodan sülalesi (Dabıyan) kontrolü altındaydı. Bu sülale 734'de, 104 yıl yayılmış ve başkenti Sari olmuştur. Teberistan'ın diğer bölgelerinde *Pazuspanan*, *Ostandaran* (10. yy.) ve *Zermehril* gibi yerel feodal devletler vardı.

Tropikal havası ve yeşilliği ile bölge İslam-Arap ordularının için pek uygun olmadı. Buraya uzun süre ele geçirememişlerdir. Bölgeyi işgal ettikten sonra ise buraya eski yerel ve İrani inanç ve gelenekler 900 uzun süre yayılmıştır. 644-56'da Araplar Gorganı işgal etmiştir. 668-680'de Teberiler ilkelerine saldırarak yirmibinden fazla Arap askerini öldürmüşlerdir. 759-61'de Teberistan tamamıyla Araplar tarafından işgal edilmiş ve bundan sonra Halifenin Araol'a atadığı vali tarafından yönetilmiştir. İlk yıllarda 900 sayıda Zerdüşti dinine inanan insan Araplarca öldürülmüştür.

763'de Teberistan Valisi Ebul Abbas Tasi, 210.000 Arap-İrani askeri Teberistanın 40'dan fazla kentine yerleştirmiştir. Bu dönemde Teberistan'da doğuda *Al-i Bavend* (Kraşevin), batıda ise *Karun vend* (Kraş Vendad Hormoz) devletleri varlığını sürdürmüşlerdir.

Bavendiler İrani Sasani dönemi sonundan Teberistan'ın günlük bölgesinin bir kısmına egemen olmuşlardır. Bu yerli sülalenin buyucu Niyus'tur. O, adını 679'da yaymış Kiyu sununu Bağ'dan alır. Bavendi sülalesinin iki kolu oldu: *Kavusiye*, *Espenhodan* (*Melikilcibal*) ve *Geyhariye*. Bavendi sülalesi Mogol saldırısına kadar ayakta kalabildi.

8. Kavusiye hükümdarı Şehriyar oğlu Karun, Zerdüşti dinini bırakarak İslamı getiren ilk Bavend Emiri olmuştur. Fakat Karun'un oğlu Maziyar'ın ayaklanması, Müslümanlara baskı yapması ve Müslümanlarla Zerdüştiler arasında süregelen çatışmalar, Teberistan'da İslamın 10. yy.'a dek tam yayılmadığını gösterir. Bavendiler İslamı getirirken şii eğilimlidir. İlk başta Zeydi şii'lere karşı faksalar bile sonraları onları desteklemişler. Celaleddin Hasan Nov Müslüman döneminde, Teberistanın güney ve doğusundaki İsmaili şii'lere karşı koymuşlardır. Bölgede egemen olan Arap emirlerinden Abülhazime 900 sayıda Zerdüşti din adamını öldürmüştür. Halk ise Suhran'ın halifelerinden Vendad Hormozun yönetiminde diğer Arap Emiri olan Amrilmecit zamanında ayaklanmış ve 900 sayıda Arabi öldürmüştür.

Teberiler İslamı kabul ederek Şiini Maliki olmuş, fakat 9-10yy. 'larda bölgedeki şii Alevilerin başarılı propagandası sonucu yavaş yavaş Zeydi şii'liğe geçmişlerdir. Bölgedeki şii'liğin kesin zaferi Amol'da Sadat Kavami sülalesinin kurulması ile oldu. Teberiler şii'liği kabul etmekle kendi ayrıcalık ve farklılıklarını vurgulamışlardır.

839'da Arap halife Memun eliyle İslamı getirmiş Espenhod Maziyar ibn-i Karun ibn-i Vendad Hormoz, halifeye bağlı İrani Taheri sülalesine harak dödemeyi reddetmiş ve Tebe-

ristamn bagimsizhgm ilen etmiştir. O komşu rakip Bavendi devltini yıkmiş, Afjin işbirliği yapmış, 90k sayida camiyi yiktirmiş ve Miisliimanlara baski yapmay. başlamışUr. Halifenin gdnderdiği Arap ordulari ve onlarla işbirliği yapan dagli Teberile rin saldinsi sonucu, Maziyar yakalanmij, Irak'ın Samcrra Kentine gdnderilmış, Afşink Qian baglanna itiraf ettikten sonra 840'da idam ve Azeri direni'yi Babek'in mezar yarında defn edilmiştir. Bdylece *Suhraiyan siilalesi* son bulmuştur.

864'de Teberi halki, topraklarına el koyan Arap valisi Amil ibn-i M. ibni Abdullah tbn-i Tahir*e karşi *Rustem ogullan* dnderliginde ayaklanmış Bali daglik bdlgeye egemea olan Gilek Deylemiler onlann yardımına koşmuştur. isyanin onderi Hasan ibn-i Zeydi# (Daiye kebir), Hz. Hasan soyundan ve şii Alevi olduğu sdylenebilmektedir. Yerli halk ona uyararak Zeydi şiiiligi kabullenmiş, bdylece Deylem, Gilan ve Teberestani kapsayan *Zeydi Alevi devleti* kurulmuş. Hasan ibn-i Zeyd dliinceye dek (874'te) Teberistan hakimi olmuş ve Arap Abbasi halifesi bir daha oraya girememiştir.

13. yiizyilda Mogollar bdlgeye girdiklerinde halkin direnişi ile karşılaşılmışlardır. Bu ddnemde Teberistan adi yerini Mazenderana birakmiştir.

1379 da şii bilgin ailesine mensup Seyid Mir Kavameddin (Mir Bozorg) Mazende- ran da *Ah-Mereşi* bagunsiz şii devleUni kurmuştur. 1391'de Tiirki Timuriler Mereşilerlc sava^a girmiş, Seyid Keraaleddin Mereşiyi siirgiine gdndermişler.

Azeri Safevi devleti kurulunca bagunsiz yerel Teberi siilalelere son verilmiş oldu.^{2n U} aA*D SOuncusu A/-/ *Afrasiyab* olmuştur. Bu devletin kurucusu son Bavendi emiri Fahreddeve Hasan'in komutanlarından Kiya Afrasyab ibn-i Kiya Hasan (^dabi'dir.,

Yii7vii .v1 . c ' .^a . Ismail *ş başına gefince Zeydi şiiilerin katliamina girişmiştir. liklerini v TM * 6V' k TM1' ^ Abbas* Azeri Kizilbaşlarm deylet ve ordudaki etkin-

irm amaciyla kurdurdugu tiifekgi ordasına 12.000 Mazenderanliyi almijtir.

0*1 " 7A^A^

Kacar siilalesi ddneminde Etnik Mazenderan'in Bedeşt

bdlPdI H .ITM^Patlak VermijtirEtnik Mazen^eran'da Babilige egilim iranm ba*ka

r! I OlmUStUr^ (Bahailerid P^y8ambe^ri Bahauallah da Mazenderan dogurnludur. Onun Azen Kacar Siilalesi ddnemi burokratlandıan ve başbakan olan Mir- ze Aga Han ailesine mensup olduğu ileri siirUImujtur.)

7ederan'd 7 Meşn j^yel HarekaU ve daha sonra 1919 Sovyet Gilan olaylan sırasında Ma- intb7 ^ y ^malar o,mUştUr_ Yerii ^ellerden ismail Han Mueyyed Sevadkuhi Ingiliz sdmurusune karş, şikmiş, Meşrutiyet ddneminde milletvekili septa*. Iran'. Rus- ya ve Ingiltere arasında bdlu^tiiren 1919 Vusukudddle anla^masma karj, pkmi*r. Mer- onu y alamış ve siirgiine gondermijtir. Gilan Sovyet Cumhuriyeti olaylan Ueyy^ed ve o^ullan *ider Mirze Ku?ek Han'a destek olmuş, askeri ile Mazenderan kentlerini birer birer ele geprmijlerdir. ingiliz yanlisi ve daha I evi 1 olan Riza Han in gdnderdiği kuvvet bir 9atişmadan sonra Emirın

kuvvetlerini darmadagan etmiştir. Emir Mucyyed Tahrana getirilmiş ve oğulları ordu hizmetine alınmıştır. Daha sonra hepsi Gorgan kişilasmda idam edilmişlerdir.

Aynı dönemde Etnik Teberistan'da Sepehsalar Halatberi ve oğlu Saidoddovle Rıza Han'a karşı ayaklanmışlar. Gilan ve batı Mazenderan ayaklanmaları ile işbirliği içinde bulunan bu hareket de merkezi devlette bastırılmıştır. Gilan Sovyet Cumhuriyetine direkt katılan Mazenderanlılardan Ladbond isfendiyarı bu cumhuriyetin yok edilmesinden sonra Sovyetlere katılmış, orada sığınmacı İran komünistleri sorumlusu olmuş, daha sonra Stalin'in emri ile öldürülmüştür. İsfendiyarın kardeşi Nımayısif Fars modern şiirinin başlıca sayılır

Azerbaycan Milli Halk Hareketi olayları sırasında, 1945 yılında Gilan ve Mazenderan'da işçi hareketleri başladı. Bu bölge kentlerinin gölgesinde (Tude) halk partisinin güvenlik kadrosu polis yerini aldı. Mazenderan'da Tude Partisi Teberistan Cumhuriyeti adıyla Ehsan Teberî Önderliğinde bir örgüt kuruldu.²⁹⁸

1947'de Etnik Mazenderan'da Zırab madeni grevi sırasında işçiler ve jandarma arasında gerginlik olmuş, çatışmada Mazenderan işçi sendikalarına bağlı işçiler silah kullanmışlardır.

1996'da Mazenderan'da Fars İran İslam devletini yıkmayı amaçlayan "Kave" adında bir örgüt ortaya çıkmıştır. (kar, sayı. 142.18. sept. 1996)

Gruo Kimlifi: Gilekler gibi Teberilerde bdlgenin iranilerden önceki yerli halkların devamı sayılırlar. Bunlar zamanla İrani dillerini konuşmaya başlamışlardır.

Teberiler Fars Pehlevî rejimi döneminde asimilasyona uğramışlardır. Ülkelerinin adı İrani olmayan Teberistan'dan, İrani olduğu zannedilen Mazenderana fevrilemiştir.²⁹⁹ Diğer coğrafi adlar dr. Meşhedser Babolser'e, Barfuruş Babola vs. değiştirilmiştir.

1946'da II. Dünya savaşı sırasında İran'da baskı rejiminin zayıflamasıyla, Tahranda Teberistan sorunları ile ilgilenen Teberistan adında bir dergi yayınlanmıştır.

Uygulanan asimilasyon sonucu Teberî aydınları kendi dil ve kültürlerini hor bakma eğiliminde olmuşlardır. Fars modern, serbest şiirinin kurucusu Nıma Yuşig (1895-1960) milliyetçe Teberidir. Nıma Mazenderan'ın eski krallardan birinin adidir. İmami şiir olan Teberî halkı kültür ve hayat tarzı Farsçaya benzemektedir. Günümüzde halkın 50k büyük bir kısmı iki dilli olup ve Teberî dili yerini hızla Farsçaya bırakmaktadır.

Sarı'den bu dile şirli radyo ve televizyon programlarının yayınladığı söylenmektedir. (?) Teberice basılan herhengi bir yayım yoktur. Günümüzde Teberîcenin yazılı edebiyatı yoktur.

İrksal Etkisi• Bdlgenin eski yerli halkları Tapuri, Mardi ve Kadusiler Ari (İrani-Hinti) dilli olmayıp fakat daha sonra İrani dilleri benimseyen gruplardır. Mardlar veya Amdha, doguda Gorgan (Vargana) ve Parta (bugünkü Horasan Ostam'na) batıdan

SV Mxbulie İlin.S.196 299-
SV.SZ10

Talij'ta Lenkeran'a ve giineydoguda Komes (Comisene), Semnan, Damgan, Bestam'a. gunejde Rey'e (Reka) giineybatidan Etnik Azerbaycanm Zcncan kenli ve Med'e dek uza- nan bdlgede yerleşiyorlardı.

Kadusiler Amardha'lann biyyik bir grubu olup diger adlari Geloi, Gelai, Kaduzi, Katuzi'dir. (bkz. Gilekler, TaUşlara) Kadusiler kendileri iki ana gruba ayrılır: Biyyik Gelai- ler, Bugiinkii Taliş ve Galeşlann kdkeni ve k'i?iik Gelailer, bugiinkii Gileklerin kdkeni sayılır.³⁰⁰

Araplann Teberistan'a girişinden dnce, Teberilerin Tiirkilerle kanştigi ileri surulmuştür. Bazi araştırmacılar Tapur'u kabile anlanunda Tiirkge bir sdzciik olarak ka- bul eder. 716-717'de Arap Emevi doneminde Yezid ibn-i Muhlep Gorgani Sul adında bir Tiirkli toprak agasmdan almıştır.

Araplann bdlgeye girilşyle onbinlerce Arap askeri ve gd?meni bdlgeye yerleşmiştir. (668-680 arasımda 20000 den fazla, 759-761'de 210000 den fazla vs.)

Mogollar zamanında Arap-Teberi kangimından olujan gruplar Sadat-i Mereşi gibi devletleri kurabilmişlerdir.³⁰¹

Mazenderani Gavdari ve Cugi (Hoşnişin) gruplannın Mazenderanileşmekle olan Romlar (İngene) olduğu iddia edilmiştir.

Giiniiraiizde halk hızla FarslaşmaktaUr. Olikayilerin artık Fars'a-Teberice kanjmu bir leh'e konujtukları iddia edilmiştir.

Din: Teberiler hemen heraeen biitiin tarihleri boyunca bagimsiz yaşamişlardır. Suasi ile Zerdiiştilik ve islam'a karşı diren^ gostermişlerdir. islami bile 90k ge\$ kabul el- mişlerdir. 9. yy. da bdlgede Putperestlik ve Zerdviştilik yaygındı. 14. yy. da Mazenderan Emin Afrasyab Celavi'nin a^ikta domuz etinden kebab yaptığı bilinmektedir. islam gctir- dikten sonra da şiiilik Mezheplerinden Zeydilik, imamilik vs.ye inanmış 50k sayıda şii devleti kurmuşlardır.

Teberiler Islam alemine Muhammed ibn-i Cerir-i Teberi (Sunni tarihfi, fakih, tefsir- ci), Fazl-ibni Ahmed Zuhari, Mir Bozorg, Seyid Haydar Amoli vs. gibi biyyik isimler kazandırmışlardır.

Teberilerin bir kısmı Bahai ve Hiristiyanliga ge^mijtir. (1996'da Teberi Papaz M3. Yusef'nin dlii cesedi bulunmuş. Sari-Gaemşehr'de Bahai Teberilerin ijerlerinin ka- patıldığı bildirilmiştir. Kir. 156.23. Apr. 1996)

Giiniimiiz Mazenderanlilarda dinsel taassip 90k azdır. Azeri krai şah Abbas ddnemi italyan gezgini Teberiler hakkında diinyanm M9 bir yerinde bdyle medeni, uygar ve

300 sv.szio

301- Gavdarilerin, Azeri Safevi devleti dflnerainde Hindis tandan raOzuyea olara Iran^{1*} getirildifc ve Orel dilleri oUfcigu

sOylcnmektedir. Cufci (Qigi)lennse dilierinin Fanjaya yalan olduğu, Arap saldinn ile bir iosmuun Avrupa ve Macaristana kaftigi. bunlann bir bOIQmQnOn daba sonra Ha'li savajlan sirasmda Iran's dOulOkleri ileri *OrflinC|tfif- SV. S. 229-230,

gUzel tOre-geleneklere salip kOyliilerin olmadigmi yazar ve Teberileri diinyada varolabi-
lecek en uygar hak olarak tanımlar.

iramn digcr kuzey halklari Azeri, Gilek vs. gibi Mazenderani kadinJanninda dteki iranli
kadinlara gOre 50k daha ozgiir olduklari bilinmektedir.³⁰²

Diinvada DaeiUmlan: Mazenderaniler sadece iran'da yaşamaktadırlar.

iranli ban Unlii Teberiler: M. ibni Cerir Teberi, (9-10. yy. Tefsiri Kebirin yazan),
Nimayusi? (Fars modem Şiirinin atasi), Ehsan Teberi (Iran Tude Partisi merkezi komite-
si iyesi), Emir Mueyyed Sevadkuhi (Halk kahramam).

5.1.5-LEKLER”*

Bati Irani dillerinden Lekgede konuşan halklardır. Leklerin eski gâglarda kuzeyden bugünkü yurtlarına g6\$ ettikleri düşünilmektedir.

Lek sdzciği yiizbin, aptal, cahil, sagma sfiz, yirtik giysi, kdylu giysisi, elbise lekci vs. anlamlarında kullanılmıştır. (Burhan-e kate). Kiirtlerden bir aŞiretin adı olarak da kullanılmıştır. Irani Lekler Kafkasyalı halk olan Leklerle kanşinlmimalidir.

Nufus-Daiilint: Lekler esasen Etnik Lekestan'da yaşamaktadırlar. Bunun dışında iranin diğer bdlgelerinde de ?ok sayıda Lek yaşamaktadır:

1- *Etnik Lore stan 'da:*

-Tarhan il^esinin kuzey ve batısı, Cegeni ilgesinin batı ve kuzey batısında Seymere- nin Şeyh Mamo kdyii, Dotengeye Şeyh Maho, (^ubine, DereŞehrin diğer kdyleri, Dehpir, Rimle kiylerinde;

-Hem ad an Ostanında Leklerden bir grup Azeri Safevi ve Azeri Kacar sulalelerince Nehavend, Melayer ve Tuviserkan'a suriilmiştir. Bunlar Bakirabad, Hactepe, Huseyna- bad, Rukni, Huseyn Abad Mali, Miyan YalaLMiyankuh ve Gozaz'da yaşamaktalar.

2- *Etnik KURdistan'da:*

-KirmanŞah Ostaninin giineydogusunda Hersin Osman Vend, Celalvend ve merkezi kusunlannda Dorud Faraman'da bir kaq Lek Zend ailesi yaşamaktadır.

3- *Etnik Farsistan'da:*

-Azeri Kacar Krali Aga Mehemed Han Zendiye Gayeni, Se'dvend, Ebulmeliki, Kelhor, Korzobar, LeŞeni ve Nine aŞiretlerini Kum ve Sava kentleri arasında siirmiştir.

-Şiraz ve fevresi: Lek Zend krali Kerim Han Şirazi bajkent se^ince buraya 12.000 Lor, Lek, Kurt ve Guran ailesi yerleŞirmiştir. Bunlar Şiraz'da £ehel fejme, Kazerun'da ise Hodabad ve Şapur kiylerinde yaşıyor.

-Kirman Ostanında; Sircan Kenti fevresinde: Azeri AfŞar aŞireti terkinde Lek boyu '.

Aynca Ciroft'ta Meno Han boyu yaşamaktadır. yasan Ostanında: Azeri AfŞar krali Nadirjahin emri ile bir kaf Lor ve Lek aŞireti kentinden Deregezin, Destger ve Kepekan'a siirmiştir. Bunlar guniimiizde kfe, Azeri ce ve Farsga konujmaktalar.

an ve Veramin: Bu bdlgelerde Zende Mafi kabilesine mensup Leklere rastlan-

-Sultanabad ve ^evresinde: Zendelelri aŞiretleri yaşamaktadır.

Azərbaycan'da:

¹ j” ‘-n bir grup Azeri Safevi ve Azeri Kacar siilaleleri ddneminde burawme Lor Kiubt, ana kxynak olank kullaalmsUr.

lara sUriilmUştOr. Zend (Mafi) aşireli Kazvine silriilmiiştir. Kakavendler Azeri Afşar krali Nadir şah dfineminde bdlgeye siirilmiiştir. Bunlar Abeklu, Erbetlu, Bayend şah, Cerse- dek, Suludere, Aşik hisan, Kasimabad, Kara Kdseler, Kale Karadaş, Heftsandik kfiylerinde yaşarlar.³⁰⁴

-Zencan: Zencan Cay'daki Kakavendler Azeri Kacar krali Fethelişah ddneminde bu- raya yerleştirilmişler.

5-*Etnik Gilan'da*: Mekarud, Tiltdere, Kecur, Kelardeşt ve Geykelaye fevresi'nde Lekler de yaşamaktadır.

Table 53. BAZILEK ASİ&ETLEBMH SAYISL

Adi	San
-Selsele	9000 afle
-Delta)	7470 afle
- Tarhan-Amele	1882 afle
- Dalaveod	1000 afle
-Bayravendler	7
-Dalvanlar	7
<hr/>	
Top lara	19000 fata

Bayravend ve Dalvanlar Hurremabad'm dogusunda, Selsele ve Delfanlar Elişter ve Hava ovaliklannda, Tarhan aşiretleri ise Seymere'nin solunda yaşıyorlar. Bayravendler bdlgenin en biyyik ve en eski aşireti sayilir.

Etnik Boise: Leklerin kompakt olarak yaşadiklah bdlge Etnik Lekestan'dir. Etnik Lekestan; Etnik Lorestan, Kurdistan, Farsistan ve Azerbaycanla komşudur. Bugun burasi Lores tan, KermanŞahan, ilara ve Hemedan Ostanlan arasinda bdluşturiilmiiştir.

Lorestan Ostan'in Kuzey ve Kuzey bati bblgesi Etnik Lekestan'a dahildir. Burada Lekler vi? ilfede Horru, Selsele ve Delfan'da yaşamaktalar.

1- *Horru*: Buramn Lekleri Bayravend veya Cegelvend(Deşino, Alayno) adlamr.

2- *Selscle(Elišter)*: Burada Hasanvend, Yusifvend, ve Kowlivend Lekleri'yaşar. Galayilerse Lor'dur.

3- *Delfo*: Buranın aşiretleri, Mitbek, Nirali, Olagova, Ivetyen, Kakavend, Felek- din, Keremali, Covari ve Sencabi'dir. .

Lorestan Ostanmda Etnik Lekestan-Etnik Lorestan sinin Hurremabad kentinin kuze- yinden batiya dogru Horru, Elijter, Have (Delfan)'a kadar uzanan gizgidir. tlam Os- tanrnm biyyik bir bdlumii de Etnik Lekestan'a dahildir. Burasi Zerdalan'dan başlar, Heli-

nan'ın hepsi ve Seymere'nin bir kısmını iğine alır. Scymerde daha çok Lorcanın Balagç- rive lehgesi yaygındır. Fakat genel olarak ilam (Pa\$tkuh) Ostaninin göğü Etnik Lckes- tan'a dahildir.

Etnik Lekestanın Onernli kentleri \$byledir. ilam, Lumar (\$irvan (^ardavol), Mehran, Nehavend, Melaye (% 50'si), Hurremabad (% 40'i), Burucerd. Etnik Lekestanın merkezi kenti Bumcerd'dir.

£>& Lekge bab İrani dillcrinin kuzey grubuna dahildir. Bu dil Klirtgenin giiney lehgesi olan Kelhori ve Kermanşahiye 50k yakındır.³⁰⁵ Fakat kuzeye Etnik Kiirdistanda ilerledikçe Kiirt ve Lekler arasındaki dilsel ve kiiltürel farklılıklar birbirinin dilini anla- mayacak kadar artmaktadır. Lekge; Gurancaya yakındır. Lekge gibi Guranca da kesinlik- le Kiirtgenin lehgesi değildir. İran'da Leklere genelde Lor denilse, Lorca ve Lekge iki ayrı İrani dildirler. Lekge kuzey İrani dillerden olup Kiirtgeye daha yakın olduğu hal- de, Lorca giiney İrani dillerdendir ve Farsgaya daha yakındır.

Etnik Lorestan ve Etnik Arabistan'da Dezfül'de konuşulan dilin de bir Lek lehgesi olduğu iddia edilmemiştir. Bu lehgede biri normal diğeri Arapgada olduğu gibi iki h sesi mevcuttur. (Dezfül ve Şuşter ahalisinin kokeni bilinmiyor. Bazılan onları eski yerli Asurlarla bđlgeye daha sonra gelen İranlıların karışımı olarak kabul eder.)

Lekge Lekestanın \$iir ve edebiyat dilidir. Ehlihak ve Yarsan gibi Gali \$iiilerin dinsel yapıtları hep bu dilde olmuştur. Lekge bu Mezhebin dinsel dilidir.

Lekge yazılı yapıtların sayısı çok fazladır. Çok sayıda Lekge ve Lorca şairiğeri olan eski metinler Fehleviyat adlandırılan Baba Tahir Öryan Hemedan'ı (935-1010) ve Kat- ran Tebriz'inin \$iirleridir. Baba Tahir milliyetçe Raci, Katransa Azeridir. 1310 yılından kalma El- es'ele ve-L'ecvebeyi Reşidiye adında eserde bir Farsça dördlük ve beyitle birlik- te iki Lekge beyit vardır. (yazan Fahrettin Lur)

Gegmişte Lekge inang, sevgi ve kahramanlık dili olarak kullanılmıştır. Lekge yazılan diğer eserler \$öyledir: Divane Molla Perişane Lek, Maşallah Suri'nin Surudhaye Yarsan, Deftere Rumuze Yarsan, Seyid Kasim Efzel \$ah'ın Gencineye Soltan Zehhake Ehlehak'ı, Esfendyar Gazenferinin Goltzare Edebe Lorestan'ı. Ayrıca basılmış çok sayıda Lekge yaz- eser Or. Horjide Haver, Şahname, Surudhaye Ehlihak vs. mevcuttur.

Lekgenin fonetik Latin yazısı: ac, a, e, 6, i, 0,6, u, fi, j, \$, q, k, g, l, m, ri, v, y, b, p, t, s, h, x, d, z, ll, r. 01 dilin ucu ve On dişlerin arkasında söylenir.)

Tarihsel BUiei: Birçok Lek aşireti Azeri Safevi Kralı \$ah Abbasm emriyle Lores- yerleştirilmiştir. XIX. yy. da bunların arasında Zende Mafi, Bacılan ve Zende Le- ardi.

iV' ~n İran'da kurabildikleri tek devlet Zend sulalesi olmuştur. Lek Zend icurucusu Kerim Han, Zendeleki aşiretine mensuptur. Bu aşiret Azeri Afşar şah döneminde Melaye'den Horasan Ostanına sürülmüştür. Bu aşirete bağlı

Kerim Han Zend uzun siircn savaşlardan sonra Irak, Isfahan, Tehran ve 1754'te şirazi cle ge^irmiştir. O U9 ay siiresince Irani Etnik Azerbaycanm Urmiye kentinden ydnetmijlir. Burada Azeri Mehemed Musa Han Kasimli Afjar'in kizi ile evlenmijtir. Urmiye Erkinde sultanala başlayan Lek Kerim Han kendisini *kullarin vekili* ad- landirmijtir.

1797'de Lek Bayranvendler ve Bacilanlar iktidari Azeri Kacar siilalesinden geri aimak i?in Lek Zend Muhammed Han safında devlete karşi ayaklanmijlardır.

Yakm Tarih: Azeri Kacar krai Aga Mehemed Han Zend Lekleri ile birlikte bir sira diger Lor, Lek aşiretini Kum kentine siirmiiştur.

Kacarlar ddneminde Lenk Zend aşireti hemen hemen yok edildi. Diger Lek kabilele- rinin fogu da dagitildi.

1907'de Azeri Kacar krali Muzafferedin şah'm oglu Salariiddvle, Mejruliyetgilere karşi BayranVend aşireti giigleri ile Tahranda Kralligi ele gerimek iigin harekete gegti. Fakat Meşrutiyetgi Ermeni Yeprem Han'in kuwetlerine yenildi.

1914'den dncesi Lek Selsele, Delfan ve Tarhan aşiretleri Amrayi aşiretinden Nezerali Han'in gevresine toplanip biiyik bir ayaklanmaya girijtiler. 1914'de Bayranvend aşireti jandarma kuvvetlerini yenerek Hurremabad ve Lorestani ele gegirdi. Bayranvendlerin onderi Alman yanlisi şeh Ali Han, Rus kuvvetlerinin yaklaşmasi ile Herro'ya kagti ve Ruslar Ali Merdan Han'i Burucerdin valiligine atadilar. 1922'de merkezi devlet kuvvetle- ri Bayranvend isyanini baslirdi. 1924'te Hurremabadda, şehy Ali Bayranvend, Mehr Ali han Hasanvend ve 90k sayida Han, kdy agasi vs. idam edildi. Nisan ayrnda Bayranvendler Hurremabad'i işgal ederek biitiin askeri raevkileri ele ge9irdiler. 1925'te aşiret reisle- rinden 13 kişi daha idam edildi. 192Tde Lek Sefer ve K6se Bayranvend aşiretleri ayak- landi. 1929-33 arasi Lek Bayrandvendlerinin 90k sayida dnde gelen adamlan ve liderleri yakalanarak idam edildi. Lek Malesed, Yarahmedi aşiretleri topluca daglara ka9tilar. Kanli garpişmalardan sonra Pars Pehlevi rejimi bOlgeye tamamiyle hakim oldu.

Irksal Etkilesim: Bugun iran'da Lorestan Ostanmda Lek ve Lortann hepsine Lor de- nilmektedir. Bu iki halki ayiran tek dge onlann farkli dilleridir. Lekler ve Lorlar arasmda fiziksel tip, viicut yapisi veya kiilturel benzerlikler, bu iki halkin 9ogu zaman birbirine kanjmasma neden olmaktadır.

Bugun Etnik Lorestan, Etnik Kiirdistan ve Etnik Azerbaycan'da 90k sayida Lek adında cografi isime rastlanmaktadır. Or. Etnik Azerbaycan'da Erdebil (Engurtt), Germi, Mişkin, Eher (Keleyberde), Urmiye (Nazlida), Gorve (Hudabendeluda), Gazvin (Heke- ganda) Tebriz (iskent'de), Heroabad (Sencid'de), Hemedan (Esedabad'da), Salmas, Ma- raga, Sava, Miyondab, vs. de.

Etnik Lekestamn Delfo bfilgesinde yajayan ivetyenlerin Delfan'a gdg etmiş Azeriler olduklan, bunun Delfanlilarm diger Leklere gdre daha uzun boylu ve daha a9ik tenli ol- malannda etkili oldugu ileri suriilmijtir. Diger yandan Delfo, Yaresane Hak'in (Ehli

Hak'in) dogum yen ve giiniimizdeki merkezi sayılraaktadır. Bu ise Delfana gO9 elmij Azeri Kizilbaş topluluklana etkisiyle olabilir.

Lekler ve Kiirtler arasmda kesin smirlan gizmek 50k zordur. Leklerle Etnik Kurdistan giineyinde ilam ve KirraanŞah Ostam Kiirtleri arasmda Onemli kiilttir ve dil yakinligi vardır. Kirman^ah Ostanında Kiirt Sencabi aşireti soylannin Lek oldugunu sijyer. Bunlan Azeri Safevi krai şah Abbas Fars Ostanmdan buraya siirmiitiir.³⁰⁶

Leklerden Zohab ve Bacilanlar, Irak Kiirdistani, Musul'dan geldiklerine inanirlar. Bunlann Azeri Safevi krai şah Abbas ddneminde kendi dilleri Kirmanci Kiirtgenin yeri- ne Lekge konujmaya bajladiklan samlmaktadır.

Din: Leklerin biyyik Şogunlugu Gali Şiilerden Ehlihak-Aliallahi'dirler.³⁰⁷ LekŞe Eh- li Hak'in kutsal dili olraştır. Ehlihak inancinm beşiği ise Etnik Lekestanm Delfo il^esi olarak kabul edilir. Bugiin Leklerin Şogu Segvend, Papi, Badrayi vs. Gali Şii Ehlihak inancmdadırlar. Delfanlann hepsi ve Tarhanli Amarailerin Şogu Ehlihak'tir. Etnik Gi- lan'da Mekarud, Tiltdere, Kecur ve Kelardeşt kdylarında yaşayan Lekler ve Tahran- Veramin ^evresi Zende Mafi Lekleri de Ehli-Hak'tir.³⁰⁸

Onemli kutsal yerlerinden şahzade Ahmed'in (Imam Musa Kazim'm sfizde oglu) mezandır. Biav arazisinde Kus'ta bulunan bu mezarlık Papi ajiretinden olan Seyidler tarafından korunmaktadır. Bu seyidler Azeri Kizileginliler (Muhammura= Hunemiye) gibi kimuzi sanklar sararlar.

Leklerde Azeri Gali Şiirler'in (Guran-Aliallahi) tersine 50k kanlık yaygındır. EŞ segimi genelde ailelerce yapdmakta, kan koca ilk defa gerdekte birbiriyle karşilaşirlar.³⁰⁹

ULAsjaikrL

EiaiU^iaiaA;

-Lorestan Ostam:	Bayraovend (Dejinu, Alayun)
-Hemedaa Owaai;	Cumeyr, Torkajwnd, Hazai.
-Kkmaifmah Ostaoc	Seacabi, Cumeyr (S3 aile, 1911)
BniX AmtoiYnw II	
•Zeacan	Kakavead (300 afle. 1932)

*B,S:2fi3

fartianje Lad, Hamid Izad Paalb, Aph, 130. - Fmhange Laid, Hamid had talk, 19SS. - AyncaJdan AankkipedM³²²

1850'lerdc, Irak Kildistamnda Hanikeynde, Kilrt Bacilanlann arasinda Lek Zend Ka-
bile kahntilannin varligi sdylenejmjtir.

Table 5.4. PUNY A IM DAftLIMLARI:

MmfrMilimlni	Sail	%
Inn	1200000	
Irak	?	

5.1.6-KURTLER

iran'm bati daglik bdlgesinde Irani dillerinden Kiirt'e dilindc konuşan ve kendilerini Kurd, Kurmanci adlandiran halktirlar.

N&fus-Daeilim: Kiirtler esasen Etnik Kiirdistan'da yaşamaktadırlar. Bunun dijinda en kalabahk Kiirt topluluğu Etnik Farsistanda Horasan Ostaninin Kuzeyinde yerleşmiştir. Iran'm diğer bdlgelerinde başka kiifiik Kiirt gruplarına rastlamak olasıdır:

Horasan Ostam Kiirtleri; Azeri Safevi krai şah Abbas (1587-1628), Ozbeklerin Horasan'a saldinsmi engellemek amaci ile Etnik Kiirdistan'dan 15000-50000 Kiirt ailesini Horasan'a yerleřtirmiř³¹⁰ ve burada Esterabad'dan Kugan'a kadar beş Kiirt ilgc oluşturmuştur. Bu gruplar daha sonralar Zafranlu, şadlu ve Biferanlu gibi aşiretleri şekillendirmişlerdir. O zaman sayılan 1, 900, 000 civannda idi. Azeri Afşar Krali Nadir şah da 1736-1747 arasinda ?ok sayıda Kiirt'ii Horasan Ostanina yerleştirmiştir.³¹¹ Biigiin Kiirtler bu bdlgede Esferayen, Bocnurd, Deregez, şirvan, Kufan, Neyşabur, Meşhed, Kelat, şenaran, Destcerd, Kepekan, Nouhendani, Serehs Kentleri ve fevresinde serpilmiş durumda yaşamaktadır.

Horasan Ostanmm dneimli Kiirt aşiretli Zafranlu (100,000,1959), ve şadlu (18,000, 1974)lerdir. şadlular Bocnurd'un ?evresinde 450 kdye dagilmişlardır. Horasan Ostam Kiirtlerinin toplam sayılanm 200, 000-400, 000 kişi arasinda tahmin edenler varsa da 1978'de Horasan'da toplam 2323 gd^ebe Kiirt ailesi yaşamakta idi. (Biitiin gdgebeler 12324 kişi idi.) (majalleye Daneşkadeye Ulume Ensani va Adabiyat. Maşhad. Sayi 1, 1363) Bu kaynak Horasan Kiirtlerinin hi^bir zaman ve şimdide 1.000.000 kişi ol- madiklanni bildirmektedir.

iran'm diğer bdlgelerinde de Kiirt toplulukları vardır:

Etnik Mazenderan: Sari, Kecur, Nur, Neka irmagi ^evresinde.

Etnik Farsistan: (Horasan Ostam Hari?): Gernsar, Tehran, Demavend, Isfahan, z'm Kuzeybatismda Kelunabdu'da ve ?evresinde.

ik Azerbaycan: Zencan, Hemedan, Kazvin, Mencil, Sava, Halhal kentleri ci-

ik Gilan'da: Lahican, şahrudun iki yakasi, Sefidrud'un dogusu, Kazvinin Kuze- i'U bdlgede yaşayan Rejevnd veya Amarlu Kiirtlerinin ana yurdunun Erzurum ve arasi oldugu iddia edilmiştir. Azeri Safevi Krali şah Abbas bunları Etnik Gi- neyine Rudbar, Kazvin, Rahmetabad ve Deyleman'a yerleştirmiştir. Bunlar şimdi Sefidrud sahilleri ile Farab'da yajamaktadırlar.^{312 258}

Etnik Belugestan: Scravan, iran\$chr vc Etnik Belugestanin kuzevbatismda Kiirtlerin yaşadığı bildirilmiştir. Fakat bunların Lor Memesenilerden veya Kurdegali adlanan Brahoiler olmaları daha olasıdır.

Etnik Lorestan: Çok Önemli Kiirt adacıkları vardır. Fayliler arasındaki ve Kirmanjahla Hulaylanın giineyinde yaşayan Mahki'ler Kiirt?enin Kelhor lehfesinde konuşurlar. Fojlkuh'un giineyinde yajayan Kurdişuhan'lar ise Kurmanci leh^esini kullanırlar.

Kerhe irmagi ile iran-Irak stnin arasında da Kiirtlerin yajadığı bildirilmiştir. İran Kiirtlerinin toplam sayısı 3,5-4 milyon yani İran miifusunun %5,8-%6,6'sidir.

Tablo 5£ İRAN KURTLERİİNİN DAGILIMI;

Ma. _____	Saxj _____	Yurie .	
<i>Etnik KORDİstan</i>	3.200.000	Kiji	%80 - %91
<i>Horasan Ostani</i>	200.0-	400.000 (?)Kiji	%5 -%U
<i>İramn diğer</i>	100.0-	400.000 Kiji	%25-%11
<u>BUİOn Iran</u>	•	3,5-4,0 milyon Ki)>	

Etnik Boise: Etnik Kurdistan ana dilleri Kiirtfe olan insanların kompakt olarak yajadıkları bölgedir. Bu bölge Farslaştırma politikası doğrultusunda Fars Pehlevi rejimi döneminde Kurdistan; Kirmanşahan, Batı Azerbaycan, ilam ve Hemedan Ostanları arasında bdlıştiirilmiiştir.

Kurdistan ve Kirmanjahan Ostanlarının hemen hemen hepsi Etnik Kiirdistan'a dahildir. Bu iki Ostanın doğu bblgelerindeki ktigik Azeri yerleşim merkezleri Etnik Azerbaycan'dan sayılmaktadır. Batı Azerbaycan Ostanında yaklaşık olarak Maku, Hoy, Salmas, Urmiye, Nagede(Sulduz), Miyandab, Sayinkala ve Tikab gibi Azeri kentlerini birleştiren fizginin batısından Türkiye-Irak smirina kadar Etnik Kiirdistan'a dahildir. ilam Os- tantmn kuzey bölgesi Etnik Kiirdistan ve giiney kesimi ise Etnik Lekistan'a dahildir. Bu- " rada Kiirtler Abdanan, Zerinabad, Dehloran, Musiyan, Mehran vs. de yerleşmişlerdir. Hemedan Ostanında Azeri kenti olan Esedabad'm batısı Etnik Kiirdistan, doğu ve kuzeyi ise Etnik Azerbaycan'a dahildir.

Etnik Kiirdistan 2000-3000 metrelik dağlarla kaplıdır. Kurdistan genelde rutubetli olup yıllık yağış 500-100 cm dir. Kiirdistan'da 50k sayıda daimi ırmak vardır.

Kiirdistan'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve gdfebelige dayanmaktadır. Oriinleri, bugday ve çeşitli raeyvelerdir.³¹³ Kirmanjah Ostani, iran-Irak yolu iizerinde olduğundan Önemlidir. Kiirdistan'da 50k sayıda askeri ve giivenlik iissiiniin kurulması, bdlgeye 50k

313- SV;S.1010-1026

sayıda gOgmenin giriŞine neden olmuştur. Niifusun 1/3 - 1/10'u gdgmenlerden oluşmaktadır. Ayrıca Irak'tan kagan Kiirtler de siirekli olarak bdlgeye yerleşmektedirler.

Etnik Kurdistan'ın en Onemli Ozelliklerinden bir alaninin siirekli olarak giiney ve doguya dogru genijlemesidir. Özellikle Bali Azerbaycan Ostanında, Kiirller dnceleri Agri Dagi-Zagros gizgisinin daglik bOlgesinde yaşarlardı. Fakat Azeri Akkoyunlu- Karakoyunlu ddneminden bajlayarak, 15.yiizyil ve Ozellikle şeyh Ubeydullah ayaklan- masi ve daha sonra iran-Rusya savaşlarım takiben bdlgede varhklari hissedilmeyen Kiirt niifusu, gok hizh bir Şekilde artmiştir. Bir zamanlar Tiirkiye-iran sinirinin sadece daglik bOlgesine yerleşen Kiirller artık Maku, Salmas, Hoy, Urmiye, Sulduz, Miyandab, Tikab, Sayinkala gizgisinin balisindaki ovalıklara dogm yayılmışlardır. Hatta Sulduz bOlgesinde Urmiye golii ile komşu olmuşlardır. Fars islam Cumhuriyeti dOneminde Etnik Kurdistan'ın genişlemesi; iran, Irak ve Tiirkiye Kiirt bblgelerinde gikan siirekli gatişma ve huzursuzluklardan dolayı ig ve diş Kiirtlerin daha iglere, Etnik Azerbaycan toprak- lanna dogni yapUklan gdg ile devam etmektedir.

QiL Etnik Kiirdistan'da halkın konuştuğu dil ve lehgelere verilen genel ad Kiirtgedir. Kiirtge konuşan topluluklar arasında dil ve kiiltiir farklılıktan bazen aralannda karjilili anlaşılmayı engelleyecek kadar biiyiktir. Kiirtge dili gok sayıda lehge, şive ve agiza sahip- tir³¹⁴ Gegmişte Ozellikle Kiirtler tarafından dOrt Zazaki (Dilimli, Kirdiki), Gurani, Lek ve Lor dilleri Kiirt dilinin lehgelere olarak simflandirilmişsa da,³¹⁵ bugiin bu diller yani Za- zaca, Guranice, Lekge ve Lorca, Kiirtge ile akraba fakat birer bagimsiz dil olarak ele alinir. Kiirt dilinin iig ana lehgesi vardır:

1-Kurmana (kuzey) Sore: Bu lehge kuzey Kiirtlerinin lehgesi olup, Tiirkiye, Suriye, Liibnan, Ermenistan'da yaygındır. Irak Kiirtlerinin bir kısmı bu lehgeyi konuşmaktadır. iran'da Etnik Kurdistan'ın Bati Azerbaycan'da kalan kısmında, (Azeri kentler Maku, Hoy, Salmas, Urmiye ve Miyandab'm batısı) Etnik Gilan'da Farab, Rudbar vs. Etnik Ma- zenderan'da Nur vs. ve Etnik Farsistan'ın Horasan Ostanının kuzeyindeki ve Dema- vend'de Cavdan Kiirtlerinin kullandığı lehge Kurmancidir. Biitiin diinya Kiirtlerinin %75'i Kurmanci lehgesini konuşmaktadır.

w 2-Sorani (Merkezi) Hare: Bu lehge Mahabad, Bukan, Serdeşt, Miyandab'm giineyi, lane, Sakkiz, Merivan, Cevanrud, Senendec vs. de konuşulmaktadır. Bu lehge yavaş ya- iŞ resmi, edebi ve kiiltiirel Kiirtgenin temelini oluşturmaktadır. Sorani lehgesi artık iretler arası bir dil konumuna yiikselmektedir. Siileymani, Mukri ve Sorani agızlan bu igeye dahildir. Kiirt fair ve yazarların gogu, İran ve Irak Kiirtlerinin gogunlugu ta- indan konuşulan Sorani lehgesinde yazmaktadırlar. Bu lehge en gelişmiş Kiirt lehgesi yilir.

3-GUney Lehgelere (Kirmanjahi): Bu lehgeler İran Kiirdistanın guneyinde Kirman^ah tanına civar Ostanlarla Irak'ta konuşulmaktadır. Kirmanşahi lehgelere arasında Kelhori,

Sencabi, KirmenŞahi, Kolma(?), ve PoŞtkuhiyi(?) sayabiliriz^{3,6}

Kiltlrcin etnik kflken ve yapilan tam olarak aŞikliga kavuŞmamiŞsa da dilleri kuŞkusuz Irani dillerinin ball kolunun kuzey grubuna dahildir. *^{316,317} *Bu dil Pars9adan sonra, bati Irani dillerinin en dnemlisi sayilir.

Orta?ag Kiirt edebiyati (11-18 yy.) baŞlangi£'ta Kurmanci lehgesi esasında Botan, Hakkari, Behdinan, Bitlis vs. deki yerel feodal hanliklar dOneminde geliŞmiŞtir^{3,1} XII, XHI. yiizyillarda yazilmij Yezidi Kiirtlerine ait Mishafa Rej ve Cilve adh dini kitaplar bu leh^ede yazilmiŞtir.

Kiirt edebiyatinm duŞuŞ ddnemi 18.vel9. yiizyillardan bajlar. Bundan sonra Kiirt edebiyati halkfi ydnninu kaybederek 90k kisitli tasavvuf fevrelerin dili haline gelmiŞtir. Edebi merkezse daha giineye, Kuzey Irak'a kayarak Sorani ve Mukri gibi leh^eler, edebi Kiixt^enin temelini oluŞturmuŞlardır. Suleymani ve Mukri agizlan bu lehfeye dahildir.

Klasik Sorani edebiyatinm ddrdt biyitik ozam Nali(1796-1892), Selim (1800-1861), Kwdi (1809-1849), ve Haci Kadir Koyi (1815-1892) dir. Mukri agzi, Ahmet (18.yy.), Adab (1806-1876) Mirza Rahim Vefayi (1838-1899), RaŞit (1851-1933), Mela Abdurrahman Şivan (1856-1896) gibi ozanlarm kullandigi dildir.

11- 12 yiizyillardan baŞlayarak sdzlii ve yazili KiirtŞe materiyallere rastlanmaktadır. Enufirvan Bagdadın'in (Şeyhiil Irak) Mtic'emul Buldan'da bir mullemme kasidesi, Eli He- riri (1009-1078), Şeyh Ahmet Meleye Ciziri (1160), Ali-Temurki (12yy.), Fegiye Teyra (1302-1375), Meleye Bate (1417-1494), Selim Salman (16yy.), Ehmede Xani (1591- 1652), Mahvi vs. nin Kiirt^e eserleri mevcuttur. Ehmede Xani 1695'te Memu Zin'i ve Kiirtge sdzliik Nubara Bifukan'i 1685'te yazmiŞtir.³¹⁹ Daha sonraki devirlerde Ali Ber- dejani (1730-1772), Mirza Abdulrahim Vefai (1808-1877), Abdullah Bey Guran (1866- 1922) ve demokratik Şiir temsilcileri Nali (1797-1855), Kurdi (1809-1849), Selim (1800- 1861), Haci Kadir Koyi (1815-1892)yi gOrmekteyiz.

⁴ Horasan Kin-fieri arasında Deregez kentinden Cafer Kulu Zengli'nin Kurmanci leh^esinde yazdigi Şiirler 90k Onltidiir. Bati Iran Kiirt'leri ^ogunlugunun tersine Şii olan Horasan Kiirt'lerinin dili bati Iran Kurmanci lehfesinden fakliliklar gdstermektedir. Bun- lann diline 50k sayıda Azerice sdzciik girmiŞtir.

Kiirtfenin eski Irani Med dilinin devamı olduğu savi kamtlanmamıdır. Med dilinden guniimiize herhangi bir yazili yapıt ulaŞmamiŞtir.³²⁰

Kiirtfe; Fars^a, Arap^a, Tiul^e, Azerice ve Ermenici'nin etkisi altında kalmıŞ ve Fars^a gibi Beluga ile PuŞtuca'nin tersine bnemli fonetik degiŞikliklere ugramıjUr.

tran'da ilk Kiirtge dergi, Mehemed Tercani Zade tarafından 1921'de fikartılmıdır.

316- Kord v« PtvvMtejiye NeJSdi ve T»nihi>e, S.136-135

317- Tohfeye Ntaeri, S.18, S. 24-28,

31t- KOrt dflbilgiii, S.43

319- KOrt dflbilgiii, S30

3» KJ.SJ5

(Diinya'da ilk Kiirt^e dergi, 1898'de Kahire'de yayınlanmijtir.)

1945-46'da Mahabad hiikimeli ddneminde KURt^e yayimlanan, Kiirdistan, Lilal, Haver dergileri iran'da ilk Kurt basimm temsil ederler.³²¹

Kiirt^e stizlii halk edebiyati 90k zengindir. tran'da en biiyik 9agdaş Kiirt Ozan He-min'dir

Kurt9e'nin yazisi Arap yazisidir. Tiirkiye ve Suriye'de Latin yazisi ve eski Sovyet-ler'de kril yazisi kullanılmaktadır. Iran latin Kiirt yazisi:³²² a, u, i, S, O, a, u, l, i, e, b, p, d, t, j, c, z, z, c, s, s, q, x, q, k, g, h, h, y, l, l, r, rr, m, n, w, f, v.

Tarihsel Btiei: Kiirtler Iran Araplan gibi iran'm kuzeybatisi ve bugiinkii Irak top-raklarmda kısa siireli bagimsiz kralliklar kurabilmişlerse de, bu devletgikler Azeriler ve Tiirkmenlerin kurduğu devletlerin tersine biitiin jxan'a yayilmamiş ve kısa siireli bdlgesd gti9ler olarak kalmışdır.

Araplar Kiirdistan yolunu Halvan savaşmdan sonra (Irani Sasani devleti eyalet başkentlerinden) a9imş ve hig bir direnje karşılaşmadan, Kirmanjah'a ulařabilmişlerdir³²³

Sistani krai Emruleys Saffari ddneminde, Fars Ostani Kiirtlerinden Muhammed Ubaydullah Azadmerd isyan etmiş, fakat Emruleysin gnderdigi kuvvetlere yenilerek esir ahnmijtir.

854'de Hezbani aşiretine bağli Revvadi boyundan Muhammed ibni şeddad, Azerbay-can'da *Kiirt şeddadi devletini* kurmuğtur. Rewadiler Devin -Kiirtlerindendi. RevvadilCT 955'de Etnik Azerbaycan'da *Kiirt Revvadi devletini* kurmuşlardir.³²⁴

10. yiizyilda Etnik Azerbaycan'da Deysem adında biri bagimsiz bir devlet kurmaya 9alişmişdir. Deysim'in babasi Etnik Azerbaycan'a yerleşen Arap gd9menlerden ve anned Azerbaycan'da yaşayan Kiirt biiyiklerinden birinin kizi idi. Onun ddneminde Azerbaycan'da 90k sayıda Kiirt vardi. 938'de Azerbaycan'i feth eden Ebuselim Deysem ibn-i ibrahim'in annesi, şadlu Kiirt'lerindendir.

Milleyet9e Gilek olan Deylemiler (AJi Buveyh) ddneminde (Nehavend'den Horrema-idda dek) bugiinkii Lorestan batımda *Beni-HUsneviyye* adında bir Kurt devleti kunil- 1. (10.yy.dan 12.yy.a dek) Hiisneviyye ibn-i Hiiseyn, Kiirt Berzikani aşiret reislerinden- . O, 959'da Kirdistan'in biiyik bir bdiiraii (drDinver) ve daha sonra Esedabad, Neha- pnd ve Elijter'i ele ge^irdi. Hiisneviyyelerin başkenti Bistun'un giineyinde Serma^di.

- Maibufke ltSa,S.171. - Honar vaMardora,S.1 16. - Tohfey* Nfceri,S.21 -24

KQrtic dilbilgisi, S.8-9, S.26 SV.S.1031-32

[M, S.258, - SV, S.1032 Azerbaycan'da Revvadi adında ilci QnO handedan olmu^tur. Birincisi Yeraenli Arap Bzdi rdir. Digeri ise Ujnu civanındaki Hezbani ajiretine bağli KQrt Revvadi boyudur. şeddadi aiesi de bu ajrete lewadilerden {lknuj diger bir KQrt hanrdani Eyyubilerdir. Eyyubi sQlacsinin kurucusu, Selahattin Eyubi^aia ri-ibn-i Bervan, Hazbani ajiretinin Revvadi kolundandı. (Salmas- Ujnu arasi) Mi sir, Suriye ve Kuzey AfıkaV* yyubilerin bir kolu.Mogol saldinsi dOnemine dek,KQrdistann Halım bdlgesiK hakim olabilmifler.

Bedir-ibni Hiisneviyye zamanında bu devletin alam İran Arabistanında Ehvaz kentine ka- dar genişledi. Gilek olan Al-i Buveyh'den FahriiddOvle'nin OliimO ile saltanat naipligi, iki oğlunun da kiigiik olduğu nedeni ile, Kiirt olan eşinin eline ge^ti. 1007'de bu Kiirt ba- yan Isfahan hiikiimetini kendi halası oğlu Cafer Alaudddvleye bıraktı. Cafer ise kısa siire i^ersinde, bOlgede bagimsiz bir devlet kurmayı başardı ve daha sonra Hemedan ve Rey kentlerine kadar ele ge^irdi. Hiisneviyye siilalesi, i? ^ekijmeler ve Al-i Buveyhle Tiirkmen Sel^ukluların baskıları nedeniyle fOktii ve yerini şazencan Kiirtlerinden olan *Beni Ayyar hanedanma* bıraktı.

Kiirt Beni Ayyar siilalesinin kurucusu Ebulfeth M.ibni Ayar'dır. Bu siilale yiizytdan fazla Kirmanjah ve Lorestan'da hiikiim siirmOjtur. Sonuncu Beni Ayyar krali Suhrab, Turkmen Selfuklu dOneminde Lor Atabek şucaeddin tarafından azl edilmiştir.

Biitun Turkmen Sel^uklu dOnemi boyunca, Lorestanm kuzeybatısı Nehavend-Elişter arast, Kiirt Htisniviyye hanedanının bir kolu sanılan *Borsukiyan hanedani* elinde bulun- mujtur. Biyyik Lor Atabekleri siilalesinin kurucusunun şam Kiirtlerinden olduğu ileri siirilmiiştir. (Hamdullah Mustovfi). Bunlar 12.yy.da Lor topraklarına yerleşmiş 100 şamh Kiirt ailesinin kalmtılan sayılır. *Fazlaviyye hanedani* tam 377 (1155-1423 arası) yıl Lorestana hakim olmuşlardır.

15.yy.da Azeri Karakoyunlu ve Akkoyunlular dOneminde sayısız fatişma ve savaşın sonucu olarak Kiirtler kuzeydogu, Urmiye gOlii civanna yerlejmeye başlamışlardır.

Azeri Safevi devleti dOneminde Tiirkmen ve Ozbeklerin Horasana yaptıkları saldınları Onlemek i?in şii Kiirt aşiretleri bu bOlgeye yerlejtirilmijtir. Daha Once 1388'de Tiirki Timur Horasan ayaklanmalından sonra Firuzkuh Kiirt ajiretlerini bu bOlgeye siirmUştii. Ordusunda fok sayıda Kirttin bulunduğu Azeri Safevi krai şah Ismail dOneminde, 1605'te batı İran'da Kiirt Sarom isyan etmiştir. Azeri Safevi krai şah Abbas, Ismail Aga Simkonunun Ceddi Emir Han Bradostu Urmiye kentinin hiikiimetine. atamıştir. Emir Han'sa 1607'de ayaklanmış ve bagimsizlik ilan etmiş, devlet kuvvetleri ile girdiği fatişmada Oldiirulmiijtir.

1639 yılında Tiirk Osmanlı Sultani IV. Murat ile Azeri Safevi şah II. Abbas arasında yapılan Kasrı şirin antlaşması ile Etnik Kiirdistan'm batı kesimi Azeri Safevi toprak- lanndan ayrılmış ve böylece tarihte ilk kez Kiirdistan ikiye bOlinmiijtir. Azeri krai Nadir şah Afşar iktidarının son yıllarında (1728'te) Kugan'da Horasan Kiirtleri isyan et- mişlerdir.

1877'de Osmanlı Kiirtleri, Osmanlıın Rusyaya yenilgisinden yararlanarak ayak- landılar. 1879'da şeyh Taha oğlu şeyh Ubeydullah, İran Kiirtlerini Osmanlı hakimiyeti altında birleşik Kiirdistan'a katmak ifin ayaklandı.³²⁵ O, Osmanlı topraklarında Ozerkliğe sahip birleşik Kiirt milled ideası peşinde idi. şeyh Obeydullah ve şeyh Taha, her ikisi Nakşibendi tarikatma mensup idiler. O, şiilere karşı cihat ilan etti³²⁶ ve iki ordu

325 ND.S.73-74

326- KJ.S033

oluşturarak Mahabadi işgal edip Hanbaba Han Mecid han oğluyu oraya vali atadı. Daha sonra Mergever, Mameş, Piran, Gevrek, Zerza, Remek, Feyziillahi Beygi, Dehbukri, Beyzade ve Karapapak (bu son aşiret Azeridir) ajiretlerinden olujan 9000 atlı, 8000 piya- de, 10000 Siyahileşgerle 12 Eylil 1880'de Etnik Azerbaycan'da Miyandab kenlini iğgal etti. Burada 800 Azeri, 200 Ermeni ve 50 Yahudi bldiruldi ve kent yağmalandı. Daha sonra, Mahabadin Mengever aşireti reisi Hamze hanla birlikte... Urmiyeyi kuşattı fakat işgal edemedi.... Seyid diyordu: *"Ben İran ve Turam (Osmanlıyı) almakta kararlıyım ve halkı bu iki Ülkenin zalim ybneticUerinden kurtaracağım... İramn ifi bittikten sonar, sira Osmanhya gelecektir."*

Bazi sdylentilere gdre ingilizler şeyh ve Misir hadivi ile bağlantılar kurmuş ve hatta şeyh'in Van ve Erzurum Rus konsolosu ile diyalog kurmasına yardım edip ona silah ve cephaneye vermişlerdir. Şeyh Ubeydiullah hareketi Maku bagimsiz Azeri Hanligi Teymur Paşa Han Serdar Maku tarafından bastırıldı. Şeyh ka^ti ve Osmanlı-İran sınırında avere olarak yaşadı. Hamze Aga ise Eylil 1881'de Mahabad valisi Emir Nizam Grussi tarafından dldiriliip kesik başı Tahran'a gönderildi³²⁷ 1881'de ^ehrik Kiirt agalarından Mustafa Han'ın oğlu Yahya Han, kız kardeşini Azeri Kacar kralı Fethelişah'la evlendire- rek Etnik Azerbaycanın Urmiye ve Hoy kentleri valiliğini alabilmiştir. Bu evlilikten Abbas Mirze Melekara diinyaya gelmiştir. (İran'da modernleşme hareketinin öncüsü ve Azeri halk kahramanı olan Abbas Mirze i'in bkz. Azeriler)

Azeri Kacar kralı Muzafferidin Şah döneminde Kiirt Cafer Aga'nın isyana patlak vermiştir. O 1905'te dldirilmiiştir^{3M}

1905-1906 İran Meşrutiyet Harekati sırasında Kiirtler Lorlarla birlikte bu harekete karşı 91km iş ve monarjist merkezli devleti desteklemişlerdir.³²⁹

Birinci Dünya savaşı sonrasında Kürdistan bagimsizliği peşinde olan şeyh Mahmut isyana başlamış³³⁰ fakat bu dönemde İran Kirtlerinin en büyük başkaldırısına İsmail Aga Simko liderlik etmiştir. Kiirt şikak aşireti reisi İsmail Aga cesur ve becerikli bir lider olup, Türk Osmanlı saflarında Rusyaya karşı savaşmıştır. İsmail Aga Etnik Azerbaycanın alması-Urmiye bölgesinde batı devletlerin desteği ile bir Hıristiyan ilke kurmak isteyen arşimon'u dldirmiş ve bu planı engellemiştir. Kardeşi Cafer Aga ve babası Mu- Aga da defalarca merkezi devlete karşı başkaldırmışlardır. Bağlı oldukları Muk- ellikle ka^akgilik ve yağmacılıkla uğraşır ve İran tarihine pek önemli isimler ve- erdir. Fakat İsmail Aga onlardan farklı olarak bütünü Kiirt aşiretlerini kurtarmak için başkaldırma gibi ideallerin peşindeydi. İsmail Aga'nın Gen? Türklerden ek, "Gen? Kiirtleri" kurmak istediği söylenmiştir. İsmail Aga'nın Kiirt'e bir¹¹⁹

119

158

: Osmanlı KOrt ajiretlerinden bir grup, Etnik Azerbaycan'ın saldırganlığına, bilyetk tahribata (yıkuna) neden olmaları (76)

Bu saldırıların Mehemmed Ali Şah Abdülhamid'in ortaklaşa düzenlediği bir saldırıydı.

yaym organi gikardigi ve hareketinin TURk Osmanli devleti ile yeni kurulan Azerbaycan Musavat devleti tarafından dolayli olarak desteklendigi ve ingiliz baglantili olduguileri siirilmiiiftir. Ismail Aga Ruslarm Azerbaycam terk edilifi siralarmda, 50k sayida silah ve cepbane ele gegirdi. Simko'nun ordusunda 360 Osmanli askeri, 15 Osmanli subayi, 6 Şikak atlası, Urmiye gevresindeki gejitli Kiirt a'iretlerine bagli 800 silahlı ve ingiliz Ko- lonel Lawrens vardı. ingilizlerin isyanci Kiirtlere silah dagittiklan ve bagimsiz Kurdistan vaadinde bulunduklan sdylenektedir.

O ddnemde gtiney Kurtlerinden Kelhorlar Hiiseyn Rauf Bey'in dnderliginde Kerend kentinde Osmanli saflarında, Kiirt Sencabiler'le savaşa girmiflerdir. Bu siralarda Kiirdistanin diğer afiretleri Zelgi, Hoca Makuyi, Kelbagi, Merivan, Cowari, Kakavend, Hasanvend, Piranvend, Sekvend, Őaharleng afiretleri, Serdar Refit, Şeyh Ubeydiillah'in torunu ve Simko'nun danifmam olan Seyid Taha kuvvetleri baŐkaldirmiŐlardı. Ote yan- dan Azerbaycan'da Şeyh Mehemmed Hiyabani'nin dldiirilmesinden sorumlu Muh- biriissaltana'dan Og aimak iĝin Şeyh Hiyabani'nin bir kag Azeri silahdafı Simko'yla ilijki kurup ve onun ayaklanmasım desteklediler.

"Kiirdistan Kurtuluf Gerillasi" diye imzalar atan Simko bdyile bir koŐullarda Etnik Azerbaycan'da Lekestan, Karakiflak, Urmiye, Hoy, Salmas, Savucbulak (Mahabad) ve Miyadab'a saldinp buralan ele gegirdi. 20 defa'dan fazla Simko'nun saldinsina ugrayan Urmiye kenti 1920'de diiftii ve yagmalama ve katliam olayları bajladı. Halk ise kent ve kdylerden kagmaya başladı. Osmanli Kurtlerinden Şeyh Abdullah ve Şeyh Mahmut'un eniftesi olan bir Osmanli Kiirt yiizbaŐı geteleri ile birlikte bu yagmalama olaylarına kanfmiftir. Bati Azerbaycamn buyiik bir bdlumunii ele gegiren Simko, bagimsiz devleti- ni kurma dogrultusunda, devlet idarelerine gOrevliler atadi ve Urmiye-Tebriz baglantilanni tamamiyle kopardi. Fars Riza Han ve Atatiirk biyyiiyen Simko ayaklan- masım bastmlmasmda oy birliğine varmiflardir.³³¹ Riza Han Simko'yu yok etme ifini Kiirt Halu Kurban'a birakmiftir. Halu Kurban daha Once Kiirdistan'da Osmanli-Almanya yanhsi olarak hareket etmiş, Ruslara karşı savaŐmiŐ ve diinya savaş 1 patlak verince, silah- lan, cephanesi ve birlikleri ile Gilan'a gitmif ve Mirze Kugek Hanla birlikte Gilan Sovyet Cumhuriyetinin kurulmasında rol almifti. AŞın sol gizgisinde olan Halu Kurban Kugek Han'in Gilan-Halhal arasında Oldiirilmesinden sonra onun kesik baŐmi Fars Riza Hana gdtirdii. O Riza Han tarafından Albaylik riitbesi alarak Simko'yu bastirmek iĝin Tebriz'e gnderildi. Fakat Simko, Mahabad'da Halu Kurban birliklerine saldırdı ve onlan tamamiyle yok etti. Halu Kurban ise dldiiriildi. Merkezi devletin giderek yagunlaŐan saldinsi sonucu yavaş yavaş zayıflayan Simko sonunda Osmanliya kagti, Osmanlılar eşi ve oglunu dldiirdiler. 1922'den 1930'a dek sinir boyu aşiretleri arasında gizli olarak yaşayan Simko, 1930'da UŐnu kentine geldigi bir seferinde, general Mukkaddem tarafamdan tu- zaga diifiriilerek dldiiriildi.³³²

331- NDS.7S

332. MB,S.138-159

1921'de Kurt Ebul Kasim Lahuti, Tebriz'de merkezi devlete karşı isyan etti. Lahuli jandarma subayı idi. Daha önce isvesliler tarafından askeri mahkmede idama mahkum olup ve Tiirkiye'ye ka?mişti. Anti ingiliz, anti emperyalizm egilimleri olan sosyalist Şair Lahuti Tebriz'e dbndiikten sonra, Riza Han'a karşı bajkaldirdi. Hiyabani'nin katili Haci Muhbiriissaltana ve Mahmuthan Puladin'i yakalatti ve Tebriz'i işgal etti. Merkezi devlet kuwetlerinin Tebriz'e girişi ile Lahuti Sovyetlere ka?U. Diger arkadaşlai ise yaka- landilar.

1918'lerde Horasan Kurtlerinden Karamanlu ajireti Veli Han (jnderliginde Riza Han'a başkaldiran Azeri kolonel Mehemmed Tagi Han Puskan'in yenilmesinde Riza Han'a yardım etmiştir. Daha sonra Riza Han, Horasan Kurt aşiretlerinden Zafranlu'lan dnce şadlu aşiretine karşı tahrik etti. (Kugan hakimleri genelde Zafranlulardan se^ilirdi). Daha sonra Horasan Klirt dnderlerinden şadlu aşireti reisi Muazzez ve kardeşleri ile bir- likte70 kişiyi idam etti. En son da Zafranlu aşiret biiyiklerini birer birer yok etti.³³³

1930'da İran devletinin petrol antlaşmasım iptal etmek istemesiyle, Cevanrud bdlgesi Kiirtleri isyan etmişler. 1933'de Cevanrud ve Sencabi Kiirtlerinin en biiyik is- yam patlak vermiştir. Fars Pehlevi krali Riza Han'ın emriyle bu isyan bastınlmıştır.³³⁴

1944'de Irak Kiirtlerinden Muhammed Heme Reşit, Etnik Kiirdistan'da bir başkaldinya Onderlik etmiş devlet kuwetleri ile girdigi fatismada general Emimi'yi (jldiirmiiştir. 1944'te devlet kuwetleri Kiirdistan'a yurumüş, Heme Reşit Merivan ve Bane kentlerinde 10000 evi yakarak Irak'a ka?ruştur.

ikinci dünya savaşı sıralarında, bati kolonist devletler Kiirtler arasında biiyik etkin- lik kazanmışlardır. Or. Almanya ajanlarından Hafengel, Kiirtlerden 300 kifilik bir tiifek^i birliği oluşturmuştur.

1942'de İran KURdistam Ozgiirlikfiler Demegi topi an mi ş daha sonra kendisini yeni- den (jrgiitleyerek Kumlayi Janevi Kurd (Kiirt halkına yeniden hayat verme)kurulmuştur. 1943'te Sovyetlerin tejkik ve desteği ile Kadi Muhammed Kumla'ya kattlmıştır.³³⁵ Etnik Azerbaycan'da S.C. Pişeveri dnderliginde Azerbaycan Demokrat Firkasınm kurulması ile, 1945'te Kadi Muhammed tarafından Etnik Kiirdistan'm Bati Azerbaycan Ostamnda piemen kesiminde, İran Ktirdistani Demokrat partisi (Mahabad kentinde) kurulmuştur. ym yıl İran sinrrikan dahilinde Ozerk Kiirdistan hiikiimeti ilan edilmiştir. Bu Ozerk vlet Ozerk Azerbaycan hiikiimeti ile tarn bir ijbirligi iginde bulunmuştur.

15 Aralık 1946'da ABD ve İngiltere askeri yetkililerinin denetiminde, Fars Pehlevi rejimi ordusu Mahabad kentini işgal etmiştir. Bir ka? bin kişinin katli ile bajlayan bu

333- Şadlu ve Zafranlular, Horasan Ostam Klirt ajiretleriain en SKmlilen sayilir. Bunlar Onceleri gOney Kafkasyatta Devin, Cukunad, Bucengerd, Genoe, Erevan, Karabag'da yaymiakta olup, jo malar İran Azerbaycamna, oradan Etnik FaniHaaain Har ve Veraraoine, oradan da louey Horasan'a gO/ coirilmiflerdir. 938'de Etnik Aaerbaycani fetheden Ebu Selim Deysem'in annesi Şadlu ajireiinden olmuftur.

334- MB, S254

335- Kadi Muhammed KumalaW programında yer alan, KQnlere knitted ve siyasal Szerklik isle mine, sosyal ve tofnk reform]anm da ekledi. (ND S.79)

kanli işgal, (1947 dc 10 şubat) Kadi Muhammed, Ebul Kasim Seyf Kadi ve Muhammed HUseyin Seyf Kadinin idamları ile sonuçlanmıştır. Bu olaydan sonra Kadi Muhammed Kiirt halkının şehidi olarak anıldı.³³⁶ Fars Pehlevi rejiminin Kiirt topraklarını tekrar ele geçirmesi ile biten Kiirt liderleri öldürülmüş veya hapse atılmıştır. Kadi Muhammed döneminde devlet desteği gören Kiirt dili tekrar yasaklanmış ve Kiirt basını kapatılarak, Kiirt'e kitaplar yakılmıştır. Kiirtçe eğitim yasaklanmıştır.³³⁷

Kiirdistan Özerk Hükümeti döneminde Iraklı Barzani Kiirtleri bu devletle işbirliği yapmışlardır. Molla Mustafa dönemindeki Barzanlılar, Nuri Said devleti ile başlattıkları savaşı kaybederek, Muhabbad'a gelmişlerdi. Kadi Muhammed devletinin yıkılması ilzere Barzanlılar 300 atlı ile birlikte Sovyet Azerbaycan'ına kaçarak bu devlete sığınmışlardır.³³⁸ Bu dönemde sadece Sovyetler, Kiirtlerin (zincirlik talebine sıcak bak- maktaydı. İngiltere ve ABD ise, İran'da veya Irak'ta federal bir devletin kurulması bdlgedeki yandaş devletleri için büyük bir tehlike sayıyorlardı. Irak'ta Kasım'ın iktidara gelmesi ile bir genel af çıkartılmış. Bu dönemden sonra, ABD Bağdad rejiminde istediği değişiklikleri yapabilmek ve bdlgedeki politikaları sürdürebilmek amacı ile, mevcut olan Irak Kiirtleri isyanını kullanmaya başlamıştır. Bunu da Fars Pehlevi Kralı Muhammed Rıza'nın Molla Mustafa'ya Irak devletine karşı desteklemesi ile başarmıştır. Beyaz Saray ve Fars Pehlevi rejimi Kiirtlerin gerçeğe dikkatini istemiyorlardı. Irak devletinin sıkıyönetimi sırasında ABD'nin emri ile, Fars Pehlevi kralı Muhammed Rıza 1975 anlaşmasını imzaladı ve Kirmanşah Ostanında Irak 'tan aldığı bir kag tep ve Ervend Rud Irmağı sınırlarının kesinleşmesi karşılığında Irak Kiirtlerine verdiği biten maddi, silah ve siyasi desteğini kesti. Irak ordusunun geniş çaplı saldırısıyla, 90-200000 Iraklı Kiirt bu ülkeden kaçarak İran'a sığınmış, Fars Pehlevi rejimi zorla 40000 kişiyi Irak'a geri getirmiştir. Bu olaylar sırasında Fars Pehlevi rejimi gizli polisi SAVAK ve Molla Mustafa arasında aracı olan General Mensurpur, miliyetçi Kiirttir. Avrupa Kiirt konseyi ile yakın ilişkileri bulunan bu Kiirt general, daha sonralar SAVAK korgeneralı olmuştur.

Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Etnik Kiirdistan'da dikkatli istemleri yükselmiştir. 28 Mart 1979'da bir Kiirt heyeti Kura'ya giderek Kiirtlerin isteklerini Ayetullah Humeyniye bildirmiş fakat dikkatli istekleri geri çevrilmiştir. Bir ay sonra Nagede kentinde devrim muhafızları ve Kiirt milisleri arasında çatışmalar olmuştur. Aralıkta İslam Cumhuriyeti için yapılan referandum Kiirdistan'da kitle halinde boykot edilmiştir denmektedir. Biten kişi ve bahar merkezi devlet ve İran Kiirdistan Demokrat Partisi arasında görüşme ve çatışmalar sürmüştür. Fakat daha sonra Kiirdistan Demokrat Partisi İslam düşmanı ve ABD-İsrail uşağı ilan edilmiş ve ordu ağır silahlarla Kiirdistan'a yönelik Jenmiş, Mahabad kenti bombardıman edildikten sonra devlet kontrolüne geçmiştir.

336-NDS.81

337-NDS.S1-82

Özerc Kiirdistan halkı için Qc KÖrtçe dergi yayımlanmıştır. KÖrdisan, 1945, Mahabad; Helal, 1946, Mahabad; Hevar 1946 Mahabad.

338-NDSil

1984 yilma dek siiren savaşlardan sonra, Etnik Kiirdistan tamamen Tahran ydnetiminin eline ge?ti. 13 Temmuz 1989'da Iran Kiirdistan Dcmokrat Partisi genel sekreteri, DrA.Kastmlu Avusturyamn bajkenti Viyanada iran ybnetimi temsilcileri ile gflriişme ya* * parken, iki yadimcisi ile birlikte dlduriildU. 17 Eylilil 1992'de Iran Kiirdistan Demokrat Partisi genel sekreteri, Sadik şerefkendi ddrtd arkadaşı ile birlikte Almanyada dldiiriildU.

GUniimUzde en dneimli (yasadişi) Kurt siyasi teşkilatlan Iran Kurdistan Demokrat Partisi ve Iran Komunist Partisinin Kurt seksiyonu (eskiden Komela) dir. Iran Kiirdistan Demokrat Partisinin iran'a ydnelik Irak'tan yaym yapan bir radyosu, Radyoye Sedaye Kordestine Iran vardi.³³⁹ iKDP irana demokrasi ve Etnik Kiirdistan'a dzerklik (Iran ter- kibi dahilinde) istemektedir. Komela ise Etnik Kiirdistanın fedaral veya bagimsiz devlet olmasma, Iranli Kiirt halkin referandumla karar vermesi gerektiğini savunmaktadır. Irak devletinden destek alan Iran Kurdistan Demokrat Partisi ve marksist Komela hareketinin yizlerce uye ve sempatzani, hepse atilmif veya idam edilmiştir.³⁴⁰

Kiirtler arasmda ?ok yaygin olan Nakşibendi Tarikati dnderi şeyh Nakşibendi'nin iz- ni ve maddi yardimiyla "Sepahe Rezgari" adında silahlı bir drgiit kurulmuştur. (Nakşibendi tarikati Kurdistan (iran-Irak) ve Turkmen Sahra'da yaygindir.) Aşın anti komunist olan şeyh Osman ve yandaşalan her zaman ingiltere ve ABD'nin destegine sahip olmuşlar idi.³⁴¹

1996'da Etnik Kiirdistan'in Kirmanşah kenti şafii cami imami Molla M. Rabii'nin devlete gdre kalp krizi ve cemaate gdre suikast sonucu dlmesi tizere, kentte bir Kurt (Sunni) ayaklanmasi patlak vermiş ve kısa siirede Etnik KURdistanın diger kentleri, Se- nendec, Pave, Cevanrud, Revanser v.s.'ye yayilmifştir. Devlet ayaklanmayı gUvenlik gugleri ve Orduyu kullanarak basUrabilmiş, 90k sayida Kiirt yakalanmif, bunlardan bir kısmi idam edilraiftir. (Ana dili, sayi 152, (4-feb. 1997), KSr, sayi 125,148 (18.dec.96), Mardom, sayi 27. (Azer 1375.))

Grup Kimlifi: Kiirtler soy ve dini inanftan ziyade dil birliği esasmda siniflandinlmif bir halktir.

Kiirtlerin geneleksel hayat tarzi, aşıret duzenine dayanmaktadır. Bugiin yerleşik ve an yerleşik hayata ge^seler de, bUyuiik bdiimU hala kendi aşıret diizeni ve fgiitlenmelerini koruyabilmiştir. Unesco'nun 1980'de verdigi bilgilere gdre Iran Urtlerinin %28'i aşıret hayatı stirmekte idi.(gd9ebe, yan gd^ebe ve yerleşik 1,060,000

?)

Kiirtler hif bir zaman kendi bagimsiz ve birleşik devletlerini kuramamifř³⁴² ve komşu :vlet ve halklar, Kiirtlerin bağlı olduğu aşıret yapisim bdiyle bir şeyin gerpekleşmesim lemek ifin başanyla kullanabilmişlerdir. Kiirtlerin birlegik bir siyasi birim kuramama-

- Kir, No.! 14.16 August 1995

• Iran, violation of human rights, 1987-1990. Amnesty international, SS

■ Kordestfın, 1, Daftare Siyfeiyee Sep&he Pfısdıclae cnqellbe esl&mi, 13S9, S.111

• AM. S. 15*

larında bu aşiret zihniyetinin temel rol oynadığı ileri sürülmüştür. Özellikle 20. yüzyılda Kürtler 50k defa birleşik devletlerini kurmak uğrunda faba gflstermişlerdir.

İran'da Kürt halkı ve aydınları için, Fars milliyetçiliği fikri gelmemektedir. Kürt topraklarının İran, Irak, Suriye ve Türkiye arasında bölünmüşlüğünden rahatsızlık duyan Kürtlerde, Kürt kimliği ayrıca İran vatandaşlığı ve İran kimliğinden 90k daha üstündür. Bunun en iyi kanıtı, İran Kürtlerinin Azeriler ve Sovyetler yardımı ile 1945 yılında, Etnik Kürtistanın Batı Azerbaycan Ostanında yerleşen bölge kesiminde kurulan Kürt devletidir. Merkezi Mahabad kenti olan bu dzerk Kürt devleti, bir yıl sonra Fars Pehlevi rejimi ordusunun saldırısı ve Kürt önderlerinin idam edilmesi ile yıkılmıştır.

Fars İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra Kürtler tekrar dzerklik için ayaklanmırlardır. Fars İslam Cumhuriyeti askeri ve polisi güçleriyle bu başkaldırını bastırmayı başarmıştır, fakat merkezi devlet ve İran Kürtleri arasındaki silahlı çatışma ve savaş az 50k giniimiize dek devam etmektedir.

Irak'ta 1970'den beri Kürt dzerk devleti mevcuttur. Bu dzerkliği ve bu ilke Kürtleri ile İran Kürtleri arasında daha önceden de bulunan sürekli bağların varlığı, İran Kürtlerinin milli hak ve dzerklik taleplerinin her zaman canlı tutulmasında etkili olmuştur.

Bugün Fars İslam Cumhuriyetinde, ilke fapma yayın yapan Kürt'e televizyon programları ve yerel radyo yayınları vardır.³⁴³ Fars Pehlevi rejimi döneminde 1962'de Senendec, Kermangah, Urmiye ve Meşhed (Horasan Ostanında) radyoalanmış Kürtçe yayımları vardı. 1990'da Fars İran İslam Cumhuriyeti radyosunda Urmiye, Meşhed'ten kurmancı lehvesi ve Senendec, Kirmanşah'tan Sorani lehçelerinde yayımları vardı.

Üniversitelerde Kürtçe eğitime başlandığı söylenmektedir. Devlete bağlı Selaheddin yaymevi (Sorve) ile İslami propaganda teşkilatında (Avine) ve İran radyo- televizyonuna bağlı Sürüş kurumunda Kürt bölümleri aktif faaliyet göstermektedir.

İrksal Etkilesim: Genelde ortaboylu, siyah ve dalgali saçlı, siyah gözlü, buğday-esmer tenli olan Kürtlerin irksal kökeni ve yapısı ağırlıklı kazanmamıştır. Kesin olan, Kürtlerin 90k eski dönemlerde, bölgede yaşayan yerli halklarla buraya daha sonra gelen Sami, İran ve Türk dilli topluluklarla iyice karışmasıdır. Fakat dil açısından İran dğce, dtekilere galebe etmiştir.

Kürtler ve onlara benzer adlar taşıyan topluluklarla ilgili ilk bilgilere M.O3000 Önce metinlerinde rastlanmaktadır. İran ve Yunanlar arasında yaşanan anlatılan Ksenofon, Anabasis kitabında (M.O.400 yıl) Kürtler ve bölgelelerine, eski 9ag Ermeni yazarlar Karduk, Süryani metinler Qardu ilkesine ve 6.yy. Pehlevi metinleri 9oban Kürtlere değinmişlerdir.³⁴⁴ Mezopotamyanın eski imparatorluklarında Kürt sdcüçüğüne benzeyen adlar taşıyan dağ aşiretlere 90k değinilmiştir³⁴⁵

343- Kireniye devleti Juhurijc Eslraiy bin, 1365 (Dnırxlneye Surtıyc Hamhangıye tablıqfte dovıat), SS14

344- Tohfeyefnaeri,S.S-13.S.14-17

345- KJ.SSH00.

Kiirtlerin genellikle Guti veya Gurtulerin devami olduklan iddia edilir. Bunlann bOlgede yaŞayan Lulubi, Huri, Asuri, Urartu, Med vs. ile karijtiklari kesindir.³⁴⁶ Pan tranzmin Kiirtleri "Saf kan Irani bir halk" olarak tammlamalari bilimsel afidan gesersizdir.

Irani Sasani ve hatta islami dOnemden uzun sure sonra, Kiirt aŞiretlerine Rem denmiilir.(bkz. Romlara) Kiirt sbzciigi ise belirli bir etnik grup adi olmaktan ziyade g09ebe, 9oban veya dagh anlamlarında kuilamlmijtir.³⁴⁷ Bugiin Mazenderanice'de Kiirt kelimesi Coban anlamında kullamlmaktadır.

Kurtler yakin tarihte komŞu halklar Azeriler, Turkler, Ermeniler, Samilerden Arami, Arap, Yahudi, Asuri ve iranilerden Lek, Lor vs. ile kanŞmiŞ ve kanŞmaktadirlar.

CeŞitli gruplardan olujan Kiirt Sencabi aŞireti arasinda Sofu, Hiisrev, Kolkol, Alive- li vs. gibi Irak'tan gelen Kiirtlerin yanistra, Siminvend, Celilvend, Surheki vs. gibi Etnik Lekestan kOkenliler de vardir. Bazi araŞtirmacilar Sencabileri bir biitiin olarak Lek kdkenli sayar.³⁴⁸ Sencabilerden Baki, Bahi aŞireti kendilerini Arap soyundan kabul eder.

Kelhor Kiirtleri kendilerini Yahudi Ruham veya Nebukednesr soyundan sayar. Bunlarda 90k sayida ibrani isme rastlanmakta ve fiziyotip olarak Yahudilere benzedikleri sOylenmektedir.³⁴⁹

Tarihte AzerileŞmiŞ Kiirtler olduğu gibi KiirtleŞmiŞ Azerilere de 50k rastlamr. Etnik Azerbaycanin Sehend bOlgesinde Azeri Balkanli boyunun Kiirt kdkenli olduğu ileri siirilmiiŞtir. Etnik Azerbaycanm Zencan kenti civannda Elemut'ta yajayan ReŞvendler ve Horasan Ostamnda Deregez, Novhandan, Destcerd, Kepekan vs. de AzerileŞmiŞ veya AzerileŞmekte olan Kiirtlere rastlandigi bildirilmektedir. Bunlarm gogu artik sadece Azerice konuŞmaktadır.

Etnik Azerbaycan'm Sulduz bOlgesinde Azeri Karapapak aŞiretinden bir kısmi KiirtleŞmiŞtir. Etnik Kiirdistamn Gelbagi aŞiretinin KiirtleŞmij Azeriler olduğu bilinmektedir.

Evlilik yolu ile de bu iki halk birbirine kanŞmaktadır. Bunun iki iinli Ornegi annele- nin Kiirt olduğu Azeri jair-filozof Nizami ve Azeri Prens Abbas Mirze'dir.

Din: Kurtler 7. yiizyilda Araplarca Miisliiman olmuŞlardir. Giiniimiiizde Iran iirtlerinin Şogu Siinni Miisliimandır (Şafii). Geriye kalan kısmi ise Şii mezheplerine tanir. iran Kiirtlerinden 50k azi Cm. Bati Azerbaycan Ostamnda Şekak aŞireti Hanefi iinnidir. Revanser'den ilam'a dek yerleŞen Kiirtler Caferidir.³⁵⁰

SV.S.I029-K07

MB.s.u-12

MB.S.263

VCB, S216

jjrdejtl, Tohfeye Ntoeri,SJ2-

Aralarında Gali Şii'ler (Ehli Hak-Aliallahı, Sarlı, Şebek, Bacorvan vs.), Yezidi ve Hıristiyanlar da (?) vardır.³⁵¹ Kuzey Kırtlarının 90'ı Şafii Silmi, giineydekilerse Şiidir. Senendec halkının bir kısmı, Kelhor ve Sencabilerin hepsi Şiidir. Horasan Ostam Kırtları (İmami) Şiidirler. Kirmanşah civarında 90'ı sayıda ajiretin Gali Şii, (Ehlihak-Aliallahı, Şebek, Bacorvan, Sarlı v.s) Yezidi ve Nesrani Hıristiyan olduğu söylenmektedir. Bunlar- da İslamdan önceki inanların kalıntlarına rastlandığı iddia edilmiştir.³⁵² Sencabilerden bir ka? boyunun veya gogunun, Haledilerden Kelhor aşiretine bağlı Meneji boyunun^{353 354} Etnik Azerbaycan ve Gilan'da Halhal, Mordabe Enzeli, Kelardejt v.s. de yaşayan Kırtların Ehlihak- Aliallahı olduğu bildirilmiştir.

Siinni Kırtların, Hz. Muhammed'in doğum gününü, Ramazan ve Kurban bayramlarına 90'ı günün verdikleri söylenmektedir.

Horasan Ostanında % 100 yerleşik hayata geçmiş, Kuşan, Dogay ve etrafında. yaşayan Kırt Hıvdanlıların en az geçmişte Yezidi dininde oldukları bildirilmiştir. (Şerefname) Ayrıca Kirmanşah'da Herein civarında Şeytan Perestlerin var olduğu ileri sürülmüştür. İran'da İmami Şii'ler, Yezidilere Şeytana lapan anlamında Şeytan Perest derler. Yezidilerce Etnik Azerbaycanın Salmas kenti batıdaki Madinat Yezidde (burası Kurtlarla meskun olup, Etnik Kırdistan'a dahildir) ve Tebriz kentinde Yezidi Kırtların yaşadığı iddia edilmiştir. (Fakat Tebriz etrafında herhangi bir Kırt yerleşim merkezinin varlığı bilinmemektedir).

Genelde Kırt kadınları diğer İranlı (Türkçe değil) halklara göre, 90'ı daha özgürdürler. Erkeklerle ilişkileri 90'ı daha serbesttir ve İslami düzen kuralları pek uygulanmaz.³⁵⁴ 1. Dünya Savaşı Öncesi Caf aşiretine dindarlık eden bayan Adile gibi bir Kırt kadının aşiret jefi olduğu görülmüştür. Fakat Kırt aşiretlerinde 90'ı kanlık ve genç kızların yaşlı erkeklerle evlendirilmesi de yaygındır.

Horasan Kırtları bölge Azerileri kültürünü etkisi altındadır. Müzik yapılarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

DUnvaAn Dafithmi/irt; Günümüzde toplam dünya Kırtlarının sayısı 15-22 milyon kişi olarak tahmin ediliyor.³⁵⁵

351- MB.S.227

352- Tohfeye Ntaeri, SZ9, - KJ, S.100

353- MB.S063 264.S289

354- MB.S.170.S.234

355- SV.S.1027-29,- NafR dflaey, 1371,*ayı 2

Table 5.6. DUNYA KURTLERININ DACILIMI;

ruit*	Oranskv(1939) ^a		
-TOrdye	*56 (10 rail)	*45 (3.2 rail)	*40.8
-Iran	% 23 (4 mil)	% 28 (2.0 rail)	*33.4
■Irak	% 17 (3 mil)	*21 (1.5 rail)	*17.8
-Suriye,	*4 (0.7 rail)	*5(0,35 rail)	*4.4
-Ertneisaa	*0,4 (60-120000)	*1	*0.7
-Azerbaycan	(15-250000)	*0.7	
-Gfircistan	(40-50000)		
-Ona Asya	(45-80000)		
-RusyaOCrasaodar)	(25000)		
	*3		
Toplara	17.8-182 rail	7.0 rail	

Irak: 10 Agustus 1920 tarihli Sevr anlaşmasın 62. ve 64. maddeleri gereğince kurulmak istenen Kiirt Ozerk devleti ideali şeyh Mahmut BerZenci'nin 1930'larda başlattığı ayaklanma ile gerçekteştirilmege (ahşilmi\$ fakat ayaklanma ingiliz ve Irak kuwetlerince bastinlmijtir.

1946 yılında kurulan Mahabad Kiirt Ozerk devletine destek veren Molla Mustafa Barzani, bu devletin yıkılışından sonra Sovyetlere kafmi? 1958'e dek Sovyet Azerbeycan'ında yaşamıştır. Irak ihtilalinden beklediği Ozerkliği alamayınca Baas rejiraine karşı silahlı ayaklanmayı başlatan Molla Mustafa Barzani, ulusal otonomi isteklerini dile getirmiştir. 1945'te kurulan Kurdistan Demokratik partisi, 24 Eylil 1964'te diizenlediği halk konferansi ile ijrğiitlenme karan almış, daha sonralar Celal Talebani KDPden ayrılarak Irak ydnetimi ile uzlaşmıştır. Irak ydnetimi 11 Mart 1970'te Kirtlerle bir dzerklik an- lajması yaparak Irak Kiirdistanma dzerklik ve milli bagunsizlik hakki tammiş, okul ve ¹ iniversitelerde eğitim dilinin Kiirtfe olmasını garantilemiştir. Fakat bu anlaşma Baas rape uygulanmayınca, 1974'te Barzani ABD ve Fare Pehlevi rejimi silahlı desteği ile bir ayaklanma başlatmış, bu destek Pars Pehlevi Krai Muhammet Riza'mn 6 Mart e Baas rejimi ile Cezayirde yaptığı şettul Arap anlaşmasından sonra kesildi ve Kiirt :ti bastirilmış oldu.

ik Kiirdistanmda ^eki? Gtıciin koruması altmda giiniimiizde Federe Kurt Devleti iuştır.

(ik Kiirdistan'mda 7-8 Kiirt siyasi grubunun iştiraki ile bir siyasi cephe ulmuştur. Irak Kiirdistan'mda bilimler akademisi ile tig Kiirt televizyonu (TV. Ke- Hewler, TV. Kiiniistan),a5 radyo istasyonu vardır.

Akmcr.AM.S266

aky, Moqaddaneyeye FegboDoque Idol; Nilidine (B), Konler, 1991, Istanbul.

Eski Sovyetler: ³⁵⁸ 19. yüzyıl ve birinci dünya savaşı sırasında 90k sayıda KOrt Osmanlıdan Rusyaya göçtü.

1917 Bolşevik devriminden sonra Moskva, Leningrad, Erivan ve Bakü kentlerinde kiirdoloji araştırmaları merkezleri kurulmuştur. Ermenistan Bilimler Akademisinin Kiirt Şubesi ve Ermeni yazarlar birliğinin, *Kiirt yazarlar Şubesi* vardır. İlk Kiirtçe romanı Şivane Kurd, Ermenistan Kiirtlerinden Arap Şema tarafından kaleme alınmıştır.

1923'te Lenin'in desteği ile Azerbaycan Cumhuriyetinde Ozerk Kızıl Kiirdistan bblgesi (Kiirdistana Sor) kurulmuştur. Karabag ve Ermenistan arasında Lafin'de yerleşen bu Ozerk kuruluşa 1929'ta Stalin tarafından, son verilmiştir. Bugün Ermenistan'da faaliyette olan Komelara Ro ve Moskva'da faaliyet gösteren Yekita Kurden Sovyet (Yek- bun), Lafin'e Kiirt toprakları ile ilgili olarak Ermenilerin işgal altında bulunan La^inde merkezi Erivan'da bulunan Kiirt Kurtuluş Hareketi Örgütüne bağlı bir Kiirt radyosu yayına başlamıştır. Erivan Radyosunun da Kiirt'e yayınları vardır.

*Afganistan*da İran sınırında 10000 kişi oldukları tahmin edilen Kiirt toplulukları vardır.

Bugün Kiirt Celali aşiretinin %90'ı *Türkmenistan'da* yaşamaktadır. Aşkabad ve Fırzkuh kentlerinde yerleşen bunlar, Kurmanci lehçesinde konuşur. Türkmenistanda yaşayan Kiirtlerin 19.yy.da Horasan'dan buraya göç ettikleri sınımlanmaktadır. 1920-30 arasında bunların bir kısmı Afganistan'a göçmüştür. Türkmenistan'daki Kiirtlerin çoğu bylesine Türkmenlerle entegre olmuş durumdadır kendi kimliklerini Türkmen olarak tanımlıyorlar. Türkmenistan Kiirtlerinin sayıları birkaç yüz kişiyi aşmaz.³⁵⁹

tranh Ban Unlti Kiirtler:-Resid Yasemi (1896, Kirmanşah)-Lahuti (Kirmanjah)- Qazi Muhammed, -zeddin Huseyni-Dr. Abdurrahman Kasimlo.

³⁵⁸ AM, S.25S 266

³⁵⁹ AM, S.25J-259-260. Ayrıca KQn afiretkri için bkz. KJ,S98-100

5.1.7.-GIIRANLAR

Guranlar, Kurtlerin arasinda yaŖayan fakat Kiirtgeden ayri bir Irani dili konuğan halktir. Guran'in ordunun toplandigi yer veya ZerdiiŖtiler (Gebran) anlamlarinda olduğu sdylenmif ³⁶⁰

Ntifus-DaZiUm: Guranca Kurt bdlgelerinde yaygindir. Guranlar Avraman, Kerend, KirmanŖah, Islamabad, Guran, Gehvare, Kendule, Pave, Ricab, Bacalan, TelehedeŖk ve Senendec'de serpillimij halde yajarlar. ³⁶¹

Etnik Azerbaycan'da Gulati Ŗii inancinda olan Azeriler i?in, KizilbaŖ-BehtaŖi yerine kullamlan adlardan bin Goran'dir. Alevi-Ehli Halk inancina bağli bu Azeri gruplarla Irani bir dilde konuğan Guranlar arasinda man? sistemlerindeki benzerlik harig, herhangi bir bağlanti yoktur.

Etnik bdlee: Guranlann kompakt olarak yaŖadiklan bdlgeye Gurani denir. 725 km kare civarmda olan bu bdlge Etnik Kiirdistan'da, islamabad-e Garb'in dnemli yerleŖim merkezlerindedir. Bdlgede en biyyik kdy Zemkan Irmaginun batisindaki Gehvare'dir.

DU: Dilleri Guranca'dir. Guranca Kiirtgeye yakin olmakla birlikte, ayn bir dildir. Kiirtgeye yakm olan Lekge ve Zazacaya (Dilimli=Kirdiki) da yakinlik gdstermektedir. Aynca diğer Irani dillerden Semnani, Sivendi ve Gilek^e ile benzerlikleri vardir.

Zazaca gibi, Bati Irani dillerinin kuzey koluna mensup olan Gurancanm ?ok sayida leh?esi vardir. Bunlardan Kendule, Pave, Avramani, Gorecuyi, Golayi, Bivenci, Bacalan ve TelehedeŖk leh^elerini sayabiliriz. Avraman lehsesinde Pehlevice ve ondan dnceki de- vire ait 50k sayida sdzciigiin var olduğu iddia edilmiŖtir. Bu lehgenin Avesta ve eski Peh- levicewaye yaŖayan en yakm irani dil olduğu sdylenmektedir.

Avraman lehgesi Avraman kenti ağzma dayamr. Bu lehgede Ŗiirin gelijimi XVIII-XVII. yizyillarda gerĖekleŖmiŖtir. Said'in Ŗiirleri bu lehgede yazilmijtir. Bu dil islamin tizyillarinda Kiirtlerin edebi ve Ŗiir dili olmuŖtur. 9-11 yy.dan kalan Kiirt^e metinle- igu, dr. Yaresan (Ehlihak) manzum eserleri bu dilde yazilmijtir.

bazi Lek aŖiretlerinin, dr. Dolfanlann Gurancayi kullandiklan dir.

ilinin yazili edebiyati XII-XIU yy.da Ardelan Beyligi ddneminde yiksek bir ermiŖtir. Ŗeyh Ahmed Tahti (1640-?), Mustafa Berarani (1641-1702), Molla ani ve Muhammed Kuli Selman tasavvuf etkisi altındaki yapitlanm bu dilde r. Onlii Guran divan jairleri Mewlawi (1806-1882), Fege Kadiri Hamaven- . ncuri vs.dirler.

Din: Dinleri Gulati Ŗia'dan sayilan Ehli Hak'tir. ³⁶² Guranca Ehlihak seyitleri

MB.S-299.S300

SV.S.402-403

MB.S301

arasında özel olarak veya bazen aile ilişkilerinde kullanılmaktadır. Guranca'nın bir sıra lehgesi, sadece bir kag ailece konuşulmaktadır. i

Guranların sadece iki aşireti İmami Şii (Mutejerrid).³⁶³ Ehli hakları tdenlerinde okunan şiirlerle Kelam denir.^{364 365} Stinnilerin tersine onlar kurban etini pıjirdikten sonra dağıtırlar. Nevruz bayramından Önce, Ehl-i Hak Kerbelasi adı ile (inlenmiş, Kerendin 48 knt kuzey doğusunda yerleşen Baba yadigar mezarlığına giderler.

Medeni Durum: Fars Pehlevi rejimi döneminde Senendec radyosunun Guranca (Avramani) yayınları vardı.

Fars İslam Cumhuriyetinde Senendec radyosundan Guranca (Avramani) yayınları yapılmaktadır.

Quran Aşiretleri:

1- Caf

2- Golhani

3- Guran İlinde: Burada 544 tile yazar. ajirwler Haydari, SSnkare, Biven?, TOfenggi, (yaylak; Gehvare, Galeye Gari, Zuhab. Sivane, Tdfengp, Samar, Kijlak: Tenge Hamam Zuhap. Zuhabe vecigeram).*®

Bu aşiretlerin 1908'de Said ve Hasan sultan Avramani dnderliğindeki isyanları mer- kezi devlet'e bastırılmıştır.

Dirtva'da Daeilimlan: Irak'ta Musul dolaylarında ve Hanekeyn civarında, Guranca konuşanların yaşadığı bildirilmiştir. Guranların köşlak alanları Irak sınırları içinde kalmıştır.³⁶⁶

Tablo 5.7 DUNYADA DAĞILIMLARI:

El(£	-San
-Iran	300.000
-İnk	?

363 KJ.S.100

364- MB,S304-305

365- SV.S.42I.S.404

366- MB,S300

5.1,8-SEM NANI LER;

Semnan kenti ve ?evresinde Iran dillerden Semnaniceyi konuşan halktır.

Tarihsel Bilei: Semnan kenti Etnik Farsistan'da Alborz dagıntın eteginde ve BUyik Kevir 01uniin kenannda yerlejmektedir.³⁶⁷ Eski Kumis (Comisene) topraklarında yer- leşen Semnan'm kuruluşu Irani Krai Tahmuras'a isnat edilir.³⁶⁸

Haccac zamanında Rey Espahbod'u Harici Katari'yi burada yenmiştir.

Btjlge X. asırda Ziyariler ve daha sonra Gilek silalesi Buveyhilerin eline ge?miştir. 1036'da Tiirki Oguzlann saldinsma ugramiştir. 1221'de Mongol Subatay tarafından tah- rip edilmiştir. XV.yy.da Mazenderanlı Hanedan Celavilerin eline geşmiştir.

WL Semnanice Irani dillerin batı gurununun merkezi veya Hazar fevresi kolun- dandır.³⁶⁹

Semnancadan kalan ilk yazılı yapıtlar Mirze Neima (1796-1837)'ya aittir. Semnan şiirinin atası olarak bilinen Neima'dan 33 beyit şiir ve bazı tiirkuler giiniimuze ulaşmiştir. Semnanice sdyleyen diğer şairler Yemini, Fani, Hac Molla Ali Hekim ilahi, Mujtak, Revnek ve ?agdaş şairlerden Sebuhi, Sehba, Muvehhid, M. Bakir Neyyeri ve Ali Mu- hammed Peyman Yagamayi'dir.

1866'da İlk olarak Azeri Kacar Kralı Nasireddin şah, Semnanice sdzcikler ve dili hakkında materyalleri toplamıştır. 1924'te Muhammed Bakir Neyyeri bu dilde bir Sem- nanca-Farsga şiir-sdzcik kitabı yazmıştır. Semnanicenin ata sdzleri, eski giirleri ve gra- meri araştmlmıştır.

Nasir Husrevin de dikkatini feken Semnanicenin en Ozgiin dzelligi, Iran'da an- lajılamamasıdır. Bu dil komşu halklann dilinden ?ok farklıdır. Semnan şiiri hece şiiridir. ? değişikliklere diren^lidir. Son yıllara kadar bile Fars^a sdzcUklerin dile girmesi- gOstermiştir. Ejanlamlı sdzcikler sayısın azđı, isimlerin iki cinsiyetli olması s, zamir ve fiillerin (jzgiin ^ekimi, Semnaniceyi diğer Irani dillere gdre 50k daha hale getirmiştir.

syann etkisi şiirde diizyaziya gdre daha fazladır.

Arap-Fars yazısı Semnancedeki sesleri gbstermekte yetersiz kalmaktadır. Semnani- n Latin yazısı jdyledir: a, a, e, 6,0, ow, u, i, b, p, t, s, c, 5, h, x, d, z, r, j, 5, q, f, k, m, n, w, y.

V.S.1 16-122

K. (Siranan). - SV, S.126. - Farhange Semnini, Panihiye Semnini, Tetrin, 1987

V.S.126

Stmruinice vt Komsu diller:

i

GUekt

Mazenderanic

şchmirzadic

e Seogserioe

Las ger dice Sorheice

Serananice

Din: semnanilerin gogunlugu imaml, az bir kısmi ise Bahai'dir.

Baa Unlti Semnaniler: Semnani soyadi ile 90k sayida hadls ve fikih alimi vardir. Ali Sihat: Semnan kultiriine biyyik hizmetleri olmuştur.

5.1.9-RACILER:

Merkezi iran'da, Htnik Farsislan'da ball irani dillerin merkezi koluna dahil Raci dilin- de konujan bir halktir.

Tarihsel Bilei: Tarihi kitaplarda Raci diline Raci, Rayeci veya Razi denmiştir. Raci sdzcugimun Raga kenti admdan (bugiinkii Rey kenti) kaynaklandigi ileri siirilmiijtir.³⁷⁰

Bugiinkii merkezi Irani dillerin konuşulduğu alan, eski irani Med iilkesi topraklari ile 5rtiişmektedir.

Nufus-Dahhm: Raciler Etnik Farsistan'da kuzeyden Kum, giineyden isfahan ve Golpayegan, dogudan Kaşan ve batidan Tefreş, Erak ve Homeyn kentleri arasında yer- leşen 50k sayida kby ve kent^ik'te yaşamaktadırlar. Hala Racicenin konuşulduğu yer- -leşim merkezleri şoyledir:^{371 372}

Tablo 5.8- RACILEKİN YF.RI.F-SİM MF.RKEZİLERİ:

1-MchaUat ili:

- a) *Cash ilfesi* (3388 kii) _____ _Zor, Varan kflyeri.
b) *Delican ilfesi* (7701 Irifi) _____ _ Deli can keoti(6114 kifi).

2-

Isfahan ill:

- a) *Meyme ilfesi*----- -Meyrae ve pevre IcOyler. (Ora. Rebata Aga Kcmal)
----- -Murpehord.

3- Kofan iU:

- a) *Gomser ilfesi:* ----- A re ran. Pedas. Tecerc. Karga, Cosgangali, Karau, Bagistan, Vejgun.Er-
tecen, Verkan.Mosella. Berrok, Derbe Ziyaret, Sadiyan, Galehr. Mcreg.
Nejtec. *
b) *Gohrud ilfesi*----- ...Gohrud.Teunac,Cuynan, Ceheg KOyleri.

Raci kbyleri adacıklar halinde serpilmişler. Kaşan ve Meyme'nin giineydogusuna W dogm ilerledikçe Raci kbylerinin sayisi artmaktadır. Racilerin en bnenli merkezleri Delican Kentidir. Burada herkes Racice konujmaktadır. Tahran, isfahan, Kaşan ve Hemedan gibi biiyiik kentlerin Musevilerinin hala Racice veya Raciceye 50k yakin bir dil ko- / nuştuklan iddia edilmiştir.

Dil: Racice konuşan halk kendi dillerini Raci veya Rayeci adlandınr. Raci diline ilk olarak Zukovskij (1880), Oskarmann (1907) ve Lambton (1937) deginmişlerdir.

Racice ve diger merkezi irani dillerin, Med dilinin devami oldugu sbylenmiştir. «

Bazi tarih kitaplannda şair Baba Tahir Oryan'm bu dilde yazdigi şiirler Raci- ce'nin ilk yapitlan olarak kabul edilmiştir.³⁷³

370- SV.S39-41

371- Guyejhaye Piraraune KAjin vaMahaliat.Sa

372- SV. S.77, Rey ipin aynca bkzXJ. S.122-128

373- Zabfne Farsi dar AzarbayjSn, S.81

Racicenin konuşulduğu alan ge^mijte bugiinkiinden 50k daha genijli. Giiniimiizde Racicenin yerini 9ogu yerde Fars?a almiştir. Erak-Hemedan kentleri arasi ile Save kenti 9evresinde Raciceye 50k yakin bazi leh9elerin (Fars?a ?) konuşulduğu bildirilmektedir. Ayrica, Kaşan, Tehrln, Isfahan ve Hemedan Musevlilerinin dili de Raciceye yakinmiş. Netenzi, Nairn, Ajtiyani, Koheki (Tefreji), Hansari gibi bazi merkezi Irani dillerininin Raciceyle dkkensel baglari mevcuttur. Or. So dili ile Gohrud Racicesi birbirine yakindirler.

Raciceye 50k sayida Fars^a sdzciik girmiştir. Bu ise Raciceyi gti^siizleftirerek yok olmasına yardım etfnekedir. Racice ifin dnerilen fonetik latin yazisi: as, a, e, i, o, u, l, b, c, 9, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ř, t, v, w, x, y, z.

Grup kimli&i: Biitin Raciler iki dilli olup Fars^ayi anlar ve konujur. Fars^amn Racice iizerindeki elkisi ?ogu yerde onun yerini alacak kadar biiyik olmuftur. Ornegin Me- hellat, Nerag vs. gibi kentlerde, Racice lamamiyle yok olmuş, yaşamaya devam ettiği diğer yerlerde ise yaşli bir ka? insanm dili haline fevrilmijdir. Getter bu dili bilmez ve flgrenmezler. Raciceye 90k sayida Fars9a sdzciik girmiştir. Zorunlu Fars9a egitira, yeni kuşaklarin sadece Fars9ayi bilmelerine neden olmuştur. Genel olarak Racice yok olarak yerini hizla Fars9aya birakmaktadır.

Din: Biiyik ihtimalle Raciler Mtisliimanduiar. Fakat Tahran, Kaşan, Isfahan, Hemedan ve şiraz'da hala Racice konuĵan Musevilerin var olduğu iddila edilmiştir.

Ge9mişte Ismaili biiyikleri Mehellat'ta oturumuş. Burasi bir siire ismaililerin merkezi haline gelmigdir.³⁷⁴

Ban Unlii Raciler: şemseddin M. Ibni Kaysi Razi:(Aruz biliminin kurucu- lanndan.)³⁷⁵ Fahrettin Razi, Muhammed Ibn-i Zekeriyya Razi.

374- SV.S.7*

375- Eilehiy»4uiiakkDf.CJfcyet,S.165,Tclrta, 1374

5.1.10. SENGSERİLER:

Irani dilleri ailesinin batı grubunun merkez koluna bağlı Sengseri dilinde konuşan ve Semnan kenti kuzeyinde yaşayan bir halktır.

Nifus-Daeihm: Sengseriler, Mehdi şehir (Sengser)in Talipabad, Sofyan, Sengser, Şehmirzad, Derecezin ve Ziyaret köylerinde yaşıyorlar. Asimilasyon faktörünü göz önüne alırsak Sengserilerin sayısı (1968 'te 30000 kişi) bugün 85,000 olmalıdır.

Dii: Sengserice Kirmanşah, Gilekge, Mazenderanice, Sistanice ve Semnan kentinin köylerinde konuşulan Semnanice,³⁷⁶ Şehmirzadice, Sorheycice ve Lasgerdice ile yakınlık göstermektedir. Dr. Ferehveji Sengseriyi lehçe değil ayrı bir dil kabul eder.³⁷⁷ Sengseri dili yok olmaya yüz tutmuştur.

Etnik Bölge: Çok susuz bir yer olan Sengser admin eski Irani Saka (veya Sistanlı) topluluğundan almış olduğu ileri sürülmüştür.

Tarihsel Bölge: Sengseri ve Şehmirzadi askeri birliklerinin, Azeri Afşar kralı Nadirşah'ın ordularında Damgan'ın Mehmandust bölgesinde Mahmud Afgan kuvvetleri ile kahramanca savaştıkları bilinmektedir.³⁷⁸

1953'te Sengseriler İran Petrolünü millileştiren Azeri başbakan Dr. Musaddik'a karşı yapılan CIA darbesi sırasında İran olaylarında Musaddik'a karşı yer almışlardır. Fars Pehlvi sülalesi'nin gizli polisi Savak'ın başkanlığındaki bir dönem Bahai dininde olan milliyetçi Sengseri Perviz Sabeti yapmıştır.

Medeni Durum: Hayvanlıkla uğraşan Sengserilerin büyük bir kısmı aşiret hayatı sürmektedir. Gölbelere Hilhun, yerleşiklere ise Dehhun denir.

Din: Sengserilerin çoğu imami Şii ve bir kısmı Bahai'dir. Kirmanşah Kurtlerinden Kelhor aşiretinde olduğu gibi, Sengserilerin 360 gününden oluşan özel bir takvimleri vardır.

379

İretileri: Kesaiyan, Parsa, Semediyani, Zulfikar, Şehriyan, Cevadi, Tebyaniyan, Haddi, Kalebani, Nurani, Muradaliyan, Yezdani, Abdulhiiseyn, Dereşani, Binayi, Seyfaliyan, Nadaliyan, Dost Muhammed Hani, Dost Muhammed Hacı, Alihani,

Ajllakları: Firuzkuh, Alborzdagi etekleri (Cam, Puzhir, Bircend, Kayinat, Gorgan)

Yaylakları: Semnandan Tebes, Bircend, Lut Cildi, Gorgan fildiine, Talegan dağlarına kadar.⁷⁶

77 78 79

76- SV.S.130-131

77- SV.S.130

78- SV.S.130

79- RAhnera4yeKetib,yil 19,wyi3,S.41

5.1 A1 -ASTTY ANTLER;

Etnik Farsistanda, Aşliyan kentinin bati mahallelerinde Irani diller ailesine bagli Aştiyanice dilinde konuşan hialktirlar.

Emik Boise: Aştiyan kenti Erak ilfesine dahildir.^{3*0} Niifusu 7000 kişi(?)dir. Kentin 13 mahallesinden 7'sinde Aştiyanice konuşulmaktadir. Bunlar, Mchelle Cenari;Aga Zi- yarct, Meydanga, Miyande, Serede, Lag ve Mazeri semtleridir. Bunlann cn biiyigii Mazed mahallesidir.

* Dil: Aştiyanice'nin eski yazili yapitlan, Azeri Safevi siilalesi 'ddneminde isfahanda deftdardar olan Mirze Muhammed Ali Bulbul Aştiyaninin Şerife adinda bir kiza yazdigi aŞk fiirleridir. Azeri Kacar siilalesi ddneminde ŞaliŞmak ifin Tahran ve Tebrize giden Aştiyanililardan bu dilde birka? meklup eldedir. 1949'da Dr. Mukaddem GuyeŞhaye Vafs, Aştiyan va TafreŞ adli kitabinda bu dilde bir sira materiyali yayinlamiŞtir.

Aştiyanice Raci diline yakindir ve Irani dilleri ailesinin bati grubunun merkezi kolu- na dahildir.

Medeni durum: Son yillarda Aştiyanililann fogu Tahran'a gO? etmiŞlerdir. Aştiyanhlarda Fars^a okur yazlik orani yiksektir ve hepsi imarai Şii' dir. Bdylece Fars- larda hizla (Oziilmektedirler. Bugiin bir zaman biitiin Aştiyan halkimn dili olan Aştiyancayi sayilan 1000-1500 kijiyi aŞmayan bir ka? yaŞlidan baŞka kimse bilmemek- tedir. Bugiin Aştiyan'm genel dili Farsgadir ve aileler gocuklanna sadece bu dili Ogretirler. Bu da Aştiyanca'dan Farsga'ya bir kaŞ sdzciigiin ge^raesine ve Farsganin Aştiyan agzuun oluŞmasma neden olmuŞtur.

Tarihsel Bilei: Aştiyan ismine eski tarihsel kitaplarda rastlanmaz. Islam'dan sonra. Aştiyan Etnik Farsistan'da ilk Şii merkezlerinden biri olmuŞ, bir kag Şii imamin evladi orada yaŞamiŞlardir.

Ban Unia Astivanhlardan: Aştiyanililardan 90k sayida Unlii din adami ve defterdar 9ikmiŞtir.³⁸¹ Emir Kebir (Azeri Kacar siilalesi baŞbakaw).

5.1.12. LORLAR³¹²

Lor, giineybatı İrani dillerinden Lorcamn fejjili lehge ve agizlannda konuĵan vc iran'in giineybatisında yaşıayan aşıretlerin genel adidir.

Lorlar hakkında ilk bilgileri veren 700 yıl bundan evel Hamdullah Mustovfi, Miintehebiil Tevarihi Naziri (1413), şerefname Bitlisi (Safevi ddnemi), Tafsil-e Asakere Finize Maasere şah Soltan Salime Safevi (1715) olmuştur.

NR fits- Da&iUm; Lorlar Zagros daglarinm batısmda Kiirt ve Leklerin yerleştigi bdlgenin giineyinden başlayarak, 'Basra Kbrfezinde Buşehr Ostam'na dek uzananan genij bir alanda yaşamaktadırlar.

Eski İslami kaynaklarda biitiin Kiirt, Lor, Lek ve Guran dillerini konuşan afiretlere Kiirt denmişe de, giiniimiizde dil temel alınarak ve bagh olduklan aşıretten asili olmaya- rak sadece Lorca konuşanlara Lor denmektedir.

İran Lorlarmin sayısı hakkında bilgi yoktur. Fakat hata payinin 50k yiksek olduğu ile birlikte bu sayinrn 3-3.5 milyon arasında olması olasıdır.

Lorlann esas olarak yajadığı bblgeye Etnik Lorestan denmektedir. Burası iki Biyyilk veya Dogu Lorestan ile Kti'iik veya Batı Lorestan'a bblinmektedir. Zab İrmagi'mn Kuzezbatisında yerleşen Kiigiik veya Batı Lorestan'da yaşıayan Lorlar iki gruptur:

a-Pojtkuh: Zagros daglanntn giiney batısmdan Irak sirmna dek uzanan bdlgede yaşıayanlar,

b-Pijkuh: Zagros daglanm kuzey dogusundan İran iflerine dogru bdlgede yaşıayanlar,

Biyyik veya Dogu Lorestan, yani Zab ırmagmm giiney dogusunda yerlejen Lorlar iki gruptur;^{3*3}

o-HrftUnj: İsfahan Mlgesinde (19 boy)

b-fyitarieng: Burucerd Mlgesinde (4 boy)

1 Lorlar Sultan Abad-Hurremabad dogrultusunda batıda Irak sininna dek uzanan Lo-istan'm daglık bdlgesinde yayılmışlardır. Lorlar yerleşik şiftşiler ve yan gdgebe hay- rancılar grubuna bbliniirler. Giiney Zagros yama9 bblgelerinde Etnik Farsistan'm Fars Ostani ve Etnik Arabistan'da gd^ebe Kohgiluye ve Memeseni Lor aşıretleri, asil Lor top- liilugundan soyutlanmış durumda*yaşıamaktadır. Etnik Farsistanm Kazvin ve Hemedan kentlerine yakm bdlgelerde, Farşlarla kanşmi\$ halde yaşıarlar. Lor Bahtiyari aşıreti Bahti- yariyye daglan, İsfahanm batısı ve Huzestan Ostanm dogu ovalarmda yerleşmiştir. Kuzey bdlgelerdekiler gdcebe, giiney bdlgedeldilerse yerleşiktirler.³⁸²

382- Lor WUQraD ifin *Qovnie Lor' kitabuii ana İtaynak olarak kullanmık. Bu eaer Lorlar hakkuda yanlnmenkaptamh

bOimsel arajonnadır.

.383- MB.S.469-470

Bali Lorlar aşagidaki Lorlardan olujmaktadir:

- 1) *-Hemedan Osiamnda*: Ne ha vend, Burucerd, Tuvierkan, Meleyar, Silahur, Eiguderz vs**.
- 2) *-lorestan Osiamnda*: Hurremabad vs.
- 3) *-Bam Osiamnda*: DelUorn, Dejte Abbas, Serdeft, Seyrne*e.
- 4) *-Huzian Osiamnda*: Endimejk vs.

Dogu Lorlar aşagidaki Lor gruplarından oluşmaktadir:

lyBahiyari Osiamndakiler.

D-Fan Osiamnda: Memeseni, Siraz, Karafiniz, Abade, Beyza.Tejk, Meyraend, Erdekan vs.

- 3) *-Boyer Ahmed-Kohgiluyeye Ostanmdakiler,*
- 4) *-BufehrOsiamnda*: Liravi, Dejestan, Engali, şbankere,Heyatdavudi.Cemviz vs«
- 5) *-Huzistan Osiamnda*: Ize, Bchbehan, Dezful, şujter, Ramhontoz, Mesddi SQleyman vs.
- 6) *Isfahan Osiamnda*:Feriden,Huraeyn,Buyine Eliguderz vs*

Yukarida siralanan bdlgelerin hepsi Etnik Lorestana dahildir. Etnik Lorestamn dijmda da Lor topluluklarına rastlanmaktadır: Tahran Osiamnda, Har Veramin'de; Zen- can Osiamnda, Kazvin ve Mencil'de; Merkezi Ostanda Kum-Sava arasmda, Gersmar'da; Kum kentinin Kohek il'esinde Yahyabad, Raven?, Neyzar, Haciabad, Hisarsorh kdylerinde; Kaşan'da Zerganin, Siyahkuh kdyleri; Kerman Ostimda Ciroft, Sircan, Baft'ta vs. Horasan Ostimnm Novhandan'mda, Delican'tn Nine kentinde (Lor-Lek), Tuvi- serkan, Melayer'de (yari Lor, yan Azeri kenlidir) de Lorlar yaşamaktadır.

Azeri Kaşkayi aşiret birliğinde Keşkuli Ku'ek, Kejkuli Bozorg, Dereşuri ve Amele boylanna dahil ?ok sayida Lor kdkenli kabilenin varlığ bildirilmektedir.Unlii Azeri Kajkayi şairi Mahzun'un, Dereşurilere katılan Kohguliye Sadatmdan oldugu ileri siirulraujtur.

Cok sayida afirete btliinen Lorlann en dnemli aşiretleri Lorlar (Oz Lorlar), Bahtiyariler, Kohguliye, Memeseni, Buyer Ahmedi, şuli, Heyaldavudi, Gelledar v.s dir. Oransky bu ajiretlerin toplam Lor niifusundaki payim şdyle bildirmektedir.³⁸⁷

Table S3 - LQR ASİRETLEİ:

<i>Ozlar:</i>	%43.5-%57
<i>Bahiyar:</i>	%41.6-%58.8
<i>Kohtuliye</i>	%7i-%12.4
.	%51.8-%3.1

S £ \$ «
S
V
.
.

Ana Britanica Dünya Ulkeleri, Oz Lorlan %57 ve Bahtlyarileri %47'i olarak bildir-
mektedir.^{3**}

Etnik Bfilee: Etnik Lorestan Lorlann kopmakl olarak yajadiklari bdlgedir. Bu bblgenin eski adlanndan (Zagrat Kabilesi adindan) Sagrati, Cebal ve Kuhistan'dir. Etnik Lorestan Azeri Kacar ve Fare Pehlevi devletlerince ilam, Lorestan, Hemedan, Huzistan, Bahtiyari, Kohgiluye-Buyer Ahmedi, Fars, Isfahan, Kirmanşah ve Merkezi Ostanlan arasmda beiiinmiiştir. Bu bdlge kuzeyden Hamedan, dogudan Melayer ve Burucerd Daglan, balidan Irak ve giineyden Huzistan, Bujehr Ostanlanna dayamr.³⁸⁹ Etnik Lorestan batı-k'işiiik ve dogu-biiyiik Lorestan'a bdUiniir.³⁹⁰ Bu bdlinmenin sinin Dez (Zab) Irmagidir ve Mogol ddneminden kalmiştir.

Tablo 5-10. LORLARIN DAfiİLİMİ (ETNİK LORESTAN):

A-Bah KQflk

1- <i>Merkezi Ostam,</i>	Az bir lasmi
2- <i>Hemedan Ostaiu,</i>	Az bir lasmi
3- <i>Kermanfah Os tans.</i>	Az bir lasmi
4- <i>lorestan Ostam.</i>	Bir bOlQraQ

DoJu-BOyflk

1- <i>Oaharmahal Bahtiyars.</i>	Tamamen
2- <i>Kohgiluye-Bayer AhmetS,</i>	Tamamen
3- <i>Fars Ostam,</i>	Bir bOlOmQ
4- <i>Isfahan Ostam,</i>	Bir bOWraO
5- <i>Huzistan Ostam,</i>	Bir bOlOmfl
6- <i>Bufehr Ostam,</i>	BQyflk bir bOlOmQ

Lorestan Irmaklannin gogunlugu kısa ve mevsimlidir. Onemli irmaklan; Zayende Rud, Kanin (?), Dez, Zerd, Zehre, Daleki, Mend, Hemir ve şur'dur.

Etnik Lorestanin Onemli kentleri şoyledir: Dehloran, Horremabad (yansi Lor), Eligu- IT • Dezfirt (yansi), Daran, Feridun şehir, Endimeşk, şehrekord, Farsan, Burucen, Lor- n, Mescidi Siileyman (yansi), ize, Dehdeşt (Kohgiluye), Yasuc (Boyer Ahmed), Sell, Erdekan (yansi), Nurabad (Memesen), Dogonbedan (Ge^saran), Bendere Gona- Jeştestan), Borazcan, Ehrem (Tengestan), Hormuc (Deşti), Kazerun, Behbehan, Tu- viserkan (yansi). Etnik Lorestanin merkezi Horremabad'dir.

Etnik Lorestan'dan diger bOlgelere devamlı bir gd\$ olayı gOzlenmektedir. Petrolfln bulunmasmdan sonra Lorlann giineye, Etnik Arabistan'da Ehvaz, Abadan vs.'e olan gO^ii hizlanmiiştir. Bugiln Huzistan Ostamm 11 ilfesinden ffi tamamen veya gogunlugu Lor'dur.

388- Ana Britanica, DOnya Olkeleri. 1987 (Iran), -Islam AasiklopaM, (Luriar. Luraua), S.86

389- SV. S.1060-1068, S.1.101-1118, S.1.175-76

390- MB.S347

Dil: tranin giiney batısı daglık btlgesinde onlarca aşiret tarafından konuşulan Lorca İrani dillerin giiney batı grubuna dahildir. Bu dil veya dil grubu pek iyi incelenmemişler. Lorca, Farsga ile Kiirtge arasında gegit aşamasını teşkil eder. Farsga ve Lorca Orta İranicenin (M.0.3.yy-M.S.9.yy.) devamı sayılır. Bazı dilciler, Lorcanm bin yıl Önce Farsgadan ayrıldığı savunurlar.

İrani dillerin giiney batı koluna dahil diller ve bu arada Lorca, eski İrani Perslerin topraklarında konuşulmaktadır. Halbuki irani dillerin kuzey batı grubuna dahil diller ve bu arada Kiirtge, eski irani Medlerin topraklarında yayılmışlardır. M.03.yiizyıla dek iki Med ve Pers bdlgelerinin dilleri arasında dnelmi fark yokmuş. Lorcanm, Kiirtge, Belugga ve Gilekke gibi son iki bin yılda oluştuğu düşünülmektedir.³⁹¹

Lorca ve Kiirtgenin ortak kökene sahip olmalarına rağmen, Lorca Kiirtgenin herhangi bir lehgesi değildir. Lekge, Kiirtgenin Özellikle Bam ve Kirmanşahan Ostanlarında konuşulan giiney lehgeleri ile Lorca arasında gegit bir dildir. Lek dili Kiirtgenin giiney lehgelerine ve Lorca Farsgaya benzerlik göstermektedirler. Gıntimizde Lorca ve Kiirtge dilleri kesinlikle iki ayrı fakat akraba dil sayılırlar. Öte yandan Lorca ve Lekge arasında da çok büyük farklılıklar vardır. Bu iki dilin arasında yerleşebilen çok sayıda lehge ve ağız vardır. Lorcanm konuşulduğu alan Lekgeye göre daha geniştir.

Lorca üzerindeki Farsga etkisi gün gittikçe ağırlaşmaktadır. Lorca edebî Farsgaya yakındır.³⁹² Lorcanm iki ana lehgesi vardır:

1- Batı lehgesi: Kuzey, Küçük Lor veya Lore Feyli lehgesi: Hemedan, Lorestan, İlam Ostanları ve Kazvin, Veramin Lorları arasında yaygın olan bu lehgenin Lore aslı, Burucerdî, Nehavendî gibi ağızları vardır.

2- Doğu lehgesi: Giiney, Büyük Lor adlandırılan bu lehge Bahtiyari, Boyer Ahmet, Kohgiluyeh, Fars, Buşehr, Huzistan, İsfahan ve Kerman Ostanlarında konuşulmakta ve Şusterî, Dezfûlî, Bahtiyari gibi ağızlara sahiptir.

Batı ve Doğu lehgeleri arasında fonetik ayrılıklar mevcuttur.

Bahtiyari İdigesinin 3 ana ağızı vardır:

a-Kuzey Ağız: Heflence Şomal adlandırılan bu ağız Kaleyî Zeraş, Endika, Kaleyî Hâce, Caharlence Şoraale Garbi'de konuşulur...

b-Merkez ağız: Dinaran'da konuşulur.

c-paharlengi: Cenubi veya Canekiye Girmsiri adlandırılan bu ağız, Baiun Rud, Kale tel, Bage melek mirdavud. Rude Zerd, Karun ırmağı sahillerinde yaygındır.

Bahtiyari İdigesinin İrani Sasani Pehlevicesine yakın olduğu ve Arapça, Azence sflzciikler içermediği söylenmiştir³⁹³ (Fakat bu sav pek doğru değildir. **Omegin Bahtiyari** Lorcasında kullanılan bir kay. Azerî-Türkî sdcziik: azuge, barut, cari,

191- Aifce bfatini va doxiye Lorestlo,S.16-17

»2- MB.SJ72 191- MB. S.454, S.4*9

cer, celo, celd, celige, gepo, gepog, getr, gogoli, gagu, gevek, gclo, gem, gene, gopi, gerag, gope\$, sorag, gehmag, gat, gatme, gati, gayem, gater, gav (gab), goti, geser, gu\$, godu(g), gešo, geşavol, geşgere (g), goşun, goşe, golgomag, gelcg, geme, gondag, geymag, gey- gag, tufmal, gaytul, kuren vs.)

Feyli (bati) lehgesi Farsgadan pek az farklıdır. Ayrıca biitin Bahtiyari bblgesinde yaygın olan "ow" ve "ei" seslerine sahip Huzi lehge veya dilinin Lorca ile olan ilişkisi ağıklık kazanmamıştır. 1000. yıllarda bazı araştırmacılar Elamca'nın devamı olan Huzi dilden konuşmuşlardır.

Dezful ve ŞuŞter lehgelerinde Arapça ve Kırtgede olduğu gibi iki geşit "h", vardır. Dezful lehgesinin Lekgeye bağlı olduğu da sbylenmiştir.³⁹⁴ Kowliler (Romlar) ve Reşnu aşiretinin Lorca'nın bazı lehgesinde konuştukları ileri sürülmüştür.³⁹⁵

Lorcanın Farsgada bilinmeyen çok eski İrani kdk ve sözcüklere sahip olduğu ve Burucerdî, Kuhmeryî gibi lehgelerin hala çok eski özellikleri korudukları iddia edilmektedir.

Lorcanın en az 14. yüzyıldan var olduğuna rağmen Lorlar kendi dillerinde pek yazmamışlardır. Lorlann ve özellikle Bahtiyarilerin zengin halk edebiyatı vardır. M.Tagi han Carleng, Hacı İlhani Hefleng'in peri masalları, kahramanlık destanları, aşk şiirleri, diğer şiirleri (V asınak), ninniler (Lalai) bunlara birer örnektir.

Lorca işlenmemiş ve günlük yazılı edebiyata sahiptir ve ortak edebî yazı dilinden yoksundur. En eski Lorca metinleri Baba Tahere Öryanın (1000-1055) Hemedan'da yazdığı şiirlerdir. 13.yy.da bölgede yerel dilde (Fehlevviyyat) şiir yazmaya eğiliminin olduğu bildirilmiştir. (Kays-i Razi, Almuçem) En önemli Lorca metinlerinden Molla Zulfeli Bahtiyarinin Bahtiyari lehgesinde yazdığı Hadis-i Kesa eseridir. M. Zulfeli Kurrani, Şehre Kord'un Kuran kopyatçısı ve ayrıca şiirleri de eldedir. Lorcanın yerel edebî jekillerinde eserler yazmış şairler vardır. Huseyin Kuli han Hefleng, d. 1882; Necma Memesenî; Defteri; Fayız (1902); Ali esger han Nehavendî vs. bunları andır. Tahran'da Şeyhalekber Muamma'nın bir Miracnameye Bahtiyari'si 1935'te yayımlanmıştır. Ayrıca Ömmânî Samânî ve Ahmedî Bahtiyari tarafından Bahtiyari şairleri Üleri de yazılmıştır. Lor Boyer Ahmedî aşireti, Tahmoradî savaşı kahramanlarından | ..İsb adında bir kahraman için Lorca Şahname yazmış. Bahtiyari lehgesinde Ebdî Lemmed Leleri gibi folklorik hikâyeler vardır. Bahtiyari lehgesinin dincii şairleri Pej- i Bahtiyari, Abdülhuseyn Ahmedî Bahtiyari ve Cemşid Emir Bahtiyari sayılır. Darab | \r Bahtiyari yazılmış başında manzum bir Lorca oyunu Mescidî Süleyman kentinde İ elemiştir. Diğer eserleri Restahize Mescidî Süleyman, Hemila ve şiirleri (Emrvih) | Şairin divanı 1994'te ikinci kez basılmıştır. Ömmân Samânî, Huseyn Kulu Han İ Seyyare, Pejmen Bahtiyari ve Muşfik Bahtiyari gibi Bahtiyari şairler genelde İ ga yazmışlardır.

Bu dildc herhangi bir kitap veya derginin basıldığı bilinmemektedir.

Lorca GiinUmUzde Farsganm ağır etkisi altına girmiştir.

Lorcamn fonetik latin yazısı: ae, a, e, 6, (i-a arası), o, u, i, U (e-o arası), b, p, t, c, 9, h, x, d, r, z, s, j, s, \$, f, g, l, m, n, h, w, fi, h

Tarihsel Bilei: Asiret diizeni Lorlarda 90k eskilere dayanmaktadır. Orta Asya'dan bOlgeye gelen Irani dilli topluluklar aşiret sistemine sahiplerdi. Lor aşiretleri iranin en biyyik aşiret gruplarını oluşturmakla birlikte, en asileri de sayılmışlardır. Onlar Makodan- yali iskendere ve daha sonralar Araplar ve Mogollara karşı savaşmışlardır.³⁹⁶

Elam Ostani (Pişkuh), 8 bin yıl bundan Once Elam devletinin bir par9ası olmuştur. Irani Akamenij devletinin kumlması ile bugünkü Elam, Huzestan ve Lorestan Ostani an yani Etnik Lekestan, Etnik Lorestan ve Etnik Arabistan bu devleti oluşturan 31 tilkeden bin olmuşlardır. Bugünkü Lorestan Ostam sirasi ile Kassi, Babul, Elam ve Irani Sasani egemenliği altına girmiştir.

Lorestan 637-641'de Nehavend'de yapılan Fethulfutuh savaşından sonra Araplann ijjaline ugramıştır. Lor Bahtiyari aşiretler OncU Arap savaşılara karşı sert diren- mijlerdir. Irani Sasani devleti dOneminde Fars Ostanında yaşayan ve hayvancilikla uğraşan şebankare Lori an Arap saldinsi iizere Darabgerd'e ka9ip Gilek Deylemiler dOneminde Fars Ostanmm buyik bir bOliimiine, Neyriz, Estehbanat, ig, Darab ve Loesr Un'a egemen olmuşlardır.

Ebu Delf Hanedam dOneminde istahr'm aşagi Homaygan vilayetinden olan *Giluye* orayı ijjal etmiş ve adını bOlgeye vermiştir. Fakat daha sonra rakibi Ebu Delf tarafından 61diirilmiiştir. Arap Ahmed-ibni Abdiilaziz, Sistani Emru Leysi yendikten sonra Kohli- guye bOlgesinin idaresini *Giluye Hanedanina* bırakmıştır.

Türkmen Sel9uklulann ortaya 9ikması ile bu devlete bağlı emirler Lorestan'a yer- leştiriler. Tiirki Zengi ibni Barsuk ailesi 1150'den Once şahpur Hast'a ve 1154'te Tiirki Hi- sam-addin Alpagus, Kerhenin kuzeyine yerleştiler. 12. yiizyilda (1152-1174) arası Heme- dan Ostamndan bOlgeye g09 eden Azeri Afşar boyundan Husameddin şumla Aksongur, Lorestan ve Huzistan Ostanina hakim olmuştur.

Türkmen Selguklu dOneminden Azeri Safevi Krai şah Abbas dOnemine dek Azeri şumla Afşar tarafından Ku9uk Lor (Lorestan ve ham Ostani an) valiligine atanan *Şucaeddin Horrid Hanedam*, Lorestan'da bagimsiz devletini koruyabilmişlerdir.

Biyyik Lor Atabekleri siilalesinin kurucusu ise ibn-i Muhammed Ibn-i ibrahim, Fet- heddin Fezleviyye'nin tonmlanndandır. *Fezleviyyeler* Suriye'nin Cebel-ussumak KURtlerinden olup 1106'da bUyik Lora g09 etmişlerdir. Daha sonra gOsterdikleri cesaret- ten dolayı Türkmen Sel9uklu Atabekleri tarafından Buyik Lor hukumetine atanmışlardu. Fakat gti9 kazanmca Atabeklere başkaldırarak 1155'te Fezleviyye siilalesi veya buyik Lor atabek'lerini kurmuşlardır. BUyUk Lor Atabekleri 1424'e kadar ayakta kalabil-

»6- SV.S.1071-72

mişlerdir. Onlann başkentleri tze (Malemir) idi. Atabek Hczar Esb (1203-1228) Bagdat halifesinden hiikimet fermam almıjtir. Son Atabek Giyasiiddin ibi Kavus, Tiirki şahruh Timuri'nin oglu ibrahim tarafından 1418'de iktidardan uzaklaştırılmış. Buyiik Lor Atabekleri dbneminde, Etnik Lorestan'da Isfahan'dan şuşter'e dek uzanan bdlgede milli bir Lor devletinin kurulduğunu sbyleyebiliriz. Bu devletin yikiş ile bir daha hi? bir milli Lor devleti kurulamamıjtir.

Boyer Lorlan Tiirki Timur'un saldinsma karşı sert direniş g5stermişlerdir. Timur sadece Boyerler ve Afganistandaki Lalezarlann direnişi dvmıjtir.

KUglik Lor Atabekleri, Azeri Safevi şah Abbas'm son Atabek şahverdihan'i idam etmesi ile son bulmujtur ve yerini *Lorestan valileri sistemine* bırakmıştir. Bu yerel valilik sisteminin kurucusu Huseyn Han Selvizi olmuştur. Bu sistem 1597'den 1929'a dek yani Azeri Safevi, Azeri Afşar, Lek Zend, Azeri Kacar ve Fars Pehlevi ddnemlerinde devara etmiştir.

Azeri Safeviler Lor Bahtiyari aşiretlerini iki gurupa kuzeyde Heftleng ve giineyde Qaharlenglere ayırmıjtir. Bu bblinmenin nedeni vergi ijdeme sistemi olmujtur.

Tiirk Osmanlılarla yapılan Caldıran savajında Lor Boyerler, Azeri Safevi Krai şah ismail'e yardım etmişlerdir. Azeri Safevi ddneminde Kohgiluye'de, şah ismail Mirze Safevi adında bir derviş şahlik iddiasında bulunmujtur.

Son Azeri Safevi krali Sultan Hiiseyin dbneminde Lor Bahtiyariler, Saray'da biiyiik etkinlik kazanmışlardır. Bu ddnemden başlayan Lor Bahtiyarilerinin siirekli giı? kazan- ması, Azeri Afşar krali Nadir şah ddneminde sayısız başkaldınlara sonu?lanmış, şah iki kere ayaklanmış Lor Boyerleri bastırmıştir. 1732'de Azeri Afşar krali Nadirjah 3000 Heftleng Bahtiyariyi Horasan Ostanına siirmiiş ve isyancı (^aharleng Bahtiyari tinder Ali Merdan Han'm gtizlerini oyarak ktir etmigtir. Onun şahlik iddiasında bulunduğu ileri siiriilmiiştir.

Yakin Tarih: Azeri Kacar silalesi kurucusu Aga Mehemed Han bazi Lor '' Merini Kazvin'e siirmiiştir. Azeri Kacar krali Fethelişah Etnik Lorestan bilmeye miştir. Azeri krai Mehemed şah dtineminde Novi ve Coram Lor boylan devlet tlerine saldinlarda bulundular. 1820'de Lor Bahtiyari ve Azeri Kaşkayi aşiretleri ida ?atişmalar oldu.

Azeri Kacar krali Nasireddin şah dtineminde, Heftlenglerden Hiiseyin Kulu Han ramlerini saf dişi bırakarak biitiin Bahtiyari btilgesini ele ge?irmiş ve ilhan olmuştur. seyin Kulu Han, Bahtiyari oligarjisinin temelini atmıştir. O, Azeri prens Fimz Mir- lin yardımı ile Lor Memeseni aşiretinin Veli Han Bekij tinderligindeki geniş kaldınsmi acimasızca bastırmıştir. 1881'de krallığı ele ge?irmeyi planladığı su?undan, sri Kacar krali Nasireddin şah'ın emri ile isfahan'da Bage Kac binasında bogularak iriilmiiştir. Bazi Lor aydmlan Hiiseyin Kulu Ham Lorlann en buyiik milli isimlerin- sayar. Onu, giı?lii ekonomik temel ve savaş?i kuwetlerine dayanarak Lor Bahtiyari

toprakların birleştirdiği i?in milli kahraman gibi ele alır ve flUimiinii Lor tarihi i?in biyyik ve aci bir kayıp olarak kabul ederler.

Azeri Kacar krali Nasireddin Şah'ın Oldırılmasından sonra merkezi devlet Etnik Lorestan'daki otoritesini tamamıyla kaybetti. Bu dflnemde biltiin bdlgeyi geni\$ faplı kargaşa ve yaygın ayaklanmalar sarstı. Bu "Kargaşa DOnemi" Lor tarihine, despot Azeri Kacar devleti yetkilileri ve onların zorbalıklarına karşı Lor halkının tepkisi olarak ge\$miştir.³⁹⁷ Azeri Kacar Şahları Lor ajiretlerinin başkaldırısından korktukları için her zaman bir ka\$ Lor ajiret reisini Tahran'da rehin olarak tutarlardı.

İngiltere gtiney İran'ı kontrol altına ge?irdikten sonra bfl ve ydnet politikası ile bdlge aŞiretlerini kendi denetimi altına almış ve bdylice ticaret ve daha sonra petrol yol- lannı denetleyebilmişti. Bu devlet bazı aŞiret reislerine biyyik paralar vererek, İngiltereye başkaldıran diğer aŞiret reislerinin yok edilmesini sağhyordu. İngiltere sfimiirgecilisinin İran'a girişi ile Lor Bahtiyariler İran siyasetinde daha aktif rol almaya başladılar. 1833'de Qoharlenglerden Muhammed Tağı Han Bahtiyari İngiliz casusu Layard'ın yardımı ile merkezi devlete karşı ayaklandı. Bir arkeolog olan Layard vaktiyle İngilterenin İstanbul seferinde 9alı\$mış ve İran-Osmanlı sum boyunda yaşayan Lor Bahtiyari ajiretleri ile ?ok siki ilişkilerde bulunmuştu. Bu ddnemden itibaren İngiltere İran devletine karşı Lor Bahtiyarilerini desteklemiş ve bağımsızlık ideallerini aralarında yaymıştır. Diğer bir İngiliz ajam olan Kavamiilmülk, İranın gtineyinde en biyyik ve güçlü aŞiret olan Azeri Kaşkayileri zayıflatmak amacıyla kurulan Hamse aŞiret birliğinin başına getiril- miftir.³⁹⁸ BOylece bOlgede Lor Bahtiyarilerin kuvvetlenmesini sağlamaya falı\$mıştır.

Azeri Kacar devletinin son yıllarında İranın gtineyinde Araplar, Lorlar (Bahtiyariler) ve Azerilerin (Kajkayı vs.) yaşadıkları topraklarda petrol bulundu. İngilizler bu bdlgede petrol çıkarma işleri ile uğraşan vatandaşlarının güvenliğini korumak için Lor Bahtiyari ağalarına yiikli paralar verdiler.³⁹⁹ 1909'da ise Bahtiyari Petrol Şirketini kurdular. Bu ddnemde İran-İngiltere petrol şirketi ile Arap Şeyh Hazal ve Lor Bahtiyari ağaları arasında bir uzlaşma mevcut olmuştur.

İran Meşrutiyet Hareketi sırasında ilk başta Lorlar bu harekete karşı 51kmış ve Azeri diktatör Krali Mehmed Ali Şahi desteklemişlerdir. Etnik Azerbaycanın başkenti Tebriz'in kuşatılmasında Eynüddvle kuvvetlerine katılarak, Azeri mucahitlere saldırmışlardır.

Lor Bahtiyari Hanları her zaman İngiltere tarafından desteklenmiş ve bu devlet iste- diği zaman, merkezi devleti zayıflatmak için onları kullanabilmiştir. İngilterenin Meşrutiyet Hareketini destekleme kararı almasından sonra, tamamıyla kontrolünde bulunan Lor Bahtiyariler de bu hareket saflarında yer aldılar. Semsamiüssaltane ve Zergamüssaltane Meşrutiyet Hareketinin ilk ddnemine (1906-1908) iştirak eden Lor Bahtiyari Ağalarından olmuşlardır. İkinci ddnemde (1908-1911) İngiltere sefaretini ile

397- MB.S354

398 MB.S.24

399- MB.S.456. - ND S.60

bağlantılan bulunan Semsamvissaltanın kardeşi Serdar Esed, Tahramn fethinde ijlirak ct- miktir. Tahramn fethinden sonra, İngiltere yanlisi bu iki kardeş sirasiyla tranin başbakanligina getirildiler.⁴⁰⁰ Bdylece devlelin en (1st kadmeleri ingilizlerin cline ge?miş ve Meşrutiyet Harekati baŞansizliga ugramıştır. Lor Bahliyariler daha sonra Er- meni Dajnak Yeprem Han birliklerli ile Atabek parkina saldinp Azeri halk kahramam Settar han ve silahdaşlarim silahsizlandirmişlardır. Bundan sonra Lor Bahtiyarilere ken- di bOlgelerinde vergi toplama yelkisi verilmiş, silahsizlandirilmaktan muaf tutulmuş, milli mecliste onlara kontenjan aynlmiş ve ordunun vergi gelirlerinden bir kısmi onlara aynlmiştir ⁴⁰¹ 1912'den sonra Isfahan, Yezd, Kerman, Erak, Horasan ve Selas valilikleri Lor Bahtiyarilerden Emir Mufehhem, Serdar Muhteşem, Serdar Zafer ve Serdar Esed'e verilmiftir. BOylece Lor Bahtiyariler merkezi devletde belirleyici konuma sahip ol- muş⁴⁰² daha sonralar Iran devletinin tamamıyla İngilterenin kontrolü altına girmesinde dnemli rol oynamışlar.

1921'de ingiltere bir Askeri darbe ile Riza Han'ı iktidara getirip, 1925'de Azeri Ka- car devletine son verdi. Fars Riza Han şahlik tahtına oturduktan sonra ilk başta Lorlara karşı llimli bir politika izlemiftir. Riza şah Horasan Ostamnda Azeri komutan Kolonel Mehemmed Tagi Han bnderliginde başlayan bajkaldinyi bastirmakta Lor Bahtiyarileri kullanmiktir. 0, aynda Etnik Arabistan'da Arap bagimsizlik hareketini bastirmakta da Lor Segvend Rehim hani aşiretini kullandı. Riza Han'in ingiltereye bagli giiflii bir Fars merkezi devlet kurma ?abalan ile birlikte Lor aşiretleri ve merkezi devlet kuvvetleri arasında 1921-1933 yıllarında sayisiz 9atişmalar olmuştur. Fakat sonu?ta Lorlar yenilmiş ve biitiin Etnik Lorestan merkezi devlet kontrolüne ge^mi^tir.⁴⁰³

1921 yılı Lor isyanında 90k sayıda jandarma 01diirilmiiş, Iran ordusu asi Lorlann mevzilerini bombalamış ve Onderlerinden ddrü kişiyi Burucerd'de idam etmiştir. 1929'da Lor Segvend ajireti, Sadik Han Onderliginde ayaklanmiktir. 1930'da aşağı Boyer Ahmed başkam şiiKrullah han ayaklanmı? ve devlet birliklerine biiyik zaiyat vermiktir. Abdullah Zergan'in babasi olan şiiKrullah han 1933'te Tahramn Kasr kişlasında idam edil- iştir⁴⁰⁴ 1 933'e dek Fars Pehlevi diktatdr Riza Han'in savaş başkanligini yapan Lor Ca- ar kulu Han Serdar Esed, 1929 ve 1930 Lor ayaklanmalarim bastirmakta Riza Han'a ardim etmiktir. Fakat Fars Pehlevi diktatdr Riza Han'in aşiret ilhan ve ilbeyi sistemleri- i kaldirmasi ile Esed ve bir sıra başka Lor Bahtiyari ham idam edilmiktir. 1937'de Lor riaaddin ajireti başkaldirmiş ve 90k sayıda jandarma, subay ve eri ddiirmiş... Ordu ile iriştigi 9atişmalarda yenilerek, Onderlerinden 64 kişi yakalanarak idam edilmiktir. 1942 llında Boyer Ahmedi Lor aşiretleri ile Azeri KaŞkayi aşireti, Semirom'un Kale Periyand

0- MB.S.45*

1- MB.S.56-

ı- MB.S.461

1- MB.S.385

^ MB.S.29

daki askeri komutanlık karargahına ortak saldıran düzenlemilerdir.⁴⁰⁵ Fars Pehlevi dik- latdr Mehmed Rıza Şahin Bahtiyari olan ikinci eşi SÜreyya ile evlenmesinden sonra Lor Bahtiyariler tekrar saray ve devlette güç kazanmışlardır.⁴⁰⁶ Fars Pehlevi döneminde en önemli Bahtiyarilerden biri de Teymur Bahtiyardır. Lor Bahtiyari ağalından olan bu kişi 1946'da kurulan Azerbaycan Milli Hükümetinin bastırılmasına iştirak etmiş, CIA'nin 1953'te Azeri Başbakan Dr.M.Musaddik'a karşı yaptığı darbe için aday isimlerden biri ol- muştur. O ayrıca Tahran askeri komutanlığına kurucusudur. İran Kitle Partisi (Tude) ve İslam Fedaileri Örgütünü geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. İran'da İşkenceyi sistematik ve yaygın hale getirenlerin başında gelmektedir. 1956'da Fars Pehlevi dik- latdrliğinin gizli polisi SAVAK'ın ilk başkanı olmuştur. Şahın ablası Eşrefle aşk ilişkileri oldu. İran'ın başkanı olmak isteyen Şah onu Geneveye gönderdi. O ise Fransa, Lübnan ve Irak'a gitti ve Şah'a karşı Irak Baas Partisi ve İran Kitle Partisi (?) ile işbirliği yaptı. Mehmed Rıza Şah'dan sonra İran'ın en güçlü adamı sayılan ve gelecekte potansiyel sağcı diktatör olabileceğinden dolayı SAVAK tarafından öldürüldü.⁴⁰⁷

1946'da Etnik Azerbaycan'da Azerbaycan Milli Hükümetinin kurulması ile İngilterenin direktörleri doğrultusunda İran'ın güneyinde de suni bir Bahtiyari ayaklanması başlatıldı. (Bu ayaklanmanın yayın organı olarak 1946, Ekim'de Şiraz kentinde Es- tehr adında bir dergi yayımlanmıştır.)

1962'de ABD'nin istekleri doğrultusunda Fars Pehlevi Diktatörü Mehmed Rıza Şah'ın başlattığı Ak İnkılab ve toprak reformları sonucunda güney aşiretlerinden Azeriler (Kaşkay vs.) ve Lorlar (Buyer Ahmed, Kuhmere Sorhi, Memeseni, Muslu, Kuregani vs.) ayaklandı. Sadece Lorların 20.000 silahlisi bulunduğu bu geniş kapsamlı isyanı bastırmak için Fars General Behram Aryana görevlendirildi. Aşiret bölgelelerini uçaklarla bombalayan eden ordu 1963 yılında aldığı sert önlemlerle bu geniş kapsamlı aşiret isyanını bastırabilmiştir. Bu ayaklanmada Aşağı Boyer Ahmet'leri Abdullah Zergampur, Yukarı Boyer Ahmet lideri Naser Taheri, Kuhmere Sorhi lideri Habib Şehbazi, Muslu gerillaları Hurdal Muslu olmuştur. Bu olaydan sonra aşiret ağalarının bölgedeki etkileri tamamiyle yok oldu. Lorlarla ilgili bitmiş kararlar onlara danışılmadan Tahran'da alındı. 1979'da Fars Pehlevi rejimi devrildiğinde Lorlar İran'ın en güçlü halkları arasında yer alırlardı.

Fars Pehlevi diktatörlüğünün son başkanı Şahpur Bahtiyar Lor'du.(1988'de Paris'te öldürüldü.)

Grubu Kimliği• Lorların büyük bir kısmı hala göçebe-yan göçebe hayatı sürdürmektedirler. İran Lorlarının % 25'i aşiret (göçebe, yan göçebe, yerleşik) hayatı sürdürmektedir. Bunların sayısı 1980'de Unesco verilerine göre 1.080.000 kişi idi.

405- MB.S.S33

406- ND S.67 Söyrya Esfendiyari, Lor Bahtiyari Ağalından birinin lan ve annesi Almandi. Kır olduğu gerçeğiyle Mehmed Rıza onu bojamişur.

407- Kaul, İran Kitle (Tude) Partisinin eski Qyelerinden kaçak bir yOzbap idi.

Toplam sayılannın 3-3.5 milyon kişi olduğu tahmin edilen Lorlar militlejme stiresince başlamamış veya onu bitirememişlerdir. Bunlari Lor adi altında birleştirmek sa- dece Lingvistik (dilcilik) nedenlere dayanmaktadır. Lor dilli gruplar arasında Kiirtlerde olduğu gibi birleştirici ortak milli ruh, edebi dil, irksal kdken veya ortak ge^mij tarih mevcut degildir.

Gunvimiizdeki Lorlann fogu imami şiidir. İlam'da Helilan ve Zerdelan aşiretleri gibi bazilan Aliallahi şiidirler.

Lor aşiretleri fiift?ilige, hayvandarlık ve petrol sanayisinde galijmaya egilim gdsterirler. Lorestan Ostanmda Hemsaye sintfi olarak bilinen Sadat ve Lutiyani (Sazende) kesimleri toprak sahibi olamamışlardır. Poştkuh Lorlari genelde go^ebe olup hayvandarlık yaparken, Pişkuh Lorlari yerleşik hayata ge?miş giftgilerdir. Kuzeye Burucerd, Ne- havend, Hemedan, Rudbar vs.ye dogru yerlejik hayata ge^enlerin sayisi artmaktadır. Genelde Heftleng Bahtiyarileri gd^ebe-yari gdgebe hayati yaşar, ^aharleng Bahtiyarileri ise umumen yerleşik hayata ge^mijlerdir.^{40*}

Azeri Kacar ve bzellikle Fars Pehlevi ddnemlerinde Lorlar eşkiya, yagmaci, hirsiz, asi ve kultiirsuz sifatlan ile anilimj ve alay konusu olmuşlardır. Aşiret sisterainin Fare Pehlevi dbneminde zayıflamasıyla Lorlar illkenin biitiin siyasi, kultiirel ve ekonomik alanlanndan dişlanmışlardır. Lor aşiretleri arasında yabancı devletlerin tahriki ve de siyasi, ekonomik nedenlerle her zaman anlajmazlık ve ^atijmalar olmuştur.

Boyer Ahmedler petrol bdlgelerine yakınlıktan dolayı Lorlann en medenileşmiş aşiretleri sayılırlar. İran petrolinein Onemli bdlumii, Lor Bahtiyari, Boyer Ahmed ve Kohgiluye topraklardan istihsal edilirse de, bu Lorlar yoksulluk ve fakirlik ifinde yaşamaktadırlar.

Gunimiizde Horremabad, Burucerd, Nehavend, Oliguderz ve Melayer gibi kentlerde yaşayan Lorlar artık belli bir ajirete bagh olmayip, tamamiyle kent hayatma ge^mijlerdir.

Huzistan Ostanmda Qol Lorlannın kendilerine Kiirt denmesine kizdiklan Oylenmektedir. Araplarla evlenraeyen bu grubun Araplarla iyi ilişkileri bulunmamak- idir. Bahtiyari Lorlann sadece kendi aralarında evlendikleri sdylenebilir. h Ajiretlerin geleneksel miizigi babadan ogula ge^en Tuşmallar (yerel Sazende, Irkiiciiler) grubunda devam ettirilmijtir. Tuşmal sdzcüigii Mogolca Tiişiiemel (memur) dkenlidir. ^aharlengler bunlara Hatir derler⁴⁰⁸ Lor Bahtiyari muzigi sadece Ney, Zurna ✓srien gibi iiflemeli enstrumanlardan oluşturmuştur.

Lorlar aremda kadmlar Azeri ve Kiirt aşiretlerinde olduğu kadar dzgiir degillerdir. Lorlar arasında 50k kanlık Azeri Kajkayilerin tersine yaygmdir. (bir araştırmada birden fazla kadmla evlenme oranı Lor aşiretlerinde % 44'tiir.) Boyer Ahmedi ve Memeseni gibi Lor aşiretlerinde 8-9 yaşmda kızlan evlendirerek koca evine gdndermek yaygm bir

olaydır. Teft'ic Bahliyarılcrde, kadınlar olabildigince umumi yerlerde gOriinmemelidirler. Lor kadın giysilcrinin Irani Sasani devri kadın giysilerine benzedigi sdylenebilir.

Irksal etkilesim: Lorlar Elamli ve Kassi halklarınm daha sonralar bOlgelerine gelen Irani, Arap ve Tiirki topluluklarla kanjmasından oluşmuş Irani dilli bir halktırlar. İok sayıda isme sahip olan bu halkın ortak milii adı Lor'dur. Lor isminin kokeni hakkında degijik fikirker One siirilmüjtiir.⁴⁰⁹

1- Lor, Manrud veya Maymd vilayetinde bir yer adı imi\$. Burası Lorların ilk yer- leştigi bOlge sayılır.

2- Lor, Endimefk kentinin yakınlıgında ve Dezfulun kuzey batısında yerleşmiş Ellur kentinin kısaltılmış halidir. Aym bOlgede Lur İdulu de yerleşmektedir.

3- Ormafla kaplanmış dağlar anlamında Ler veya Lir sOziicigünden alınmıştır. Burası Condi İahpur'un civarında bir yer adıdır.

^Lor'un bir aşiret reisi adından alındığı sdylenebilir.

5-Ayrıca Kohgiluyeh'de Liravi, Kohgiluyeh-Bahtiyari'de Lerdegan ve Seyemere'de Lurt gibi yer adları vardır.^{410 411}

Elamlar, Lorestan, Elam (Pujtkuh), Huzistan, Bahtiyari, Kohgiluyeh, Boyer Ahmed ve Fars Ostanlarında yerleşmiş eski bir halk olmuşturlar. Elamların M.O3000-M .0.559 arastında parlak bir uygarlıklar olmuştur. Lorların Ozellikle ovalarda yaşayan gruplarının Irani dilleri konuşan Elamlar oldukları iddia edilmiştir.⁴¹¹

Adları ilk olarak 4400 yıl Önce Asuri kaynaklarında ge?en ve Elamlarla ?agdaş olan Kassiler de Etnik Lorestan topraklarında yaşamışlardır. Kassilerin dili muhtemelen Elamlarla akraba olmuştur. Kassiler, Zagros dağlarından Hemedan'a dek uzanan bOlgeye hakim olmuşlardır. Kassiler Babil devletini yiktikten sonra bOlgeyi ele ge^irmişlerdir. Fakat daha sonra Elamlara yenilerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir... Etnik Azerbaycan'da Kazvin kenti ve Hazar denizi (Caspian) adlarının bu halk adından alındığı ileri sürülmüştür. Kassiler daha fazla Lorestanın batı ve kuzey batısında yerleşmişlerdi. Kassilerin Irani Med ve Pers'lerden daha Önce Kafkasya dağlarından İran'ın batı ve güney batısına gelip yerleştikleri diiştir.⁴¹³

M.O.800-700'lerde Irani dilli Med ve Persler bOlgeye gelmişlerdir. Irani Akame- nijlerin kuvvetlenmesi ile Kassiler ve Irani Medler onların egemenlikleri altına gir- mişlerdir. Irani Akameniler ilk Önce Bahtiyari bOlgesine yerleşmişlerdir. İran dil ve kiltürü yüzyıllardan sonra, ancak irani Sasanilerin döneminde yerli Elam ve Kassi dii ve kiltürlerini yok edebilmiştir ⁴¹² Pasargard boylarına bağlı Irani Akameniler giti? kazan-

<09- Asire b4stflni va tlrixiye Lorestan.S.13-14

410- MB.S371-372

411- SV.S.466.S.467

412 Aifire bistSai v* İlrixiye Lorestan, S J6-38

413- SV.S.1069-70

madan Once, diger irani Pers kabileleri ile birlikte Bahtiyari bdlgsine yani yerli Enzan ve En\$an halklanm ya\$adigi yerlere yerleşmişlerdir.

Bazi araştırmacılar Lor Bahliyarileri, Bakteriyan halkından kabul edcrler. (Bakter Belhi'n eski adidir.) Digerleri ise onlan Makedonyah iskender'in iran'a saldirdigmda has- talik veya sakatlik dolayisi ile kendi vatanlanna ddnemeyen Yunanhlarm kalintilan sa- yarlar. iskender bu grubu Melamir ovasında ize kentine yerleştırmıştır ⁴¹⁴ M.O.6-7 yiizyillarda Lor Bahtiyariler, Karun irmaginin iki tarafına yerleşmiş ve yerli halk Elara- larla kanşmişlerdir. Herodot, Bahtiyarileri Ararat (agn) dagi ve Kafkasya'dan doguya gd? eden halk olarak gdsteriyor.

XIII. asırda tarihgi Yakut, Huzistan ve Isfahan Ostanlari arasındaki ya^ayan kabilele- re Lur, Lurr ve yurtlarına Lorestan der.⁴¹⁵ Fakat cografi adin irani dOneminden bnceki veya Hindistandaki Ror kenti ile ilgili olması daha olasıdır. (bkz. (^ingenelere) Lor ismi- ne Irani bir koken aramyorsa ilk olasıhklardan Lohrasb adi olabilir.

Tarihte Lor veya Luri kelimesi Qngeneri belirtmek için de kullanılmıştır. 1902'de Kirman Ostani Luli veya ^ingeneleri arasında bir Lor kabilesi vardı. Bazi Lorlann cam- bazlik yaptıkları ve ayi oynatıldıkları bilinmektedir. Bu ve diger sanatkar gOgebe Lorlann kdkenleri kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Qngenerin Etnik Lorestan'a sızması olasıdır. En eski donemlerden Etnik Lorestan'a yakin bblgelerde, Huzistan Ostanında Zuttlar, Hindican ve Al-Rur kentleri vs. gibi ^ingenelerin kalmtlarına rastlanmaktadır.

Irani dilli halkların bolgeye girifinden sonra başka halklar, Araplar 1. yiizyıldan ve Tilkiler 5. yiizyıldan itibaren yogun olarak bdlgeye yerleşmeye başlamışlardır. Zerdiiiti dini Araplann gelişii ile yerini islama bırakmıştır. Lor Mirkord ve Segvend boyunun Arap Beni Kelab aşiretlerinden geldiği sbylenmektedir. Ayrıca Tengestanlının bdlgeye 90k eski ddnemelerde yerleşen denizci Araplar, kafak kdleler ve Afrikali gezginlerin soyundan geldikleri tahmin edilmektedir. Bunlar bugiin Lorca konuşur ve dillerinde 90k sayıda Farsça ve Pehlevice sdzciikler bulunmaktadır. Tengestanlılar ortak ve dzgtin geleneklere sahiptirler.⁴¹⁶ Lorlann Mir adi ile tanınan sinifi kendilerini Arap soylu ve Beni Haşim neslinden sayarlar. Bunlar (Sadat) dil, gelenek ve kiiltiir ydntfen diger Lorlarla aydırlar. Sadat (Seyidler) Lorestan, Cezayir, Tebatebai, Cemdavud ve Zeruni gibi alt gruplara ayrılırlar. Memeseni kabilelerinden Bavilerin ismi Ehvaz dolaylanndaki bir Arap kabilesinden almış olabilir. Etnik Arabistan'daki Bavi aşiretine bağlı Elbukordan ve Elcabire Arap boylan aslen Lor Bahtiyaridirler. 1784'de Elamdan Huzistan Ostanına gd9 eden Amele boyu Araplaşma siirecine girmiş ve konuştuğları dil Lorcamn yerli Arap dili ile kanşimxndan ortaya 9ikmiştir. Ayrıca Fars Ostanındaki Arap aşiretleri arasında bir Lor kabilesi vardır.⁴¹⁷ Ote yandan, Burecerd kentinde olduğu gibi bazi kentlerde .bugiin

414- MB.S.454.S.489

415- MB.SJ72

416- SV. (Tengestan ve Dejtestan ifin) S.1241.S.1246

417- SV.S.1 070-73

Lorca konujan insanlarin zamanla kendi eski yerel dil ve kiltirlerini unutmu\$ ve Lor- la\$mi\$ yerliler olduklari bilinmektedir.

Bazi Fars ara\$Urmacilarin iddiasinin tersi olarak Lorlar irksal agidan Irani dilli halk- lann cn kan\$mi\$larmdandir. Ozellikle giineyde Huzistan Ostaninda ya\$ayan Lorlar, Sami ve Tiirki halklarla 50k daha derinden kan\$mt\$lardır.

Lorlar ve Kiirtler arasindaki cizgi kesin olarak belli degildir. Eskiden Kiirt kelimesi 9oban ve gft^ebe anlamlarinda biitiln bati Irani kabileler dr. Kiirt, Lor, Lek, Guran ve Zazalar igin kullamlmi\$tir. Kesin olan Lor etnik adi ile taninan a\$iret ve insanlann aym irksal ye dilsel kdkten gelmedikleridir. Lor Bayranvend ve Lek'gib; boylann Kiirt kOkenli olduklari sdylenebilir. Bayranvendlerin Da\$enan kesiminde kli^iik bir Lori grubu vardir. Etnik Kiirdistan'da ise Lor-i Kolahger adli kii?tik bir a\$iret vardir. Bugiinkii Etnik Lorestan'da 90k dnemli Kiirt adaciklan vardir. Bunlardan Kermanjah Ostaninda Hulaylan'm giineyinde Kelhor lehgesini konujan Mahkiler ve Postkuh'da Kurmanci leh^esini konu\$an Kurdi\$ahanlan sayabiliriz. Etnik Lorestan'm Manrud eyaletinde Kurd (Lorca kiigiik ge?it) admnda bir kdy varmi\$. (Tarih-i Gozide) 1106'da Suriyeden 100-400 Fazlavi Kiirt ailesinin Lore Kugek'e gelip yerle\$tiyi bilinmektedir. Suriye'den XIII. yiyzyilda Biiyiik Lor'a yeni a\$iretler gelmijtir. Bunlardan Ukaylu ve Hafimiler Arapti. Diger 26 a\$iretin Kiirt olmasi olasidir. ibn-i Batuta bu yeni gelen Kiirt a\$iretlerin kalintilanna Behbahan ve Ramhormozd'da rastlamijtir. Cerrahi yakinliginda Kurdistan adli bir kdy ve irmak uzun zaman mevcut olmu\$tur. Ote yandan, 12.yy.'da Suriye'de Lor- lann ya\$adigi ileri siirilmu\$tiir.

Lor ve Leklerin dil a^ismdan kesinlikle ayri olduklanna ragmen soy afisindan aralanndaki ili\$ikiler tam a?ikliga kavu\$mu\$ degildir. Bugiin iran'da Lorca ve Lek?e konujan bQtiin kitlelere Lor denmektedir. Fakat fizyotip olarak Leklerin daha uzun boylu, beyaz tenli ve a9ik sa9li olduklari ileri siirilmektedir. Lorlarsa orta boylu, esmer ve siyah sa9hdirlar. Ayrica Leklerin kendilerine Lor denmesinden hojlanmadiklan bildirilmijtir. BiitOn bunlara ragmen Lor ve Leklerin kan\$imi sayilan fegeni, Memulan, Bayranvend vs. gibi a\$iretlere rastlamak da miimkiindir.

Kii9iik Lor bdlgesinin kuzeyi her zaman Tiirki-Mongol istilasma a9ik olmujtur. Kfl9iik Lor Atabeylerinin Bayat ve Ayva (Yiva) Tiirkileri ile \$iddetli sava\$lan olmu\$tur. Etnik Lorestan Iran'm diger bdlgeleri gibi Ozellikle 11 .yyda Tiirki topluluklann istilasma ugrami\$tir. 1042'de Tugml Bey'in karde\$i Ibrahim Yinal, Horemabad kentini i\$gal etti. Af\$ar ve Salgurlar Lorestan'da yerlejen ilk Tiirkilerden olmu\$lardir. 1299'da Cagatay Mogol ulusundan Toz Han'in oglu Kutluk Han, 15000 kijilik bir grupla Liravi, De\$t, Zeydun'a gelmi\$, bu gruptan bir kısmi ise \$u\$ter, Feridun ve Behbahan kentleri 9evresinde yerle\$mi\$tir.

Azeri Safevi ddneminde ise bazi Tiirki-Azeri a\$iretler Bahtiyari ve Kohgiluyeye yerle\$mi\$lerdir. Azeri Safevi ddneminde Tiirkiler (Azeriler) Kohgiluye, Lorestan ve Bahtiyari Ostanlanna sokulmu\$lardir. B uni arm kalintilan hala bdlgede mevcuttur. Bunlar Aze-

ri Şahsevenlerin kalmtılan sayılan Agageriler (Afşar, Begdili, ğagatay Karabaglilar) dir. Bu gruplann bviyyik bir kısmi Tiiirki dillerini unutup, zamanla tamamıyla Lor- laŞmiŞlardir. Fakat hala Tulu Aga, Ateş Aga, ^agata vs.gibi Ozgiin eski isimlerini koru- maya Ozen gbstermekteler.

Bugiin Lorlar arasinda Tiiirki-Mongol kdkenli olduklari dijiinulen boylar şunlardir: Baymdir boyu (Lorestan Ostaninin Bayranvend aŞiretine bagli), Giindiizlii (Afjarlardan), Şaluye Heyder Hani (Bahtiyarilerde), Agaceri (Afşar, ^agatay, Begdili, Keşlil, Karabagi boylanm igerir, Kohgiluyede) ve Caneki. Bu Tiiirki-Azeri kdkenli Lor boylari, Azeri Sa- fevi ve Afşar dOnemi siyasi olaylanna aklif şekilde katilmış, Meşrutiyet Harekatmda monarfizme karşi gikmiŞlardir.⁴¹⁸ Bahtiyari topraklardaki Tiiirki (Azeri) aŞiretler şunlardir: Lereki, Dereşuri, şeŞbi>liiki, Keşkuli, Farsimedan, ğahrazi. Bunlar Lorlarla evlenir ve onlara karijmakladirlar. Ayrica giiney iranda yaŞayan Azeri Kaşkayi aŞireti arasinda bir kag Lor boyuna raslanmaktadır. Bunlar. Kejkuliye Kugek (Kelanteran, Pa- gir, Filvend, Alivend, Lek, Lor, Kehvadlar), Keşkuliye Bozorg (Hasan Agayi, Begdiliye Lori, Guri, Mehmed Salehi, Gejtasb, Lek, Teyyebli, Gehvard, Ahmed Mehmed, Genceyi, Buger, Selahuni, Malahmedi, Venda, Gocer, iluniler), Derejuri (Sadatlu, Lek- venda, Cavid, Teyyebli Necefi), Emele (^egeni, Gehvnad, Lor, Mai Ahmed, Behi, Ca- vi, Saruyi, Kerani, Kolah Siyah, Lek, Teyyebi, Şuli'ler) vs.

Unlii Kaşkayi Şairi Mahzuninin, Derejuriiler arasina gelen Kohgiluye Lor Sa- dati'ndan oldugu ileri siirilmiijtir. Bazi araŞtırmacilar Biyyik Lorestan Lorlannin bugiinkii gdgebe hayat tarzlanı, 13.yy.da bOlgedeki Tiiirki boylardan aldiklanni iddia et- miŞlerdir.⁴¹⁹

Dezful ve ŞuŞter kentlerinin ahalisinin kdkeni, eski yerli Asurilerle kariŞmiŞ irani dilli gruplar olmasi olasıdır. Bunlann lehgesinde Arapgad^ oldugu gibi iki h (normal ve . bogazdan sOylenen) vardir. Bu lehgenin Lek diline bagli oldugu da iddialar arasındadır. Bu lehgeleri eski Huzi diline baglayanlar da olmuftur.⁴²⁰

Din: irani Sasaniler ve Biyyik Konstantin zamanmda Bahtiyari Lorlarımın Hiristiyani olduklari iddia edilmiştir⁴²¹

Gali şiilerden ismaililerin 1252'de Gerd Kuh'ta yerleştikleri bildirilmiijtir.

¹ 427'de Şahruhun yaŞamina kastetmiş Ahmet Lor, Gali şiii hareketlerinden Hurufi- pirucusu olan Azeri Fazlullah Hurufi'nin yandaŞi olmuştur. Azeri KizilbaŞ Safevi ...Ainde Kiigiik Lor valileri soylanm Hz.Ali'den geldigini iddia etmişlerdir. Tarihte i^orlar arasinda Mutasawifa şiilik (Gali şiilik) gok yayginlik kazanmıştır⁴²² Bugiinse

418- KJ.S.10M02

419- Anfcore Toiki dar vflzeg&ne Şabtniye Baxtiyfri, raajmueye maq&l&e Mardom Şenfei-2 •

420- SV.S-464

421 - Israaililer, Cenabe (Gonave) ve Sinizde etkin olrauj, Kohgiluyede kaleleri varch. (Kale Nader, Teyfur vs.) Selfuklul* ve Atabekler dOnerainde Kohgiluye onlann uginagi idi, (MB. S.526). Ayncabkz. KJ.S.100-102

422- Tohfeye NSseri, S43. -T Teixe Ptnsad SSleye xuzesUn, S.62

bflttin Lorlar Őiidirlcr. Fakat bunlarin Őiiligi trantn resmi mezhebi olan Mutejerria (imami-Caferi) Şiilikten o kadar uzak olmuştur ki, XIX.yy.da onlara Őeriatu Ogrctmek ifin boigeyc tmami-Caferi Ayetollahlar gdderilmiŐ ⁴²³ Bugiin bile Papi bdlgesindeki Őehzade Ahmed Şah Őirag tapmagindaki biitUn din gdreviileri Kizil baŐlik takarlar ⁴²⁴

Diinuada DatiUmlari: Lorlarm Irak'ta Kerkiik dolaylan ve Iran smir yakinlannda, Afganislan ve Pakistan'da yajadigi ileri surulmiiŐtur. Bunlara Lek, Kurt veya Farslannd da dahil olup olmadigi bilinmemektedir.

Azeri Safevi Krali Şah Abbas'in Lor Şadlu ajiretini Kafkasya'ya siirdugii bilinmekte-dir.

Tablo - 5.11. DUNYA LORLARI:

filke	Savi
Iran	3-3.5 milyon
Irak	10000-651000 (?)
Afganistaa	?
Pakistan Kafkas	?
Olkeleri	?

iranh Ban finlti Lorlar: Iran Partisinin iyesi ve Fare Pehlevi diktatdrlugiinun son başbakaw Dr. Şahpur Bahtiyar milliyetfe Lor (Bahtiyarilerden)dir.

I

Tablo - 5.12. BAffliYARiLER (23 BQYfr⁴²⁵

•) *Hfflmt (19 boy) :*

- Durelribab (7 boy)
- Bibadibab (9 boy)
- Baharvend (1 boy)
- Dinaran (1 boy)
- * Caneki (1 boy)

b) *Qaharlmt (4 boy) ;*

- Mugui (1 boy)
- Me mi vend (1 boy)
- Memsaleh (1 boy)
- Kiyaaeni (1 boy)

«3- Asare B&silni ve ibrixiye Lorestin.S .299-

302 «24- MB, S366

<Z5- SV. S.1 174-1132. A assort Turki dar Vazegane yaMniye Baxtiyiri. Majmueye Maq&l&e Mardom Senisi, 2. - Fartiange

Uwi (Hamid lead Panah, Agah yaym evi, 1984). - Farhange Baxtiyiri, AbdQlali Hosravi, Tehrin, 1989. - Gozarcfé

Goytħaye Lori, Ali Husuri, Tehuri yaytn evi, 1963

5.1.13-FARSLAIL:

iran'da sayica en kalabalik olan, giincybati Irani dillerinden Fars^a konuJan halktirlar. 652'de Irani Pers devletinin Araplar tarafından yikilifindan sonra, sadece iki Fars devleti kurulabilmiştir. Pehlevi devleti (1925-1979), Iran Islam Cumhuriyeti (1979'dan giiniimiize).

UiL Farsslann dili Fars^adir. Giineybati irani dilleri arastnda en Onemli dil Fars^a-Tacik^edir. Yeni Fars^a veya Parsiye Deri, Orta Parsi veya Pehleviye'nin devamı sayilir.

I- *Btki Parti* (Akameoif Parsisi, Fars Osum)

0- *Orta Parti* (Pthleviye)

a- *Parti Lehftsi* (Kuzey Pehlevicesi; Dogu Iran, Afganistan)

b- *Sasani Lehftsi* (GQney Pthlevicesi)

ID- *Yim Parti* (Parsiye Deri)**

Yeni Fars^a bati irani dillerinin birinden gelişerek bblgedeki diger biitiin yerli lehge ve dilleri kendinde sindirmiş ve bugiinkii halini almiştir.

Parsi dili iran'a ilk olarak Iranin dişindan, bugiinkii Orta Asya ile Afganistan topraklarxndan sokulmuştur. Bugiinkii yeni Fars^a, Orta Parsi veya Pehlevicenin dogrudan devamı degildir. Bu dil bir *Koine*⁴²¹ olarak Orta Parsi ve diger irani dil ve lehfelelden 50k sayida bdiinşleme yaparak oluşmuştur.

9. ve 10. yiizyillarda islamlrn ortaya £ikişmdan sonra ve doguda islami-Irani devletle- rin Ozellikle Tacik Samani devletinin kuruluşu ile, yeni Farsga resmi devlet ve saray dili seviyesine yukselmiştir. (Deri= Saray), (Aynca bkz. Taciklere). iran'a yavaş yavaş dogudan giren Deri Fars^asi (FSrsiye Nov, yeni Farsga), ilk Once 11. yiizyil başlannda

u ve merkezi bOIgelerde Or. Gorgan, Komis, Rey vs. de konuşulmaya başlamıştir. ".yiizyillarda daha batiya, isfahan'a ve şiraz'a yayilnuj ve yerli diger dillere ik kazanmıştir. Bu dil irani ve irani olmayan yerli dilleri yok ederken onlardan 90k aa sbzciik Odiin^ almıştir. Daha Onceler doguda Tiirki dillerie karşılaşan yeni Fars^a iran'a girdikten sonra ilk Once yerel diller, sonra Arap^a ve en son Tiirki dillerie bir daha karşılaşmıştir.

Tacik Samaniler devrinde (795-998) Orta Asya, Horasan ve kuzey Afganistanda An- i- Arap hareketlenme ve uyamş siirecinde oluşan Farsi-Deri dili, yavaş yavaş edebi \rap9anln yerini aldı ve irani olmayan halklar tarafmdan begenilip işlenerek aşiret iistii

26- KJ.S50

27- K0(flK Mlgede kooofulaa bir lebfinin standardize olarak fok daha geniı bir alana yayilraif

ve daha sonra uluslararası bir dil gevrildi. Orta^ag Pars Edebiyatı dnlnya edebiyatında 50k biiyik ve Onemli yere sahip olmuştur. Farsca bu dOnemde hemen hemen biitiin islami Asya'nın edebi dili olarak kullanılmıştır.

tlk Farsca-Deri yapıtlar 9-11. ytiizyıldan kalmıştır. Henzeleye Badgeysi, M.Verak Herevi (835), Firuz Mejrki (896), Ebuselik Gorgani, M.Vasif Sistani (865), Rudeki, Şehid Belhi, Dekiki, Mencik, Kesai vs. ilk Deri soyleyen ozanlar olmuşlardır.

Klasik Fars-Deri dili 9. yiizyıl sonundan 10. yiizyılın başına dek, batıda Farslann ve Doguda Taciklerin ortak edebi dili sayılır. 15. yiizyılın ikinci yansından Deri dili ayrıma ve bdlinmeye uğramıştır. Giinumizd? bu dil U5 bağımsız kola sahiptir. Bunlan kabaca iran'da Fare Edebi dili; Afganistan'da Deri Edebi dili ve Tacekistan'da Tacik Edebi dili olarak sınıflandırılabilir. (Bkz. Taciklere)

Iran'daki Farsca birkaç agıza sahiptir. Bunlardan Eraki, Meşhedi, Kufani, Kaşmeri, Sebzevari, Torbeti, Tebesi, Neyşaburi, Germeyi, Gaeni, Damgani, Tehrani, Şirazi, Neyri- zi, Kazeruni, Cehromi, Kermani, isfahani, vs.yi sayabiliriz. Sebzevari leh?esi Feyyaz, Ehevan vs. gibi birkaç şair tarafından şiir dili olarak kullanılmıştır. Sebzevar kenti, şii *Serbederan Devletinin* siyasi merkezi olmuştur.

Giiniimiz Farsgasmın temelini oluşturan Tehran lehgesi 19. yy'da ilk olarak Azeri Krai Fethali Şah Kacar tarafından kullanılıp, yaygınlaştırılmıştır. O Tehrani iranin başkenti yapmıştır.

Fars^anın eski ve özellikle orta ?ag edebiyatı İrani dilleri konuşan halkların (Fars, Tacik, Afgan, Kırt vs.), Tıirki dilli halkların (Azeri, Özbek, Türkmen, Tıirk. vs.) ile bir- ka\$ Hindistanlı halkın ortak iiriniidir. Bu halklar geşitii (aglarda tek bir devlet (atısı altında yaşamış ve onları birinci edebi dili ?ogu zaman Fars-Derice olmuştur. Bu Azeri, Tıirk, Tacik, Hindistanlı vs. halkların Fars dili ve edebiyatının oluşum ve gelişimine yaptıkları katkı Öz Farslannkinden daha az olmamıştır. Bu dilin iran'a taşınması, ge- lirtirip olgunlaşması ve dünyaya yayılmasında Tıirki halk ve devletlerin rolü 50k önemli olmuştur. Özellikle Tıirki Gazneli (962-1187) ve Türkmen Selguklular (1037-1157), İrani kiiltirini etkisinde kurulmuş hır devlet olmuşlar. Bu dndemde Farsca biitiin irana ve Hin- distandan Anadoluya kadar yayılabilmiştir. Fars edebiyatı ve giirinin büyük devri Tıirki Gaznelilerle başlamış, Tacik Samanilerle gelişmiş, Türkmen Selguklularla yükselmış ve Mogollar (agında zirveye ulaşmıştır. Tıirki devletlerin desteği ve Tıirki şairler Nizami, Hakani, Mevlana vs.'nin yapıtları ile uluslararası edebi dile 9evrilen Fars^anın ge^misi Tıirki dillerle i? işe olmuştur.⁴²⁸

Yeni Farsca ilk başta Orta Parsi temelinde oluşan kanşık bir dil olmuştur. Bu dilde binlerce Arap., Tıirki, Mongol ve Avrupa dillerinden ddiinsleme söz konusu vardır. 10.

Fm^ayazan Azeri şairlerinden birkaç örnek:

КЮВ Тебризи, Низами Генчеви, Хакани Ширвани, Саиб Тебризи, Рафин Етесами, Мира, Шехрияр, Голам Хосейн Снеди, Сеинед Бехренги, Реа Беахени vs. (Nizami, Farsca yazdığı eserlerinde kullandığı TÖrörice staller, kavimler ve

■ * i l e . Fan edebiyatı TÖrörice tesiri getirmiydi. (Edebiyatın junashq, Dr. C. He><. s.85, Tehria, 1374)

yiizyilda Arap sflzciikleri % 4 - % 5 civannda olan Fars^a, 11. yiizyilda % 50 ve 12-13. yy'da % 80 dolayinda Arap^a sOzciige sahipti.⁴²⁹ Őimdiyc dek kimse Arapga sdzciigii ol- mayan an bir Farsca kullanmanuġtir. Giiniimiizde yeni Fars^ada hemen hemen biitfln kiiltirel, idari, siyasi, bilimsel ve dini kelimeler Arapġadir. Ote yandan, Arap edebi dilin- de irani dillerdcn alınma 3.000'e yakin sOzciik vardır. Bunlann % 60'i Kuran'da da ge?cr. (Prof. Taha Baġir, Arap^aya giren Irani birgok kelimenin aslında Sumer, Akkad ve Babil dillerinden gelme oldugunu ileri surmiiġtur.) Farsġadaki Tiirki-Mongol sOzciiklerin sayisi binleri aŐmaktadır. Fars^aya Ozellikle 20. yy'da Avrupa dilleri Rus, Fransız, ingiliz vs.' den yiizlerce yeni sbzciik girmiştir.

Fare Pehlevi Diktatbrliġii dOnemindeki kurulan Farhangestane Zabane Farsi, Fars^adaki Tiirki ve Arap sOzciikleri atmaya ġaba harcamıŐsa da bu işte pek başanlı ola- mamiŐtir. Giiniimiiz Fars^asimn % 60-70'i Arap^a kelimelerden oluşmaktadır. Fare Islam Cumhuriyeti kurulduktan sonra bu oran daha da artmiştir.

Konuşma ve yan dilleri arasmdaki mevcut biiyiik farklılık ve ufurum Ozellikle teat- ral alanda, yeni Farsġamm geliŐmesini kısıtlamıŐtir. iran'm teknolojik, medeni ve siyasal geri kalmıŐliġi, bu iilkede siireklilik kazanmıŐ totoliter ydnetimler ve kiiltirel-siyasal alanlarda hiirriyetlerin olmayımdan dolayı son iki yiizyilda Fars^a'nın Orta dogu, Orta Asya ve Hindistan'daki gerilemesi 50k hızlanmıŐtir.

iran'm tek resmi dili (1930 dan) Fars^adır. Bu dil devlet tarafından desteklenmekte ve resmi devlet işleri, kreş, ilk, orta, yiiksek okul ve iiniversitelerde eğitim, gazete-kitap yayımı ve radyo-televiziyon'da kullanılmaktadır. Devlet işleri ve eğitimde Fars^a'nın kul- lamlması zorunlu diġer yerli dillerin kullanılması ise yasaktır.

Arap yazısını kabul etmeden Önce Orta Parsi dili Arami kÖkenli, Mani, ibrani, Pehlevi, Yunan ve Hint yazılan ile de yazılmıştır. Giiniimiizde Fars^anın yazısı Arap yazısı esasındadır. Fars yazısının latinleŐtirilmesi diiŐiincesi 20. yy. baŐlandıktan Ozellikle İran Azerileri tarafından (Or. Kesrevi, E.M. Azad, vs.) ortaya atılmıŐ fakat Fars aydınlanm biiyiik ?ogunlugunun sert tepkisi ile karşılaşmıştır. Btiitin bunlara ragmen 1993- Agustos'ta ABD'de kurulmuş Konvansiyone Urufarsi admında bir dernek, aŐaġdaki Latin esaslı Fars yazısıu yaymaya ŐaliŐmaktadır: a, a, e, o, i, u, b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q,

! , Ő, t, v, w, x, y, z, Z,⁴³⁰

● Niifus-Daedim: iran'da sayıca en biiyiik halk Farelardır. Farelar esasen iilknenin mer- ezi ye giiney bOlgelerinde (Etnik Fareistan'da) yaşamaktadırlar. iran'm batı ve kuzey bOlgeleeri tamamiyle Fars olmayan halklarla meskundur. Batı'da Tahran, isfahan, Şiraz kentlerini birleştiren fizgi, kabaca Farelann ulaŐtıġı en batı bOlgeyi belilemektedir. Fars^a'nın yayıldıġı alan Ozellikle doguda ġizmek 90k daha zordur. Bunun nedeni Farsca

429- Arapġaa n Fan {aria whip oldufri etki Latinccnin İngilizcedeki etkuine beuer. Ebu Hatem Razi (934), bir F« lavramlan anlamak igia Arap^a aOzcfllderi kiillanmak zorunriadg der.

430- Eurofarsi Convention, 14431 Veatuza Blvd.# 349, Shaman oaks, CA 91423, USA.Telfas: (310) 475-42M Email: Eurofani • earthlink. Net

ve Ticikfc arasında kesin simrlarin fizilememesidir. Horasan Ostaiu, hatta Afganistanm kuzey ve merkezi bOlgelelerinde Farsfa ve Tacikfc arasında kdprii sayilabilecek 50k sayida yerli lehfe ve agiz vardır.

Farsların sayisim tam olarak belirlemek olanaksızdır. 1925'ten sonra merkezi devlet- lerce biitiin Irani dilleri konuşan hatta Irani dilli olmayan Azeri vs. halklara resmi olarak Fars denmiştir.

Azeri Kacar devleti dOneminde Azerbaycan, Ermenistan, Giirciistan, Dagistan, Tıfırkmenistan Cumhuriyetleri ile Pakistan Belufestanımın iran'dan ayrılması ile daha Once sayisil olarak Azerilerden sonra ikinci siraya sahip olan Farslar, (O dOnem iran'ında niifusun %36'si Azeri, %32'si Farslardan oluşurdu.) birincilige yiikselirken, iran'in sayica en biiyiik halki olmuştur. Bugiın iran ahalisinin %35-%45 i Fars'tir. Azerilerin Oram %30-%35'tir.

Fars Pehlevi diktatorliigtiniin kurulmasıyla uygulanmaya konan *Zorunlu Fars- laŞiirma siyaseti* ve onun sonucu olan *goniıtlı Farslajma* siirecinin başlanmasıyla, Fars- lann iilke niifusundaki orani siirekli olarak artmakta, Fars olmayan etnik gruplann toplam nufustaki orani ise siirekli olarak diiŞiıŞ gOstermektedir.

Etnik Bdlee: Etnik Farsistan, Farsfa konujan insanlann yogun olarak ve bitijik jekilde yaŞadıkkan bOlgedir. Burasi kabaca iranin kuzeyi ve batısı harif, geriye kalan kismidir.

Etnik Farsistan iilke topraklarınm yaklaŞik %61'ini ve iilke niifusunun %45'i kapsamaktadır. Etnik Farsistan niifusunun yaklaŞik %80-%85'i Farslar ve FarslaŞmiŞ etnik gruplardan oluşmaktadır. Etnik Farsistan 22,7 kiŞi/km² niifus yogunluguna sahip etnik bOlgesidir. Etnik Farsistan iranin kabaca merkezi ve dogu kesimlerini kapsar. Etnik Farsistan Tahran, Merkezi, Hemedan, Horasan, BuŞehr, Hormozgan, Fars, Isfahan (Bunlann alanlannm bir kisraini), Kerman, Semnan ve Yezd Ostanlannin hepsini kapsamaktadır.

Etnik Farsistanda biitiin iran halklarına mensup topluluklara, Azeri, Arap, Lor, Kiirt, Gilek, Beluf, Teberi vs. ye rastlamak miimkiindiiir. Fakat burada Farslardan sonra ikinci sirada Azeriler gelmektedir. Tahran niifusunu %33 Azeri'dir. isfahan, MeŞhed ve Hora- • san'in kuzeyinde biiyiik Azeri topluluklan vardır. BOlgede 50k sayida Azeri aŞireti Or. KaŞkayi, Hamse, Bif akf 1, Şahseven vs. ya^amaktadır.

Farsistanm biiyiik bOliimii kuraklık ve fOllerden oluşmaktadır. iranin iinlii fOUeri DeŞt-e Kevir(200.000 Km²) ve DeŞte Lut (166.000 Km²) buradadır. Etnik Farsistanm if ve dogu kesimlerinde yıllık yağıŞ 3-15cm³diir. (Bati ve kuzey daglık bOlgelelerde 20 cm³). Sicaklıgm yiiksek oldugu ve susuzluk nedeniyle bOlgenin dogu ve if bOliimlerinde tanra ve hay vancilik hif geliŞmemiştir. BOlge yeralti kaynaklan yOniinden zengindir.

iranin baŞkenti Tahran Etnik Farsistandadır. Burayi Azeri krai Aga Mehemed Han Kacar, iilkenin baŞkenti olarak sefmiştir.⁴³¹ Niifusunun iifte ikisi Fars iifte biri Azeridir. <31-

Tahran ve Isfahan bdlgesi iilkenin sanayi merkezi halinc gelmiştir. Mejhed bdlgesi turistik (ziyaret) merkezlerdendir. Tahran iilkenin biitiin yiiritimc organlarinin yerlejtigi ve karar merkezidir. Onbinlerce memur ve biirokrati barmdirmakladir. Burasi iilkenin ekonomi, licaret, kiiltir ve siyaset merkezidir. Tahran'da yerleşmiş eğitim kurumlan tek başına iranin geriye kalan kismindakinden daha fazladir. iran'da Fars hakimiyetinin başlamasi ile (1925, Fars Pehlevi Diktatdrliigii) ve dzcllikle Fars Islam Cumhuriyeti ddneminde devlet kaynaklanm 90k biiyik kısmi Etnik Farsistan'a yoneltılmış, burada yapılan yatimlar sonucu Etnik Farsistan hizla gelişmektedir.

Iranin (Tebriz havaalani harig) biitiin uluslararası havaalanlan Etnik Farsistanda Tehran, Isfahan, Şiraz, Bendere Abbas kentlerinde yerleşmektedir.

Etnik Farsistanm dnemli kentleri şyledir. Rey, Şemiranat (Teciş), Kerec, Veramin, Demaved, Erak, Serbend(şazend), Kum, Mehellat, Delican, Tefreş, Aştiyan, Humeyn, Meşhed, Kainat(Gaen), Sebzevar, Torbete Heyderiyye, Neyşabur, Bocnurd, Torbete Cam, Gonabad, Kaşmer, Deregez, Ku?an, perdovs, Tebes, Şirvan, Esferayen(Miyana- bad), Taybad, Isfahan, HomeyniŞehr, Şehreza, Necefabad, Golpayegan, Hansar, Feriden (Daran), Feridun Şehr, Lencan(Zerrin Şehr), Flavercan, Kaşan, Nain, Erdestan, Netenz, Şiraz, Mervdeşt, Abade, iklim, Firuzabad, Neyriz, Fesa, Darab, Estehban, Kerman, Ze- rend, Ciroft(Sebzevaran), Refsencan, Sircan, Berdsir(Terşiz), Şehre Babek, Bern, Baft, Bendere Abbas, Yezd, Mehriz, Erdekan, Teft, Bafg, Semnan, Damgan, Şahrud, Germzar, Deyr.

Tarihsel Bilei: Fars veya Pars kelimesi, M.0.1100 yillannda biigiinkii Etnik Farsis- tan'a gelip yerleşen Irani gruplardan biri olan Perslerin adından alınmıştır. Bu yeni gelen iraniler, 10 boydan oluşmuşlardır. Bunlardan biigiinkii Etnik Azerbaycan'da yerleşen Medler ve Persler en dnemlileri olmuşlardır. (Bkz. Irani gdfiler) Persler daha sonra Med- leri yenerek iilkelerini ele ge^irmiş ve sahip olduklan biitiin topraklara Pars adi veril- miftir. Pars sdzciigii bdlgenin Araplarca ele ge^irilmesiinden sonra, Araplaşarak Fars bi^imini almiştir.

Araplar (Naim ibn-i Mukrcn komutasmda) 645'e dek Hemedan, Rey ve Demavendi; ■mere, Simn, Mehrgen Kodek, Kura, Kaşan (Ehnef ibni Kays); 644'te Isfahan (Abdul- | ibni Bedil); 648'de Şiraz, Novbendegan, Darabgerd (Abdullah ibni Amir); Sircan, Ci- 3u, Kirman(Mecaşe)'i ele gegirilebilmiştir. Bdylece biitiin irani topraklar Araplara aglanmıştır. islamdan sonra 200-300 yıl boyunca biitiin Fare devlet adamlan Arapşa tullanmi^lardır.⁴³² Bu ddnemde irani halklanm (Farslann) Arap işgaline karşı birka? yerel dinsel ayaklanmadan başka hi? bir kitlesel milli hareketi (Azerbaycan'da Babek dnderliginde olduğu gibi) olmamıştır.

islamdan sonra Afganistan ve tramn dogusunda Fars-Tacik dilli gruplar birka? yerel krailik dr. Samaniler, Tahiriler vs. kurabilmişlerse de biitiin bunlar Tiirkilerin kurduklan devletler ve imparatorluklar tarafından dr. Gazneliler, Selgukular vs. tamamiyle tarih * 208

sahnesinden silinmiştir ⁴³³ 821-873'te Irani ve daha 50k Tacik sayilabilecek Tahiri siilalesi, Abbasi Hilafetine bagli bir valilik olarak Horasan'm dogusunda kurulmuştur. Irani olmalarna ragmen Tahiriler derinden Arap kultürünü etkisi altında kalmışlardır.

İslamdan sonra 1925'e dek İran'da devlet ve saray dilinin Farsca olduğu dönemlerin toplamı 200 yılı aşmamaktadır. 10. yy da Türki Gaznelilerin iktidara gelmesinden sonra İran'da kurulan ilk Fars devleti, İngiltere eliyle kurulan Pehlevi Diktasi (1925-1979) olmuştur. Bu süreçte İran'a egemen olmuş Gazneli, Selçuklu, Harezmşahi gibi devletler TOrki; Deylemi, Buveyhi vs. Gilek; Saffariler Sistani; Zend sUlalesi Lek; Mogollar, Hula-guyi, İlhanlı, Celayirli, Kara koyunlu, Safavi, Afşar ve Kacar gibi sulalelerle Azerileşmiş veya tamamıyla Azeri devletleri olmuşlardır.

Eskiden bİltilim İran'a Pers ve bİtilim İranlılara Pers denmesinden dolayı, adı gegen ve Fars olmayan İran devletleri bazen birer Pers devleti olarak değerlendirilmiştir ⁴³⁴ Halbu- İd İran'da İslamdan sonra etnik olarak Fars olan ilk devlet Fars Pehlevi Diktasidir. İngiltere tarafından 1925'te kurulan bu rejimin bir halk hareketi ile 1979'da yıkılmasından sonra Fars İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

10 y.y. da Türki Gazneli silalesinin (962-1187) kurulması ile Farslar Türki devletle- rin egemenliği altına girmişler. Kara Koyunlu (1408-1468) ve Ak koyunluların (1350- 1384) (1469-1502) birer saf Azeri devleti olarak ortaya gikişlerinden sonra Fars ve Far- sistan medeniyet ve tarihi tam anlamıyla Azeri ve Azerbaycan medeniyeti ve tarihinin bir parçasına gevrilmiştir. Bu durum 1925'te Azeri Kacar silalesinin son bulmasına dek devam etmiştir. Dolayısıyla Gaznelilerden Kacarların yıkılışına dek süren dönemde Fars ve Farsistan tarihi kendine Özgün Özellikler göstermediği için genel Türki-Azeri ve Azerbaycan tarihi zemininde incelendi. (Bu bin yıllık dönem için bkz. Azerilere!) Biz burada sadece 19. yy Azeri tarihinin bir parçası olan Kacar silalesinin son dönemlerine değineceğiz. Bu dönem Fars milliyetçiliğinin oluşma dönemi.

1882'de İran'da Titvin imtiyazı'nın bir İngiliz şirketine verilmesi ile bÖyÖk bir halk galeyam ve ayaklanması olmuş ve sonuçta bu imtiyaz iptal edilmiş. Bu hareket dinsel gđrintiyeye sahipti. 1872'de İran'ın yeraltı madenlerini işletme imtiyazı İngilizlere bir Mu- sevi olan Baron J. Von Reuter'e verildi. Bir sene sonra Rusya'nın baskıları ile bu imtiyaz iptal edildi.

1906-1912 Meşrutiyet Harekati sırasında Olkede anti monarşist, anti emperyalist, par- lamentarist, laik ve federalist eğilimlerin ağırlık kazanması ile saray, ordu, Fars din adamlarının bir kısmı ve feodaller de yavaş yavaş aynı safta yer almaya başladılar. Bun- ' lann başıu daha sonra İngiltere ele geçirdi.

433- Bu jwıl Fan devletlerinden, Fars ostamından Hemedana ve daha soaralar Yezd ve Ebergu'da egemen olan AlauddOvle Kalcuye devaraplar (1051), Fan onanımın dogusu ve Kirman'da Muluki Şebankare (1355)Vi sayabiliriz.

434- Onegin ND kitabında (Richard Cottam,S.2) *Oyle denraektedir 'İran'ın uzun ve muazzam tarihi boyunca. İnn kralhına Mtfın uygar dOnyamn saygı ile baktığı dOneraler de olmuştur. Or .18.y .y .da Nadirjah Afjar İran'da egeraenlik kurmuş Hindinam bile feth etmiştir. (Nadirjah Afjar. Tflrliklik bilincine sahip İran'ın ender TOrki loallandıdır. Fan'a bilip bUmedigi bİlminmeyen Nadirjah milUyette Aaeri ve ana dili Azericedir.)

Rusya ve İngiltere 1907'de İran'ı iki ayrı nüfuz bölgesine ayırmak için bir anlaşma yaptılar. 1911'de Rusya'nın İran devletine verdiği ultimatomu İngiltere destekledi. Bu ultimatomun uygulanması ile İran'da Meşrutiyet rejimi son buldu ve İngiltere-Rusyanın ortak hükümeti (Condominium) dönemi başlamış oldu.⁴³⁵

1911'de I. Dünya Savaşının başlaması sırasında, Fars siyasetlerinin bir kısmı Rusya-İngilterenin ilkeyi işgal etmesine karşı Almanya yanlısı bir politika izleyerek Demokrat partisinde toplandılar. (Bu parti esasen Azerilerden oluşmakta idi. bkz. Azeriler)

1915'de İran iki nüfuz alanına bölmek hakkında İngiltere ve Rusya arasında gizli bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile 1907 anlaşmasında tanınan tarafsız bölge de kaldırıldı, Rusya'ya İranın kuzeyinde Kazak ve İngiltere'ye İranın güneyinde Güney Polisi, SPR adı altında silahlı kuvvet oluşturma ve bu silahlı kuvvetleri istedikleri gibi kullanma hakkı tanındı. Bu kuvvetlerin masrafları ise İran devletinin borçlarına yazılacaktı. Ülkenin maliyesi İngiltere-Rusya karma komisyonuna devredildi.⁴³⁶ Bolşevik devrimden sonra Sovyetler bu gizli anlaşmayı iptal etti.

Rusya'da Bolşevizm devriminin gerçeğe geçmesi ve bu devletin İran Rusyasının İran'da elde ettiği başarıları iptal etmesi ile İngiltere İran tamamıyla ele geçirmiş oldu⁴³⁷ ve 1919'da Vusukuldov ile anlaşması ile İran İngiltere'nin kolonisine çevrilmeye geçiretti. Bu anlaşma gereğince İran ordusu İngiliz subayların kontrolüne geçiyor ve İngiltere İran devlet aygıtını yeniden yapılandıyordu.⁴³⁸ İngiltere anlaşmaya karşı Hiyabani Önderliğinde, (Etnik Azerbaycan) ve Kugek Han Önderliğinde (Etnik Gilan) ve Özellikle Azeri kralı Ahmet Şah sert tepki ve direnişini gösterdikten sonra, 1921'de askeri bir darbe yaparak Seyit Ziya'yi devlet başkanlığına ve Rıza Han savaş bakanlığına getirdi. Rıza Han 1923'de bir yıl savaş bakanlığı yaptıktan sonra başbakanlığı getirildi.

Cumhuriyet, laiklik vs. gibi demokratik sloganlarla ortaya çıkan Rıza Han, 1925'te İran'da son Azeri sülalesi Kacarlar son vererek kendini İranın Şahi ilan etti ve Fars Pehlevi sülalesini kurdu. Pehleviler iktidara gelir gelmez, ülkenin servetlerini yağmalamaya ve halkın başarılarını (başarılarına) saldırmaya başladılar. Fakat onların en önemli icraatı İngilterenin icat ettiği geliştirdiği Pan İranizm-Fars Şovenizmi devletinin resmi ideolojisi olarak uygulamaya koymalarıdır. Pan İranizmin İran'da İngilterenin saldırıya karşı carlarını (Mason-Siyonist) kanatları ile birlikte) korumak ve temelini

Kaştırmaktır. Bu ise, İranın başarı tarihi boyunca federatif yapı ile yönetilmesi ve kısmen tamamen ters düşmesine rağmen İngiltereye bağlı güçlü bir merkezi devletin kurulmasıdır. Böylece Pan İranizmin en önemli idealleri arasında.

NDS.2-6

Ulusal Devletin Nedeni İran Devletinin Ekonomik Düşmesine (Eldozen Vennek ifi n Amerikalı Şuheri Gflreviadiroesi idi.

GC.S30

GC.S11-53

Bu anlaşma da İngiltere İran ordusunun yeniden yapılanması için krediler veriyor. Karşılığında İran'da karayolu ve demir yolu yapımı İngilterenin tekeline geçiyor, böylece bürokratik kademelerde İngiliz dan 14 man ve muffedifler iadhdam edilir. v1.-ND.S.9. -XUndanihLSayı 34,yil 39.

başta Azeriler olmak üzere (randaki bütün gayri Fars halkları (nüfusun %60'i) hush ve ke- sin bir şekilde Farslaştırmak ve İran'dan silmektir. Pan İraniizm İran milletlerine indiril- miş en dikkatli darbe olup etkileri günümüze dek devam etmektedir.

Rıza Han döneminde İran halkları sürekli olarak siyasi kültür afisinden gerilemiş, diğince ve ifade özgürlükleri yok edilmiş, yayın ve basın eşiğizilmemiş bir denetim ve sansür rejimini yaşamıştır. İran tarihinde en korkunç diktatörlüğü kurmuş Rıza Han, bütün İrani d arm aşırı derecede nefret ettikleri şahıs haline gelmişti.

1941'de İran Rusya (Sovyetler Birliği) ve İngiltere kuvvederi tarafından işgal edildi. 1921'de bir askeri darbe ile İngiltere gizli servisleri ve somirgencilik bakanlığı tarafından İran'a hakim kilinan ve okur yazar olmayan asker Rıza Han, aym devlet ta- rafından 1941'de istifaya zorlandığında ilkenin en verimli topraklarına (Etnik Mazende- ran, Gilan, Türkmenistan vs. de) sahip, İranın en büyük feodale ve ABD, İngiltere ile Almanya bankalarında sahip olduğu nakit paralarla diinyamın en zengin insanlarından bi- rine Sevrilmişti.⁴³⁹

1950'de Azeri başbakan Dr. Musaddik tarafından kurulan Ulusal Cephe (Cepheye Melli), onun Coder liginde İran petrollerini millileştirme, İngiltere sOmuriisune karşı ver- digi savaş ve demokrasi rejimini (segim ve basm-yaym özgürlüğü) kurma gaban ile İran siyasi tarihinde Cnemli bir yer tuttu. Dr. Musaddik, 1953'te CIA'mn yaptığı bir darbe ile iktidardan diıştı ve hapse alındı. Dr. Musaddikm kısa süreli iktidar dönemi İran tarihinde ender gOriilen Czgür ve sansürsüz siyaset ve basın dönemi olmuştur. Bu dönemde kabul edilen basm yasası ile bütün diğincelere Özellikle sol akımlara hiçbir zaman tammmamiş Özgür faaliyet izni verildi.

Darbeden sonra İran'dan kagmiş Mehmed Rıza Pehlevi İran'a döndü ve kısa bir sQrede İran'da tekrar diktatörlük rejimini kurdu.⁴⁴⁰ Dr.Musaddik hiikiimetinin yıkılmasından 2 yıl sonra İran'da tam bir siyasal ve sosyal baskı rejimi kurulmuş oldu. Darbeden sonra Czgür basm kapatıldı ve sansür rejimi tekrar'dan kuruldu. Darbeyi gerçekleştiren ABD, merkezi devletle olan istihbarat ve askeri işbirliğini artırarak Fars Pehlevi diktatörlüğüniin inlu gizli polisi SAVAK'ı kurdu. .

İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere emperyalizmi yerine gegen ABD, Azerbaycan Milli Hiikiimetini yok ettikten sonra İran ordusunu donatt ve yeniden yapılandırdı. Bu ddnemden sonra (1953) İran, ABD'nin yarı sCmürgesine gevirdi.

Dr. Musaddik'in kurduğu ve İran'da Federalizmi savunan Cepheye Melli (Ulusal Cephe) darbeden sonra fiilen yok oldu.⁴⁴¹ 1957'de kurulan ikinci Cepheye Melli'de ise

<3?- GC, S.102, S. 112,113 Yixtdijında 360 mil yon dolar ve Olkede en az 44.000 upulil kOy, anaya sahlpti.

440- GC.S.14

441- \$*hbnr<rikeyeqodrM.S.III

agirlik Farslarda olup, bu tarihten sonra Fare milliyetgi-sovenizm gizgisini benimsc- mijtir.⁴⁴²

SAVAK, ABD ve Israil istihbarat drgdlerinin ybnetim ve yardimi ile 50k sert ve acunasiz ydntemler uygulayarak kısa siirede iran'da biitiin demokratik hareket ve direnij odaklanm yok edebildi. Onbinlerce aydin ve rejim muhalifi işkence altinda veya idam edilerek yok edildi. Ulkede siyasi tutsaklann sayisi 40.000'i ajti.⁴⁴³

Rejime karşi ilk halk kipirdamş Tahranin guneyinde kerpig fabrikalan işgileri tarafindam 1959'ta başlatildi. ikinci ayaklanma, şah'm Ak Devrimi'ne karşi 3 yd sonra Kura'da patlak verdi ve Feyzi'ye medresesi katliamiyla sonuglandi. 3. ayaklanma 1963'te Tahran'da gergekleşti. Bu ayaklanmada, dnderlik tamamıyla Fars dinci gruplar ve ayetol- lahlarin elinde idi:

1963'te Hoveyda'mn başbakanhga getirilmesi ile iran'da Bahai dnderleri, Masonlar, CiA ve SAVAK ajanlarmm siyasi ve ekonomik alanda rakipsiz egemenlik ddnemleri başladi. 1963-1979 arasinda Iran devleti fiilen Bahai, Mason, CIA ve SAVAK baglantili 1000'e yakin ailenin eliyle y agmal anmiştir,⁴⁴⁴

iran'in ABD ve ingiltere sdmiirgesi olmasına karşi olan halk hareketlerinin bastirmasinda CIA'den esinlenen SAVAK dnemli rol oynadi. Fars Pehlevi dik- tatdrldgunun dziinii oluşturan SAVAK, bu rejimin baski araglan (ordu, jandarma, polis) arasindan, rejimin ABD ile organik bagim oluştururdu. 60000 iyesi olan ve dogrudan CIA ve Mossad tarafından ydnetilen, egitilen bu drgvit casusluk, sansdr, izleme, tutukla- ma, işkence, adam kagirma, idam ve infaz gibi ydntemleri kullanarak tran'da şah'in bi- reysel diktatdrldgund yaymakta asil araci olujtururdu. CIA'mn ortadogu jubesi gibi gdrev yapan SAVAK, dunyanm en korkung polis brgutlerinden sayilmiştir. 1975 ydnda Af Orgutti genel sekreteri dnyada hig bir dike insan haklan dosyasinn' Iran kadar siyah olmadigim bildirmiştir.

1971'de Fars Pehlevi rejiminin baski organlan "Ortak Komite" (Komiteye Mojtarak) adi altinda (jrgdtsel askeri birleşmege (SAVAK, polis, jandarma) gittiler. Ordu ise ulke

' - Orta stniflar tarafından be ni rase Den Ulusal Cephe, Dr. Musaddikhn kendisi harif, Iran'da ulusal jorunun varligim hi? bir zaraan kabul etmerajtir, 1972'de yayimlanan prograrainda, ulusal basbdan s6z etraemekte, bu OrgOtOn Fars Pehlevi ajiminden tek farla, bu rejim Iran'da yalmz bir ulusun variijpm vurgularken, Ulusal Cephe,yayinlannda Iran halklao eraelededir. Jlusal Cephe, (ran halklannin Ozerklik ve suverenlik isteklerinin bulunamya'ma, bu halklann komf u Qkelerde kalmiy jzanulanmn, tran'daki parpayuahrik ettigine inamr. 1945-46 Azmbaycan ve KQrdistan railli devletlerinin Sovyet Azerbaycan'in, (ran Arabia tan'i ve Belupestan'in Ozerklik ugrunda verdikleri raQcadeleyi ise. Irak ve Pakistan Belupestan'iwn , bu bfllgeleri (ran'dan ayirmak ifin tezgahladiklanaa inamr. Son ba}kam, Sencabi'nin MJeza Pehlevi ile gizli baglantilan bulunan ulusal cephenin, (ran halklanna (Azen, knn. Arap ve Belup) mensup bQftln siyasi lepkiyata dostane olmayan tutumlarda bulundugu ileri sOrQlraQjtOr.)

443- PSrei az asnfide Sflvflk. - Dar viyetnim dar Iran.

444- Bajbakan Dr.M.Eqb&I'n kurdugu hQkQinette, on bakandan onu da Masondu. BaibakanHn kendisi ise Mason tejkilMi bajkani idi.(ND S.297)

1963'te Hoveyda'mn bajbakanligi done mi ve ondan sonraki 1979 yilina dek, Iran'da bdtfln bakanlardan %38'i Mason, 9624*0 CIA ve 96215 SAVAK Qyesi idi. (Eagelabe Inin. Situs Parham. S.26)

İyi ayaklanmaların ezilmediği, rejim bundan sonra kendi kurduğu partileri bile kapatarak, ilkede tek parti li sistemi ilan etti. Askerler had? diye vatandaşların hep- si, yeni kuralan Hezbe RastXizə Mellatə İnin'a dıye olmaya yoxsa dıkeyi terk etmege zorlandılar.

Bu dđnemde Fars Pehlevi diktəsi ABD, İngiltere, Fransa ve Bati Almanya'nđm son- suz destegine sahip olmuş, bu devletler diye kaynaklanđm Pehlevi rejimi tarafından yagmalanmasına ortak olmuştur.

Bu yıllarda rejim muhalifleri silahlı gerilla direnişine yndeldiler. Halkm Mucahitl- ri⁴⁴⁵ ve Halkm Fedaileri drđiiti^{445 446} bu donemde kurulmuş en dđnplmi silahlı direniş firdtdleridir. (Bu drđutlerin kurucu ve uyelerinin ^ogunlugu milliyetje Azeridir.)

Gruo Kimlii: Bir millet olarak Farslanđ değerlendirilmesi pek kolay değerdir. İslam'dan sonra Pehlevi rejimi ve Fars İslam Cumhuriyeti harif, Fars devleti gelenegi ol- marrıjtir. İrani Sasani devleti yıkıldıktan sonra Farsiar butđn tarihleri boyunca Arap, Turici-Mongol (Ozellikle Turkmen ve Azeriler) ve Gilek, Lek gibi diğer. İrani halklanđ egemenliği altmda yaşamişlardır.

1905-1906'da Meşrutiyet Harekati ile birlikte Fars milliyet^iligi oluşmaya bajlamıjtir. Fars Pehlevi diktatdrlugun kurulması ve bu devletin resmi politika olarak Fars şovenizm-Pan iranizm'i uygulamaya koyması ile yeni oluşmakta olan Fars yurtse- verliği sfinmeye yuz tutmuştur. Pan iranizmin amacı, İrani olsun veya olmaslar, iran'da yaşayan butun Fars olmayan halklan, baski yOntemleri ile yok etme ve yeni bir ustkimlik olan İran milletini yaratma ve geliştirme olrauştur.

Farsların yajadığı etnik bđlgenin kurak olması, buradaki kOy ve kentlerin arasındaki mesafenin 50k fazla olması, buralarda yol ve iletijim sistemlerinin geliğmediği, dılkenin kuzey ve batımdan sıra dağlarla ayn dđřuřu ve buralarda yaşayan gayri Fars milletler

445- Halhn MOcahitleri OrgQtfl iki Azeri genf, M. Hanifnejad (TebriZli),S. Mohsen (Zencanlı) tarafından kurulruıjtir. OrgOt Kuruculan ,1971 'de SAVAK tarafı ndan idam edilraıjtir. MilliyetUe Fan olan Mesut Recevi'nin tejkilatUn bapna ge^raesi ile bu OrgOtte Fan milliyetpliği agirlik kazanmıjtir.

1965'te iki Azeri, M Hanifnejad ve SMohsen tarafından kurulranj bu OrgOt, 12 fımamli Mutejerria 5iligin (İmamİllke Maoist sosyalizrale sentezini kendi ideolojisi olarak benimseraıjtir. Milliyet? Fars olan M. Recevi'nin Orgfltlfn bajraa geıraesine dek, railli sorun hakkında apk ve kesin bir program olıjturraamakla birlikte İran'ın baski altmdaki halklanđa sıcak bakmıjtir. Milliyet^e Fan olan M.Recevi'nin OrgQtOn bajına ge{raesi ve OrgQtOn ikinci adarı milliyet^e A i . i Hiyabani'nin İslam Curahuriyetince OldOrflraesinden sonra, OrgOt hissedilir bir biferade Fan Milliyetfiliginı beniraseraeye ve ona agirlik vermeye bajlamıqtı. Kendi yomralan esasmda İran'da bir İslam Devleti kuracaklanđ bildiren Halkm MOcahitleri ve bu Orgflte bağlı Ulusal Direni } Konseyi sOreki olarak İran Hal İN ndan (Halklanđ dan değfcil) sOz etmekte ve sadece KORTlerin yajadığı bOlgeye otonomi vereceklerini bildirraı?lerdir.

446- İran Halkın Feadileri :Şubat 1971'de kuzey İran'da bir gerilla saldinsında temeli atılan Marksist OrgOt, ulusal soruna olduka Onera vermmıjtir. OrgQtOn kuruculan, Oyeleri ve sempatanlanđ arasında kuzey İran halklan ve en bajta Azerilerin bulundugu bu OrgOt ve ondan zaraanla aynlan fok sayıda tejkilat, İran'da bash altmdaki halklanđ ulusal kurtuluf . hareketini ilerici ve demokratik bulmakta. fllkenin geleceğinin belirlenmesinde Onemli rol oynayacagma inanır. Fedailer, bflftQn İran halklanđn istegi dogrultusunda, İran'ın federal sisteme gefijini, laik ve parlementer bir rejimln kurulması desteklemektedirler. İlk bajla silahlı yOnteraı benimsemeyen ve zaraanla bu yOnteraı biraknuj olan halkın Fedaileri OrgQtfl, İran'da demokratik rejim (bağirasız Dike, Fedaral, laik. Parlementer ve {agdaj) uğrunda savajim veren, yabanci devletlere bağlı olmayan ve İranda en geni] lab an ve OrgQtIQ yapiya sahip tek Fan siyasal hareket haline gelmiftir.

(Ki bunlann genelde uzantıları diş ilklerde yaşamaktadır.) soyutlanmış halde yaşaması ve dolayısıyla diş diinya ile bağlarımın bulunmayıjı, genel olarak Fars millelinin, iranin diğer gayri Fars milletlerine (Ozellikle kuzeydekilere gđre) 90k daha geri kalmasına ne- den olmuştur. Biitiin bunlar Fars dilli gruplarda millettejnie siirccinin olgunlaşmaması ve dinsel yapmin 90k derin olması ile sonuflanmıjtir.⁴⁴⁷ Fars milliyetgiliginin olujumunu en- gelleyen ikinci bir etmen ise, dini kimliğin One ge^mesi olmuştur. iran'a egemen olan ingiltere ve daha sonra (1953'ten) ABD ve onların desteklediği Fars Pehlevi diktasi, İran halklannda milli bilinglenmeyi engellemek ve genel anti komunistlik politikalan dogrultusunda bilingli olarak imami-Caferi (12 imamh Muteşerria şiilik) ruhu ve funda- mentalizraini desteklemiştir. Bu ise ■biitiin iran halklarında olduğu gibi, Farslarda da milli şuurun olujumunu engellemiş, hatta Farsga konuşan Siinni Taciklerle Farslar arasinda biiyiik bir u^urum yaratmıştir. (Giintimiiz Tacik ve Farslan kesinlikle aym millet olarak değerlendirmek olanaksızdır.) 20;yy.'da, iran'da kurulan ve dini ideolojiyi benimsemij biitiin siyasi hareketler ve teşkilatlar hemen hemen Farslara aittir ⁴⁴⁸ Aynca, 20 .yy. iramn'da Siyasal islamm en Onemli diişiiniir ve teorisiyenleri (Or. Celal Aleahmed, Dr. şerati, Morteza Motahheri, vs.) Farslardan olmuştur. Bu dOnemde Fars halkının en etkin siyasi liderleri yine genelde en list diizey din adamları. Or. Ayetollah Modarres, Ayetol* lah Kaşani, Fazlollah Nuri, Seyid Vaez Esfahani, Behbahani, Tabatabai, Ayetollah Hu* meyni, Refsencani, Cenneti, Nateq Nuri vs. olmuşlardır.

20.yy. başlarımdan Fars Pehlevi diktasi ve Fars İslam Cumhuriyetinde devletin resmi politikası olarak Fars şovenizmi-Pan iranizm'in benimsenmesine ragmen Fars dilli gmp- lar millettejme siirecini 90k yavaş olarak yaşamışlardır. (Biz iran'da Fars milleteine ait milli Ozellik ve mirası bulup dzetlemekte zorluk 9ekmekteyiz. Fars dilli grupların, Fars dili ve edebiyatı hari9, birleştigi milli dgelere sahip olduklarını sOylemek bizce ola- naksızdır.)

iran'da W9 bir zaman Fars milli adı altmda veya Farslann kompakt olarak yajadıklan etnik bOlgeleleri (vatanları) olan Farsistan adı ile herhangi bir siyasi hareket ve tejkilat or- taya 9ikmamiştir. Zaten iran'da "Fars Milled" veya "Fars Halkı" terimi asla Fars dilli halk veya siyasiler tarafından kullanılmamıjtir. Farslar "iran milled" terimini kullanmayı ter- cih eder. Fars milleti veya halkı, Fars olmayan etnik gruplarca kullanılan bir terimdir. 'Karşılaştırın 20. yy.'da Or. Azeri, Azerbaycan veya Kiirt, Kurdistan adı altmda kurulmuş tınlarca kiiltiirel- siyasi hareket ve teşkilatla).

f Fars kahvehanelerin de şahname okuma gibi bir gelenegin varlığından sdz edil- miftir.⁴⁴⁹

Farslar hatta okuryazar olmayanlar arasında, Fars edebiyatı sevilen ve onları

447- NDS.19

448- Or. Fedaiiyine Ejlflra, Hezbe Melale Eslilrai. J&rai.Nehiate AzSdiye tr&n, Jonbeje Masai mAnflne Mobfetz, Hey«thlye . motalefeye Eslflini. Hezbe Jumhuriye EstSraiyee IrSm ve Fars İslam Curahuriyetindeki bOfnl İslarai ideolojik-siyasi firgftleanieler.

5 3h bar anke ye qodrat. S .111 -118.

449- NDS.22

birleşiren tek Açe olarak gürülmektedir.⁴⁵⁰

İran'da işlenmiş Fare felse, bilim, resim, dans, folk mflzigi ve kimliginden sdz etmek pek olası degildir.⁴⁵¹

1925'ten giiniimiize dek merkezi devletin benimsediği resmi politika uyarınca İran devleti bir Fars devleti olarak tanımlanmakta, devlet ve yasalarca Farslar bu ilkedeki diğer halkları sahip olmadığı 50k dnmli ayrıcalıklara sahiptirler. Biğgin İran ahalisinin %41'inin anadili olan Farş'a, ilkinin tek yasal ve resmi devlet dilidir. Biittin resmi devlet işleri, eğitim (btittin diizeylerde; kreş, ana, ilk, orta, lise, yüksek okullarda), Radyo- tejevizyon ve gazete-kitap yayını bu dilde gerfekteşmektedir.

İran Fars İslam Cumhuriyetinde, ydnetim hemen hemen tamamen Farelardan oluşmaktadır. (Aji. Refsencani, Natik Nuri, Mohsen Rezai, Askerovladi, M . Yezdi, Velayeti, Fallahiyan, Cenneti, H. Hebibi, Reyjehri, Emami Kaşani, Kemibi, Refikdust, Sa- nei v.s.) Bu Fars yOnetim, kendi ideolojisi olarak agik'a İran-İslam (Fare-imami) sentezi- ni benimsemiftir. Ote yandan Fars opozisyon grupları hepsi (aşm sol gruplar hang), Fare şovenizmi-Pan İslamizm'in etkisi altında kalmış ve pratikte bu diifinceyi savunmak- tadırlar. (Şeriatçı gruplardan, Nehzate Azadi, Halkın Mücahitleri; komünist gruplardan, Tude Partisi, sağ gruplardan Ulusal Cephe, Hezbe Mellete İran v.s.).

Din: Farsların ^ogunluğu Caferi 12 İmamî Şii'dir. Fars halkında dinsel kiiltür 50k yaygındır ve derin temellere dayanmaktadır. Farslar tarih boyunca (genellikle gdnillii olmuyarak) din-mezhep değijimlerini benimsemişler. Etnik Farsistan'ın Arapları eline geçmesiyle Farslar eski dinleri Zerdiiştilik yerine 1 si İmami (Sunni mezheplerini) benimsemişler. 15.yy.da Azeri İsmail'in Etnik Farsistanı ele geçirmesiyle, Fars halkı 12 İmamî Şii'nin Mutasavvifa kolunun Tiirki dâli olan Kızılbaşlığı(Aleviliği) kabullen- meğe zorlanmış, fakat bu inan? hiş bir zaman Fars halkı arasında yayılamamış ve onun yerine Fars halkı 12 İmamî Şii'nin İriat'ı kolu olan Caferiliği benimsemiştir. Zaten Azeri Safevilerden (İnce de bazı Fare kentleri Or. Kum, Kaşan Caferi Şii'nin merkezle- rinden sayılmakta idi:⁴⁵²

Buğgin Farsları pogunluğu Miisliimandır. Bunları hemen hemen hepsi 12 İmamî Muteşerria Şii (Caferi=İmami)dirler. Farsları millet olarak Şii'liğe girişleri, 16. yüzyılda Azeri Kızılbaş Safevi devletinin kuruluşu ile olmuştur. Farslar 12 İmamî Mutasavvifa Şii (Kızılbaş-Bektaşî) olan bu devletin baskı ve propagandalan sonuCu zamanla Şii'liğe geçselerde, onun Mute^erria kolunu (Caferi-İmami) yam bugünkü İran'ın resmi mezhebi- ni seçmişlerdir. Bazı kaynaklarda Ehli-Hak İncisinde olan Farslara değinilmiştir.

MOSİUman olmayan Farslar Bahai, Zerdiişti ve Musevi'dirler. (Bkzilgili dinsel gruplara) Etnik Farsistan'da İsfahan, Kaşan, Tahran ve Hemedan gibi biyilk kentlerde

450- NDS.24

451- Or. Fars radzigindeki redif UW genellikle Azeri Klasik raugam tİrOnfln Fan veniyonu olarak kabul edilmiştir. Redif İran'da Azen mQsikiyileri tara&adan gOnflraOze ulnabilniiftir

452- KJ,S.137-182

yaşayan Musevilerin dili Fars'a veya Racice olarak bildirilmıştır. Zerdilfilerin dili ise Fars'a ve Gebrice (Yezdi) olarak bildirilmiştir. (Zerduşt dinine inanan Farslara tmami Farslar Gebr, kendileri ise Parsi derler). Araplann iran'a saldirisindan Once, Etnik Farsis- tanrn egemen dini Zerdijti dini olmuştur. Merkezi Ostan'da Mehellat'da Atejkuh gibi biyyik ateşkedeler vardi. Bunlar giiniimiizde de vardi.

Iran halklan arasinda Bahailik en fazla Farslar arasmda yayilmıştır. Babi mezhebinin kurucusu Ali Mehemmed Bab ve Bahai dini liderlerinin gogu en az olujum sirasinda miliyet'e Fars olmuştur. Digerleri ise Azerilerden olmuşlardır.

Etnik Farsistan'in Kirman ve I^orasan Ostanlarında ismaililerin yaşadıkları bilinmektedir. Bunlann Fars veya Tacik olmalan olasıdır.

Irksal Etkilesim: Fars'a konuşan grupları Fars adi altında simflandirmanuzin tek kri- teri kullandıkları ortak dil, Farsgadir. Farsfa konuşan gruplar irksal olarak homojen ol- mayip, ayni soydan gelmemektedirler. Farslar milattan Once Etnik Farsistan'a yerleşen Irani gruplarla, bOlgede daha Once bulunan yerli halklar ve buraya daha sonra yerleşmiş olan Sami ve Tiirki topluluklarm kanşimindan oluşmuşlardır. Yeni gelen gO^raen iraniler, Orta Asya ve Iran platosu yerli halkları ile savaşarak onları yok etmiş veya ken- dilerine tabi yapmışlardır. Bu sure? ifinde yenilen ve Irani olmayan halklar, yeni gelen iranilerin dili ve irksal yapılarında biyyik degijliklere neden olmuşlardır. (Bkz. Iran halklarmm irksal yapısına)

• Bazı araştırmacılar irani topluluklann iran platosuna geldiklerinde burada Sami gruplarla karşılaştıklarına inamr. Kesin olan şey, irani dilli halklar M.O. 2. yiizyillarda, Sami halklar (başta Aramilerle) kanşmaya bajlamalarıdır. Bu dOnemde onlar Arami yazıyı benimsemijlerdir. iranilerin bu devirde tamamıyla Ariliklerini (Hint-iraniliklerini) kaybettiklerini savunanlar vardır.⁴⁵³ M.O 607'de irani Medlerin Sami Asur devletini yıkmalan ve kuzey Irak'ı işgal etmeleri ile irani-Sami kanşimi daha da hizlanmıştır. irani Akamenijlerin 300 yıllık ve irani Partlarm 470 yıllık iktidarları dOneminde, 50k sayıda Arap emiri iran ordulan safında Roma devleti ile savaşmıştır. irani Sasani iktidarında 400 yıl boyunca irani ve başta Araplar olmak iizere Sami halklarla kuzey Mezopotaraya e diger bir kag noktada temasa ge?mişlerdir. Iran deniz kuvvetlinin Hint Okyanusunda ř ve Roma deniz kuvvetlerini yenmesiyle irani-Sami irksal etkileşim de derin- iştir. irani dilli halkların Samilerle temelli karişimi irani Sasani krai Yezdgerd'in Ai«lplara yenilmesi ile ger^eklejmıştır. irani dilli halkların islaml aşması ve Araplann iran'daki kiiltiirel ve siyasi etkinliklerinin fevkalade artması ile Araplarla kanşim daha da hizlanmıştır.

Arap Emeviler dOneminde iran valileri hep Araplardan se^ilmiş ve Onemli devlet makamlan Arap olmayanlara Ozellikle birakilmazdi. Arap valilerinin gOrevleri Arap ijjaline karşi yerli halk hareketlerini bastırmak olduğundan dolayı, Arabistan yarun adasından gok sayıda Arap aşiretini iilkeye getirtimijler. Aynca Halifeye başkaldıran bazı

453- Mythis des Zwang zigsten Jahr Hun den, Nazi Almanyas ideologlanndan, Alfred Rosenberg, Munchen, 1939

Araplar da, canlarım kurtarmak amacı ile Hilafete karşı olan İran'a kağıp buraya sığınmaktalardı. Böylece yüzyıllar boyu İran'a doğru süren Arap göçü ve yerleşmesinden sonra bu (like halkların killitirel ve Irksal yapısı temelden altüst olmuştur. Oyleki bugünkü İttin İran halklarının Irksal yapısında temel tonun Sami olduğunu söyleysek büyük bir hata yapmış olmayız. (Bkz. her halkın, Irksal etkileşimine)

İran'ın Raşidin Halifeleri, Emevi ve Abbasi dönemlerinde bu Arap devletlerine , bağlanması ile bu ilkeye yüzlerce Arap ajireti gelip yerleşmiştir. İran'a gelen Arap ajiretleri Eski Farsistan'ın (if bblgesine, Basra Kdrfezi ve Omman Denizi kıyılan, Mer- kezi İran 01 leri ve Kuzeybatı İran'da Horasan Ostan'ına daha uygun olarak yerleşmişlerdir.

10.yy.da Etnik Farsistan'ın Kum gibi bir 90k kentinde nüfusun yoğunluğu Araplardan oluşmakta idi. Dinver, Nehavend, Kaşan, Neyşabur, İsfahan, Şiraz, Hemedan, Tus, Kazvin, Rey vs.de de Arapların yoğunlukta oldukları sınımlanmaktadır. (Fakat bu Araplar zamanla yerli halklar ve özellikle Farslarda eriyerek yok oldular.) Or. Horasan'da Ebu Muslim. ordusunun Sabit bdlununun hepsi Araplardandı, fakat bunların Fars'a konuştukları bildirilmiştir. Arap Emevi devleti takibinden kaçan Arap Al-i Saib aşireti'nin Kum kentinde yerleştiği, halife Muktedir zamanında Kum ve Dinver bdlgesi hiikiyetinin Arap Hamdanilere verildiği bilinmektedir. İran'ın ilk İslam merkezlerinden sayılan Kum kenti, böylece aynı zamanda Arapların köşle kentinde 9evrilmiştir⁴⁵⁴ Yakubi Kitab-el Buldan'da Kazvin, Dinver, Seymere, Neyşabur halkının Araplarla karıştığını ve bu bdlgeden Merve' de Arap Ezed, Temim ve Cezaniyan gibi aşiretlerin yaşadığına değinmektedir.

Etnik Farsistan'ın güney bdlgesi, Basra Kdrfezi ve Omman denizi yakınlıklan yaygın Farsların dış dünyesinde büyük bile diğer beyazlardan farklı ve Zencilere daha yakın oldukları ileri sürülmüştür. Bu Farsların Hintliler kadar esmer oldukları bildirilmiştir⁴⁵⁵ Bazı Fars araştırmacılar, İranın güneyinde yaygın Zencilerin (Pehleviceye yakın) Öz Farslara konuştuklarını iddia etmektedirler.

Farsların Müslüman olmayan Arami, Asuri, ve Yahudi gibi diğer Sami halklarla karışımı bu grupların zorla veya gönüllü olarak İslam getirmeleri ile de olmuştur. Bugün İran Yahudilerinin yoğunluğu artık Farslara konusmaktadır. (Bkz. ilgili halklara)

Farsların Türki-Mongol topluluklarla karışımı ise 90k öncelere uzanmaktadır. Sasani kralı Hosrov Perviz'in Gök Türk kralı İstemi Han'ın kızı Takum'la evlendiği bilinmektedir. Bu evlilikten doğan İvilormoz soyca İran'ın ilk Türk-İran kralı olmuştur. • (İran'ın son Türk-İran kralı ise Mehmed Rıza Pehlevi olmuştur.) (Bkz. İran'a Türk göçleri, Azeriler)

20. yüzyılda merkezi devletlerce uygulanan zorunlu Farslaştırma politikası ve bunun bir sonucu olarak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında kendini hissettiren gönüllü Fars- İslam neticesinde, İttin İran halkları hızla önce ikidillileşip sonra Fars-

454- MB, S.1 S. Bu gün bile Kum, Kajan gibi kentlerde, ben alleler kendilerini Arap kökenli olarak kabul ederler. SV, S.471

lajmaktadırlar. Tehran, Isfahan, Meşhed, Hemcdan, Kazvin, Erak gibi kentlerde Fars niifusunun biyyiik bir ^ogunlugu Farslaşmış Azerilerden oluşmaktadır. Giiney Farsislan ve Zerdiişti dininde olan orijinal Farsların esmer olmalarına karşın, bu Farslaşmış Azeri- ler beyaz tenlidirler.

Dunvada DaMimlart: iran'm dişında Irak'ta 90000, Arabistan ile Basra KORfezi adalannda 50000-150000 kişi, Afganistan ve Orta Asya iilkelerinde yerli Farsların yaşadıkları bildirilmiştir.

Farslar Irak'ta Necef, Kerbela ve Basra kentlerinde; Arabistan'da Medine'de; Basra KORfezi iilkelerinde El-Ketif, Dahran, Akir, Maskat'in kuzeybatı kdyleri vs.de yaşamaktadırlar. Bunların gerçekte Fars veya diğeri iranlı halklara mensup gruplar olduğu tam bilinmemektedir.

Farsların Afganistan'da Cuveyna bdlgesi ve Heşrud deresinde yaşadıkları bildirilmiştir. Bunlar Deri veya Farsiye Kaboli denen lehgede konuşurlar. Bu leh^enin Tacik^e ile aynı olması olasıdır. 1936 yılına dek Afganistan da devlet dili yalnız Deri (Farsiye Kaboli) olmuştur. Geniş ahalî kitlesi Or. Pustular bu dilde konuşurlardı. Bu dil bugün Derice adı ile ilkinin iki resmi dilinden biridir. Derice bugünkü Fars^a'dan farklılıklar göstermektedir. Fakat ?ogu zaman iran'da Etnik Farsistan'ın doğusunda konuşulan Farsca (Tacik^e ?) ile aynıdır. Bu dile yerel diller ve İngilizceden 50k sayıda sözcük girmiştir. Rabia Bent-i Kaab, Dakiki, Unsuri, Belhi, Senai, Ensari, Gerdizi, Naser Hosrov vs. gibi ünlü Fars ozanları Afganistan Deri'lerindenidirler. Deri dili kentlerde geniş yayılmıştır. Ahalinin göçününün Puştu dilinde konuşmasına rağmen bitkin halkların bir biri ile iletişimi Deri'dili ile gerçekleştirilmektedir.

Fars İslam Cumhuriyeti radyosunun yurt dışına yönelik Derice yayınları vardır.

1939'da Eski Sovyet topraklarında 39000 İranlı yaşamakta idi. Bunlardan ne kadarının Fars olduğu bilinmemekle birlikte biyyiik göçününün Azeri olduğu kesindir. Bunlar Tiiilanenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kafkasya iilkelerinde yaşamaktadırlar: (Özbekistanda: 1950'de, 18200 kişi, Buhara, Semerkent, Cizek, Kete . Gurgan vs. de; Tiiirkmenistan'da Merv, Aşkabad vs. de) Orta Asyalı İranlılar genelde eski derv kenti yerlilerinin kalmtılandırırlar. Bunlar 18-19. yy.larda Buhara Emirleri ta-

T^an zorla Buhara ve Semerkent'e süriilmişlerdir. Bu İranlıların göçümlüğü 12 li şii (Muteşerria ?, Matasavvifa ?), bir kısmı ise Bahai'dir.

Sovyet ddneminden önce Siinnilerle kanşmayan bu grup, sonralar Taciklerle Jijmaya başlanmışlardır. Bunlar Özbekçe de konuşurlar.

iranlı Baa Unlii Farslar: Sa'di, Hayyam, Firdevsi, Hafız, Ayetollah Moderres, Ayetollah Kaşani, Ali Şeriatî, Furug Ferrohzad, Sadeq Hedayet, Refsencani, Mirza Ali Muhammed Bab (Babi'lîğin kurucusu), Bahauallah, (Bahai dini kurucusu), Cami (Molla Abdurrahman), Attar (Feridiiddin), imam Gazali, Hallaci Mensur, Humeyni (1902-1989).⁴⁵⁵

5.1.14-LARLARI

Güney İran'da İranî dillerden Larca konuşan halktır.

Nüfus-Daşıltm: Laristan'ın nüfusu 50k seyrek olup önemli Lar kentleri Lar (20000- 25000 kişi ?) ve Lenge'dir. 1951 'de Geraş'ta 5000, Uz'da 5000, Bestek'te 10000, Hanc'da 9000, Bihe'de 30000 ve Lar'da 20000 kişi yaşamaktaydı. Böylece toplam Larların sayısı > 1951'de 80000 kişi idi. Günümüzde asimilasyon faktörünü hesaba katmazsak bu sayı 431000 kişi olmalıdır.

Etnik Rflee: Etnik Laristan'ın alanı yaklaşık 36500 km² dir. Basra Körfezinin kıyısında olan Laristan'ın 400 yerleşim merkezi vardır. Burası Kuzey'de Firuz Abad, Cehrom, Darab, doğuda Bendere Abbas ve batıda Bujehr illeri ile komşudur.

Etnik Laristan'da Lar'lardan başka buraya göç etmiş Azeri, Kurt ve Leklerin bulunduğu tarihi belgelerde kayıtlıdır.⁴⁵⁶ Etnik Larestan'ın Mezaycan'ında Baharh Azeri aşireti oturmaktadır. Etnik Laristan'ın dağlık bölgesinde (Çarek limanı, Lenge limanı) Arapların yaşadığı bildirilmiştir.⁴⁵⁷

Etnik Laristan'da, Larca'dan başka Farsça'da konuşulmaktadır. Laristan abalısının göçü yerlilerden oluşmaktadır ⁴⁵⁸

Larestan dağlık bir bölge olup 50k sığaktır. Burada hiçbir su rezervine rastlanmaz.

Uil Larca; Başgerdi ve Kumzari dilleri gibi, İranî dillerinin batı grubunun güneyi (doğu) koluna dahildir. Fakat Başgerdi ve Kumzariceye nazaran 50k daha fazla Fars- laşmıştır.⁴⁵⁹ \

Etnik Larestanda Larca esasen Bestek, Bixe, Uz, Geraş, Lar, Xonc, Erd, Fedak, Fişur v.s. de konuşulmaktadır. Larca'nın yedi lehgesi vardır; Geraş (Lar'ın batısında), Uz, (Larin batısında), Bestek (Lenge ve Lar arasında), Sebke, Xonc, Bixe ve Lar.

Lar ve Geraş lehçeleri dışında diğer lehçelerden herhangi bir yazılı belge elde değildir. Larca yazılı metinler şunlardır: Molla Mehcur Bahji'den 55 beyit, iki küçük Larca hikaye, Lar kitliği kasidesi, Lek Zend silâlesi devrinden bir askerın Bidabad kentiinden Lar'a yazdığı bir mektup, Ahund Molla Mohemmed Bakire Lar'ın şiirleri, Xonc (Pijver) lehgesinde bir mektup vs. Ramoskovig bir takım Larca materyalleri top- lamiştir. Larca için dânen fonetik alfabe jdyledir; ae, a, e, S, S, u, ow, 0, d, 6, u; b, p, c, g, h, x, d, r, z, s, ş, t, g, f, k, g, l, m, n, v, y.

Larca'da Farsça, Belugca, Avrupa, Arapça, Tırkî (Azerice) ve Şebankare. dilinden (=Lorca) çok sayıda diğeri sâzılmış vardır.

Tarihsel Rilpi- Güney İran'da yerleşen Etnik Larestan'ın merkezi, İranî Sasani Krai

<56- BugQa Laristan'da, Türkmen adında bir Azeri boyu ya*araqladır. Bu boy Bixe tie yerle]miştir. (Larestane Rohan. S.47)

<57- SV.S.597

451- Larestane Rohan S M

459- Larestane Rohan S I *-59

SV.SS96

Erdeşir Papakan'm (jldiirdiigii Haft an Boht adli efsanevi cjdcrin memleketi sayılır. Şair Firdevsiye gOre Larhn ilk adı Lad'di ve bura Irani Keyanilerden Key Hosrov koluna dahil kahramanlardan Gorgin Milad'in egemenligi altındaydı.⁴⁶⁰

Lar'da mahalli bir svilalele olan *Miladiler* hakimlerdi. Azeri Safevi ddnemine kadar iltidan ellerinde bulunduran Lar Miladiler kendilerini Keyanilerin devami sayarlardı.

İslam getiren ilk Lar hiikiimdar Celaeddin İrec'dir (718). Lar 1359-1384'de MuzafFelerinin eline ge^mijtir. Sonra bblgeyi Tiirki Timuriler ele gegirmijlerdir.

Lar Miladilerden Nuşirvan (1523-1542), Şair, miizisyen ve edip bir hiikvlmdar olmuştur. Olduriildiikten sonra oğlu İbrahim Azeri Safevi devletine boyun egmiştir. Onun torunu Mirze Ala al-Mulk bagimstzlik heveslerine diişmiş fakat sonunda Azeri Safevi devletine boyun egmek zorunda kalmıştır. (16Q1).⁴⁶¹ Bir süre sonra Etnik Laristan, Şii Kaz'ıl Kasun'a tevdi edilmiştir.

1600'de Allah Verdi Han, Portekiz yanlısı Etnik Laristan Hanlanm bastınmıştır. BÖlge bir süre sonra Afganlıların istilasma uğramıştır. Azeri Afşar kralı Nadir Şah bblgede Muhammed Han Belu? Onderligindeki ayaklanmayı katliam yaparak bastırırır.

Yakin Tarih: Daha sonra bölge Nasir Han adında bir eşkiyanın kontroline ge^miştir. 1845'e kadar Etnik Laristan'in bağımsızlığını koruyabilmıştır. 19. yy.da Etnik Laristan, Belu^istanlı Mehrab Han'ın işgaline uğramıştır. 1840'larda ise bblge Azeri Kacar silalesine karşı isyan etmiş ismaili liderlerden Aga Han'ın eline geçmiştir.⁴⁶²

20. yy.'in başlarında Etnik Azerbaycan'dan sonra, monarşist merkezi devlete baş kaldırmış ikinci merkez Etnik Laristan olmuştur. Azeri Kacar kralı Mehmed Ali Şah'a karşı başkaldırının onderliğini Seyid Hacı Abdülhüseyn Lari yapmıştır. O Etnik Laristan'ın merkezi devletle bitişin ilişkilerini kesmiş, Laristan'ın özel milli pul ve parastm bas- maya kalkışmıştır. (Parasuun adı Ların olmuştur.)⁴⁶³

Din: Bestek'teki Larlar Sunni dir. 16. yüzyıllarda Etnik Laristan'ın sıcak bblgesi (Germis) halkının bir kısmı Şafii Siinni imiş. Aban (Qeşm) ahalisinin fogunluğu Siinnidir.⁴⁶⁴

İrksal Etkilesim: Larların kuzey tran'dan, Demavend kenti bölgesindeki Lar deresi ■, civandan bolgeye geldiklerine inananlar vardır.⁴⁶⁵

Düinvadaki DatıUmları: Larlar sadece tran'da yaşamaktadırlar.

461- LİrcstAae Rohan S.5-8

462- Lİrcstine kohan S.56-58

463- Laristan'da bşslan paralan adı, Lada olmuştur. Lana bQfla dofuda OriCadistaa, Maldiv ve SeyUnda kuUadmijtir. (Lİfcestane Kohan S.50)

464- SV.S.1209

465- KJ.S.15. -Tİlirİlde Uri,M.Cafer,Ce?terko,LI(rea)ir. - Hondyuni, Stđig, Bİllor Lİrestiniaian Ruballeri, Şirlz, 1971 - Besteki, Hie Eliekber, Şahiye Mehelliye Vahtatiriyye, 1980. (Anakaynak)- İA.Lar S.15 - Lİfcestane Kohan va Fartiangce Lorestani - Languages of south east (ran. Lorestaa kumrari, Bashkerdi. Newyork, prods 6 Jkjaeru ?. - Masalhaye Lari, Fariange İraa Zamin, Ahmad Eqtedİld. - Lar dOrİQkleri. Pcyame Nov3.tilt, sayı 2. S.63

S.1.15-SiST ANTLER

Sistaniler Irani dillerden Sistanice konuŖan bir halktirilan Sistanilerin eski adi Seg- Zi'dir. Eski Fars'a'da Zi gogul ekidir. Segzi, Sakalar anlammdadir.

NOfwj-DaŖihm: Sistanilerin yaŖadigi esas bOlge Etnik Sistan'dir. 20.yy. baŖından beri Etnik Sistamn siirekli kurakligi ve topraklarmin susuz kalmasmdan dolayi, Sistanlilar vatanlarini terk etmege zorlanmiŖlardir.

Sistanilerin iramn diger bblgelerine Etnik Tiirkmenistan'a ve Etnik Belu?estan'a olan g69ii, gegen yiizyilda baŖlamif ve giinumiize dek devam etmektedir. Sistanlilar Etnik Mazenderan ve Tiirkmenistan'da iŖ?i olarak, pamuk tarlalannda faliŖirlar. Etnik Mazenderan ve Etnik Tiirkmenistan'da Sistanlilarm sayisi 300000 kiŖiyi aŖmiŖtir. Burada eski adi Ŗahpesend olan AzerŖehr, bir Sistanh kentidir.

Etnik Belugestanin her yerinde bir 50k Sistanliya rastlamak miimkiindir.

Afganistan'dan Sergalzayi ajiretinden 1000 aile son yillarda Etnik Sistan ve Etnik Belugestan'm Lutek bOlgesine gelip yerleŖmiŖtir.

Bugiin Etnik Sistanm nUfusu 45000 kiŖi civarmdadir.

Etnik Btitee: Bblgenin adi Sistan veya Zabolistan olarak ge?er. Zabolistan adi Zavol ajireti adindan gelmektedir.

Bazi araŖtirmacilar Sistan admin Segestan, Arap^a Secestandan geldigini ve Segestan'inda Sakai arm iilkesi anlaminda oldugunu savunurlar. Finliler Sakai ara Sue, Persler ve Hintliler Ŗaka, Ŗaka, ve Yunanlilar Saka demiŖlerdir. Sakalann gd?ebe Irani dilli Sit-Sarmatlann bir kolu oldugu sanilmaktadir. Sakalardan Once bOlgenin adi Zereng'idi. (Bkz. iran halklanm etnik kokeni, Sakalar)

Bugiin Etnik Sistan'da yaŖayan esas halki Tacikler oluŖurmaktadır. Aynca bOlgeye gelip yerleŖen Belu?lar ve Fars Gaeniler de bulunmaktalar. Azeri AfŖar krah NadirŖah, Etnik Farsistan'in Ŗiraz kenti fevresinden bazi aŖiretleri buraya yerleŖtirmiŖtir. Bunlann hala burada yaŖadiklan sOylenmektedir. Aynca bOlgeye Brahoiler ve onlara bagli Serben- di ile Ŗehreki aŖiretleri de yerleŖmiŖlerdir. Gdliin fevresinde kokeni aydinlaŖmamiŖ Gav- dar adlandinlan farkli bir kesim yaŖamaktadır. BOyelece bugiin Etnik Sistan ahalisinin 9ogunlugu gO^menlerden oluŖmaktadır.

Afganistan'da Hirmend rnnagi iizerinde baraj yapilmasmdan Once, Zabol ve ?evresi iramn verirali tanm bOlgelerinden saydmaktaydi. Fakat Irmagm akiminm durmasi ile bOlgede tanm tamamıyla durmuŖ ve ahali iŖŖi olarak kuzeye dogru Etnik Farsistan, Turkmenistan ve Mazenderan'a gO? etmiŖlerdir. *

iru ?enasi dar Urupa va Zapon.S. 160-163 - Afjar, traj. Sad vajaye Sistaai, yagma, 7 S. <64-460 - Parfad, mamtjehr,

“■aehaye Zaboli, Peyaroc Now, 4 alt. No: 9,92 - Frei Richard! Safarc Biyabanak va Sistaa va Balufestaa, Dane*, 2,

527-533 - iA, Sistan, S. 216

Etnik Sistan nüfusunun %90'i kadyliidir. Ahalinin biyilk ^ogunlugu, %55'den fazlasi okur yazar degildir.

Azeri Safevi devleti kuruluncaya kadar Etnik Sistan yerli hiiktimetlerce ydnetilmijtir.

Etnik Sistanin dnemli kentleri Nosretabad (şehri Nov- şehri Sistan) ve Htişeynabad'dir. Nusretabad'da Fars Gaeniler ve Horasan Ostani aŞiretleri, Hişeynabad'da ise yerli Sistanlilar yajamaktadır.⁴⁶⁷

Etnik Sistan'da sadece bir dag, Kuhe Hace dagi vardir. Bdlgede Hirmend, Haşrud, Herirud ve Ferarud irmaklan akmaktadır.

Sistanice eski Irani dillerinin en dnemli yedi dilinden biri sayilmijtir. Diger adi Zavolicedir. BaŞka bir gdrişe gdre Sistanice (veya Segezice) ve dlii bir dil olan Zabolice iki ayn dillerdir.

Sistaniceyi Horasan Ostani Farsgasi veya Tacikge'nin bir ?eŞit bozuk leh?esi olarak gdrenler olmuştur. Bu arajUrmacilar bdlgede Sistanice'den dnce, dlii dil Zavolice'nin konuŞuldugunu iddia etmiŞlerdir. Hazarala'rin konujtugu Tacikgeyi bu Zavoliceye benze- tenler de olmuştur.

Sistanicenin en orijinal bi^imini Hamun adasmda ve Neyzar'm giineyindeki balikfi ve avcilarin konuŞtugu ileri siirulmuştur.

Tarihsel Bilei: Eski gaglarda Helmend'in (Etymandos) giineyindeki iilkeye Drangia- na, Zarangai, Zarangaioi, Sarangai denilirmiŞ. Bu sdzciigin anlami gdl ve denizdir. Sa- kastane (veya Paraitakane) adi Sakalarin M.O 128'de bdlgeyi istila etmeleri ile ortaya tikimijtir.⁴⁶⁸

M.O. 2. yOzyilda Sistanin kendi bagimsiz devleti olmuştur. 24 yilinda Sistanin krali Gondofar'di. Sistan'da 612'e dek yan bagimsiz *Nimruz hanedam* hiikiim siirmuştiiir.

643'te Sistan Araplarw iŞgaline ugramiŞ, halk iŞgale karŞi direnmiŞ fakat Halife Mua- viye ddneminde direniŞ tamamiyle kirlimijtir. islamin yerleşmesinden sonra bu sefer bdlge Hariciler veya Şurat'in siginagi haline gelmiŞtir. Haricilerin gii? kazanmasi ile Sis- tani Yakub Leys nderliginde Ayyarlar teşkilati, direni^i Mutavva gruplan hareketine ?tilmiŞlardir.

^da (Arap Halife HarunerreŞid Abbasi zamamnda) uzun savaŞlardan sonra Sistani >eys Saffari; Hariciler, bdlgedeki Halife kuvvetleri ve Arap Hilafetine bagli Irani "lalesini birer birer yenerek, Sistanin bagimsizmi elde etmiŞ ve *Sistanli Saffari* curmujtur.⁴⁶⁹ Sistani Saffari devleti topraklan Giiney Iran, B eludes tan ve Afga- - vine almaktaydi. 875'te iktidara gelen Yakub'in kardeŞi Emru Leys, Halifenin ile 901'de dldiirulmiiŞ ve Sistanm bagunsizligina son verilmiŞtir.

467- SV.S570-973.964-969

468- SV.SSn.SSTJ

469- Qiyftrae Zangjin S32-34. SV, SSTI

Böyle daha sonra Türklerden Gazneliler ve Timurilerin işgaline uğramıştır. Türkleri Timur döneminde Sistan tam anlamıyla yıkıma uğramıştır. Türkleri Timurilerden sonra 15. yüzyılda bölgede yarı bağımsız *Kiyani devleti* kurulmuştur. Azeri Afşar kralı Nadir şah bu sülaleye son vermiş ve dönemin Horasan hakimi, Sistani Melik Mahmud ile sekiz sa- vaş yapmıştır. Melik Mahmut Horasan'da bağımsız bir devlet kurmayı düşünmüşse de, Azeri Afşar kralı Nadirşah bütün gücünü toplayarak onu ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde Sistan'da *Fethalihan* Onderliğinde büyük bir ayaklanma patlak vermiştir. Fethalihan geşitli bölgelere elfiler göndererek halkı Azeri Afşar kralı Nadirşah'm bağladığı ağır vergileri ödememeye zorlamıştır.

1747'de Azeri Afşar kralı Nadirşah'm Ollimii ile, bölge Afgan Abdalilerin eline geçmiştir.

Yakut Tarih: 1815 ve 1851'de Sistanlı aşiretlerinin ayaklanması başbakan Emir Kerim tarafından bastırılmıştır.

Afganistan ve İran arasında uzun süren anlaşmazlıklardan sonra, 1866'da bölgeyi İran askeri birlikleri işgal etmiştir. 1872'de İngiltere güya olası savaşı engellemek amacı ile bölgeye bir heyet göndermiştir. General Goldsmith'in başkanlığındaki bu heyetin tahminleri sonucunda, Belucistan ve Sistan bölüştürülmesi ve Hermit ırmağı İran-Afganistan sınırı olarak kabul edilmiştir. Böylece Etnik Sistan ikiye bölünmüştür.

Medeni Durum: Fars Pehlevi rejiminin kurulması ile Sistani aşiretlerinin yapı ve gücü 900 yıl zayıflamıştır. Fars Pehlevi kralı Rıza şah bazı aşiret reislerini, Or. Serabendi aşireti reisi Serdar Muhammed Razi Pordeli'yi Tahran ve Meşhed'e sürgün etmiştir.

Diğer İran halkları gibi herhangi bir milli, kültürel ve siyasi hakka sahip olmayan Sistanlılar, yurtlanın kuraklığı nedeniyle bölgeyi İran'a dağıtmışlardır.

Din: Bugünkü Sistanlılar Sünni ve Şii'dirler. Sistani Seffari sülalesinden Önce Hint (Brahman-Budist) kültürünü benimsemişlerdir.

Tarih Öncesinde Sistan, Hint-İrani aşiretler, Zerdüştî dini ve İranî mitolojik pehlivanların beşiğidir. Halk Nevruz bayramında adı yerli bir velinin isminden alınan Kuhe Hacı dağıda toplanır, bu velinin amsına ilkel bir dans yapılır. Bu dansın İslam Öncesi inançların izlerini taşıdığı ileri sürülmüştür. Zerdüştîlerin kutsal kitabı Avesta, Hermit'i Sürgün olan anlamda Haelumant adı ile tanıtmaktadır. Zerdüştî gele- negine göre Hamun bölgesinde Zerdüşt'ün gelecekte kendisinden 90 oğlan doğacak dan zırriyeti saklı durmaktadır. Bunlardan üçüncüsü kurtancı (Saşiyans) olacaktır. Mitolojik Kava hanedanı Kiyaneleri bu bölge civarında doğeren rivayetler vardır. Eski çağlarda Sistanın Zerdüştî dininin başlıca merkezlerinden olduğu kesindir.

İrskal Fakibsin: Bazı aragtırmacıların diijimcesine göre Sistanlılar, Zerdüştî ve Akameniş dönemi İranî halkların ırk, dil ve kültür özelliklerini en fazla koruyabilmiş halklardandır. Hatta Hamun bölgesindeki avcılar, Hint-İrani göçleri Öncesi yerli halkların kalıntısı olarak kabul edenler vardır.

Cahantigi gibi bir kag Sistanli aşiret kdkenlerinin Arap olduğunu sflyerler. Kitab-al-Buldan'ın yazarı Yakubi, Bost kenti ahalisini Ycmen'in Humeyr aşireiinden bir grup olarak tanımlar.⁴⁷⁰

StikMi Asirelleri

A) Emit *Ststanda*:

1) *Sergolzayi*, 1000 aile.

(Yaylak: BQtiln Sistan, BeluŞesian, Horasan Ostam, Mazenderan, İran Afganistan situr boyu, Horasanda Tay- ban'dan Sistan Belufestan'da Ribaia kadar). tI) Cahanjifi; 2500 aile, Sistan, BeluŞestan, Mazeoderan. Horasan. •

111) *Mir*: 3000 aile. Belutestan. Sistan. Mazenderan, Horasan, Tahran. tV)

Kaienuri: 3000 kiŞi, Sencetani, 500 aile.

V) *Gergif*: 500 aile,

VI) *Sarani*: 10000ki}i.

VII) *Solan*: ?

VIII) *Berckzayi*: ?

B) *Mazenderan ve Horasan Ostam*:

Bircend. Mtfhed. Serehs, Gorjan ve Gonbed

I

DUnvada DaMimlari: Etnik Sistan; İran ve Afganistan arasında ikiye bölünmüştür. Btiyik kısmı İran'a tabidir. Afganistan Sistan'i, Helمند'in sol kiyisinden Belugestan hududuna kadar uzanmış. Burada herhangi önemli bir kent yoktur.

Afganistan Sistani ile İran Sistani halkı aynıdır. Fakat Sistaniler orada Pajtunlar, Brahoiler ve Beluglarla birlikte yaşarlar. Afganistan'da Sistaniler Belu^larla kanşmişlerdir.

Tablo 5.13. PUNY ADA PAfitUMLARI:

fiifc*	Saaiaa
Iran	400,000 - 9.000,000(7)
fe Afganistan	?

J iranh Baa Unlit Sistaniler: Seraceddin Segezi, 13. yy, Fars'a sdyleyen Sistani ,airlerdendir.⁷⁰

70- MB, S.18, - İran Sc nasi dar Unju va Zapoa, S.1 60-163. - Alfa, Iraj, Sad vqaye Sistani, yagma, 7 S.464-460. - Pvyad, manugehr, tannehaye Zaboli, ftsyame Now, 4 cilt, No:9,92. - Frci Richardi Sain Biyabanak va Sistaa va Bahtfesta, Dane*. 2,527-533. - (A,Sistan, S216

5-1.16 BELUCLAR:

Beluf, gogunlugu Iran platosunun giiney dogusunda kendi adlanyla anilan Belu^estan'da yaşayan Irani dilli bir halktir.

NUfus- Dafllim: Jran'da csasen Etnik Belu^estan'da yaşarlar. Aynca Etnik Sistan, Etnik Mazenderan, Etnik Turkmenistan, Etnik Laristan ve Etnik Farsistan'da yajayan ve buralara 20. yy gd^eden Belu^lar vardir.

Beluglar Etnik TURkmenistan'da Gorgan, Deşt, Gonbed, Benderegez, Azadşehir (şahpesend), Kelale, Hanbebin vs. de; Etnik Farsistan'da Horasan ve Kirman Ostan- lannda, Torbete Heyderi, Cuveyn, Sebzevar, Terşiz, Gaen ve Bircend'de ve Etnik Sis- tan'da iran- Afganistan smir boyunda ve Hamun'un guney baUsmda yaşamaktadirlar.

Horasan Ostanında Cuveyn, Neyjabur ve Terşiz'de yerleşen Belu^lann artik Fars- Tacik9e konuftuklari sdylenebilir.

1967'de Iran Beluflannm sayisi 600.000 kişi idi..

Etnik RiiLee: Etnik Belu^estan'in adi Irani Akamemişler zamanında Maka; Irani Sa- sani ddneminde Kevsun, Araplarca Mekran ve Yunanlarca Arabah'tir.

Yazlan 50k sıcak ve kişlan orta sıcaklıkta (10-40 derece arasında)dir. Yillik yağış 10cm'den daha azdır. Bdlgede ekilen alanlar %1'den daha azdır. Kentlerin sayisi 50k az ve araliklan 50k fazladir. Bdlgenin tek dnemli kenti Zahedan'dir.

Bdlge Pakistan ve Afganistan'a olan yakmıhgından dolayı stratejik dneme sahiptir. Aynca, ka^akgılık ve esrar ticaretinin dnemli yollanndan biri sayilir. Stratejik dnemi, kagak^ilik, esrar ticareti, aynlık^i Belug hareketi ve komşu Pakistan'da Ozerk Belugestan devletinin varligi, bdlgede 50k sayıda askeri ve guvenlik kurumunun yerleştirilmesine ne- den olmuştur. Bu ise, asker ve biirokrat olarak onbinlerce gdfmenin bdlgeye yer- lefmesine neden olmuştur. Aynca bdlgede 90k sayıda Pakistanlı, Afganistanlı ve Hindis- tanlı ticaretle ugraşmaktadır. Zahedan niifusunun %20'si gd^menlerden oluşur.

Etnik Belugestan'in %95'i kdyludur. Beluglann %85'i okur yazar degildir. Bdlgede nllfiusun %71 'i okur yazar degildir.

Bdlgenin yerli nUfiusu sUrekli olarak burayı terk etmektedir.

Etnik Belufestan'm başlica yerleşim merkezleri şdyledir. Qahbahar, Nikşehir(Geh), Haş, Zahedan (Dozdab), Seravan, iranşehir, Kehnuc *

Onemli daglan; Pirjuran, Siyahan, Kuhek, Teftan, Bezman, Bempojt, Bireg, Pencen- goft, Fenuc, Espehdan'dir.

Uil Beluga Irani dillerin kuzey bati grubunun en dnemli dilidir. Bu dil Irani Aşkani ve tram Sasani Pehlevicelerinin ilk ddnemlerine benzemektedir. Beluga, bdlgenin izole duşu ve diger Irani dillerle kanşmaması nedeniyle, orijinal sdzcUk ve bifimleri koruya- bilmidir. Beluflar ve Keve^ler (Arap^a Kefes) tranm kuzeyinden guneye gd\$ ederek,

bugUnku Etnik Belugestan'a yerleşmişlerdir. Bundan dolayı olmalıdır ki Turkmenistan Cumhuriyetinde Belugganın bazı eski diyalektlerine rastlanmaktadır.

Belugga iki kuzey dogu (Serhedi) ve gUney bati (Mekrani) lehgeye sahiptir. Bu lehgeler 50k sayıda alt lehge ve agiza sahiptirler. Kuzey gdliinde, Haran'daki ve Etnik Sistan lehgelerini aynı bir lehge olarak simflandıranlar vardır. Kuzey Beluga Zahedan, Haş ve Etnik Sistan'da, goney Beluggasi ise iranşehr, Seravan ve Cahbahar'da konulmaktadır. Bu lehgeler arasında sdzciiklerin telaffuzu açısından farklılıklar varsa da aralarında karşılıklı anlaşma mevcuttur. ,

Turkmenistan Cumhuriyetinde bati lehgesi kullanılır. Yapılan en son araştırmalar, Beluga da altı lehgeyi belirlemektedir: Dogu tepe lehgeleri, Rah^ani lehgesi (Merv lehgesi dahil), Seravani lehgesi, Kegi lehgesi, Lotuni lehgesi ve Sahil lehgeleri. Bunlardan en geniş yayılmış olanı Rahşani lehgesidir. Bu lehge Pakistan ve Afganistan'daki yayımlarda kullanılmaktadır. Fakat en yüksek prestij ve geniş edebiyata sahip olan Sahil lehgeleridir.

tranm goney dogusunda Belugganın yerini Bajgerdice'nin almakta olduğu ileri sürülmüştür. Belugganın en önemli özelliği fonetik arkaismi ile Farsga-Hinti dillerden aldığı dillerdir. Arapça sdzcukler ise Farsga aracılığıyla dile girmiştir. Ayrıca Brahoi ve Urduca'dan Odişlemeler olmuştur. Özellikle goney Beluga konuşan Sera- vamn dili iyice Urdu dili ile karışmış, ayrıca halkın gönlü Urduca da konuşmaktadır.

irani-Hintilerle karıştıktan sonra, Beluganın asıl eski dilleri yerini bugUnku Beluggaya bırakmıştır. Bu nedenle Belugga'da bu eski irani-Hinti dillerden hatta Brahoi ve Sindhi dillerinden izler kalmıştır.

Belug halk edebiyatı 50k zengindir. Kahramanlık destanlarından Miran Mirkanber, Caker, Gohram, Hazreti Edhem şiirleri; tarihsel şiirde Cuneyd Han; Aşk konusunda izzet ve Mirek, Şeyh Murid ve Hani şiirleri, toplumsal olaylar hakkında Mir Pesend Han, Mu- radhan şiirleri 50k içindedir.

Belug Mirdamad, Belugların Rudeki'si olarak un kazanmıştır. tsmail Pehlabadi'nin Belugga ve Farsga şiirleri vardır. Pakistan'da ilk Belugga yazılar, 1940'ta Arap yazısı ile yazılmaya başlanmıştır. Peştuncanm Belugga üzerinde etkisi olmamıştır.

Belugganın yazısı Arapçadır.

Tarihsel Bilei: Beluglara tarihte İran in kuzeyinde Hazar Denizinin güneyinde Gı- lia rastlıyoruz. Şahname'de onları bugünkü Horasan Ostanının kuzeyinde buluyoruz.

* Tarihte adları Keveglerle birlikte geçer. Ögü araştırmacılar bu ikisinin aynı olmadığını savunur. 9-10. yy'larda Belugların Etnik Farsistanın Kerman Ostam ve Etnik Sistanın dogusunda yaşadıklarını belirtiyoruz. Beluglar, Eftalitler(M.O. 5.yy), Turkmen Selguklular (M.S. 11.yy), Mogollar (13. yy), Tiirki Timuriler (14. yy)'m akımları sonucu, zamanla bugünkü Etnik Belugestan'a göç etmişlerdir.

- 19-20. yy'da, Beluglar İran ve Afganistandan Turkmenistan'a göç etmişlerdir.

Irani Akameniş devleli krali Daryuj'un 7ivi yazitlannda Etnik Belu?estan'in adi Kaka veya Maka olarak ge'er. (Yunancasi Godruzya) Irani Sasaniler buraya Kussan de- mi \$lerdir. Irani Sasani kraı Erdeşir Papkan ddneminde Ulkeyi oluşturan 53 bagimsiz bblgeden biri Belu?estan'di. Burasi kuzeyden Sistan veya Zeregan ve Herhevatij'e, dogudan Sind veya Mindus'a, giineyden Omman denizi ve batidan Kermana kadar uzamyordu.'

Araplar geldiklerinde Belu?estan'in adi Mekran'di. (Yunancasi Makay) Maka ve Masya'mn bir Dravid toplulugunun ismi olduğu ileri s(irilmi)stir. 864'te Belu?estan'i milliyet'e Sistani Yakub Leys Saffari işgal etmiştir. 927-932 yillan arasinda milliyetge Sogd olan Ebu Ali Muhammed ibni ilyas, Kerman ve Belu?estan'i ele ge'irdi. 967'de Azduddvle Deylemi'nin el'i, Yase ibni Muhammed Ismail, Kirman ve Belu?estan'da bagimsizlik bayragi a?miştir. v

1030-1041'da Kirman Ostam Belu?lari Tuirki kraı Mesut Gazneliye yenilerek bugiinkii Etnik Belugestan ve daha dogusundaki Sind ve Puncab'a gd? etmişlerdir ⁴⁷¹ 1284-1288 arasinda iinlii gezgin Markopolo Belu?estan'in bagimsiz kralliga sahip ol- dugunu yazar.

17. yy'da Belugestan'da Azeri Safevi devletine bagli bir sira yerel kralliklar yaşamiştir. Bu kralların en gilglulerinden Dogu Belu?estan'da Kalat hakimi Nasir Han Belu? (1750-1795) biitiin Beludestan kendi ydnetimi alUnda birleştirdi

Azeri Afşar krali Nadirşah zamamnda Belu?lar Serdar(?) dnderliginde isyan ettiler. Nadirşah'in dliimiinden sonra (1792) Belu?estan valisi Nasir Han Brahoi bagimsizlik ilan ederek Afganistamn Durrani siilalesi himayesi altına girdi.

Yakin Tarih: 1795'den 1889'da dek Balu?estan yerel hanliklar tarafından ydnetildi. 1849'da Belu?estan tekrar Azeri Kacar devleti topraklarına katildi. Fakat Belu?lann araliksiz isyanlan, (dr. 1854'de Giil Muhammed Han Belu?; 1859'da Mehreban Han ve sonra Muhammed şah Han Sibi ayaklanmalan) yıllarca siirdii.

İngiltere'nin Kalat ve Kabil hakimlerine 1854,1876 ve 1879'da zorla kabul ettirdiği anlaşmalar sonucu Dogu Belu?estan'in bir kısmi İngiltere'ye baglandı. (Bati Belu?estan, 1849-1857 arasinda iran'a bagli idi. Diger bdlgeler ise yan bagunsiz hanliklar tarafından ydnetilirdi.)⁴⁷² 1870-1871 'de ingiltere askeri heyeti başkam general Goldsmith'in faali- yetleri sonucu Belu?estanin biiyik bir bdiimii iran'dan ayrılarak Kalat'a baglandı.

" Etnik Belu?estan 1881-1892 yıllari arasmda siirekli ayaklanhialara sahne oldu. 1885'de Agahan Mehellati, İran'li Belu? aşireti liderlerini, İran'a karşi isyan ve Hint htikiimetine (İngiltereye) baglanmaya 9agirdi. Belu?lardan Prens Sefder Ceng ve Muhammed Han Serdar, Aga Han'in ingiliz yanli politikasına karji 9iktılar. 1896'da Be- lu?estan'm İran ve ingiltere (Hint) arasmda bdiinmesi resmileşti.

471- AM, S.452

472- SV.S.974-975

1914'te Bempur'da Behram Han Barezayi ayaklandı ve Belugestam kendi kontroline geçirdi. 1. Dünya savaşında bblge bir sıra ayaklanmalara sahne oldu. Bu dönemde Belugestam kendi parasına sahip olduğu ve İran parasına orada gegersiz olduğu iddia edilmştir. 1920'de Behram Hamn (jliimii ile Emir Dost Muhammed Han Barezayi iilkeyi ele geçirdi ve bağımsızlık ilan etti. 1927'de Fars Pchlevi Krali Riza Han, Emir Dost'u Belugestam valiliğinden azl ederek merkeze geçirdi. Fakat Emir Dost bu gagriyi redderek merkezi devlete başkaldırdı ve devlet kuvvetleri ile savaşa girdi. 1928'de yeni- lerek yakalanıp Tahran'a gbtiiirdii ve 1929'da Tahran'da idam edildi.

1931'de Cuma Han Ismail Zayi ve Serdar Idu Han Rigi bnderliğinde Gamşad Zayi, Yarahmed Zayi ve Ismail Zayi Belug aşiretleri birleşerek devlete karşı başkaldırdı. İran ordusu Belugestam'a saldırarak bu ajiretleri ezdi ve hepsini Onderleri ile birlikte, Etnik Farsistamın Fars Ostanına surdii. Kuhek bdlgesinde devlete karşı ayaklanan Belug aşiretleri bnderleri ise, yakalanarak. General Alborz tarafından topluca idam edildiler. 1940'da Belug Salar aşireti, Kiyec ve Mohteremabad'a saldırarak oralari yağmaladı.

1947'de Britanya Belugestam'ı Pakistan'a katıldı. Daha sonra 1948'de Belugestam Hanlıklarını da Pakistan'a katıldılar. 1951'de Belug Ali Han ve merkezi devlet ordusu arasında savaş patlak verdi, sonuçta Ali Han yakalanarak Tahran'a siirildi. 29-Ekim- 1956'da İran-Pakistan arasında batı ve doğu Belugestam sınırları resmen belirlendi.

1957'de Dadşah (jnderliğinde Belug Lajari aşireti isyan etti, bdlgedeki Amerikalı su-bayları arabasma saldırarak birkaç Amerikalıyı öldürdü. Bu olayın ardından Fars Pehlevi devleti orduları, jandarma ve özel komando birlikleri Etnik Belugestam'a saldırdı. İki yıl süren savaştan sonra Dadşah, Serdar Mehim Han tarafından öldürüldü.

1970'de Pakistan'da *federal Belugestam devleti* kuruldu. Aynı yılda Kuetta'da ilk Belug üniversitesi ve Belugestam bilimler akademisi açıldı. Belug Federal Bölgesi devletinin resmi dili olarak kabul edildi. Pakistan Belugestam'ında Zulfekar Ali Butto zamanında huzursuzlukların yayılması ile Fars Pehlevi krali Muhammed Riza Şah bu olayların İran Belugestan'ına yayılmasını engellemek amacıyla, Pakistan Belugestam'ın valisi Mir Ghaus Bukhsh Bizenjo'ya büyük miktarda rüşvet bdedi.⁴⁷³ (Butto'nun devrilmesinden sonra, Bizenjo görevden alınmış ve Pakistan Beluglarının aktivitesi önemli ölçüde azalmıştır.)

Gün Kimliği: Belugestam; İran, Pakistan ve Afganistan arasında bölünmüştür.

Pakistan Belugestan'ı (jezdek devlete sahiptir. Bu devletin başkenti Kuetta'dır. Bu devlete Kalat ve Lasbela olmak üzere iki emaret (hanlık) dahildir. Pakistan Belugestam'ının alanı 348.000 Km²'den fazla, İran Belugestam'ının (Etnik Belugestam) alanı ise 205XXX) Km²'dir.

Belugların coğrafi dağılımı, aşiret dilinin derin köklere sahip olması, sayısız aşiret ve kabileye bölünmüşlüğü, sosyo-ekonomik ve kültürel düzeylerin son derece düşük

473- Mythis dMzawflwgsenJ»hrHuodert. N»ii Almyyasi ideolojlanadu, Alfred Ro*enberj,Mundien, 1939.

olması, medeni diinyadan tamamiyla uzak kalışları gibi nedenler, ağır asirailasyon ve Farslaştırma politikası ile birlikte, Belu?larda millettejtirme ve milli guurun olujmasmi engellemiştir. Diger yandan, dagimk olmaları, iilkenin, genel sosyoekonomik diizeninden diylanmaları, Siinni olujları, merkezden uzak olmaları, Pakistan'da dzerk Belu? devleti- nin varlığı vs. onların Farslarda eritilmesini yavajlatmakladır. iran devletleri Be- lu?estanm Iran ve Pakistan arasında bduştıirilmesiinden sonra bu bdlgeyi geliştirmek i^in pek bir şey yapmamışlardır. Belu?ların ?ogu hala gd?ebe hayati siirer. Belu?lar iş bulmak i?in iran'm diger bdlgelcri ile yurt dişına (Arap iilkelerine) gd? etraektedir.

Belu?ların dili, milli kimlikleri ve milli kiiltirel-siyasal hakları Fars Pehlevi rejirai ve Fars Islam Cumhuriyetince yasal olarak tanmmamışUr.

Belu?lar iilkeyi ydnetme mekanizmasmda her hangi bir pay ve ağırlığa sahip degildirler. Devlet ve ordu iist kademelerinde hemen hemen hi? yokturlar. Etnik Be- lu?estan ekonomik, sanayi ve bilim merkezleri ydniinden iilkenin en geri kalmış bdlgelerindedir. Etnik Belu?estan'da hi?bir dnmeli devlet ve askeri yetkili, milliyet?e Belu? degildir. Bdlgede ağır askeri-polis varlığı hissedilir.

Fare Islam Cumhuriyeti ddneminde Belu? ayaklanmaları sik sik tekrarlanmıştir. 1986 Mart ve 1993'de devlet ve Belu?lar arasında fikan ?atişmalarda her iki tar aft an ?ok sayıda insan dlmuj ve ?ok sayıda Belu? gdz altına almıjtir. Fare Islam Cumhuriyeti ddneminde Etnik Belu?estan'da merkezi devlet ve Belu?lar arasında (Or. Naruiler) sik sik baş veren ?aişmaların ka?ak?ilik yoksa etnik somndan kaynaklandığı a?iklik kazan- mamıjtir. Belu? dini liderlerinden Movlevi Ehmed Seyad ve Hacı Mehmed'in dldiirilmesi, Uluslar Arası Af Orgiiti tarafından kuşkulu olarak nitelenmiş ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ Pakis- tan'm Kara?i kentinde, *Belugestan'in Kurtuluf Partisi* (Hizb'i Tehrir'e Belu?estan) admda bir parti kurulmuştur. Bu partinin Iran Belugestan'ına dzerklik istediğı ve Irak tarafından desteklendiğı bildirilmıjtir. Ayrıca yurtdişında (Avrupa'da) Jonbeşe Melliye Balu?estan (Belu?estan Ulusal Hareketi) adında bir teşkilat kurulmuştur.

1996 yılında Belu?estan Universitelerinde yaygın dgrenci grevleri olmuştur. Son ddnemde Fars Islam Cumhuriyetinin ?ok sayıda Beluc aydını tutuklandığı (ve idam et- tigi?) bildirilmıjtir.

Fare Pehlevi ddneminde Zahedan'dan Belu?ca radyo yamaları vardı. Fars Islam Cum- huriyeti ddneminde Zahedan radyosunda gılnde ii? saat Belu?ca program yaymlanmaktadır.

Iran Belgian Fars?a, Pakistan'dakiler Urduca ve Tiirkmenistan'dakiler Tiirkmenceyi kendi ana dilleri yerine kullanma egilimine girmişlerdir.

Medeni Durum ^{TM} 1986'da Iran Belu?lanm %70'i okur yazar degildi.

<74- Kir No. 128,6 nur 1996.- KarNo.127,21 feb 1996.- Amnesty International,Report, 1994.S.16S

Kir, ISjnay, 1996., Ana dili, Sayı 151,1997.

475- Bu bflara ipn anakaynalc Balucestln yldjre Matrude Qn (S.24,25,15,29,82,143,135,153 \$4 va.)

20.y.y. başlarından Belu^lar diğer bir özellik kazanmışlardır. Etnik Belugestan, İran'ın diğer bölgeleri Etnik Mazenderan, Etnik Türkmenistan, Etnik Farsistan (Horasan Ostam, Kirman Ostam)'a göre kaynağı olmuştur.

Belu^ların çoğunluğu hala aşiret hayatı yaşar. Bahk^dik, (obanlık, çiftçilik, İran-Pakistan arasında sunar ticareti, ka^akçılık ve hayvancılık, uğraştıkları diğer mesleklerdir. İran Belu^larının %61'i (göçebe, yarı göçebe, yerleşik) hayatı sürdürmektedir. Unesco, 1989'da bunların sayısını 430.000 kişi olarak ilan etmiştir.

Belu^lar arasında esrar kullanımı 50k yaygındır. Bu olay 19.y.y.'da İngiltere'nin sömürgecilik bakanlığı görevlilerince önce Etnik Belu^istan'da sonra Etnik Farsistan'ın doğusunda, Horasan ve Kirman Ostanlarında yaygınlaştırmıştır. Esrar ka^akçılığı, Be- 1119 aşiretleri ile devlet kuvvetleri arasında sık sık çatışmalara neden olmaktadır.

Şarkılar, türkülerin Belu^ kültüründe önemli yeri vardır. Belu^ müziği Hint müziği etkisi altındadır. Belu^ müzisyenler Luri, Luli, Langa, Pehlivan ve Şair adlarıdır. Gezin müzisyenler önceleri Lango ve şimdi Luri adlanır. Tambur çalgıları'na Pehlivan denir. Ser- hed, Zahedan, Mircave ve Has ahalisi, doğu Belu^ müziği ve Belu^ dili grammerini koru- maya 90k den gösterirler. Günek Belu^ların yerel ve klasik sazıdır. Halk türkülerini. Or. Mirkelam, Qekreto, Armagolare, Bolbol Rus, Taverna, Zehirek v.s.yi onun eşliğinde söylerler.

Hint kültürünün Belu^lar üzerindeki etkisi sadece müzikle sınırlı kalmayıp, giyim kuşaklarına da yansımıştır. Belu^ giysileriyle, İslamdan önceki İranî toplulukların giysileri arasında benzerliklerin olduğu ileri sürülmüştür.

Kültürel yönden diğer İranlılarla W9 bir ortak yönleri yoktur. Belu^lar genelde kendilerini Ari (İrani) saymaz, hatta çoğu İran topraklarında yaşadığı bile bilmez. İran ve İranlılarla tamamen ayrı ve onlara yabancıdır. Belu^ların doğdukları yerden başka ikinci bir vatan İran'ın diğer bölgeleri değil, Korduz Arap kökeleridir. Belu^ların hiçbir zaman İran'ın iç olaylarına katılmamış, diğer İranlı halklarla kan bağımlı ve dışlanmış durumdadırlar.

Belu^ların bölgelerine gelen Belu^ olmayanlara "Qacar" derler. Onlar Farslara •"venmezler. Belu^ aşiretlerinde hala Kast sisteminin varlığı bildirilmiştir. (Katmanlı iut ve Mehmedan (en yüksek), 2-Kerkenek, 3-Belu^,4-Cat (Deveci), 5-Tih (kde)) Belu^ların önemli kısmı nüfus çoğaldıkça sahip değildir. Belu^larının sadece % iseye gitmektedir. Belu^istan köylülerinin % 24'ü elektriksizdir. Burada her 155,000 kişiye bir ebe vardır. Köylülerin % 94'ünde sağlık merkezi bulunmamaktadır. Bütün Etnik Belu^istan'da toplam 54 hekimin çalıştığı bildirilmiştir.

Çoğu Belu^ların, ne Sünniler ve ne Şiiilerin, kendi mezhepleri ve hatta İslamın genel kuralları hakkında W9 bir şey bilmedikleri ve İslamdan önceki başka bir şeyi benimsemedikleri bildirilmiştir.⁴⁷⁶ Ayrıca Belu^larda hurafelerin aşırı bir şekilde yaygın olduğu bil-

476- BalufestAn yidghr Matnide Qn S.148 - Belucstan yldgfee Matmda Qam S.56

dirilmektir. Bazi bdlgelerde hurafi ve ilkel inan^lar Islam rengini bile almamiştir ⁴⁷⁷

Beluglar arasinda 50k karilik yaygmdir. Kadinlarin, loplumun en aşagi kesimi olduk- lanndan dolayi Ortiinmedikleri ve biitin işlerde erkeklerle eşit jaliftiklan bildiril- mijtir. ⁴⁷⁸

Babalarmm meslegini kuşaktan kujaga surdiiren gezgin miizisyenlerin, Nelugod'lar harif, sosyal konumlari 50k diişuk olup aşagılanmaktadırlar. •

Din: Beluflarin fogunlugu Hanefi Siinnidir. ⁴⁷⁹ Bunlarm dini işleri, eskiden Hindis- tan ve sonralar Pakistan'da eğitim gdren Mevleviler tarafından yapılırdı. şimdiki dini li- derler Mevlevi Abdulaziz Mollazade, Pakistan ve Suudi Arabistan'da eğitim gdrmuş, Be- luglar arasinda 50k saygm bir yere sahiptir. ⁴⁸⁰

şii mezhebine inanan az sayida Bel 119, tranjehr v.sxie yaşar ⁴⁸¹ Fakat biitin Be- lu^lann dzellikle 3. imam HzJiiseyn'e saygi gdsterdikleri bildirilmijtir. Beluflarda eski dinlerin kalmtılanna rastlamak olasıdır. Mukran'da animismın bir şekli yaşamaktır ⁴⁸² Beluflar dervijler ve tarikat buyiiklerine saygi gdsterirler. Hatta Gomşadzayı aşiretini şeyh Abdulkadir Gilani'nin soyundan geldigine inananlar vardır.

Zikri mezhebine inanan Belu^lar da vardır. Bunlar Serbaz bblgesinde, Mekran'da ve Lesbala ile Pakistan'm Karafi kentinde yaşar. Etnik Belufestandakilere Zikri veya Dai denir. Zikriligin bir geşit Nezari ismaili mezhebi olması olasıdır. ismaililer, Gali şiilerden sayılır. ismaili mezhebi misyonerleri tarafından bazı Zikri aileler ismaili mezhebine girmişlerdir. Zikrilik ilkeleri, Terki Diinya, sadıklarla sohbet, halktan soyutlanma, Tevekkiil Al-Allah, hakki gbrmeyi talep etmek, Aşr (gelirin onada biri), Zikr-i kesir ve hicret'tir. Zikrilerde 90k karilik yaygmdir. Bazi Zikri aşiretler Horuz'u kutsal sayar.

Taftan dagında gdriinirde Sunni fakat ger9ekte Zerdiiştilige inandığı sdylene Temi Nedani Belu9 aşireti yajamaktadır. ⁴⁸³

Belu9lar dinsel giirlere dzellikle Mir Enis'in matem şiirlerine 90k meraklıdır. Belu9 şairlerinin dini konumlari yoktur ve genellikle, şiirlerinde Gbk, Cennet ve Cehennem anlatırlar. Belu9larm milli bayramlan, dinsel bayramlarla simrlidir. Batil inan9lar Belu9 halk kultiriiniin bnemli bir bdlumiidiir.

Irksal etkilesim: Belu9lar Brahoilerle birlikte iranin en eşki halklarından sayılırlar. Bunlar bdlgeye daha sonra gelen irani, Arap ve Tırki halklarla biiyiik 019iide kanşmişlardır. Bu karişimm izleri, bugiinkii Belu9 dilinde de gdriinmektedir. ⁴⁸⁴

*n- Balufat&n yfldgSre Matrude Qarn, S.63-62

<78- BalufstAn ySdgdre Matrude Qarn, S.12S.S.130 419

SV.S579

4*0- Balufestin ySdgAre Matrude Qarn,S.82

4*1- şii Belu^lar Sistanda Hamun Zecrmiryanda da yajaraalaadırlar. (Delgan,Colge,9ahe Hajeravs.de) Bunlar Bavoerive Abdollahi boylanndantkr. Balu(est*n YSdgdre Matrude qarn, S.17

<<*- SV.S5H

4*3- MB.S.14

4*4- SV.S576-977

. Beluglar, kuzey iran'da Gilankla yaşadıkları zaman, İrani halklara karijmaya başlamışlar. ƒogu Belu? aşireti kendi soylarımın Gilek gibi kuzey İrani halklardan gel- digini sdyler. Ger^ekten de Beluga ve Gilek?ede ortak ve benzer 50k sayıda sdzcilk vardır. Gomjad Zayi aşireti kendilerini Gilek soyundan sayar. Arap kbkenli oldukları ile- ri siiriilen Belu? boylan, Reisi (Misir'dan), Hut (Yemen'den), Rend (Suriyi'den), Belidei ve Ber (Maskat ve Omman'dan) vs.dir⁴⁸⁵

Arap saldinlarından tince Sind ve Mekran'da yerleşen Araplar, Belu? etnogenezinde etkili olmuşlardır.⁴⁸⁶

Ote yandan Belu^lar da diğer halklarınm etnogenezinde rol oynamışlardır. Tarihte İrani kdlelerin gogunlugunu Beluıjlar oluşturmuştur. Bunlar savaşlar sırasında esir alınmış veya vergi ddemeyen ailelerin zorla el konulmuş kız ve kadwlanndan olmuşlardır.

Bolge Brahoilerinin; Dravid, Cat ve Belu? karijimi olduğu ileri siirulmiiştir.

Etnik Farsistan'ın Horasan ostantında yaşayan Belufların, artık Fars^a-Tacik^e konuştukları ve Farslaşarak Farsların irksal bilejimini etkiledikleri bilinmektedir.

Belu?lar, Sind ve Mekran'da yaşadıkları siirede Hint aslından bazı kabileleri aralanna almışlardır. Bunlar Lasbela ve Mekran'daki Lasiler'dir. Medler ve Mekran'daki diğer dlişik sosyal diizeyli kesimleri de bunlara ekleyebiliriz. Lasların dili, Sindcenin bir şekli olan Cat (Cadgali=Galha) dilidir. Laslardan olan Medlerin bazıları ise giiney Belufca ko- nuşur. Cat aslından olan Belu?lar; Bizancolar, Mengaller, Sacdiler ve Zehrilendir. Ka^i'de Beluflarla karişmış Catlar vardır. (Bkz. Catlar'a).*

Mazariler arasında Kird (kurd, kord) adında bir klan vardır. Bunlar dz Beluflar'dan se^ilmezler. Ayrıca irani dilli Kiiixt (?) ve Mamasoni Lor aşiretlerin de Beluflar arasında bulunduğu iddia edilmiştir.

Mari Beluflar, afıkca Puştı (Afgan) unsurları i^ermekteler. .

Etnik Belugestamn giineyinde Mekraniler veya Megilerin; Hint, Puştı ve Zencilerin ^T,egroid- Austroid) kanşımı oldukları kabul edilir. irani Medler ddneminde, Belu^estan

devletin 17. satrapı (ilkisi) idi ve Parikaniyan veya Asya Habeş'i adlanırdı. Yu- Banlılar Etnik Belufestann Zencilerine değinmişlerdir. (Bkz. Afrikalılar'a). iramn giineyinde yaşayan ahalinin (Fars, Arap, Lar, Belu9, Brahoi, Cat v.s.) diğer beyazlardan farklı ve Zencilere daha yakın oldukları sdyleneştir.

485- Balufesia.Yadgıfıre mtfınde qara, S56

486- MB.S.1S

R*^{luc} Asireileri: (Belucestan'da Onemlilerj);

- Sehbheji (Ismayilzayi),	10,000 kifl.
- Nsniyi (Nehrui),	4,000 ki ji.
-Rip	15,000 klyl.
- Kord	800 aile.
- Teminedani	100 aile.
- Şhoevazi (Yarahraedzayi)	12,000 ki* ⁱ .
- Gamjadzayi	1000 aile.
- Salehzayi (Seldzayi)	600 aile.

- Dehani, Siyahani, Ş Iran zayi, Serdarzayi, Barckzayi, Mubreki, Reisi, Lajari, Şaheld, Baraeri, Davudi, Denude, Novke- *'

Diinvada Daithmlan: Beluglar esasen iran'in gtiney dogusu ile Pakistan'in Be- hi^estan eyaletinde yajarlar. Bu bolgeye topluca BeluŞestan denmektedir. Belu^es tan Iran ve Pakistan arasinda bdlunmijtir.⁴⁸⁷ Afganistan'm Giineyinde, Tiirkmenistamn Merv bdlgesinde, Tacikistan ve Hindistan'da da Belu?Iar vardir. Kesin olmamakla birlik- te, diinya Beluglanmn toplam sayisi 2.7-3 milyon kişi arasmdadir.

Pakistan: Beluflar Pakistan'da esasen Belugestan eyaleti, Kuzeybati eyaletinin giineyi, Puncab'm gUney batisi ile Sind irmaginin sag tarafmda yaŞamaktadirlar. Sind Be- lu(lanmn buyuk bir bblim.il komŞu halklarda eriyerek Sindce konjur. .

Afganistan: Giiney vilayetlerde fdllerde Brahoilerlebirlikte fogunlugu olujtururlar. Bunlar Helmend irmaginin giineyi ve Afganistan Sistamn gdllerinde yajarlar. Aynca ulkenin kuzeyinde de az sayida Belu? vardir. Giineydekiler kendi dillerini korumuŞ fakat Brahoilerle kariŞmiŞlardir. Digerleri ise PuŞtu'larla kanŞmiŞtir. Kuzey Belu?lar Tacic uygarligi etkisi altina girmi jtir. Belu?lar aŞiret sistemini korusalarda, fogunlugu yerlejik hayata ge?miŞtir. 1987'de Afganistan Beluglanmn sayisi 1.700.000 kişi idi.

Orta Asya Be lug lari: 19.yiizyil sonlan ve 20.y.y. baŞlannda buraya g(j? etmiŞlerdir. Fakat asil gb?leri 1923-28'de ger?ekleŞmiŞtir.

Table 5.14- miHYABELUCLAM;

Ollai	Orabilw	Yiude	Ynrde
Inn	420.000	*34- *>31,5	600.000
Pakistan	700-800.000	*563*593	1-1.700300
Afganistan	80.000	*6.0- *63	500-600.000
Arab man	25.000	*2- *13	10.000
Sovyetler	5-10.000	*0,4- *0,7	50-70.000
Hindman	?	?	?
<hr/>			
Toplam:	1230-1335.000	1.970-2390300	

4*7- AM.S.452

Table 5.15- SIRIN AKINER TAHMİNİ,⁴⁸⁸

Olke	Savi	Yiude
Pakistan	1.200.000	*53
Iran	600.000	*32
Afganistan	200.000	*11
Hindis tan:	50.000	%3
AiapQlkeled	' 10.000	*05
<hr/>		
Toplara	2.060.000	

5.1.17 TACIKLER;

Tacikler, ana dilleri Tacikçe olan halktır. Tacikler ve Farslar aynı dilin iki 50k yakın = lehgesini konuştuklarına rağmen, iki ayrı halk olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedenleri arasında bu iki lehge esasında (aralandaki farklılıklar 50k az olsa bile) iki ayrı edebi dilin oluşup gelişmesi; Tacik ve Farslar farklı tarihsel, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişim sürecine girmeleri; Farsların Şii ve Taciklerin Sünni olması; her halkın aynı vatan idealine sahip olması (Farslar için vatan Etnik Farsistan, Tacikler için Tacikistan ve Afganistanın Tacikçe konuşan bölgesi'dir.); ve en son bu iki halk arasında belirgin fizyotip farklılığı mevcudiyeti v.s.'dir.

Tacik sözcüğü kökeninin Türki Tat+cık olduğu düşünülmektedir. Bu kelime Türki gruplar tarafından İrani dilli halklar veya İslam kültürüne sahip olan kimselere verilmektedir. Ayrıca bu kelimenin, Arap anlamında Arap Tay ajreti isminden alındığı da iddia edilmiştir.

Bugün Tacik iki ayrı grup için kullanılmaktadır.1) Tacikistan'daki bütün İrani halklar ve özellikle Pamir dillerini (bkzfk) konuşan gruplara Dağlı Tacik denmektedir. Bu son grup gerçekten de iki dilli olup ve Tacikçe de konuşmaktadır. Fakat biz bunlara Tacik değil Pamir halkları demekteyiz. 2) Ana dili Tacikçe olan gruplar için. Biz Taciki sadece bu anlamda kullanmaktayız. Fakat bağda ana dili Tacikçe olupta kendini Tacik bilme- yen gök sayıda grup var. Hazara, Aharoymak, Kizilbaj, Yahudi, Arap, İngiliz, Belug, Brahui vs. kökenliler vardır. Biz kitabımızda, (gözünde bulduğumuz temel ilke- ye göre) dili esas alarak bu grupları Taciklerin birer alt grubu olarak ele almaktayız.

- *Qil* Orta Çağda Tacikçenin konuşulduğu alan bugünkünden çok daha büyüktü. Tacik grupları zamanla iki dillileşti, sonra ise Türki-Ozbekleştiler. Fakat olayın tersi, yani Türki grupları Dr. Kelyab ve Derehesar'da olduğu gibi Tacikleşmesi de görülmüştür.

Yapısal yakınlık veya karşılıklı anlaşılabilirlik esas alırsa Farsça ve Tacikçeyi aynı dilin iki lehgesi olarak kabul etmeliyiz. Fakat Fars ve Tacik halkları tarihsel, sosyal, ekonomik, kültürel ve hatta fizyotip⁴⁸⁹ olarak ayrışma sürecine girmiş sonuçta özellikle 20.y.y. da edebi Farsça ve edebi Tacikçe iki ayrı gelişme ve evrim yolunda ilerlemişlerdir. Tacikçe ve Farsça'nın konuşma ve edebi dilleri yüzyıllar boyunca ayrı olmuştur. Orta Çağ Fars-Tacik edebi yapıtları Farsça ve Tacikçenin ortak edebi mirası sayılmaktadır. Sovyet sisteminin kurulması ile Farsça ve Tacikçenin iki ayrı edebi dil olarak ayrışması hızlanmıştır.⁴⁹⁰ Modern Tacik edebiyatının kurucusu, Sedreddin Eyni (1878-1954) dir. Ortaya çıkışı eğilimli olan Tacikçe günümüzde bir yazı dili olarak gelişmektedir. Tacikçe Tacikistan Cumhuriyeti'nin resmi dilidir.

4*9- SV.S.772

990- AM.SJ90

Tacik^e ve Fars[?]amn en dnenli farkJannt dildeki yabancı sdzdikler oluŞturmaktadır. Tacikge'de yerli, dlili veya yaŞayan Irani dillerden (dr.Venci agzında), ve Pamir dillerinden sdzciikler vardır. Farsfaya gtre daha az Arap^a sdzciige sahip olan Ta- cik^eeye 90k sayıda Tiirki, (Ozbek^e, Tatarca) ve RusŞa sdzciik girmiŞtir. tran'a Farsganm Orta Asya ve Afganistan'dan girdigini hatırlarsak, Tacikgede eski Irani dillerin, klasik Fars^a devri ve Horasani ekolii adlandırılan Őiirin kullandığı dil dzellikleri ve sdzciiklerin neden bu kadar iyi korunduğu anlajılacaktır.

Tacikler uzun siire edebiyat dili olarak klasik Fars^ayi kullanmıŞlardır. Bugiin Fars^aamn bagimsiz evrim ge[?]irmiŞ dzel bir bifimi olan Tacik^e, Tacikistanm milli dili- dir. Tacikfe ge[?]en yiizyıldan beri olduk^a zengin bir edebiyatm dili olmuştur.

Tarihte Tacik admi taŞıyan etnik gruplar dr. Sakalar, Toharlar, Sogdlar, Baktirianlar vs. Tiirki ve Mongol egemenliği altrnda kalmıŞlardır.

Nifus-Da&dim: iran'da Tacik^e konu?an insanlar Esterabad-Yezd kentlerini birleŞtiren Őizginin dogusundan Afganistan sminna dek uzanan bdlgede yayılmıştır. Ta- cik^e konuŞan ve kendilerini Tacik veya Parsiguy adlandıran asil Tacikler, Horasan Os- tanında Farslar ve Azeri AİŞarların (bunlara bazen Horasan Tiirklere denir.) yaŞadıkları Sebzevar ve NeyŞabur kentleri dolaylarında yerleŞmişlerdir. Ayrıca kdken itibariyle Tacik olmayıp ta, Tacikge konuŞan ve kendilerini Tacik olarak tammlamayan 9c* sayıda grup mevcuttur. Bunlar Ődyledin

i

Table 5.16 IACIKCE KQNUSAN GLIRUTLAR;

1-Hanlv

a-DogigBerberi): fogu Ői, Kanjik Tacikfe konuptr. b-

BanŞDereonai): Tacikfe konuptr. Sami

2- Caharoymaklar

a-(Teymuri)

b-Cempdi

c-Taymani

d-FintzAuhi

e-(Ban Hazara: Dertdnai)

3- Kmlbaf («c Affariar)

4- Diften (Bo guropJardan u sayıda

iiuan)

a-[?]ingtne

b-Arap

c-Beluf

d-Brahoi

e-Yahudi

f-Sistam

TACİKCE KONUSAN GRUPLAR:

1-Umaralar: Afganistan'in daglik orta kesiminde 1.900.000 kişi ve Iran'da 110.000 ldşi olan bu grup Mogol kbkenlidir. Hazaralar hem fiziksel tip ve hem kultir, gelenek bakunmdan ydre halklarından farklıdır. Hazara, İngiliz Han'm bin kişilik Mogol asker birliklerinin adı idi.⁴⁹¹ *Hazarecat* ise, asi aşiretlere karşı yapdan askeri kişlaların adı ol- muştur. Hazaralar iki Dogu (Hazara Berberi) ve Batı (Hazara Derezinat veya Kaley Nov) gruba ayrılırlar.

Serehs ve Hevafta yaşayan İran Hazaralarının İngiltere yanlılığı ve anti komünistlik eğilimlerinin güçlü olduğu söylenmiştir.

a) Batı-Derezinat Hazaraları: Bu kol İslamı kabul eden topluluğuna dahil olup, Afganistan'da Kaley Nov'da, Badkub'de ve Ketegan eyaletinde yaşar. Siini ve göbe olan Hazara Derezinat'm Afganistan'daki sayıları 50.000 kişidir.

Sefid dağların kuzey eteklerinde yaşayanlar, İran sınırdaki Hazaralar ile Afganistan'daki Teymurilerin de Batı Hazaralara dahil olduğu ileri sürülmüştür. Batı Hazaralar • Tacikçe konuşur.

b) Doğu-Berberi Hazaraları: Asil Hazaralar olarak kabul edilen bu grup, Afganistan'da Hazaracat'ta yerleşmektedir. Hazaracat Baba dağlarının güneye doğru Gaz- ne ile Kandeher'in kuzeyinde, Kabil'in yaklaşık 75 kilometre batısından Devletyar ile Kandeher arasında 500 kilometre kadar uzanmıştır. Ayrıca kuzey Afganistan, Belucistan, Herat, Kandeher, Calalabad vs. de de yerleşmektedir. Türkiye ve Tacikistan'dan başka; İran ve Pakistan Baluchistan eyaletlerinde de önemli sayıda Doğu Hazara topluluklarının yaşadığı bildirilmiştir. Doğu Hazaraların hepsi veya çoğunluğu İslam'dır.

Doğu Hazaralar Tacikçenin 50k sayıda Mogolca, Türkçe sözcikleri içeren özel bir lehçesini konuşmaktadırlar. Bazı araştırmacılar, bu özel Tacikçenin eski Zaboli diline benzediğini söylerler.

İran'da Hazaralara Haver denmektedir. Bunların XII.yüzyılda Afganistan'a sokulan Moğolların Afganistan Tacikleri ile kanından oluştukları ileri sürülmüştür. İran Hazaraları esasen XIX. yüzyılın sonlarında Etnik Farsistan'da, Horasan ostanının doğusuna göç etmişlerdir. İran Hazara boyları La' Sercengeli, Caguri, Dizgeni ve Zebatilerdir. Bunlar Horasan Ostanının Taybad, Bocnurd, Şirvan, Deregez, Serehs, Torbete Cam, Keşefurd, Cenaran, Semlegan ve Mışhed-Kufan arasında yerleşmişlerdir.

Ayrıca bir kısmı Etnik Belu'istan'ın başkenti Zahedan'a göç etmiştir. Bu kesim 1891'de Afganistan hakimî Emir Abdurrahman Han Barezayî'nin Hazaralara saldırması üzerine, İran'a sığınmışlardır.⁴⁹²

2-Caharomaklar: far, fahar Tacik'e dbrt; Oymak Tıirki dillerinde, boy, halk demektir. Bunlar Afganistan'm kuzey batısında yaşayan topluluklardır:

- a) Taytnanik
- b) Firuzknhiler
- c) Cerajidiler
- d) (Hazarayı Kaleyc Novi In)
- e) (Teymuriler)

Toplam sayıları 800.000 kişidir. Bazı araştırmacılar Teymuri ve Hazaralan buraya dahil etmez ve Teymurileri Taciklerin bir kolu olarak kabul eder.

Kbken itibariyle ^aharoymaklar, Hazaralara daha yakındırlar. Bu grup yerli Taciklerin Tıirki-Mongol boylan ile kanşimından oluşmuştur. Turki-Mongol boylan yerli ahalinin dilini kabul etseler bile, kendi yan gb^ebe hayat tarzlarım koruyabimijlerdir.

Günümüiz Qaharoymaklann ?ogu yerlejik hayata geçmektedir.

a) Te'muriler: Bunlar Afganistan'da Herat'in güneyinde ve İran-Afganistan sınır boynunun iki tarafında yaşayan gb^ebe bir gruptur. Gb^ebe Teymuriler, Nemekzar gblii yakınmda Taybad, Torbete cam, Havafm gevrisinde yaşarlar. Teymurilerin Arap kbkenli oldukları da iddia edilmiştir.(Sykes)

b) Ta'manUer(Te'maniler): Afganistan'da sayılan 90.000 kişidir. Siinni olan Teyraaniler, Herat ve Obe kenti dolaylarında yerleşmişlerdir. Teymaniler, gbtjebe ve yan gbgebe hayat tarzı stirmektedir. Bazı Afganlar Taymanilerin Afgan kbkenli olduğunu iddia eder.

c) Firuzkuhiler: Afganistan'da sayılan 90.000 kişidir. Adlarwî Etnik Mazenderan sininnda yerleşen Firuzkuh kalesinden almaktadırlar. Tıirki Timur 1404'te bu kaleyi zaptetmiş ve bitüin ahalisini Herat'a siirmijtur. Mergap irmagi kiyilannnda yajayan bu yan gbgebe grup Sunnidir.

isidiler: Yan gbfebe olan bu halk esasen Afganistan'm Herat ve Kategan eyayaşar. Afganistan'da sayılan 60.000 kişidir. İran'da sayılan 30.000 kişi olan , Horasan Ostamnda, Torbete cam kenti kuzeyi, Keşefrud kiyisi ve Afganis-'akmında yerleşmişlerdir.

facik^e konuğan Ceraşidiler, XIX.Y.Y. sonlarında Afganistan'dan tran'a

492- 1880-1893 yılları arasında Afganistan'da Hazara isyâmı patlak vermiştir, is yarıns bastuilaası ile Hazaralar korefu Qlkelere, Özellikle Pakistan's kitleler halinde gñ\$ etraijlerdir. Genel olarak 1880-1977 arası dñnerade Hazaralar dijler Afgan olraayan Afganistan halkları gibi Pu^tunlajma politikasına mamz kaimijlardir. İraami Şii olan Hazaralar. Fan İslam Cumhuriyetince desteklenmektedirler. Afganistan Hazaralan, Vehdete Eslami adı altında OrgOUenmiflerdir. Afganistan'm siyasi dengelerinde pek Onereli role sahip degillerdir. GQnOmQzde ikiye bddnen bu grup'un fognunluju Rebbani detdetini desteklemelodir. Kir. No.121 22Nov.199S

gO^mdflerdir. Cemşidilerin Timur zamamnda Sistan'dan Afganistan'a Badgeys'e sOriildilgiide iddia edilmiftir. Tiirkmcnistan'da da Cemşidi gruplarının varlığı bildiril- mijtir.⁴⁹³ Cemşidilerin bir kısmı şii, bir kısmı Stinnidir. tran'dakilerin SUNni olduğu sdylenebilir.

1-KiZilhas(vf Afsarlar): Bu iki Azeri grup, Azeri Afşar kralı Nadir Şah tarafından XVII.y.y.da iran'dan Afganistana siirilmiiştir. Azeri Afşarlar Kabil ve Kandahar kentle- rinin etrafında, Kizilbaşlar ise Kandehar ve Herat kentinde yaşarlar.

Genel dzellikleri benzer olsa da, Kizilbaşlar kendi Azeri dillerini kaybederek yalnız Tacik-Deri dilinde konujurlar.

1737'den sonra Afganistan'da Kabil ve başka kentlere yerleşerek devlet hizmetlerin- de veya ticaretle uğraşan Oguzlara (Azerilere) Kizilbaş adı verilmiştir. Kizilbaşlar şii' dir ve hepsi sadece Tacik^e konuşur. Azeri Afşarlar Deri dili ile birlikte ana djlleri Azeri- ce'nin Urmiye ağzında konuşurlar.

[^] 4-Diter Tacikce konusan eriwleri

a) Yahudiler: Orta Asya Yahudileri kendilerine Evri der. Cogunlugu veya hepsi Ta- cik^e konuşur. Bunlar Buhara, Semerkant, Ketegurgan v.s.de yaşar. 1924'de sayılan 23.000 kişi idi.

b) Cineeneler: Orta Asya ğingenelerine Kowli, Luli, Cugi, Mezengi ve Kavalu denir. Fergane deresi, Semerkant, Deres Hasari'de yaşayan ^ingeneler Tacikce konuşur.

c) Horasan Ostanmin Cuveyn, Neyjabur, Terşiz Belgian, Bircend, Gaen Serehs Arapları arasında bir ^ejit Tacik^e-Fars^a konuşulmaktadır.

Orta Asya ve Tacikistan' da yaşayan Araplar ve Beluflann bir kısmı Tacikse ko- nujur. Eskiden sayılan 90k fazla olan bu Araplar hızla Tacik ve Ozbeklerde erimekte- ler.

Sistanilerin konuştuğu Sistanice dilinin Horasan Fars^asi veya Tacikgeye benzeyen bir ?eşit bozulmuş Farsga olduğunu iddia edenler olmuştur. (Giinumiizde Etnik Sistaında yaşayan esas halk Taciklerdir.)

Medeni Durum: iran İslam Cumhuriyeti Tacikistan'm bağımsızlığını tımyan ilk tilke olmuş ve bu ulkeyle siyasi-kiiltirel ve ekonomik bağların gelişmesine dnem vermekte- dir.

Milliyet^e Fars olan iran cumhurbaşkanı Refsencani İran, Afganistan ve Tacikis- tan'm ortak dil, din ve tarihe sahip olduklarını vurgulamıştır. (İran nüfusunun sadece %41'i, Afganistan'm %25-%45'i ve Tacikistan nüfusunun yandan ?ogu Fars^a-Tacikge konuşmaktadır.) Fars İslami devlete bağlı Sürüş yaym evi iran, Afganistan ve Tacikistan arasında ortak kitap pazarı kurulmasını planlaştırmıştır. Fars iran İslam Cumhuriyeti, Ta- cikistan'm Kril yazısını bırakarak Arap yazısına ge^mesinde dnemli rol oynamıştır ve

Arap yazısında yizbinlerce Farsça-Tacikçe kitabı basarak bu ilkeye gndermiştir.

Tacik aydınları Farslarla aralarındaki kültürel bağların bilincindedirler, onlarca Tacik dili, İrani eklentilerden anndırılmış 67 Farsçadır.⁴⁹⁴

Pin: Tacikler genelde Siinnidir. Afganistan'm Bedehjan eyaleti Tacikleri arasında ismaili olanlar vardır. Bunların Pamir dillerinde konuşan fakat Dağlı Tacikler adlandırılan Pamir halkları olmaları kesindir. Afganistan'da kentlerde yaşayan Taciklerin bir kısmı Şiidir. İran'dakilerin durumu belli değildir.

19.y.y.da, Tahran'm Berber mahallesinde oturan Berberilerin aynı zamanda bir tarikatla ilişkili oldukları söylenmektedir. Onlar Muharrem aylarında kendilerini dövme, kirazlar ve güdveleri, el, ayak ve kafalarını fişak bırakıp vücutlarına zincir bağlayarak kendilerini Keskin aletlerle kanıya kadar dövme. Bunların Berberî Hazarî grupları oldukları olasıdır.

Horasan Ostamında Sunni dini medreselerin Torbete Cam, Taybad, Hevaf v.s.de var olduğu bilinmektedir.

Dtin vada Daiihmlan: Tacikler başta Tacikistan ve Afganistan olmak üzere esasen Orta Asya'mn güney doğusunda yaşarlar.

Tacikistan: Nüfusu 5.112.000 (1989), başkenti Duşenbe, alan 143.100 km karedir. Tacikler nüfusun %50'sinden fazlasını oluşturur. Geri kalan kısmı Özbek%23, Rus%10, Tatar%2, Alman, Kırgız, Ukraynalı%1, Yahudi v.s.dir.⁴⁹⁵

Afganistan: Nüfusu 15.600.000 (1989) olan Afganistan'da Tacikler nüfusun %25-%45'ini oluştururlar. Buradaki Fars-Tacik diline Farsîye Kabolî denir. Bu dil edebî ve resmî bir dildir.

Genelde kentlerde yaşadıkları için Taciklerde ajiret diizen yoktur.

Tacikler 11-12.y.y.İslâmî devletini kurmuşlardır. İran Mogolları döneminde Afganistan'da hükümleri kurt sulalesi'de Tacik'tir.

Merkez ve Kuzeydoğu bölgesinde yaşayan Tacikler; Herat, Ferah vilayetleri ve diğer batı, güneybatı bölgelerinde yaşayan Taciklerden farklıdır. Sonuncular; Türkmenler, Farslar ve Belüflere daha yakındır.

Kabul gibi büyük kentlerin ahalisinin büyük bölümü Tacik'tir. Sayıca Afganistan'm ikinci hatta birinci halkı olan Taciklerin oluşumunda Orta Asya'mn bir sıra eski halkları belirli rol almıştır. Ölkede if bölgeye dağılan Tacikler; (Herat ovası, Bedehşan vilayeti ve Pencşer, Gotbend ve Salang ırmağı dereleri) her yerde kendilerini Tacik adlandırmazlar. Kandehar vilayetinin bazı yerlerinde Gun, Ferah vilayetinde Ddivar, Herat ve Gazni kentlerinin doğusunda ise Serdeh, Sart adlandırılır. Bazı araştırmacılar Caharîymaklar'dan Teymurîleri, Taciklerin bir kolu olarak kabul eder.

494- İlim jenfai dai Urnl v* İlpoa, S-338.S311

495- AM.SJ87-SJ93

Afganistan Taciklerinin siyasi teşkilati Cemiyet-i İslami (Ahmed Şah Mesud, Burhaneddin Rebbani)'dir.⁴⁹⁶ Hazaraların siyasi teşkilati, Birlik Partisi (Kerim Halili), Fars İslam Cumhuriyeti tarafından aktif şekilde desteklenmektedir.

Ozbekistan: Burada Fergane deresi, Zerefşan deresi, Keşke Derya bdlgesi, Buhara, Semakent, Hokand, Hive, Biruni, Terend, Şehrisebz, Nemengan, Endişan Margilan, Golestan, Urgen? vj.de ya\$arlar.

Kirgizistan: Golce, O\$ (Eşrusene) v.s.de ya\$arlar.

Turkmenistan: Merv, £arcuy, Serehs, Bayramali, Tecen, Dervaz, Celalabad, Eşes vj.de ya\$arlar.

Kazakistan: Prifmot'da Tacikler yaşamaktadır. (ve Tacikistan'da: Hocend, Esfere, Harug, Gurgantepe, Pence kent, Kuli yap, Orconikidze v.s.)

Diger: Pakistan ve £inde (Sing kiyang'da) da Tacikler yaşamaktadır.

Tablo-5.17- DUNYA TACIKLERİ DACIUMI:

<u>Oik#</u>	<u>Cite nfitoindald Ormlan</u>
Tadkistaa	%50'den fazla
Aftuisua	%25-%45
Ozbekistan	7(900.000)
Kirguiflan	7(300.000)
TQrkrocni sum	7 (2-5.000)
Iran	7
Pakistan	7
C5a	7

Ban tlnlii Tacikler: M.Bahaeddin Nakşbendi⁴⁹⁷ (1318-1389) Nakşbendi tarikati kurucusu.

Tacikistan'da Orta £ag Fars-Tacik dillilerinin hepsi Tacik kabul edilmektedir. Or. Omer Hayyam, Firdevsi, Rudeki, ibn-i Sina, Cami, Mevlana v. i.

496- KJkXo,121 Nov.1995

497- TQrldye'de N«kijler5.12

5.1.18-AFGANLAR (PUSTUNLAR):

Afganlar kendilerine Paştun, fogulu Pajtane ve dillerine Pašto derler. Pakistan'da yayayan Afganlara 16.y.y.dan beri Patan denmektedir. Afganlar iran'da yayayan ve dogu Irani dillerinden birini konuşan tek halktirlar.

Tarihstl Bilei: Azeri Safevi devleti dbnemin sonlarında, 1723-1724'de Afganlar iran'a saldırmış. Afganların saldinsi sirasioda Azeri Krai Sultan Hiiseyin Safevi Tah- ran'da oturuyordu., tkinci şah Tahmasb'da Tahran'a yerleşmişti. 0 Agustos 1725'de Af- ganlann .yaklaşması ile Mazenderen'a kagti. Tahran sert bir direniş gbsterdi ve Eşref Af- gan, ordusunun biyyiik bir bblimiinii kaybetti. Daha sonra Azeri Komutan Fethali Han Kacar kuŞatmayı kirmaya ?alişsa da bunu başaramadi ve Tahran Afganlann eline ge^ti.⁴⁹⁸

Sunni olan Eşref Afgan, Kizilbaş (Gali şii) Azeri Safevi devletine karşı Os- manlılarla bir anlaşma yaparak iran'daki kendi iktidarun onlara kabul ettirmij; karşihgmda Etnik Arabistan, Etnik Loristan ve Etnik Azerbaycan'ı (Sultaniye, Zencan, Halhal, Erdebil bblgelerini) onlara birakmişti. Azeri AfŞar krali Nadirjah'm iktidara gel- mesi ile bu anlayma iptal edilmijtir. 1728'de Eşref Afgan'm Azeri Afşar krali Nadirjah'a yenilmesiyle Tahran'daki Afgan'lar, Tahran buyiiklerinden bir ka^im bldiirmij ve isfahan'a ka?mişlar.^{499 500}

1748'de Azeri Afşar Krali Nadirşah'm akrabasi Ibrahim şah'in Etnik Azerbe^can'in Urmiye bblgesindeki iktidannm zayıflaması ile, kumandanlarmdan Afgan Azadhan bblgeyi ele ge^firmiştir.

Nufus-Dafalim: Afganistan i? savaşı sirasmda iran'a 3.000.000 dolayında Afganis- tan vatandaji sigmmijtir. Bunlann arasmda Ozbek, Berber, Tacik, Urdu, Mogol, İnlı, Hindu v.s. milletler bulunsa da, biyyiik bir kismmm, Afgan (Paştun) olması olasıdır. (Ya- bancı Uyrıklular idaresi=Sşzemanı Atbae Bigane'nin verdiği bilgilere gbre iran'da 3.000.000 civannda Afganistan vatandaşı Ozbek, Berber, Tacik, Peştu, Urdu, Mogol, Oınlı, Hinti v.s. yaşamakta idi. 1996 yılmıda, iğişlerine bağılı Yabancı Vatanda\$ ve Gb^men Biirosu genel mUdiirligi, iran'da 2 milyon 62 bin yabancı gb^men ve ginmacihin yaşadığını bildirmiştir.³⁰⁰ 1996'da Afganistanlıların sayısı 1.000.000 kişiye jşmiiştir.

Fakat bu yeni bgmen ve sigmmacılardan bnce de Peştunlar, iramn- yerli ahalisi asında yer almaktardı. iran'da gb^men ve sigmmacılar hang, yerli 50.000 Puştu'mn yaşadığı sbylenmektedir. iran Peştunlan Etnik Belugestan ve Etnik Sistamn biitiiniine yerleşmişlerdir. Ayrıca iran-Afganistan ortak simr boyunun bazı noktalarında İran'in ifine dogru, Puştuca konujulan alanlar vardır.

498- SV.S.29

499 KJ.S.118

500- Keyhlae Havti, 20 Mart.1996 S*yi 1174

Iran'da en dncmli aşiretlerinden Barckzailer, 1907-1928 yıllari arasında Belufestan hilkilmetini ellerinde tutmuşlardır. (Serdar Emir Behram Han ve kardeji oğlu Emir Dost Muhammed Han). Barckzailer Afganistan'dan İran'a gđ^etmişlerdir.

DU: İrani bir dil olmasına rağmen, Puştuca fonetik ve gramer a^isından diğer İrani dillcrden farklıdır. Puştucanın iki ana Bati-GOney ve Dogu-Kuzey leh^e grubu vardır. Bati lehgelerinden Kandehari ve dogu leh^elerinden Pijaveri dncmelidir. Kandehar leh9esi Puştu, Pijaver lehgesi Pahtu da adlanmaktadır. Bu iki lehfe arasında 90k sayıda ara lehfe; Wanesti, Veziri, Feridi, Galzeyi, Benu^i, vs. vardır. Dogu lehgesinin teraelini Yusufzayi ajiretinin dili oluşturmaktadır.

Afgan kabileleri 90k geniş bir alana yayılmış ve farklı sosyal, ekonomik, ve kültürel gelişim düzeyine sahiptirler. Aralarında kalıcı ekonomik ve kültürel bağlan ol- madıgmdan dolayı bu kabilelerin dilleri büyük farklılıklar göstermektedir.

1936. yıla dek Afganistan'm devlet dili yalnızca Deri (Farsiye Kaboli) idi. Bu yılda, Puştu dili devletin ikinci dili olarak kabul edildi ve 1964'den sonra dncmine göre birinci dile 9evrildi.

Afganistan'da edebi Puştuca Kandehar leh9esi temelinde b^imlenmiştir. Pakistan'm kuzeybatı eyaletinin resmi dili olan Puştuca'mn temelini Halil Momandi leh9esi oluşturmu^tur.⁵⁰¹ Bu iki edebi Puştuca birbirine yakındır.

Puştucanın ilk yazılı metinleri 15.y.y.dan kalari şeyh Mali'nin kitabıdır. 16-17.y.y.d s' Puştu edebiyatının gelişmesinde Rovjeniler hareketinin dncmli rolü olmuştur. Rovşeni hareketinin lideri Bayezid Ensari, kitabı Hayrulbeyani Puştu dilinde yazmıştır. 17.y.y.da dncm dişi edebiyatın en büyük temsilcisi Hoşhalhan (1613-1688) olmuştur. 19.y.y. sonu ve 20.y.y.da Puştu diiz yazısının oluşumunda Mevlevi Ahmed ve Ahmed Can'ın büyük payı olmuştur.

Puştunların zengin folklor ve halk edebiyatı vardır.

Puştucanın konuşulduğu alan kuzey, kuzey batı ve batı' dan Fars9a-Tacik9e; giineyden Belu9ca; dogu, kuzey dogu'dan ise Hint dilleri ile 9evrilmiştir. Dogal olarak Afgan kabileleri biitin tarihleri boyunca bu dilleri konuşan komşu halklarla karşılaşıp karışmışlardır. Puştuca'da Fars-Tacik dilinin etkisi büyük olmuştur. Tarım, kent hayatı ve ticaretle ilgili sdzciik ve terimlerin 9ogu Fars9a -Tac^e'den alınmıştır. Hint dilleri Puştucanın fonetik yapısı ağır bir şekilde etkilemişlerdir. Puştucada'ki Türki sdzciiklerse genelde savaş ve avia ilgilidir. Fars-Tacik9e yolu ile din ve kiiltiirle ilgili 90k sayıda Arap9a sdzciik, bu dile girmiştir.

Puştucanın yazısı Arap yazısıdır.

Iran Islam Cumhuriyeti Radyosunun yurtdijina ydnelik Pujtuca yayinlari vardir. tran'da bu dilde herhangi bir yazih yayin mevcut degildir.

Irksal Etkilesim: Afganlann en btiyik kabilelerinden olan Gilzayilerin, Turki (Ha- lag) kdenli oldugu ileri suriilmiijtur. Bunlari IO.y.y.da Halagga konujtuklan, fakat Af* ganlarla uzun siireli etkilejim ve kanjtmadan sonra, 16.y.y.da tamamen Afganlajarak ken- di eski dillerini unuttuklan iddia edilmiijtir. Benzer bir olay eskiden Hinti dillerde ko- nujan Avannlar (Pesavar), Catlar (Belugestan), Brahoiler (Belugestan) vc Pa jailer (Ka- bil)'in bir kısmi igin de gegerlidir. Bu kesimler artik Patan'larda eriyerek kendi eski dille- rini unutmujlardir.

Afganlann Beluglar'dan Mekrani ve Marilerin olujumunda dnemli paylan oldugu iddia edilmiijtir.

DUnvada DaShhmlari: Afganlar, Afganistan'm giiney ve merkezi kesimleri ile Pa- kistanm kuzeydogusu ile Belugestan, fatral ve Kejmirde genij bir alanda yer- lejmijlerdir. Afganistan ve Pakistandan bajka, fin (Sinkiyang eyaleti) ve Hindistan'da (Kejmir'de) da Afganlann yajadigi iddia edilmiijtir. Aynca Tacikistan, Ozbelistan ve Tiirkmenistan'da da Pujtunlar yajamaktadır. Pakistan Pujtularinm sayisi Afganis- tan'dakilerden daha fazladir. Pujtunlann kompakt olarak yajadiklan bdlge 1893'de Afganistan ve Hindistan (Daha sonralar Pakistan) arasmda bdlunmiijtur.

Afganlann biyitik gogunlugu (%90'i) gdgebe ve yan gdgebe hayati siirer ve tarun, hayvancdikla ugrajir. Bunlar arasmda ajiret sistemi giiglii jekilde korunmuj, feodal- ataerkil diizen egemendir. Genelde koyu Siinni'dirler. Afganistan'da okur yazarlik orani %5'dir.

Pujtunlar gegen 200 yilda Afganistan'm idaresinde biyitik agirlik kazanmijlardir. Bu ulkede Afgan olmayan halklan Afganlajtirmek politikasi, Abdurrahman Han (1869- 1901) zamanmda bajlamiijtir. Daha sonra Afganlajtirma siyaseti devletin res mi politi- kasma gevrilmij ve Afganistanla Pakistan'in kuzeybati bdlgelerinin birlejtirerek Biyitik Afganistan idealinin bir pargasi olmujtur.

junUraizde Afganistan niifusunun %35-%50'si Afganlardan olujmaktadır. afganistan'da ajin dinci Hizbi islami (Giilbedin Hikmetyar) ve Taliban (Molla Mu- led Omer) gruplan Pejtunlardan olujmaktadır. Pakistan' devleti her zaman nleri diger etnik gruplara karji desteklemiijtir. Afganistan'm dnemli bir bdllemiiniil - gegirmij Taliban, Suudi Arabistan ve ABD tarafından desteklenmektedir.⁵⁰²

Tablo 5.18 DIJNYA DAfclLIMLARI: 503

tilt	Sav.Un	
Pakistan	5.500.000	%46-50
Afganisua	5-6 railyon	%48
Ins	50.000	%0.4
gin Hindisua	7	?
Oibekistan	?	?
TOrkraeoisun@*	4184	?
Tarikiaaa	?	?
<hr/>		
Toplam	11-12.000.000	

5.1.19- jİRAN DA YASAYAN PİGER İRANI HALKLAR:

Diger halklarda olduğu gibi bu halkları da konuştukları dili esas alarak sınıflandırmaktayız. Bugün yaşayan İrani dillerinin sınıflandırılmasında temel alınan like, İrani dilinin eski ^ağlarda ugradığı değişiklerdir. Buna göre tarihsel açıdan İrani dilleri i) a) amaya sahiptirler:

1- Eski Ddnem: M.O.2000-M.O.400-300 yılları arasında, Med, Avesta, Eski Fars'a, Skit dilleri;

2- Orta Ddnem: M.O.400-300'den M.S.8-9. yüzyıla dek; Orta Fars'a (=Pehlevi), Part, Baktriya, Sogd, Harezmi, Saka (=Hoteni), Alanca (=Orta Oset'e v^i

3- Yeni ddnem: M.S.8-9. yüzyıllardan günümüze kadar; *Bugünkü bitkin İrani diller.*

Bugün yaşayan İrani diller Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Batı İrani dilleri eski İrani dillerinin batı kolunu; Doğu İrani dilleri ise eski İrani dillerinin doğu kolunun devami sayılır. İrani dillerinin bugünkü yayılma alanları bu tarihsel sınıflandırmayı etkilemez. Or. bugün İrani dillerinin yayıldığı alanın en batısında yer alan Oset'e bu coğrafi konumuna rağmen, Doğu İrani dillerinden, en doğuda konuşulan Tacik'e ise Batı İrani dillerinden sayılmaktadır.

Tablo - 5.19 - İRANI (TRANIO DİLLERİ) AİLESİ:⁵⁴

A- *Ban Kolu:*

a- *Kuzey ban grubu (Parti) :*

1) *Hazar'evresi:*

i- *Gtlekfe •*

> ii- *Talifca **

iii- *Teberice (Mağanderanice)**

2) *KQrdi (Kurdic):*

i- *KOrft • (Kurdish)*

■

ii- *Zazaca (Dilimli) **

iii- *Guranca **

iv- *Ltkfe **

3) *Merten:*

i- *Kajan Cevresi: Damgani, Demavendi, Erdstam, Garni, Gomgei, Hmsari, Horzuh, Kelimi (Kagani), Kegeyi, Limeyi, Raci*. Soi, Vanigoni, Velatru, Zefreyi.*

ii- *İsfahan (evresi: Gev, Kiyajru (Kefu), Sedehi.*

iii- *Yerd tevresi: Enareh, Gebri (Yezdi), Nairn.*

iv- *Ferizendi, Netenzi, Yarendi.*

.. *Etim (Dilimliler), Malimani (9) 504*

----- >

504- *; Kiiapta, ilgili bllömlere bkz. ♦; İranda konuşulmayan bu diller i) (is Ek'e bkz.

vi- Semnan Cevresi: *Lasgerdl, Semnud,* Stngteri,* Sorheyi, Şehmirzadi:*
vU- Eiak ccvrcsi: *Amereyi, Aftiyau,* Ferahani, Kobdd, (Tifrepi, Vefsi; vlii-*
Tehran: *Gazrrhaid, Tecrfi;*

4)Diğer

- 1- *Sivendi (Kalenî) il- Btlufca**
- lii- *Sistanice* (? Zabotice)*
- iv- *Urmuri (Berki) ♦*
- »- *Ferfi ♦ (Parofi)*

b.-GBaey baa gnibu (Parti):

- 1) Tau* (Talic): *£ali (£ali), Enberani, Ejtehardi, Halhali (Kıtdl), Herztndi, Hoeytd, Keringam, Maragi. Pafai, Ramendi, RezecertS, Sap an, Yengice. Take sun:*
- 2) Fars Os tarn : *Bafgerdi, Benderi, Buringani, Ememzade Esmaili, Keraneyi, Lari*, Lari, Maserm, Papp, Somgun:*
- 3) Diğer
  - i- *Farsfe*-Taakfe*-Derice*
  - ii- *Larca* iii -Devoid iv-Kumzari**

B)Dogu Koiu:

a- Kuzey doju grubu (İsrit):

- 1- *Oserin (Asi)**
- 2- *Yagnabi**

b- GUNcy dogu gnibu :

- 1 y Pamir*
  - i-*Eftujumi*
    - ani- *Rofani (fiacev)*
  - iii- *W hem*
  - w-*Yazgulami (Zgemik)*
- 2-Diğer:
  - i-*Afgani (Puju)* ii -Muncani (Idge)**

Kuzey Batı İrani dilleri eski Med ve Part, Güney-Batı İrani dilleri ise eski Pers topraklarında konuşulan dillerin devamı sayılır. Doğu İrani dilleri eski Çağlarda Kevir Cflili dogusu ile Orta Asya ve bugünkü Afganistan'da konuşulan dillerin devamıdır. Orta Asya'dan geçilen ve Kara Deniz çevresinde yerleşen İskit-Saka'lann dilleri de bu gruba dahil edilir. Güneydoğu İrani dilleri eski Çağlarda M.Ö.2. Yüzyılda Saka ve Tahari kabilelerinin yerleştiği alanlarda konuşulur ve eski Saka-Tahar dillerinin devamı sayılırlar.

Bugün Puştuca hariç, İran'da konuşulan İrani dillerin hepsi Batı İrani dilleri koluna dahildir. Batı İrani dillerinden sadece Zazaca, Urmurice (Berki), Pexfice ve Kumzarice İran'da konuşulmamaktadır.

İran'da konuşulan İrani dillerinin arasındaki ilişki-bağlar tam aydınlaşma ka- vujamamıdır. Aşagıda, daha önce kitabımızda aynı bir başlık altında sunulmamış halk ve

dilleri hakkında, mevcut kısa bilgileri dzetle vcrecegiz.(tran'da konuŖulmayan Irani diller i?in Ek'e bakiniz). Bu dillerin bir ka? ortak dzelligi Ŗdyldir:

1) Her dil sadece bir ka? on vey bin kiŖi tarafından konuŖulmaktadır.

2) Bu diller avam halkin dili olarak gbriilmiiŖ, tarihte vc giintimiizde ozanlar ve yazarlar bu dillere ilgi gdstermemiŖ, bu dillerde uretmemiŖ ve dolayisi ile bu dillerin edebiyati veya edebi formu olmamiŖtir.

3) Mevcut Arap-Fars yazi sistemi bu dillerin bzellikle sesli harflerini gdstermekte ye* tersiz kalmakta ve bu dillerin yazilip okunmasim aŖiri derecede zorlaŖtirmektedir. Dolayisiyla bu dillerden hi? birisi yazi sistemi veya yazili edebiyata sahip degildir.

4) Bu diller Fars?a'mn leh?esi degildirler. Farslarca anlajilamayan bu diller birer bagimsiz dildir.Yeni Fars?a Iran Fars?asi, Afganistan Fars?asi (Derice) ve Tacikistan Fars?asi (Tacik?e) olmak iizere, ii? edebi leh?eye sahiptir. Iran Fars?asi ise; Eraki, Ŗirazi, Sebzevari, MeŖhedi, Tehrani, Esfehani vs. gibi agizlara sahiptir.

5) Bu diller hizla yok olmakta ve yerlerini Fars?a'ya biraktadirlar.

A-Merkezi Irani Pifteri;

iran'in merkezi ve Kevir ?011eri ?evresinde daginik kGylerde konuŖulan dillere verilen ortak ad. *merkezi Irani dilleri'dir*. Bu sunflandirma sedece cografi yakinklilanna gdre yapilmiiŖtir. Bu dilleri konuŖanlarm sayisi ?ok az olup, sayilarinm tahmin edilmesi bile ?ok zordur. Bu dillerden hi? birisi yazi veya yazili edebiyata sahip degildir. Bunlar arasindaki baglar ve diger irani dillerle iliŖkileri araŖtinlmamiŖ ve aydmlanmamijtir. Merkezi irani dilleri. Bati Irani dillerinin Kuzey ve Giiney gruplari arasmda bir ge?it oluŖturmaktadır. Bu dillerin yayildigi alan Etnik Farsistan'da Kum, Yezd, Ŗiraz ve Kir- man kentleri arasidir. Merkezi irani dilleriniif, Med dilinden (veya Orta irani dillerinden) kaynaklandiklan ileri siirilmiljtur.

a) Kasan Bdleesi Dilleri: KaŖan, isfahan, Golpaeyegan ve Erdestan kentleri arasmda konujulmaktadır.

i-Gomi: (Kumi) Kum kentinin aŖagi semtlerinde, saf Irani sdzciiklere sahip unutulmakta olan bir dildir.

'ii-Hansari: isfahan'm kuzeybatismda, VaniŖun ve Raci dillerine yakindir.

iii- Kelimi: KaŖan, isfahan, Hemedan ve Yezd Musevilerinin dilidir.

iv- Soi: Gohrud Racicesine yakin, Isfahan'm kuzeyinde konuŖulur;

v- Vanijun: Hansari'ye yakm olup, Golpaygan ve Hansar arasmda konuŖulur.

vi- Velatru: Ge?ser-Bendser arasmda konuŖulur.

vii- Zefreyi: Nenzenzi ile baglantih olup, isfahan'm dogusunda konuŖulur.

b) isfahan Bdleesi Dilleri:

i-Sedehi: isfahan'm batisinda, KeŖei'ye yakmdir.

ii-Ferizendi, Netenzi, Yarendi: Nain kentinin kuzey batısında, Kejei, Zcfreyi ve Ra- dyc yakın dillerdir.

c) Yezd Bdleesi Dilleri:

Enareki, Gebri, Naini: Isfahan -Yezd arasında konuşulur. Naini; Raci ce'ye yakındır. Naini ve Gebri (Yezdi) dlu diller Segezi ve Kermani'nin devamı olabilirler. Gebri, Yezd ve Kerman Zerdiiştilerinin dilidir. Behdini dilinden biraz farididir. (Farslar Zerdiiştilere Gebr derler) Bazı kaynaklarda bu Zerdiiştilerin dill Deri (Fars\$) olarak ge^er.

d) Hurt: Diğer adı *Biyabaneki* veya *Condegi* olan bu dil, Sasani Pehlevicesine yakın ve saf İrani sdzciik ve terimlere sahip olma ile nitelenmiştir. Bu dilde bazı türkçüler (Muhammed Emîni) ve gramer kitapları (Sarfe ZabSne Hurt, şeyh Ali Fakihe Huri) basılmıştır. Ayrıca, Hurice bir ka? eski şiir eldedir. Bu dil Hur ve Mehrican kdylerinde konuşulmaktadır.

e) Semnan Cevresi Dilleri: *i-Laseerdi. ii-Sengseri, iii-Sorheyi:* Bu diller İsfahan- Kaşan bölgesi dillerine yakındırlar.

iv-Şehmirzadi: Teberice'ye yakın halta ona karışmış durumdadır. Şehmirzadilerin bazısı Teberice de konuşur.

ft Erak gfvrfll Pilferi;

i. Aftiyani, Tefreşi (Koheki), Vefsi: Bu diller Etnik Azerbaycan ve Etnik Farsistan'm birleştiği bölgede; Hemedan, Sava ve Erak-kentleri arasında konuşulmaktadır.

' Tehran Cevresi Diller:

i-Gazerhan, ii-Tefrefi: Birbiri ve Semnanice'ye yakındırlar.

b) Di&r.

i-Sivendi: Şirazın 70 km. kuzeyinde Sivend kasabasında konuşulur. Bu dil giney tran'da konuşulmasına rağmen bir kuzeybatı İrani dilidir.

B-Fan Ostam Dilleri:

Bu suuflandırma da coğrafi temellere dayanmaktadır. Fars Ostanmm İrani dili nlfusunun büyük bir kısmı bu dillerde konuşur. Bu dillerin birbiri ve diğer İrani dillerle bağlantıları aydınlanmamıştır. Bu dillerin yazısı ve yazılı edebiyatı yoktur.

*Bajgerdi:*⁵⁰⁵ O\$ ana leh\$e gmbu vardin

İfj.gnıp. • m: Rudbni.Cus, Dinar, Bur ve Bender Abbas lehçeleri (Uz leh\$e*i). b:

Rudani, Berentinin (Minab'm kuzeydoğusunda). c Mi nab.

2) *İfj.gnıp. (Kıagy Lehçesi):* Minabın gOney ve doğusu Men, Raroefk'in doğusu, Genio, Dene, Serdejt (GQneybad), En-pna,Bivetv, Bef mi, Durkan (Kuacy).Gejrairaa,M<i?.

3) *İfj.g ng>.(GOney Lehçesi):* ŞehbabeK, G rah an. Pirn, Pannun, Guvafr, (Genel ad Plafi)

Başgerd dilinin konuşulduğu alan Belu(ca ile jevrilmştir. Bu dildeki yazılı materyal bir kağ cilmle ve sdzciikten ibarettir.

305- Languages of joiah eastern Iran, Larestan, Kiimzari, Bajhkerdi, Newyork, prodi 6jkjareu.

umuLER amiQ

1- £ingene

2- Brahoi

3- Cat

4- Hint!

5- Urdu

)